

NEMZETISÉGI – NEMZETI – EURÓPAI IDENTITÁS

Konferencia kiadvány

A SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetében 2008. november 12-13-án tartott konferencia előadásai

Szerkesztők: Szirmai Éva, Újvári Edit

Lektor: Rozgonyiné Molnár Emma

Technikai szerkesztő: Ocskó Ferenc

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézetének kiadása

A konferencia a Szülőföld Alap pályázati támogatásával valósult meg.

Felelős kiadó: T. Molnár Gizella intézetvezető

ISBN 978-963-482-962-1

Szeged, 2009

Tartalomjegyzék

Előszó

T. Molnár Gizella

Bevezető

Újvári Edit: *A kulturális identitás kérdésköre és kutatásának lehetséges irányai. A SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetének identitáskutató programja.*

Az Európai Unió kulturális politikája és a kulturális identitás

Fekete Sándor: *A multikulturalizmus előzményei Nyugaton és Keleten*

Grossmann Erika: *A gender-identitás egyes kérdései az oktatásban - egy nemzetközi EU-COMENIUS 2.1 kutatási projekt tapasztalatai*

Máté Zsuzsanna: *Madách Imre Az ember tragédiájának identitásörző, -formáló és önmegértő jellege*

Merkovity Norbert: *Európai identitás: a netpolgárok válasza egy nem létező fogalomra*

Olasz Lajos: *Nemzetállamiság és integráció kérdése Közép- és Kelet-Európában az ezredfordulón*

Szalai Szabolcs: *Kereszténység és európai alkotmány. A vallással és egyházzal kapcsolatos kérdések értelmezései az európai alkotmányozás folyamatában*

Szűcs Norbert: *Létezik-e „tiszazugi identitás”? A területi identitás kutatásának elméleti keretrendszere és módszertana – egy tiszazugi identitás-vizsgálat kapcsán*

Walsch, Christopher: *„Mitteleuropa” als Identität. Ein relevantes politisches Ordnungskonzept in einem sich vereinigenden Europa?*

Az oktatás és a felnőttképzés identitáserősítő jelentősége

Démuth Ágnes: *Az identitástudat mint a személyiség működésének alapja. Az identitás pszichológiai elméletei*

Gábrity Molnár Irén: *Az oktatás és felnőttképzés identitáserősítő szerepe a Vajdaságban*

Peti Lehel: *A testvérfalu-kapcsolatok mint a falusi turizmus és az identitásépítés színterei*

T. Kiss Tamás: *Tudás centrum és (regionális) identitás*

Újvári Edit: *Értékek és értékváltások – a „fogyasztói” és a „környezettudatos” identitás kulturális összetevői*

A mindennapi kultúra szerepe az identitás megőrzésében

Barátné Hajdu Ágnes: *Identitást erősítő jelenségek a vásárhelyi olvasókörok és társadalmi egyesületek történetében*

Békési András: *Cigánypolitika és identitás 1961 – 1989, 1993.*

Bodó Barna: *Identitás – szórvány – nemzethatár*

Bucin, Mihaela: *A hősök kultuszának szerepe a nemzetiségi identitás felépítésében*

Feketéné Pál Enikő: *Női esélyegyenlőség és női identitás a politikában*

Gombos János: *A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, mint az önismeret és az identitástudat megőrzésének egyik fontos fóruma*

Gombos József: *A politikai sajtó, mint a finn nemzettudat formálója. (Magyar politikus-képek a finn elit–közép diskurzusban, Kossuth Lajostól Kádár Jánosig.)*

Herbszt Mária: *A magyarországi nemzetiségi tanítóképzésről*

Jakab Albert Zsolt: *Emlékezetszervezés és identitásmodellálás Kolozsváron*

Káich Katalin: *A nemzeti kultúra és történelem identitásmegőrző szerepe a multietnikus környezetben*

Prónay Szabolcs: *A fogyasztói etnocentrizmus és az identitás kapcsolata*

Szalay István: *Identitásnyomok a számfogalom kialakulásában*

Szécsiné Járasi Anikó: *Van-e magyar gasztronómiai identitás?*

Szirmai Éva: *... máma már nem hasad tovább... Ünnepek és identitások*

T. Molnár Gizella: *A nemzetiségi identitás a népszámlálások tükrében*

Tamás Ágnes: *Az identitás élclapokban megjelenített elemei. Nemzetiségi sztereotípiák és önkép az 1860-as években*

Tuska Tünde: *A Szegedi Tudományegyetem szlovák szakos hallgatóinak identitását elősegítő faktori*

Újváriné Illés Mária: *Brahms, Liszt, Erkel, Mosonyi – Nemzeti jelleg a XIX. századi magyaros zenében*

Weber Péter: *Az identitásválasztás jelensége a magyarországi román fiatalok körében*

Tanulmánykötetünk szerzői

Előszó

A nemzetiségi, nemzeti identitás napjaink fontos kérdései közé tartozik, annál is inkább, mivel az Európai Unió keretei között sokan tartanak attól, hogy az egységesülő Európa elve nem kedvez ezek megőrzésének. Ezért is gondoltunk arra a Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás című konferenciánk szervezésekor, majd az előadások szerkesztett változatainak tanulmánykötetben való publikálásakor, hogy e három gondolatkörhöz kapcsolódva, ezek egységes értelmezésére teszünk kísérletet.

Aki átlapozza, elolvassa tanulmánykötetünket, azt tapasztalja, hogy a szervezők szándéka – legalábbis ezen a szinten – sikerrel járt. A legkülönbözőbb nézőpontokból közelítő, nagyon különböző értekezések megítélésünk szerint ezt a hármas egységet meg tudják valósítani, s a tanulmányokból kirajzolódó kép vélhetően azt mutatja, hogy nemzetiség, nemzet és európaiság nem egymást kizáró, hanem egymást erősítő fogalmak, s a hozzájuk kapcsolódó identitás vizsgálata segítheti azt a törekvést, mely összekapcsolásukra irányul.

Ehhez szándékoztunk hozzájárulni a magunk eszközeivel, amikor a konferenciát életre hívtuk, és reményeink szerint a konferencián elhangzott gondolatok tanulmányok formájában is ezt erősítik.

T. Molnár Gizella

Bevezető

Újvári Edit

A kulturális identitás kérdésköre és kutatásának lehetséges irányai. A SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézetének identitáskutató programja.

A NEMZETISÉGI – NEMZETI – EURÓPAI IDENTITÁS konferenciát – amelynek előadásaiból készült tanulmánykötetet tartja kezében a kedves olvasó – egyetemi kutatóműhelyünk rendezte 2008. november 12–13-án a Szülőföld Alap pályázati támogatásával. A konferencia a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézetének kutatási programjába illeszkedett.

Az Intézet Identitáskutató műhelye 2007 júniusában alakult, kutatási programjaként a kulturális identitás kérdéskörét határoztuk meg. Az identitás, amelyen mind az egyén, mind egy adott közösség önmeghatározását, azonosságtudatát értjük, úgy véljük, a kultúra aspektusából adekvát módon elemezhető és kellően átfogó téma, hogy közös kutatóprogramként megállja a helyét. Intézetünk oktatói eddigi kutatásait integrálhatják és továbbgondolhatják ebben az irányban.

A bevezető tanulmány első része elméleti megközelítésű, a kulturális identitás fogalmának körüljárására vállalkozik, majd a második részben öt, intézetünkben körvonalazódó kutatási programot mutat be, amelyeknek kidolgozása kutatóműhelyünkre vár. Konferenciakötetünk ennek a munkának első jelentős eredményét publikálja.

1. Identitás – kulturális identitás

Az identitás kulcsfogalmait a téma legkiemelkedőbb hazai kutatója, Pataki Ferenc nyomán határozhatjuk meg. Bár az identitás fogalma a görög tudományos gondolkodáson belül a logikában körvonalazódott először – a *principium identitatis* elve¹ – modern értelmét a pszichológiai, majd szociálpszichológiai kutatások határozták meg.

¹ „a valóságban minden dolog azonos önmagával, s csak mint önmagával azonos dolog gondolható el.” PATAKI Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: LENGYEL Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 1997. 512.

„Az identitás a tudat ügye” – szögezi le Jan Assmann a kulturális emlékezés kollektív önelképzelést erősítő szerepét elemezve.² Az identitás kategóriáját pszichológiai értelemben eredendően emberi szubjektivitásként, a személyiség énfelfogásaként, önazonosságaként definiálták, de a problémakör behatóbb vizsgálata bebizonyította: nem létezik elszigetelt, ún. „Robinson-identitás”, az ember mint közösségi lény, önmagát is csak csoportjának értékei, elvárásai mentén képes meghatározni, a csoport által használt kommunikációs formák segítségével.³ Valójában tehát az identitást eredendően a társadalmi azonosságtudat jelenségének tekinthetjük. Pataki szerint az identitás kategóriája abban a metszéspontban helyezkedik el, ahol az egyén társadalmi reprodukciója és a „társadalmi rendszerek reprodukciója” találkozik.⁴ Jan Assmann a személyes és a kollektív identitás közötti viszonyt elemezve kiemeli, hogy a csoport-azonosság (Mi) elsőbbséget élvez az egyén-azonossággal (Én) szemben, azaz maga az identitás társadalmi, „szociogén” jelenségnek tekinthető. Ugyanakkor a kollektív önazonosság jellegzetes társadalmi konstrukció, valójában szimbolikus fikció, amely kizárólag a csoportot alkotó egyénekhez kötődik.⁵

Karl R. Popper ismeretelméletében az emberi öntudat, azaz az én-tudat kialakulását ugyancsak a kultúra világával (az emberi elme teremtette ún. „3. szférával/világgal”) való kölcsönhatásból eredezteti. Bár, mint hangsúlyozza, az emberi identitás, az ön- és éntudat kifejlesztésére való hajlam velünk született, az emberi személyiség kibontakozásához a társas érintkezés, egy nyelv elsajátítása (annak kommunikáción túli leíró és érvelő funkcióinak értő használata), a kultúra világába való bekapcsolódás szükséges.⁶ Az emberi elme produktumainak összessége, a kultúra – a specifikusan emberi funkcióknak, az emlékezetnek és a nyelvnek köszönhetően – állandó kölcsönhatásban áll az elmével, az egyes emberi énnel; valójában képes formálni, alakítani azt.⁷

Az embert foglalkoztató ún. „végső kérdések”, a mitológiák, majd a filozófia „Honnan jövünk, kik vagyunk, hová tartunk?” kérdésfelvetései nem véletlenül fogalmazódnak meg többes szám első személyben. Önazonosságunk is csak csoportunk hagyományaihoz való viszonyban körvonalazódhat. A személyes (perszonális) identitás,

² ASSMANN Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest: 1999. 129.

³ HEWSTONE, M. – STROEBE, W. – CODOL, J-P. – STEPHENSON, G.: *Szociálpszichológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1997. 431.

⁴ PATAKI Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: LENGYEL Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 1997. 513.; vö.: HEWSTONE, M. – STROEBE, W. – CODOL, J-P. – STEPHENSON, G.: *Szociálpszichológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1997. 431.: „azonosságtudatunk szorosan kapcsolódik különféle csoporttagságainkhoz.”

⁵ ASSMANN Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest: 1999. 129–132.

⁶ POPPER, Karl R.: *Megismerés, történelem, politika*. Válogatott írások és előadások. Budapest: AduPrint, 1997. 84–86.

⁷ POPPER, Karl R.: *Test és elme*, Budapest: Typotex, 1998. 142–155.

amelynek tapasztalati kerete és alapja az egyéni élettörténet, beleágyazódik a szociális identitásba, amely a csoport, a közösség szintjén konstruálódik, és nemzedékek sokaságának hagyományait és tapasztalatait ötvözi, formálja nemzedékről nemzedékre.⁸ Csányi Vilmos humánetológiai könyvében a csoportidentitás kapcsán egyenesen „csoportindividualitás”-ról ír, amely az ember egyik fajspecifikus tulajdonsága. Az emberi csoportokra kezdettől speciális szokások, nyelvhasználat, rítusok stb. – azaz kultúrák – voltak jellemzőek, amelyek az adott csoportot mint önálló entitást jellemezték, egyéni, más csoportoktól eltérő karaktert adva nekik. Az egyének tehát eredendően a csoport identitásában határozhatták meg önmagukat is.⁹ Az azonos kultúrához tartozó emberek közössége mind a csoport-, mind az egyéni identításra a kultúra elsajátítása során tettek/tesznek szert. A csoportidentitást csak a szociokulturális önazonosság – a közös tudás, a hagyományok, a szokások gyakorlata teremtheti meg és tarthatja fenn. A premodern kultúrákban domináló csoportidentitásról elsősorban az európai modernitásban, az individualizmus előtérbe helyezésétől kezdődően került át a hangsúly az egyéni identításra.¹⁰

Az identitás kutatásában tehát számos, elsősorban az individuum és a közösség egymásra hatását elemző megközelítés létezik. A kulturális identitás meghatározásához talán a legfontosabb annak átgondolása, hogy melyek a közösségi identitás összetevői és szerveződési elvei, szerkezeti jellegzetességei. Ha az identitás tartalmi összetevőit vizsgáljuk, a szakirodalomban számos szinonim kifejezést találunk. Pl. Erikson (az identitáskutatás egyik úttörője) az identitáselem, mások az identitáskomponens, identitáskategória kifejezéseket alkalmazzák. A kultúra domináns voltát jelzi, hogy az identitáselemeket minden esetben „*meghatározott társadalmi-kulturális jelentéseket hordozó kategóriák képviselik.*”¹¹

Identitásunk tartalmi elemei ugyanis olyan összetett tudásegységek, amelyek történeti, kultúrtörténeti dimenzióval rendelkeznek. Az identitáselemek többségénél, pl. az etnikai, a szakmai, vagy akár az ideologikus alapon meghatározott identitások vonatkozásában is a kultúra az alapvető tényező. Ugyanis mindig az adott csoport kultúrája – a kultúra értékkategóriái, hagyományrendszere – határozza meg az identitásmintákat, amelyek nyomán az identitáselemek konkrét formát ölthetnek. Az identitásminták tehát a kultúra részei, létrejöttüket a kollektív identitásképzés eredményeinek tekinthetjük. A kultúra – a

⁸ PATAKI Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: LENGYEL Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 1997. 515.; ASSMANN 141–142.

⁹ CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet. Humánetológia*. Budapest: Vince Kiadó, 1999. 161–162.

¹⁰ SOMLAI Péter: *Szocializáció*. Budapest: Corvina. 1997. 140–142.

¹¹ PATAKI Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: LENGYEL Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 1997. 517.

legtágabban értelmezve, az ember szellemi és anyagi termékeinek összességét értve rajta¹² – érték kategóriákat, ezáltal identitásmintákat is közvetít, amelyekkel azonosulhatunk, vagy éppen ellenükben új értékeket határozhatunk meg. A személyiség a közösség által közvetített identitásminták viszonylatában határozza meg önmagát. Egyes elméletek szerint a modern és a későmodern/posztmodern korban az identifikáció folyamata, melynek során a kulturális identitás kialakulhat, éppen a szerkezeti és intézményi változások következtében – a premodern hierarchiák és tradíciók megkérdőjeleződésével, felbomlásával – elvesztette korábbi stabilitását.¹³

Összegezve az eddigieket: a kulturális identitást úgy határozhatjuk meg, mint a közösség – és benne az egyén – azonosságtudatát alakító értékek, normák, viselkedésminták, tudás- és hagyományrendszerek összességét.

Úgy vélem, Pataki Ferenc alábbi megállapítását – „*A jelenkori társadalmak különböző metszetű (nemzedéki, lokális, politikai, nemi, réteg) csoportjai szakadatlanul folytatnak identitásminta-képzési műveleteket...*”¹⁴ – időben és térben a legszélesebb emberi dimenzióra kivetíthetjük. Hiszen minden korban, társadalmi pozícióban a csoportok és az egyének a kultúrájuk által közvetített identitásminták alapján konstruálták/ják saját identitásukat, ahogy ezt pl. Assmann fentebb említett, *A kulturális emlékezet* című könyve ókori példák elemzésével mutatja be. A szubjektum az adott kultúrában formálódó, hagyományozódó identitásminták révén formálódik, alakul. Ez a folyamat a globalizálódó, kulturálisan összetettebbé váló világban egyre dinamikusabbnak tűnik.

Az identitás tehát csakis egy adott közösséghez való tartozás vonatkozásában épül fel, és minden esetben az adott közösség kultúrájának hagyomány- szokás- és értékrendszerei közvetítik az identitás tartalmi összetevőit. Még a premodern kor viszonylag statikus identitásmintái mentén zajló identifikáció is kisebb mérvű változásokkal járt. Az identitás tehát nem statikus, hanem dinamikus jelenség, hiszen számos tényező függvénye és maguk az identitásminták – történeti/kultúrtörténeti jellegüknél fogva – változhatnak is, különösen a modernizáció, majd még inkább a globalizáció korától. Megrendülhetnek korábbi identitások,

¹²Elsősorban a kulturális antropológia kultúraelmélete képviseli az átfogó kultúra meghatározást. Pl. A. L. Kroeber azt az álláspontot képviseli, hogy a kultúra vagy civilizáció a legátfogóbb összefüggéseket fedi, egyfajta totalitást fejez ki (BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kiadó. 1997. 160.). L. White az emberi fajra jellemző jelenségek halmazaként, „a társadalmi öröklés” formájaként definiálja a kultúrát. (BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kiadó. 1997. 461.)

¹³HALL, Stuart: A kulturális identitásról. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 60–85.; SOMLAI Péter: *Szocializáció*. Budapest: Corvina. 1997. 140–144.

¹⁴PATAKI Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: LENGYEL Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 1997. 518.

az „identitásválság” jó esetben új identitás keresésére és kialakulására ösztönözhet – ahogy erre pl. Palánkai Tibor is felhívja a figyelmet *Globalizáció – civilizációk – Európa* című tanulmányában.¹⁵

Amikor tehát az identitás problematikáját a kultúra világa felől közelítjük meg, akkor átfogó képet nyújthatunk nem csak az identitás lényegi, tartalmi összetevőiről, hanem az identitásképzés dinamikus jelenségvilága is értelmezhetővé válik, az egyén és közössége, csoportja identitás-alakításának folyamatai is feltárhatóvá válnak.

2. A kulturális identitáshoz kapcsolódó kutatási programok

Az alábbiakban olyan öt kutatási téma felvázolására törekszem, amelyeknek kidolgozásához adottak a Felnőttképzési Intézetben a személyi feltételek. Intézetünk oktatói a kulturális identitáshoz kapcsolódó egyes részterületek kutatását már folytatják, illetve a közös programhoz, az öt kiemelt kutatási témához illeszkedő egyéni kutatási tervet készítettek. A kutatási programok rövid ismertetései ezen alapulnak.

2.1. A nemzetiségi identitás, regionális hatósugarú identitásvizsgálatok

A 19–20. század meghatározó identitástényezője a nemzeti, etnikai identitás kérdésköre volt, ennek kutatása az új elméletek tükrében tanulságok sokaságát rejtheti magában. Művelődéstörténész szakemberek számára kézenfekvő az etnikai identitás kutatása, hiszen alapvetően kulturális, nyelvi (anyanyelvi), történelmi, vallási hagyományok mentén behatárolható identitásról van szó.¹⁶ Kutatás tárgya lehet a nemzeti és az etnikai identitás meghatározása, pontos definiálása, történeti jellegének feltárása¹⁷, valamint a két identitásforma közötti összefüggés, különbözőség és viszony elemzése is. A kisebbségi lét megőrzésének bázisát egyre inkább a kollektív kulturális tradíciók jelentik, amely sikeresen kutatható a magyarországi nemzetiségi területeken, illetve határainkon átnyúló regionális kutatás keretében a délvidéki magyarság körében. A modern kor jellegzetes identitásformájának, a nemzeti identitásnak a késő modernitás/posztmodern korszak globalizálódó világában való változása is aktuális kutatási téma.¹⁸

¹⁵ PALÁNKAI Tibor: *Globalizáció – civilizációk – Európa* In: *Magyar Tudomány* 2002.06. 814.; ASSMANN Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest: 1999. 138.

¹⁶ PALÁNKAI A. D. Smith ezirányú kutatásait emeli ki: PALÁNKAI Tibor: *Globalizáció – civilizációk – Európa* In: *Magyar Tudomány* 2002.06..

¹⁷ KOMORÓCZY: Meddig él egy nemzet? Nemzeti identitás vitáinkhoz: egy másként gondolkodó nézetei az ókori keletről. In KOMORÓCZY Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest: Osiris Kiadó, 1995. 279–312.

¹⁸ HALL, Stuart: A kulturális identitásról. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 68–75.

A nemzeti identitás jelentőségének változásához köthető problémakör a globalizáció sajátos, kultúrára vonatkozó vetülete, a heterogén kulturális hatások erősödő befolyása. A multikulturalizmus egyrészt a 20. század végétől egyre hangsúlyosabb jelenség, másrészt a helyi, nemzeti kulturális tradíciókat átformáló, gyengítő hatásával is számot kell vetnünk.¹⁹ A kulturális sokféleség és a különböző identitású csoportok egymásmellettisége új, ellentmondásokkal terhelt kihívásokat generál. A késő modernitás/posztmodern korszak vizsgálata során a kutatók az új kulturális identitást a diszkontinuitás, a széttöredezettség, a diszlokáció fogalmaival írják le.²⁰ Ennek számos eleme vizsgálható, többek között a mindennapi életmódot, divatot, gasztronómiai szokásokat befolyásoló vetülete is.

2.2. A könyvtáros és a kultúraközvetítő szakmai identitás, valamint a kulturális intézményrendszerek identitáskonstruáló szerepének elemzése

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karán működő Felnőttképzési Intézet oktatóinak kutatásaiban jól összehangolható program a könyvtáros, az informatikus könyvtáros, a múzeumpedagógus, -andragógus, a népművelő/kultúraközvetítő és az andragógus szakemberek életpályáinak, szakmai identitásának felmérése, a változások elemzése, az új kihívásoknak való megfelelés jegyében.

Az információs technológia rohamos fejlődése, az új társadalmi elvárások nem csak az kulturális intézményrendszer átalakítását vonja maga után, hanem a szakembereknek is alkalmazkodniuk kell az új igényekhez, feltételekhez. A hallgatók bevonásával végezhető kutatás mind a könyvtáros, mind a kultúraközvetítő szakemberek szakmai és hivatás identitásának felmérését célozhatná kérdőívek, interjúk elemzésével és értékelésével.

A kulturális identitás vizsgálatának fontos terepe az egyetemes, nemzeti és regionális kulturális örökség értékeinek közvetítői: a közgyűjtemények és a múzeumok. A közgyűjtemények arculatának, kiállítási koncepcióinak elemzése során feltárulhatnak az általuk közvetített múlt- és jelenbeli értékek és üzenetek mint identitáskonstruáló tényezők.

2.3. A kulturális identitásminták vizsgálata

A kommunikáció formáinak, jellegének, intenzitásának meghatározó szerepe van egy közösség identitásának alakításában. Az oktatás, a média, a kultúraközvetítés identifikációs szerepének kutatása szintén számos tanulsággal szolgálhat. Pozitív és negatív példák sokasága

¹⁹ FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 7–28.

²⁰ HALL, Stuart: A kulturális identitásról. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 62–63.

mentén elemezhető, pl. a diszkriminációk elleni fellépés kommunikálása, vagy a diktatúrák propaganda kommunikációja által alakított identitás esetei; az identitáskonstruálás mechanizmusának, az ünnepek identifikációs szerepének jellegzetességei. Tanulságos lehet a tömegkommunikáció, a reklám, a populáris kultúra és az egyes szubkultúrák által vezérelt identitásminták befolyásoló hatásainak értelmezése is.

Ugyancsak a kulturális identitásminták kutatásához köthető tematika az Európai Unió kapcsán felvetődő identitás kérdésköre, amelynek kultúrtörténeti és -elméleti, valamint kultúrpolitikai dimenziói egyaránt érdekes kutatás programnak ígérkeznek. Elméleti síkon felvetődik: az identitási kötődések viszonyrendszerébe hogyan ágyazódik be az európai uniós identitás.²¹ Tanulmányok sokasági elemzi pl. a nemzeti identitás és az európai identitás viszonyát, szociológiai felmérések alapján.²² Történeti megközelítésben elemezhető az is, hogy a magyar kultúrában milyen hagyományok képviselik a kora-középkortól datálható közös európai kultúrát. Ehhez kapcsolódik az andragógia szakos hallgatók bevonásával történő kutató munka, melynek során Szeged kiemelkedő építészeti emlékeit elemezzük abban a vonatkozásban, hogy az összeurópai korstílusok mennyiben határozták meg városunk arculatát. Szentkirályi Zoltán építészettörténész megállapításából indultunk ki, mely szerint „Az építészet története... az emberi kultúra, a civilizáció »anyagba formált története«.”²³ Azaz az építészet bizonyos tekintetben a kulturális identitás jellegzetes megnyilvánulása, de egyben kerete, formálója is.

2.4. A környezettudatosság mint új érték- és identitásformáló tényező

Korunk legjelentősebb problémájaként határozhatjuk meg a globális méretű ökológiai válságot, amelynek enyhítését kizárólag a minél szélesebb csoportokat érintő identitásváltástól remélhetjük. A 20. század fogyasztói kultúrájának árnyoldalai az ezredfordulóra fenyegetően kirajzolódtak – a „minél többet, minél több embernek” növekedés-központú fogyasztói identitása tarthatatlannak bizonyul, új értékek számbavételével megfogalmazódó új identitásminták szükségesek. Olyanok, amelyek a természeti értékek védelmét hatékonyan elősegítő magatartásra ösztönöznek. Az értékeket pedig a kultúra és a tradíciók közvetítik az emberek számára. Ezért is lényeges, hogy pozitív

²¹ ROSTOVÁNYI Zsolt: Európai identitás In HARGITA Árpádné – IZIKNÉ HEDRI Gabriella – PALÁNKAI Tibor (szerk.): *Európa kislexikon. Az Európai Unió és Magyarország.* Bp., Aula Kiadó, 1999. 78.

²² PL. KOLLER Boglárka: Nemzeti és európai identitás. In HEGEDŰS István: *A magyarok bemenetele. Tagállamként a bővülő Európai Unióban.* Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány. Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet. 2006. 17–44.

²³ SZENTKIRÁLYI Zoltán: *Az építészet világtörténete.* I.–II. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1980. 13.

üzenettel kapcsolódva ne lemondásként, hanem tudatos, értékelvű választásként, identitásmintaként jelenjen meg a fogyasztás mértékének csökkentése mint közösségi és egyéni cselekvési program.²⁴ Ráadásul ennek a kérdéskörnek az elméleti dimenzió mellett kétségtelen a gyakorlati (alkalmazott) jelentősége, és a jövőnkre vonatkozó felelőssége is.

2.5. A különféle identitásmodellek hatása az egyéni identitásra

Az egyén identitásának kapcsolódása a közösségi identitáshoz sokrétű terepmunka elemzésével, értékelésével kutatható. A csoportidentitás a történelem – különösen a 20. század történelme – során sokszor drasztikus változáson ment keresztül, amely döntően befolyásolta az egyéni élethelyzeteket. A változó identitásmodellek egyént meghatározó elemei valós élettörténetekben is kirajzolódnak, ezek interjúk és kérdőíves módszerrel történő gyűjtése szolgálhat alapul a kutatási eredmények kidolgozásához, közzétételéhez.

*

A röviden vázolt öt fő kutatási téma égisze alatt egyedi kutatóprogramok körvonalazódnak, kidolgozásukkal intézetünk hozzájárulhat a kulturális identitás elemzéséhez. A műhelymunka során a tavaszi és az őszi félévekben tematikus programokat szervezünk, amelyekben egy-egy identitás-téma kerül a középpontba.

Ugyanakkor a kört tágítva konferencia szervezésére is vállalkozunk, amelynek első eredménye a **NEMZETISÉGI – NEMZETI – EURÓPAI IDENTITÁS konferencia** volt, amelyen magyarországi, vajdasági, erdélyi kutatók egyaránt képviseltették magukat. A konferencia szekciói három témakör köré csoportosultak. Az elsőnek *Az Európai Unió kulturális politikája és a kulturális identitás* volt a témája. A másodiknak *Az oktatás és a felnőttképzés identitáserősítő jelentősége*. A harmadik szekció csoportot, amely mindenek előtt a nemzeti és nemzetiségi identitás jelenségeit vizsgálta, *A mindennapi kultúra szerepe az identitás megőrzésében* címen szerveztük.

Az előadásokat szerkesztett változatban adjuk közre, abban a reményben, hogy a tanulmányokkal segítjük az identitás összetett problémakörének értelmezését, megértését.

²⁴ LORENZ, Konrad: *Embervoltunk hanyatlása*. Budapest: Cartafilus, 1997. 240.

Az Európai Unió kulturális politikája és a kulturális identitás

Fekete Sándor

A multikulturalizmus előzményei Nyugaton és Keleten

Multikulturálisnak az olyan társadalmat nevezzük, amelyben különböző kultúrákhoz tartozó embercsoportok élnek együtt. De mit jelent ez: különböző kultúrákhoz tartozó embercsoportok? Mivel a kultúra mindazon értékek összességét jelenti, amelyeket az emberek illetőleg egy emberi társadalom vagy csoport magának megteremtett és objektivált, s mivel a kultúra szélesebb fogalom, mint a civilizáció, valamilyen kultúrája minden emberi társadalomnak, a civilizáció előtti társadalmaknak is van. De mennyiben és milyen értelemben fognak ezek különbözni egymástól?

Kézenfekvőnek látszik rögtön azt mondani, hogy egy civilizáció előtti kultúra nyilván különbözni fog egy civilizációs alapú kultúrától, tehát például az ausztrál bennszülöttek kultúrája az ausztráliai bevándorlókétól. Az Ausztráliába bevándorló britek kultúrája azonban nemcsak az ottani bennszülöttekétől különbözött, hanem az indiai bennszülött kultúrától is, jóllehet az indiai kultúra egy ősi civilizáción alapul. És egy brit kolónia kultúrája éppígy, ha nem is éppilyen mértékben különbözött az oroszországi vagy németországi „bennszülöttek” kultúrájától is (Nagy Péter cár idejében vagy a második világháborút követő megszállás idején), holott végül is – az időleges külön utak ellenére – az oroszok az európai, a németek pedig a nyugati kultúrához tartoznak. S persze otthon, Nagy-Britanniában is nyilvánvalóan különbözik egymástól az angol, a skót és az ír kultúra.

A kultúrák különbözősége sok mindenben megnyilvánulhat. Shakespeare művei az angol kultúrához tartoznak, Goethe művei a némethez, s a különbség köztük nemcsak a különböző nyelvben fog megjelenni, hanem abban a szellemiségben is, amelynek a nyelv a megjelenítője. A kultúra nemcsak az ún. magas kultúrát jelenti, hanem a mindennapok kultúráját is, és e tekintetben a nyelvek hasonlósága vagy különbözősége nemcsak a nyelvrokonságtól függ. Az egymás szomszédságában vagy együtt élő etnikai csoportok nyelvében nagyon sok a kölcsönös átvétel, akkor is, ha eredetileg igen különböző eredetű nyelvekről van szó – így a finnugor eredetű magyar nyelvet sok hasonlóság fűzi például a szláv nyelvcsaládhoz tartozó szlovák nyelvhez. A népzene és a néptánc, a viselet vagy az étkezési szokások vonatkozásában a szlovákok megint csak közelebb állnak a magyarokhoz, mint a nyelvrokon csehekhez. A mindennapi élet kultúráját minden népnél erősen

befolyásolja a vallás: a protestáns és katolikus németek kultúrája közismerten eltéréseket mutat, sőt bizonyos fókig még a nyelvük is. A zsidó vallás olyannyira összefonódott a zsidók mindennapi életével, hogy évszázadokon keresztül mintegy maga konstituálta a zsidó etnikumot (a körülmetélés intézményében Spinoza például ilyen etnikum-fenntartó tényezőt látott), ezért nem csoda, hogy az asszimiláció során a zsidók vagy konvertáltak, vagy legalábbis elhagyták a vallásukat. Ismeretes Heinrich Heine mondása, miszerint áttéréssel belépőjegyet váltott az európai kultúrához.

Hol húzzunk élesebb és hol kevésbé éles határt a különböző kultúrák között? A különböző nyelvi közegekben megfogalmazódott magaskultúra ugyanolyan éles különbséget teremt-e, mint a mindennapi népi kultúra és a vele összefonódott vallás? S a különböző vallások vajon már önmagukban élesen különítik-e el egymástól és állítják szembe egymással a különböző kultúrákat, például úgy, ahogyan legújabbán Samuel Huntington ábrázolta?

Előadásomban abból a hipotézisből fogok kiindulni, hogy a tárgyunk szempontjából alapvető különbség a különböző nagy kultúrkörök között van, s ezen belül és részben ezek fölött lehetnek még további különbségek, amelyek a civilizáció alacsonyabb fejlődési fokain még nagyon jelentősnek tűnnek fel, a civilizáció fejlődésének előrehaladásával azonban fokozatosan veszítenek jelentőségükből.

Hogy a különböző etnikumokból (törzsekből, népekből) származó emberek egyenértékűek lehetnek, abban túlbecsülhetetlen jelentősége van a Római Birodalomnak. A görögök sohasem tudtak túljutni a patriarchális-gentilista azonosságtudat szintjén, amelyet jól mutat az athéni demokrácia fejlődésének csúcspontján hozott kirekesztő törvény, miszerint csak athéni anyától származó egyén tekinthető athéni polgárnak. (Ahogyan zsidónak is csak az volt tekinthető, akinek az anyja zsidó: számos esetben fordult elő, hogy valaki a nürnbergi törvények értelmében zsidónak számított, a rabbinikus törvények szerint viszont nem.) A hellenisztikus birodalmak tele voltak etnikai feszültségekkel: Egyiptomban, Szíriában stb. a hellén vagy hellenizált uralkodó osztályok nem keveredtek a bennszülöttekkel, még ha bizonyos szokásaikat át is vették. (E feszültségek közismert kirobbanása volt a Makkabi-féle felkelés.)

Bizánc átvette ezt az örökséget: nem csoda, hogy az arab hódítás oly könnyen elsöpörte a görög uralmat és szinte nyomtalanul eltüntette a Közel-Keletről a görög kulturális hagyományt. Ezzel szemben a Római Birodalom polgárainak azonosságtudata a római polgárjogon alapult, amelyet az idők során egyre jobban kiterjesztettek – még ha ez nem is ment ellenállás nélkül a hagyományokhoz erősebben és primitívebben kötődő rétegek részéről: a Gracchusoknak még az itáliaiak jogaiért is küzdeni kellett –, míg végül

gyakorlatilag a birodalom minden szabad polgára rómainak számított. A modern nyugati állameszme a rómaiaktól származik, mivel a nyugati királyságok Róma örökösei voltak, ezzel szemben a kelet-európai államokat a bizánci hagyomány erősen befolyásolta.

A tradicionális társadalmak erős stabilitása és gyenge mobilitása következtében ezeknek az államoknak a keretébe bár különböző nemzetiségi kultúrájú (illetőleg a zsidók esetében, kivételesen, más kultúrkörhöz tartozó), de mégis alapvetően azonos kultúrfokon álló etnikai csoportok tartoztak. Így a középkori társadalmak, nyugaton és keleten egyaránt, a maguk korporatív állami keretein belül jól biztosították a különböző etnikai és rendi csoportok együttélését.

Nyugat-Európa nemzetállamai a kisebb feszültségek és a viszonylag szervezettebb fejlődés következtében általában nem a francia, hanem az olasz és a német utat követték. Ennek végső soron az volt az oka, hogy a nemzeti piacot és a vele járó nemzeti szolidaritást a közös államnyelv erőltetése nélkül is meg lehetett valósítani: különösen jól mutatja ezt a három- ill. négy-nyelvű Svájc példája. A nyugat-európai nemzet alapvetően államnemzet, s ezért az államok megerősödése után, az újabb időkben, már ismét teret adhatott és adhat a regionalizmus és gyakran az etnikai alapú regionalizmus (autonómia) gondolatának. Ez a fejlődési folyamat még az egyébként végletekig centralizált Franciaországban is bekövetkezett.

Kelet-Európában viszont, ahol gyenge volt a polgári társadalom, az állam erőteljes beavatkozására volt szükség, a nemzeti piacok kialakítása céljából. Pontosabban: lett volna szükség. Kelet-Európa egyetlen szuverén állama ugyanis – ha az Oszmán Birodalomtól eltekintünk – Oroszország volt. A Németország és Oroszország között elhelyezkedő ún. „Zwischeneuropa” államai a XIV. és XVIII. század között mind elveszítették a szuverenitásukat. Finnország előbb svéd, azután orosz uralom alatt állt, a balti országok előbb skandináv és lengyel, majd végül szintén orosz uralom alatt, Lengyelország három: porosz/német, osztrák és orosz részre volt osztva, Magyarország az Osztrák Birodalom függőségében állt, a román fejedelemségek oszmán hűbér és az egész Balkán oszmán uralom alatt tengődött. Mindemez országok nemzeti függetlenségre vágytak, s ehhez persze nemzetté is kellett szerveződniük. Mivel államisággal nem rendelkeztek, átvették Németországból az ún. kultúrnemzet gondolatát, azonban erősen módosítva. A német kultúrnemzet-gondolat ugyanis eredetileg azt jelentette, hogy az egyébként létező német államok, amelyeknek formálisan még közös intézményeik is voltak, a közös kultúra révén legalább elvi és szellemi egységet képezhetnek – a kultúrnemzet eszméje csak a későbbi nacionalizmus, sőt fajelmélet számára jelentette a német népiségű egyének misztikus egységének gondolatát. Kelet-

Európában viszont, ahol nemcsak szuverén államok nem voltak, de mindenütt igencsak összevegyülve éltek együtt a különböző etnikumok, a kultúrnemzet eszméje eleve abban az eltorzult formában terjedt el, hogy a szanaszétjellel élő magyarok, szerbek, albánok és a többiek valamiféle lelki-kulturális közösség révén képeznek egy nemzetet.

A bécsi kongresszustól a versailles-i békekonferenciáig terjedő időszakban ezek az államok végre megkapták a hön áhított függetlenséget. Azonban nem problémamentesen. A számos probléma közül a legnagyobb az volt, hogy csaknem minden állam területén, az ún. államalkotó nemzeteken és nemzetiségeken kívül, egyéb nemzetiségek is voltak, illetve általában a különféle etnikumok a különböző államokban szétszórva éltek. Mihelyt a szuverén államiságot megkapták, az uralkodó helyzetbe került etnikumok természetesen politikai államnemzetek kialakításával próbálkoztak, s a más nemzetiségű lakosaikat hivatalosan ugyan csak integrálni, valójában azonban asszimilálni kívánták ebbe a politikai nemzetbe. Így volt ez például Magyarországon 1848/1867 után, egészen 1918-ig, s így folytatódott például Romániában 1918-tól napjainkig. Az 1918 előtti nagy-magyar államban az asszimilációs kísérletnek a szláv és román lakosság volt kitéve, az 1918 utáni Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában viszont a magyar kisebbségek. Az elmúlt évtizedekben ezekből az államokból több tízezres létszámú magyar lakosság menekült Magyarországra, s ez még semmiség volt az ún. „etnikai tisztogatások” későbbi olyan extrémításaihoz képest, mint a zsidók millióinak legyilkolása, a németek millióinak elűldözése, s mint legutóbb a boszniai háború vagy Koszovó borzalmi.

A térségben erőszakos békét és nyugalmat a jaltai paktum után itt megvalósított „Pax Sovietica” teremtett. Ennek felbomlása után kiderült, hogy a problémákat nem megoldották, hanem csak lefojtották. A nemzetiségi ellentétek újult erővel lobbantak lángra – legalábbis egy időre, főleg a nacionalista kormányzatok idején. Ennek az időszaknak az elmúltával azonban bizonyos kedvező jelek mutatkoznak a különféle nemzetek és etnikumok viszonyában. A megbékélést célzó szerződések sora jött létre, s ha nem is mindig tartják be, sőt időnként sorozatosan megszegik őket, mégis van hivatkozási alap, amelynek révén a követelményeket folyamatosan napirenden lehet tartani. Jóindulatú, ha nem is mindig sikeres kísérletek születtek az etnikai kisebbségek demokratikus képviselőitére – ahol persze a fő problémát a parlamentáris-centralizált és a korporatív-föderális elv összeütközése okozza. Hogy a regionalitás és az autonómia gondolata oly nehezen hódít teret, sőt heves vitákhoz vezet, annak egyik alapvető oka a kultúrnemzet koncepciójához való makacs ragaszkodás, amelynek alapján minden etnikai autonómia gondolata természetesen úgy jelenik meg, mint a politikai nemzetállam felbomlasztásának trójai falova. Mindent egybevetve a helyzet

egyszerre ad okot pesszimizmusra és optimizmusra. Ha alaposan számba veszem a köztes-európai térség történelmi viszonyait, kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezek során a multikulturalitás mindig meghátrált a nemzeti identitás, a nacionalizmus, a sovinizmus erői előtt.

A kelet-európai térség legnagyobb etnikai problémáját jelenleg egyre inkább egy olyan probléma jelenti, amely nem annyira a tradicionális multikulturalitás problémája (habár történetileg onnan ered), hanem inkább hasonlít ahhoz a modern multikulturalitás-problémához, amely ma a nyugati államokban egyre nagyobb erővel jelentkezik. Ez a probléma a cigánykérdés. A cigányok persze tradicionálisan jelen vannak Kelet-Európa országaiban, de helyzetük a modern társadalomban radikális változáson ment át. A hagyományos társadalomban a cigányok mintegy a társadalom pórusaiban helyezkedtek el, most viszont bekerültek a modern társadalom véráramába. Ugyanolyan állampolgárok, mint az állam többi polgára, de a polgári társadalomnak nem ugyanolyan tagjai, mint a többi polgár, mivel – legalábbis jelentős részükben – nem ugyanazon a kultúrfokon állnak, s így nem ugyanazon értékek, érdekek és motivációk vezetik őket. Ezért a modern polgári társadalomba történő integrálásuk mindeközéig sikertelen maradt. De mennyiben hasonlít ez a nyugati társadalmak multikulturalitás-problémájához?

Mint láttuk, a nyugati nemzetállamok fejlődése oly sikeres volt, megerősödésük oly nagymértékben végbement, hogy az utóbbi időben már a keretek lazítására is gondolni lehetett. A tradicionális multikulturalitás problémája Nyugaton – ellentétben Kelet-Európával – a földrajzi regionalizmus és föderalizmus szellemében nyert vagy nyer megoldást. Legalábbis elvi akadályja nincs annak, hogy ez ne csak Dél-Tirol vagy Skócia esetében legyen így, hanem Korzikán is. A multikulturalitás modern formáját azonban a bevándorló, szórványokban (esetleg gettó-szerűen) elhelyezkedő, más kultúrájú kisebbségek problémája jelenti. Korábban ez nem jelentett gondot: a bevándorlók egyszerűen – és persze önkéntesen – előbb integrálódtak, azután asszimilálódtak. Az elmúlt évtizedekben azonban olyan új bevándorlók jelentek meg a nyugati társadalmakban – különböző okokból, de ugyanazon eredménnyel –, akik nem kívántak és nem kívánnak integrálódni vagy éppen asszimilálódni. Az Amerikai Egyesült Államokban korábban nemcsak az európai származásúak, de az ázsiaiak és az afro-amerikaiak is kívánták a teljes integrálódást, sőt a teljes asszimilációt is. Most viszont, elsősorban a latin-amerikai bevándorlók, meg akarják tartani saját külön identitásukat – és ugyanez a helyzet Nagy-Britanniában a bevándorolt színes bőrűekkel, Franciaországban az arabokkal, Németországban a törökökkel. Mindezekre az etnikai csoportokra az jellemző, amit Kelet-Európában a cigányokkal kapcsolatban láttunk, hogy ti.

más kultúrkörhöz tartoznak illetőleg más kultúrfokon állnak, mint a befogadó ország lakosainak többsége. Éppen ebből adódnak helyzetük problémái: mivel a beilleszkedés rendkívüli nehézségeket vet fel számukra, ezért inkább lemondanak róla, s mivel lemondtak róla, így azután még nehezebb lesz a helyzetük megoldása.

Szükséges-e mármost e csoportok integrálódása? (Hogy asszimilálódásuk nem szükséges, azt evidenciaként kezelem.) Attól függ, hogyan értjük ezt. A hagyományos multikulturalitás története megmutatta, hogy a különféle kultúrák, sőt kultúrkörök egymás mellett élése nem vet fel megoldhatatlan problémákat, sőt az adott társadalom színesítéséhez és gazdagításához vezet. Az értékek pluralizmusa nem jelenti feltétlenül az értékek relativitását is: minden kultúrának vannak olyan elemei, amelyeket az adott kultúrához tartozók igen fontosnak tartanak ugyan, de mégis esetlegesek. A néphagyományban és a mindennapi élet szokásrendszereiben halomszámra találhatunk erre példákat, s ilyen alapon aligha lehetne értékkülönbségeket felállítani a kultúrák között. Problémát csak a különböző kultúrfokok ütközése vet fel, pontosabban a különböző civilizációs fokú kultúrák ütközése. Ha a kultúráknak nem is, a civilizációknak igenis tulajdoníthatunk fejlődét: annak tagadása, hogy az euro-amerikai civilizáció magasabb rendű az ausztráliai bennszülöttek életénél vagy az indiai kasztrendszer civilizációjánál – még ha a haladás ellentmondásosságát be is kalkuláljuk – nem egyszerűen az értékek pluralizmusát, hanem relativitásukat, voltaképpen a teljes történelmi relativizmust jelentené.

Az európai civilizációnak és kultúrájának a világon való, közel sem problémamentes elterjedése illetve – részben erőszakos – elterjesztése számos példát mutat azonban a különböző civilizációs fokok közötti konfliktusokra és a nem mindig szerencsés következményekre. A természetjogi irányzat alapján bármilyen nagy értéket és általános érvényességet tulajdonítsunk is például az egyéni szabadságjogoknak vagy a parlamentáris demokráciának, a történeti-jogi iskola részben való igazsága szintén bebizonyosodott akkor, amikor ezek az értékek minden függetlenné vált gyarmaton – legalábbis egyelőre – használhatatlannak bizonyultak. A bevándorlás esetében viszont a konfliktus a visszájára fordítva jelentkezik: a bevándorlók hozzák magukkal alacsonyabb fokú civilizációjuk kultúráját egy magasabb civilizációjú országba. De nem jelent-e épp a szabadságjogok elleni támadást, tűrhetetlen intoleranciát, ha a bevándorlóktól integrálódást kívánnak? Megkívánhatja-e a többségi társadalom vagy éppen az állam a polgáraitól, hogy azonos kultúrfokon álljanak?

Úgy vélem, hogy bizonyos értelemben igen. Ugyanis az állam valamennyi polgára ugyanazokkal a jogokkal és egyben ugyanazokkal a köteleességekkel is rendelkezik. Senki sem

rombolhatja tehát le azt az államot, nem pusztíthatja el azt az érték- és jogrendet, amely neki éppen a jogokat biztosítja. Minden (etnikai vagy más) kisebbségnek joga van saját identitásának megőrzéséhez, saját kultúrájának ápolásához, és ez nem mond ellent a többségi társadalom és az államegész érdekeinek. De nem lehet identitás-örzésnek és kultúra-ápolásnak minősíteni az adott közösségen belüli olyan szokások fenntartását, sőt kikényszerítését, mint a titkos maffia-szövetségek, az erőszakos tulajdonszerzés, a vérbosszú, a szexuális kényszer vagy éppen csonkítás. Ez nem fér bele a jogállamiság fogalmába, ahol ugyanis minden egyénnek szuverén joga, hogy egy közösségbe beletartozzon vagy ne tartozzon bele. Egyáltalán: a kisebbségi kultúrák megőrzése jog, de nem kötelesség, minden – többségi vagy kisebbségi – kultúra változhat, és, ha nincsenek önkéntes fenntartói, akár el is tűnhet. Ha egy kisebbségi kultúra tagjai ragaszkodnak az őket alacsonyabb civilizációs szinten tartó, vagy éppen megnyomorító közösségükhöz, ez sajnálatos ugyan, de jogszerű. Ha azonban erőszakkal kényszerítik őket az odatartozásra, akkor ez magasabb civilizációs kultúrákértékek megsértését jelenti és retorziót igényel. A multikulturalitás elvét ugyanazon a civilizációs értékrenden belül szükséges érvényesíteni.

Summary

We are calling the society multicultural, in which to different civilizations owing groups to edge. The civilization means sum total aggregate of on all that valuables, which up concerning a human society or group for you the folks built. The civilization more broad notion, than all peoples of civilization, some kind of civilization to society, and the civilization is also for societies before.

The majority society could just desire almost the state from its citizens, so that a same they stand on cultural level? I presume so, that it is sure of intelligence yes. Namely with rights and in one piece with the same with the solemn duties any citizens of the state also command the same. The multiculturalism seized on the same within the scale of values with civilization it needs to validate.

A gender-identitás egyes kérdései az oktatásban – egy nemzetközi EU-COMENIUS 2.1 kutatási projekt tapasztalatai

Bevezetés

Az identitás kérdése igen sokrétű. A kulturális tradíciók, hagyományok őrzése és ápolása, a szűkebb értelemben vett kötődés, a nemzeti, etnikai, nemzetiségi, regionális, európai, nyelvi, szociális stb. hovatartozás kérdése egyaránt az identitás kérdéskörébe tartozik. Mindezek mellett a *gender* témaköre, azaz a nemi identitás társadalmi, szociális szerepe is lényeges. A társadalmi nemek szerepe és kiegyensúlyozottsága az irodalomban, filozófiában, politikában, valamint a nemek ábrázolása a médiákban, a sztereotípiák megjelenése számos kutatás tárgya. Emellett a gender-kutatásban szerepet kap a nemek tágabb értelemben vett egyenlősége is, így a nő- és férfikutatás is.

Tanulmányomban egy nemzetközi, 2006-2009 között zajló COMENIUS-típusú oktatási-kutatási projekt célkitűzéseit, eredményeit, tanulságait mutatom be, melynek témája a 6-11 éves fiúk gender-identitása az iskolai nevelés-oktatás során.

Európai Uniók projektek Magyarországon

Magyarországnak a 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozása óta kibővültek a lehetőségei az uniós források kiaknázására, így többek között a humánerő fejlesztésére is. A 2004-2006 közötti Nemzeti Fejlesztési Terv, a 2007-ben indult Új Magyarország Fejlesztési Terv idevágó programjai, valamint 2007-től az egész életen át tartó tanulás program (Lifelong Learning Program – LLP) keretei között összevontan, megújult formában folytatódik az Európai Unió oktatást támogató *Socrates* és a szakképzést támogató *Leonardo da Vinci* programja. „Az Egész életen át tartó tanulás programja gyerekkortól idős korig teljes mértékben lefedi az élethosszig való tanulást. A négy terület alprogramja közül a *Comenius* a közoktatást, az *Erasmus* a felsőoktatást, a *Leonardo* a szakmai képzést, a *Grundtvig* pedig a felnőttoktatást támogatja.”²⁵ A *Comenius* akció tehát az oktatás érettségiig terjedő szakaszára összpontosít. Célja, hogy hozzájáruljon a közoktatás *minőségének* fejlődéséhez, erősítse

²⁵ Magyarország. Jelentés Magyarország Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogramjának végrehajtásáról. Letöltve: 2008. november 10. <http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/nrp2007/HU_nrp_hu.pdf>

annak európai dimenzióját, illetve segítse a nyelvtanulást. Elnevezését a 17. században, Csehországban élt első „modern” pedagógusról, Jan Amos Komenský-ről kapta.

Az akcióban prioritást élvez néhány fontos általános célkitűzés, melyek többek között: a *multikulturális környezetben történő tanulás*, amely az Európai Unió állampolgárság identitásának egyik sarokköve, a hátrányos helyzetű csoportok támogatása, az identitás kérdése, az IT (vagyis az információ technológia) vagy az iskolai leszakadás elleni harc.²⁶

A „Small Heroes in Trouble – Boys Searching for their Identities” Comenius-projekt háttere

A „Small Heroes in Trouble – Boys Searching for their Identities (Kis hősök nagy bajban – fiúk az identitáskeresés útján)” Comenius-projekt kissé furcsa címét egy eredetileg Németországban megjelent könyv inspirálta²⁷. A könyv „hiánypótló” jellegű és célzatú, hiszen – ahogy a szerzők is állítják – ma már tényként kijelenthetjük, hogy a nőmozgalmak, a nők egyenjogúságának, egyenlő bánásmódjának törekvése számos és szerteágazó, konstruktív vitákat indított el a *lányok* nevelésével kapcsolatban. A sok éve tartó folyamat során, amikor a lányok, nők hátrányainak leépítése és az emancipáció volt a cél, abból indultunk ki, hogy a fiúk nevelése kapcsán „minden a legnagyobb rendben van”, hiszen ők – szemben a lányokkal – szabadságban és teljes elégedettségben nőnek fel. A két szerző azonban rávilágít arra, hogy ez semmiképpen sincsen így, és a fiúnevelés új, pozitív koncepcióját kívánták munkájukban bemutatni. Állításuk szerint a gender-identitás, tehát a nemek társadalmi szerepe már kiskorban gyakorlatilag determinálódik, így fontos annak differenciált, biológiai nemek szerinti előtérbe állítása a korai nevelés során.²⁸

Fontos ezen a ponton megjegyezni, hogy a szerzők állításával szemben az új EU-tagállamokban a nők egyenlő bánásmódja, esélyegyenlősége nem valósult meg (teljes mértékben), így a gender-kérdés pl. hazánkban elsősorban a nők helyzetével foglalkozik, ahogy azt pl. BUDA Béla, HADAS Miklós vagy LÉVAI Katalin is kiemelik.²⁹

²⁶ A magyarországi TEMPUS Közalapítvány hivatalos honlapja. Letöltve: 2008. szeptember 20.

<http://www.tpf.hu/pages/content/index.php?page_id=577>

²⁷ SCHNACK, Dieter, NEUTZLING, Rainer: *Kleine Helden in Not. Jungen auf der Suche nach Männlichkeit*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 2000.

²⁸ A *Kleine Helden in Not. Jungen auf der Suche nach Männlichkeit* című könyv ismertetője. Letöltve: 2008. szeptember 10. <<http://www.amazon.de/Kleine-Helden-Not-Jungen-M%C3%A4nnlichkeit/dp/3499609061>>

²⁹ Elsősorban a szerzők alábbi köteteiben: LÉVAI Katalin: *A nő szerint a világ*. Budapest: Osiris, 2000; LÉVAI Katalin, KISS Róbert, GYULAVÁRI Tamás (szerk.): *Vegyesváltó. Pillanatképek nőkről, férfiakról*. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 1999. HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakkal, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 1994. BUDA Béla: *A pedagóguspálya nőiesedésének pszichológiai problémái*, *Educatio* 1996. 3.sz. 431–440.

A következőkben szeretnék projektünk pályázati anyagából néhány gondolatot kiragadni: Hasonlóan a *Kleine Helden in Not* című könyv szerzőihez, az elmúlt évek társadalmi fejlődései is egyértelműen kimutatják, hogy a fiúk egyre inkább – avagy újra? – a pedagógia látókörébe kerülnek. Ennek számos okai lehetnek: egyik legszembetűnőbb jelzés, hogy társadalmunk gyors, globális és permanens változását éljük meg. A nagyobb, de ugyanakkor elmosódottabb értékskálák és normák választéka, a megváltozott kommunikációs struktúrák és módok, a családokban megjelenő differenciált szervezési formák, illetve a különböző intézményekben, mint pl. az óvodákban és iskolákban fellelhető cselekvésképtelenség egyaránt jól tükrözik a folyamatos paradigmaváltásokat. Mindennek makroszintű háttereként a politikai változásokat, mikroszinten pedig többek között a gyerekek és fiatalok drasztikusan növekvő szabadságát is, megváltozott társadalmi szerepét valamint az ezzel szorosan összefüggő identitáskeresés nehézségét is megemlíthetjük. Így mind a szociológusok, pszichológusok, pedagógusok, mind pedig a szülők felismerték, hogy a gyerekek és a fiatalok egy sokkal bonyolultabb, összetettebb nevelési és szocializációs folyamaton mennek keresztül, mint évekkel ezelőtt.³⁰

Egy fontos további tény, amely alátámasztja azt a hipotézist, miszerint differenciáltan és specifikusan (is) szem előtt kell tartani a fiúk nevelését a következő: A 2000-es 2003-as és 2006-os nemzetközi PISA-felmérések eredményei – számos egyéb tényező mellett – a nemek szerinti nevelés és oktatás szempontjából is jelentősek, mivel a felmérésben résztvevő fiúk általában *rosszabbul* teljesítettek, mint a lányok, vagyis az iskolai teljesítmények erősen *nem-specifikusak*, azaz lényeges az igen korai nem-és gender-specifikus nevelés.³¹

Comenius-projektünk célcsoportja ezért következésképpen: tanár- és tanítószakos egyetemi/főiskolai hallgatók és oktatók, valamint általános iskolában dolgozó szakemberek (tanítók, tanárok, fejlesztő pedagógusok, szociálpedagógusok, mentálhigiénés szakemberek). A projekt középpontjában 6-11 éves fiúk (és – a koedukált oktatásnak köszönhetően – lányok) állnak.

Résztvevő partnerintézményekként a Münchener Gyermeckotthon, és a szintén Münchener Mannigfaltig (fiúneveléssel foglalkozó) Alapítvány mellett tanárképző felsőoktatási intézmények oktatóit találhatjuk, így a Bécsi Pedagógiai Akadémia, a lengyelországi Slupski Akadémia, az Europahaus Burgenland, a Brüsszeli Europese Hogeschool, a csehországi Usti

³⁰ *Compendium 2006. Socrates Comenius European Cooperation on School Education*. Letöltve: 2008. január 22. <http://eacea.ec.europa.eu/static/Bots/docbots/TCP/Compendia/documents/compendium_2006_Comenius_en.pdf>, valamint Hillender Tímea: *Kleine Helden in Not*. 2007. március 23. In: e-presso.hu. Online felsőoktatási hírgyűjtemény. Letöltve: 2008. október 24. <<http://www.e-presso.hu/content/view/3173/174/>>

³¹ VÁRI Péter, BÁNFI Ilona, FELVÉGI Emese, KROLOPP Judit, RÓZSA Csaba, SZALAY Balázs: *A PISA 2000 vizsgálatról*. Letöltve: 2008. november 11. <<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-12-ta-tobbek-pisa>>

nad Labem Egyetem, a Tartui Egyetem, a spanyolországi Alcalá Egyetem és a Nagy-Britanniai Derby Egyetem egy-egy kollégáját intézményi koordinátorként.³² Célunk az *első projektévben* egy tudományosan megalapozott tanulmánykötet összeállítása volt a „status quo”-ról, azaz a résztvevő országok fiú- és lányneveléséről. Ennek eredményeként a Waxmann kiadó gondozásában két kötet jelent meg, egy angol és egy német nyelvű. A *második évben* egy oktatási segédanyag összeállítását tűztük ki célul. Ez a pedagógiai mindennapokban alkalmazható, gyakorlatorientált módszertani–didaktikai modulok formájában dolgoztuk ki, amelyek a koedukált nevelést–oktatást az európai dimenziójú, „gender”-szempont figyelembevételével egészítik ki.

Tanulmánykötet az európai gender-nevelés háttéréről, jelenlegi helyzetéről

Első tanulmánykötetünkben az egyes partnerintézmények részletesen bemutatták országuk fiú-lány-nevelésének történetét, jelenlegi helyzetét, a különböző trendeket, perspektívákat és az esetlegesen felmerülő hiányosságokat, problémákat.³³ Egy összefoglaló tanulmány pedig ismertette a kilenc országban elvégzett reprezentatív kérdőíves felmérés eredményeit, melyet pedagógusok, illetve tanárjelölt hallgatók körében végeztünk el.

Az egyes országok gender-helyzetét ecsetelő tanulmányok eredménye röviden az alábbiak szerint foglalható össze: míg Nagy-Britannia, Németország, Ausztria és Belgium már a 80-as évek végén felismerte, hogy a gender-specifikus nevelésnek nagy jelentősége van, és különös hangsúlyt fektettek a fiú-nevelés egyes aspektusaira; az újonnan csatlakozott EU-tagállamok szakemberei pedagógiai trendként a koedukált, demokratikus nevelés aspektusait hangsúlyozzák a közoktatásban zajló oktatás-nevelés folyamatában. Itt természetesen fontos megjegyezni, hogy az előbbi országokban a nők/lányok emancipációja is több ponton realizálódott, míg a partnerintézményeket képviselő közép-kelet-európai országokban³⁴ ez a folyamat a mai napig egyáltalán nem, illetve csak részlegesen következett be. Érthető tehát, hogy komoly különbség állapítható meg a „rég” és „új” EU-tagállamok között abból a szempontból is, hogy milyen mértékben terjedt el *egyáltalán* az egyes országokban a gender-kutatás, és ennek konzekvenciájaként fellelhető-e a differenciált oktatás a fiúk-lányok gender-identitásának nevelése során. Báthory Zoltán a pedagógiai dimenzió vizsgálata során

³² A kleine Helden in Not Comenius 2.1-projekt honlapja: <<http://www.grimus.or.at/helden/index.htm>>

³³ A kötet német nyelvű változata: HOLZ, Oliver (Hrsg.): *Jungenpädagogik und Jungenarbeit in Europa. Standortbestimmung – Trends – Untersuchungsergebnisse*. Münster/New York/München/Berlin: Waxmann Verlag, 2008; angol nyelvű verziója: HOLZ, Oliver (Ed.): *Pedagogic Approaches to Learning and Teaching with Boys – a European Perspective. Current situation – Trends – Findings*. Münster/New York/München/Berlin: Waxmann Verlag, 2008.

³⁴ Ezek: Csehország, Észtország, Lengyelország és Magyarország.

megállapítja, hogy a kelet-európai országokban – és részben Spanyolországban is – az oktatásméleti célkitűzés szempontjából a fiúk és lányok *individuais* különbségei sokkal nagyobbak, mint a *nemspecifikus* differenciák. Megállapítható tehát, hogy a gender-pedagógia kérdése Magyarországon még kevésbé feltárt kutatási terület a *neveléstudományban*. A szociológusok és társadalomtudósok az 1990-es évek közepén kezdtek el a gender-kérdéssel mélyebben foglalkozni – azonban elsősorban a nők helyzetének, társadalmi egyenjogúságának kapcsán, és mindenekelőtt a feministák szemszögéből. A neveléstudományi kutatásokat végzők körében ritkán foglalkoznak az általános iskolás korosztályú fiúk-lányok nemspecifikus különbségeivel, a demokratikus szempontok alapján még mindig sokkal inkább az egyenlő bánásmód kerül előtérbe. Így a gender-specifikus cselekvés célkitűzései és tartalma kevésbé kerül tematizálásra, és a tanárképzésben, valamint a tanártovábbképzésekben sem kezelik kiemelten.³⁵

A pedagógusképzésben a genderspecifikus tartalmak, a gender-identitás kérdésköre nem, vagy legalábbis ritkán jelennek meg. A tanító- és tanárképzés szakdidaktikai (tantárgy-pedagógiai) kérdésekre összpontosul (*hogyan* oktassam a tantárgyamat), valamint fejlődés-lélektani szempontokra (*mik az adottságai* a korosztálynak), azonban nem terjed ki a *gender-specifikus* kérdésekre. A differenciálás szinte kizárólag a különböző teljesítmények „kompenzációjára” korlátozódik. A probléma felvázolására álljon itt Báthory Zoltán véleménye, miszerint a két nem közös, együttes (azonos) nevelése és oktatása demokratikus-humán és társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza, mint a két nem különböző szerepeinek egymáshoz való közelítése, a nőknek, mint elnyomott rétegnek a felszabadítása, valamint a nők kompetenciáinak bevonása a modernizációs folyamatokba. Ebben az értelemben a közös, együttes nevelés a társadalmi egyenlőség eszközeként tekinthető, akkor is, ha a teljesítmények közötti különbségek más-más, különböző tanulásszervezést kívánnának meg.³⁶ Ez a tézis azt a tényt támasztja alá, hogy a gender-specifikus nevelés Magyarországon kényes téma, hiszen a nők egyenjogúsága még messze nem valósult meg.

Érdekes továbbá az a Magyarországra is jellemző tény is, hogy bár a gender-specifikus különbségek egyértelműen megállapíthatók és a lehetséges okok is megfogalmazódnak – azonban a stratégiák, eszközök, megoldási javaslatok az oktatási gyakorlatba, a tanárképzésbe nem épülnek be, tehát a konzekvenciák hiányoznak! A kutatások azt is bizonyítják, hogy bár

³⁵ GROSSMANN Erika: Genderpädagogik in Ungarn – gibt es so etwas überhaupt? Historische und gegenwartsbezogene Situationsbeschreibung. In: OLIVER Holz (Hrsg.): *Jungenpädagogik und Jungenarbeit in Europa. Standortbestimmung – Trends – Untersuchungsergebnisse*. München/ New York/ München / Berlin: Waxmann Verlag 2008, 107-123.

³⁶ BÁTHORY Zoltán: *Tanulók, iskolák, különbségek. Egy differenciális tanításmélet vázlata*. Budapest: OKKER Oktatási Kiadó, 2000.

a tanárok állítása szerint mindig, minden helyzetben egyenlő módon bánnak a fiúkkal és lányokkal,³⁷ azonban pszichológusok bebizonyították, hogy a gyakorlatban ez nem így van, hiszen saját nemük, a nemi identitásukat érintő sztereotípiák, előítéleteik nagy mértékben befolyásolják attitűdjeiket.³⁸

Pedagógusoknak, tanár szakos hallgatónak éppen ezért tudatában kell lenniük a fiú és lánytanulókkal szemben támasztott tudatos és nem-tudatos elvárásaikkal, valamint a saját gender-identitásukat érintő látens előítéleteikkel, sztereotípiákkal kapcsolatban is. Fontos ez, mivel a sztereotípiákból, előítéletekből fakadó elvárások ahhoz vezetnek, hogy csak *azt* és *olyan módon* észleljük a világból, amit *elvárunk*.

Kérdőíves felmérés a pedagógusok és tanárjelöltek körében a gender-helyzet elemzésére

Ugyanezt a tényt támasztották alá a kilenc országban elvégzett kérdőíves felmérésünk eredményei is.³⁹ Országonként átlagosan 50 pedagógus, illetve tanárjelölt válaszolt a kérdésekre, melyek az alábbiakra összpontosítottak:

1) Mi motiválja a fiúk-lányok iskolai teljesítményét - 20 item (pl.: dicséret, pénzjutalom, társak/tanárok/önmaguk/szülők előtti elismerés, jó osztályzatok, stb.);

2) A fiúk-lányok szocializációja – 6 item (pl. hol szeretnek a fiúk/lányok játszani – szabadban, egyedül vagy csoportosan, társasjátékokat, mozgásos játékokat, stb.);

3) Mely tulajdonságok szükségesek pedagógusok számára a fiúk/lányok neveléséhez, oktatásához – 16 item.

Az első, legtöbb itemből álló kérdéshalmazra adott válaszokból kiderül, hogy a tanárok és tanár szakos hallgatók állítása szerint a fiúk általában olyan eszközökkel motiválhatók jó teljesítményekre, amelyek *önképüket* erősítik („maguk előtt bizonyítani”, „kortársakkal való összehasonlítás, bizonyítási vágy”), vagy külső megerősítést adnak, illetve mozgási vágyukkal összhangban vannak.

A második kérdéshalmaz a fiúk-lányok *szocializációjára* fókuszált. Ennek kapcsán megállapítható, hogy a fiúk szociális tapasztalataikat elsősorban a közös, mozgásos, versenyszerű (kompetitív) játékokban szerzik, és a kockázatokkal teli tevékenységeket

³⁷ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez saját *állításuk* szerint van így.

³⁸ N. KOLLÁR Katalin, SZABÓ Éva: *Pszichológia pedagógusoknak*. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.

³⁹ Az eredmények összegzése az alábbi tanulmányban történt: SEEBAUER, Renate: „Leistungsmotive”, „soziale Erfahrungen” und notwendige Eigenschaften von Lehrer/inne/n und Erzieher/inne/n”. Eine empirische Studie in neun europäischen Ländern mit besonderer Berücksichtigung buben- und Mädchenspezifischer Ausprägungen. In: OLIVER Holz (Hrsg.): *Jungenpädagogik und Jungenarbeit in Europa. Standortbestimmung – Trends – Untersuchungsergebnisse*. München/ New York/ München / Berlin: Waxmann Verlag 2008, 147–171.

kedvelik. A lányok ezzel szemben egyedül, vagy kisebb körben, kockázatmentes tevékenységek, „versenymentes” játékok során szerzik szociális tapasztalataikat.

Az utolsó, harmadik kérdéshalmaz során 20 tulajdonságról kellett egy ötös skálán megállapítani, mennyire fontosak azok a pedagógus számára a fiúk-lányok nevelése kapcsán.

A kiértékelés eredménye az alábbi táblázatban összegezhető, ahol ismét hangsúlyos és szignifikáns differencia fedezhető fel a „rég” és „új” tagállamok válaszai között.

	„Régi EU-tagállamok“ válaszadói: (AT, BE, DE, ES, UK)	„Új EU-tagállamok“ válaszadói: (CZ, EE, HU, PL)
Fiúk nevelésénél fontos tulajdonságok	<ul style="list-style-type: none"> • stressz-tűrőképesség • félelem leküzdése/lazaság • empátia • megértés • szabályok ismerete és betartatása • határok megszabása 	<ul style="list-style-type: none"> • férfiasság, határozottság kimutatása • a fiúk „nyelvének” ismerete • saját férfi/nő szerepének reflexiója • nőiesség kimutatása
Lányok nevelésénél fontos tulajdonságok	<ul style="list-style-type: none"> • stressz-tűrőképesség • frusztrációs tolerancia • határozott, magabiztos fellépés • félelem leküzdése/lazaság • megértés • szabályok ismerete és betartatása • határok megszabása 	<ul style="list-style-type: none"> • férfiasság, határozottság kimutatása • saját férfi/nő szerepének reflexiója • nőiesség kimutatása

Ahogy SEEBAUER kiemeli, a különbség egyik okaként kiemelhetjük a különböző pedagógiai koncepciókat (individuális, illetve kollektív identitástudat kialakítása, erősítése), amelyek a II. világháborút követően a „nyugati”, illetve „keleti” államokban alakultak ki és gyökereztek meg; ezenkívül az európai migrációs folyamatok következtében fellépő demográfiai tényezőket, valamint a – már említett – gender-specifikus nevelési koncepciók igen eltérő szintjeit, hiszen mindezek hozzájárulhattak ahhoz, hogy a pedagógusok körében igen eltérő attitűdök alakultak ki azzal kapcsolatban, milyen tulajdonságok szükségesek a lányok, illetve fiúk nevelés-oktatása kapcsán.⁴⁰

Oktatási modulok a gender-identitás kérdéskörében

⁴⁰ SEEBAUER tanulmánya alapján. Hivatkozást lsd. fent.

Végezetül szeretném röviden bemutatni második projektünk eredményeit, azt a különböző témákban kidolgozott, összesen 30 oktatási modult, amelyek segíthetnek abban, hogy a közoktatásban résztvevő 6-11 éves fiúk (és lányok) gender-identitása a legkülönbözőbb oktatási-nevelési szituációkban, azaz iskolai oktatás során is előtérbe kerüljön.

Bár a modulok mindegyikében a fiúk nevelése áll hangsúlyosan a középpontban, alkalmazásuk mégis elsősorban koedukált csoportok körében javasolt.⁴¹ A modulok témájuk és az ott kidolgozott feladatoknak köszönhetően a fiúk-lányok számára más és más problémakört vetnek fel, a reflexió azonban a gender-specifikus megközelítést teszi lehetővé.

Az alábbi hat témakör mindegyikéhez öt-öt modult dolgoztunk ki (részletesen kidolgozott óratervvvel, kinyomtatható, letölthető, fénymásolható feladatlapokkal, elméleti háttér tanulmánnyal, szakirodalmi listával):

- 1) Testünk és az egészség
- 2) Szexualitás
- 3) Identitás
- 4) Agresszió
- 5) Fogyatékkal élők és tanulási, magatartási zavarok
- 6) Kultúra és társadalom

A német és angol nyelven elkészült modulok egy-egy 45-perces tanóra-ra készültek, játékosan, a kisiskolás korosztálynak megfelelő módszerekkel, motiváló feladatokkal. A feladatlapokkal ellátott, sokrétű, szerteágazó aktivitások mindegyike a *gender-identitás* paradigmájára épül, erősíti, és egyúttal reflektál arra, feedbacket nyújt a résztvevőknek.

A modulok kipróbálása folyamatban van, lehetőség szerint a résztvevő partnerintézmények egy-egy általános iskolában tesztelnek néhány modult. A kipróbálást végző pedagógusok és tanulók egy rövid kérdőívben írhatják le tapasztalataikat. A modulok nyomtatott és elektronikus formában egyaránt elérhetőek lesznek bármely érdeklődő számára.⁴²

Összegzés, kitekintés

A projekt hosszú távú hatását egyrészt a modulok interneten való megjelentetése, illetve publikáció formájában való hozzáférhetősége biztosítja. Ezen kívül a projektrésztvevők egy 2009. májusában (Brüsszelben) meghirdetett COMENIUS 2.2c típusú kurzusban szeretnék a

⁴¹ Ennek oka az, hogy a természetes közoktatási csoportösszetétel az általános iskolák alsó osztályaiban szinte minden esetben koedukált, és mindkét nem szempontjából lényeges a saját, valamint a másik nem identitásának megismerése, és az arról való reflektálás.

⁴² A COMENIUS 2.1 projektek kifejezett célja, hogy a disszemináció értelmében az oktatási eszközök bárki számára elérhetőek legyenek, így ezek a projekt honlapján is elérhetőek:

<<http://www.grimus.or.at/helden/index.htm>>

kidolgozott oktatási anyagokat kipróbálni, tesztelni, értékelni, népszerűsíteni, értékét megállapítani, illetve a résztvevő országok gender-identitásával kapcsolatos történeti háttérrel, trendeket bemutatni. A kurzusra az EU-tagállamok Tempus Irodáinál (Magyarországon a Tempus Közalapítványnál) lehet jelentkezni és a költségek teljes támogatását kérni tanároknak, tanítóknak, tanárjelölteknek, szociálpedagógusoknak, szociális munkásoknak. Ilyen módon biztosítható a gender-identitás témakörében összeállított oktatási anyagok hosszú távú alkalmazása és folyamatos aktualizálása.

Erika Grossmann: Some aspects of gender-identity in teaching process – experiences of an international EU-COMENIUS 2.1 research-project

Summary

The question of identity is manifold. The preservation and cultivation of cultural traditions and habits, the question of ethnic, national, nationality, regional, European, language, social, etc. belongings and bounds are unique questions and topics of identity. Also, the paradigm of gender, that is the social role of the identity of men and women is very important as well. The role of the individual's self-conception as being male or female (thus distinguished from the biological sex), the well-balanced presentation of gender in literature, philosophy, politics, media, and moreover the handling of stereotypes are topics of several scientific surveys.

The present study reviews the main objectives, results and experiences of a COMENIUS 2.1 educational-research project between 2006-2009 with the title „*Small Heroes in Trouble – Boys Searching for their Identities*”. The project focusses on gender-identity of 6–11 years old boys (and girls) in primary education.

Máté Zsuzsanna

Madách Imre Az ember tragédiája - a nemzeti, az európai és az egyetemes identitás kontextusában

Modernitás – identitás – relativizálódás

Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámai költeményét sokan sokféleképpen faggatták az elmúlt, lassan másfél évszázadban, az identitásörző és – formáló jellegére azonban – tudomásom szerint – még nem kérdeztek rá e rendkívül gazdag Madách-szakerődalomban. Tanulmányom probléma-felvetése éppen e hiányosságra irányul korunkban, amelyet többen az identitás megkérdőjeleződése időszakának vélnek. A 20–21. század fordulóján az ember önmagáról alkotott képzetrendszere és önismerte egyaránt megrendült és elbizonytalanodott; az ideológiai, világnézeti, nemzeti, etnikai, hivatásbeli sőt még a nemi hovatartozás is relativizálódott valamint szélsőségesen polarizálódott és ezzel együtt maga az elköteleződés szükségessége vált kérdésessé vagy igencsak szűk tartamban, időlegessé.⁴³ E relativizálódásnak ismétlődő mintázatai vannak, s ennek egyfajta lenyomatának vélem – a magyar irodalom történetében – Madách Ádámjának identitáskeresését, az Ember folytonos próbálkozását a máshonnan (a műben konkrétan a transzcendens hatalomtól, az Úrtól a paradicsomban) kapott identitástól a bonyolultabb szerepviszonyok, az embert felszabadító reflektáltabb azonosságok irányába, hogy ennek sorozata után ismét az Úr által megerősített önazonosság-tudatig jusson el.

Véleményem szerint a modernitás e relativizálódási párhuzamossága az, amely Madách korát, Ádám alakváltozatait és jelenünket összeköti. Az elmúlt másfél évszázad tágabban érvényesülő relativizmusában a világ s benne az ember egyre bizonytalanabbá válik és az individuum megkérdőjelezi az emberi létezésnek és a történelemnek a feltételezett értelmét. Folyamatosan megkérdőjeleződnek a megtalálni vélt lényegiségek, az eszmék, a közösségi és az erkölcsi értékrendek, az emberi megismerés objektivitása, az emberiség haladásába, fejlődésébe vetett hit, a történelem célracionalitása, a nyelv referenciája; valamint a szubjektum szilárdsága és állandósága is. A valóság egyre inkább megragadhatatlanabbnak és

⁴³ V.ö.: PLÉH Csaba: *A természet és a lélek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

lejegyezhetetlenebbnek tűnik és megkérdőjeleződik benne mindenfajta bizonyosság.⁴⁴ Ugyanakkor az individuum rémülten észleli, hogy abszolút módon magára maradt, nincs biztonságos erkölcsi rend, eltűnt a világából Isten, megfoghatatlanná vált a történelem vezérlő eszméje és az értelmesség, sőt saját szubjektuma is. A bizonyosságot, az isteni vagy az emberi értelemadást – a relativizmus, a nihilizmus, a szkepticizmus és a bizonytalanság váltja fel. A ma is jelenlévő relativizmus e mintázata uralja Ádám fokozatos felismeréseit és egyben csalódássorozatának okait és Lucifer az, aki ennek a mindent átfogó megkérdőjelezésnek a megszólaltatója.⁴⁵

Kérdésfeltevések

A modernitás – másfél évszázadát átfogó – relativizmusa az, amely egyben tanulmányom két kérdéskörét is felveti. Egyrészt e kortendencia ellenében van-e Madách drámai költeményének identitásőrző jellege, ha igen, akkor az milyen és miképpen formálódik a műben. Másrészt hogyan formál(hat)ja e műalkotás az aktuális befogadó önazonosságát, azaz tudatos gondolkodásunkat önmagunkról és arról, hogyan kapcsolódik személyünk és életünk a világhoz, szűkebb és tágabb környezetünkhöz. Kiindulópontom az, hogy az identitás relativizálódási tendenciái ellenére minden embernek szüksége van önazonosságának akár időlegesen létrejövő tudására, értékeire és az ebből meríthető integritásra. Hiszen az Én számára – mely elsősorban önmagunk belső tükröződésére utal és azt fejezi ki, hogyan látjuk magunkat mintegy belülről – mindig is alapvetőek lesznek a külső vonatkoztatási pontok, az Én és a társadalmi-kulturális értékvilág viszonya, az, hogy miképpen azonosít(hat)juk magunkat a felkínált viszony- és értékrendszerekkel, azaz mivel tudjuk önünket azonosítani és mivel nem, mi mellett kötelezzük el magunkat és mi mellett nem. Ádám története e folyamat esszenciája olvasatomban.

Az álmodó Ádám identitáskeresése

Az első kérdésre válaszolva Ádám tizenegy álma olvasható és értelmezhető úgy is, mint az identitáskereső személyiség egymásutániségban megvalósuló szerepkészlete. Ádám alak- illetve szerepváltozatai – fiatal fáraóként,

⁴⁴ V.ö.: HELLER Ágnes – FEHÉR Ferenc: *A modernitás ingája*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1993.

⁴⁵ MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus. (Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról)*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VI., Miskolc: Bíbor Kiadó, 2004, 94–97.

Miltiádészként, Sergiolusként, Tankrédként, Keplerként, Dantonként, majd élemedett férfiúként (XI–XII. szín), „Öreg”-ként (XIII. szín), és végül „*egészen megtört aggastyán*”-ként (XIV. szín) – egy egész emberi életen tartó identitáskeresés folyamatát mutatja számomra. Két szinten működik e folyamat, a színeken belül az egyes alakváltozatokban valamint a színeken átívelően, a felébredt illetve a reflektáló Ádám identitásának alakuló minőségében. Valamennyi történelmi szín elején Ádám, mint egy megtalálni vélt én-azonossággal bíró individuum jelenik meg, aki az élet különböző helyzeteiben vállalja és képviseli saját értékeit és eszmei elkötelezettségét, majd elkezdődik a ’ki vagyok én?’ kérdésre adható válasz felbomlása, mégpedig úgy, hogy egymással összeegyeztethetetlennek tűnik az énkép világnézeti-eszmei önazonosság-tudata a színben megjelenített társadalmi-politikai élet-eseményekkel, az Ádám által vallott, ámde torzán megvalósult eszmékkel. E kettő közötti ellentmondások feloldására két út kínálkozik Ádám számára a színeken belül: vagy az életeseményeknek megfelelően megváltoztatja önazonosság-tudatát vagy kizárja illetve kizárhatja magát az adott szín társadalmi-politikai viszonyrendszeréből. S rendre ez utóbbi történik, mivel Ádám nem adja fel eszmei önazonosság-tudatát, eszmei és erkölcsi identitását. Így vagy a halál határhelyzetéig jut el illetve juttatják el – például Miltiádészként, Dantonként, falanszter-látogatóként – vagy pedig egyáltalán nem kíván tovább részt venni az adott álomban, kilépve az élet-események közegeből más szerepet és eszmét választva magának.

A másik szinten, a színekből felébredő illetve az ottani történésekre reflektáló Ádám az adott szerep- és identitásválasztás után egy ideológiai-eszmei identitáskrízist él át. Az identitáskrízis minden szín végén egyaránt forrása a csalódottságának és kiábrándulásának, de ugyanígy forrása lesz Ádám további küzdésének is, azaz további szerepválasztásának. Így ha a tizenegy álomra összességében tekintünk, akkor reflektáló illetve a felébredt Ádám egy, az utolsó színig meglévő – eriksoni fogalmat használva⁴⁶ – állandósult moratóriumot él át, hiszen bizonyos világnézeti, eszmei értéket igen intenzíven magáénak vall az egyes színeken belül, de a színek egymásutániságában szerep- eszme- és ezzel együtt

⁴⁶ Ádám személyes identitásának leírásában Erik Erikson, a pszichológiában ma is gyakran idézett identitásfejlődés-modelljének fogalomrendszerét használom. V.ö.: ERIKSON, E. H.: *The Human Life Cycle*. In: *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York: Crowell-Collier, 1968, 286–292.

identitásváltoztatásra kényszerül, látva eszméinek torz társadalmi megvalósulását, melynek okán már nem tud azonosulni tovább az adott eszme pragmatikus, társadalmi, politikai vetületével. Olvasatomban így Ádám tragédiája egyben eszméinek tragédiája, mely az eszmék megvalósíthatatlanságán illetve annak torz megvalósulásán alapul, és ez kényszeríti a reflektáló Ádámot egy ismétlődő eszmei identitásváltásra. Az ádami eszmék – különböző konkrét formákban – állandó konfliktusban, drámai küzdelemben vannak a megvalósíthatósággal illetve a torz megvalósulással, így kerül szembe minden színben az énkép eszmei önazonosságtudata az adott, Lucifer által megláttatott élet-eseményekkel. Miből fakad ez az ismétlődő szembekerülés? Elsősorban Ádám lényegkereséséből ered és a megtalálni vélt lényeg, mint valamely konkrét eszme (szabad emberi akarat, egyenlőség, demokrácia, testvériség, szeretet, tudomány, szabadság, fejlődés, a boldog és beteljesült szerelem stb.) immanenciájának, életintegrációjának a lehetetlenségéből.

A reflektáló Ádám szilárd identitása – transzcendentált identitás – identitásformálás

Ádám metafizikai tudásra és az abszolút bizonyosságra mint az eszmei lényeg megismerésére vágyódik: hiszi, hogy az egyedi ember életének (az egynek), és az emberiség létezésének, egyben történelmének (a mindennek) is van valamilyen értelmes és értékes lényege és ezzel azonosítja önmagát egészen az eszkimó szín végéig. Tragédiája, hogy azt feltételezi, hogy ez a megismerhető és tökéletes eszmei lényeg meg is valósítható, hiszen így válik az ember nemesebbé; ilyen módon fejlődik, halad az emberiség, és ez a valamely eszme lesz az ember-, a történelem- és a világformáló erő. Ezzel szemben azonban a megtalált és megvalósíthatónak vélt nagyszerű és értékes eszmék, mint lényegiségek megvalósíthatatlanoknak bizonyulnak, mivel életintegrációjuk kudarcba fullad, így a történelmi és az emberi fejlődésbe vetett hite végül is megkérdőjeleződik, de csak az utolsó színre. Ugyanakkor mégis ez a hit, ez a bizalom az, amelynek révén a reflektáló Ádám személyisége konzisztens tud maradni az eszkimó színig: így egymásutáni szerepei, eszmei identitásváltásai, állandósult krízisei ellenére énjének egységét meg tudja őrizni. Másrészt a színeken átívelő küzdőszelleme egy olyan kontinuitás személyiségében, melynek révén az egymásutáni szerepkészletben énjének ezt az egységességét realizálni tudja. A reflektáló Ádámnak ez a hitből és a küzdés-

filozófiából táplálkozó szilárd identitása, – mely Hall szociálpszichológiai identitás-tipizálásában a felvilágosodás szubjektumfogalmához áll legközelebb –, ⁴⁷ ez a belső mag az, mely az álmodó Ádámot a kríziseken mindig átlendítette, és éppen ez kérdőjeleződik meg a XV. színre, a reflektáló Ádámot egy fájdalmas és végső kétségbeesésbe juttatva. És ezt hitet és küzdés-filozófiát adja vissza a *Tragédia* utolsó mondatában az Úr, mint egy máshonnan megerősített, – a szubjektumban a XV. színre megingott – identitást a „*Mondottam, ember küzdj és bízva bízzál!*” felszólításával, mely az egyik legtöbbet idézett madáchi eredetű szállóige. Úgy vélem, nem akad hazánkban olyan felnőtt ember, aki ne ismerné, ne olvasta vagy hallotta volna már, aki ne érezte volna magát legalább egyszer megszólítva és felszólítva e mondat által. Ennek az egyetlen mondatnak a kiemelése révén szemléltetem, miképpen formálhatja ez a drámai költemény a befogadó identitását, egyben válaszolva tanulmányom második kérdésfelvetésére is. E mondatban az isteni felszólítás ígéinek bővítmény nélküli szemantikai hiányossága a forrása a legkülönbözőbb lehetséges 'jelentéssíkoknak' a *Tragédia* szövegére vonatkoztatva, és forrása egyben annak, hogy a szövegből kiszakítva ez az egy mondat, mint szállóige rendkívül sokféle, a mindennapjainkban is meglévő élethelyzetre alkalmazható. „*Mondottam ember: küzdj*” – valamiért. Eszméid, vágyaid megvalósításáért? Az életedért, a létezésed értelmességéért küzdj, vagy a gyermekedért, munkád elismeréséért, nemzetedért, a jövő nemzedékéért, netán az egészséged visszanyeréséért vagy egy egészségesebb környezetért, vagy csupán a létfenntartásodért? Küzdj! – azaz cselekedeteiddel köteleződj el valami mellett, megjegyzem, ez az elköteleződés bármilyen identitás alapja. A konkrét variációk felsorolását megszakítva netán magáért a küzdésért, mint belső, immanens etikai parancsért küzdj, mivel ez az emberi lényeged, azaz ez lenne – kanti

⁴⁷ Hall az identitás három típusát különbözteti meg, aszerint, hogy milyen szubjektumfogalomhoz kapcsolható: a felvilágosodás szubjektumához, a szociológiai szubjektumhoz és a posztmodern szubjektumhoz. E kategorizálásban a reflektáló Ádám szubjektuma az elsővel mutat hasonlóságot. A felvilágosodás szubjektumának alapja az ember fogalma, a biztos középponttal rendelkező, egységes individuum, értelmes, tudatos és cselekvőképes lény. „*Középpontja*’ olyan belső mag, amely már az egyén születésekor megvan, és vele együtt bontakozik ki, miközben lényegileg változatlan marad – kontinuum vagy azonos önmagával – ez egyén létezése folyamán. Az én középpontja az egyéni identitás.” V.ö.: HALL, S.: *A kulturális identitásról*. In: FEISCHMIDT, M. (szerk): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997, 60–61.

terminológiában – a belső kategorikus imperatívuszod? „és bízva bízzál!” – valamiben. Istenben? Isten felé irányuló hitedben? Valamely szellemi, eszmei lényegben? Vagy a saját emberi mivoltodban bízzál, a magadra irányuló hitedben? Autonómiádban, szabadságodban, a jó erejében, emberi méltóságodban, erős karodban és szabad akaratodban? Vagy a küzdés, a hit és a bizalom univerzális erejében bízzál? Vagy abban, hogy a küzdésednek lesz eredménye, értelme? És ha mégsem? De legalább kitartóan küzdöttél és így bíztál a küzdésben önmagában. Valamennyi és még számtalan lehetőség benne van a „küzdj és bízva bízzál!” felszólításban.

Ádám szilárd identitásának nemzeti karaktere – a küzdés-filozófia mint identitásőrzés

Ádám tragikussága részben abban rejlik, hogy az értelmes életre küzdő törekvést egészen az utolsó színig egy hiábavalónak tűnő küzdelem-sorozatként éli át. Mégis a 'küzdés maga' az, amely az emberi életnek, az emberiség létezésének értelmet ad, ezt a felismerést mondja ki Ádám a tizenharmadik színben: „*A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga*”. Goethe *Faustjától* – „*Ki holtig küzdve fáradoz, az megváltást remélhet*” – és a magyar nagyromantikától, Vörösmartytól – „*Mi dolgunk a világon? / Küzdeni erőnk szerint a legnemesbékért*” – örökölt 'küzdés-filozófia' gondolata folytatódik itt tovább, majd az ádami végső csalódás után az Úr végszavaként erősítődik fel újra, Madách *Tragédiájának* utolsó mondatával.

E 'küzdés-filozófiá'-ról, annak sajátosan magyar 'és mégis, csak azért is' jellegéről olvashattunk⁴⁸ már Horváth Károly Madách Imre monográfiájában, vagy a néhány évvel korábban megjelent Németh G. Béla⁴⁹, Martinkó András⁵⁰ tanulmányaiban, illetve a még korábban publikált Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében*, mint a „*magyar eidosz legsajátabb*” életbölcsségéről, melynek: „*lelki alapja az az érzés, hogy bármi csapások érnek kint a gyepűn, van valahol, bent, a magyar lélek mélyén valami megközelíthetetlen, körülhatárolt, független terület, ahol a magyart nem*

⁴⁸ A küzdés-filozófia összegzése: MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre Az ember tragédiájának 125 éves Ősbemutatójáról* (*Palócföld*, 2008/3. 57–67.) című tanulmányban.

⁴⁹ NÉMETH G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félévszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest: 1971, 108–109.

⁵⁰ MARTINKÓ András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In: *Madách-tanulmányok*. (szerk.: HORVÁTH Károly), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 211–14.

győzhetik le a szünet nélkül sújtó századok.”⁵¹ A kronológiában visszafelé haladva, úgy tudom, hogy Szerb Antal valahai tanára, Sík Sándor az, aki 1934-ben először leírta a *Tragédiának* ezt a ’leglelke szerint magyar mondanivaló’-ját, mint ’küzdés-filozófiát’: „Van-e ennél a csak azért is bízó, csak azért harcoló lelkiületnél magyarabb? Az egész magyar történelemnek, legalább Mohács óta, nem ez a legmélyebb hangja? Nem ezt a lelkiületet sugározzák-e legkülönbjeink, azok, akikben leginkább megtestesült a magyarság történelmi akarata? Mindjárt Fráter Györgytől, aki megépít egy országot a magyarságnak, két ellenséges hatalom közt, két világ ellenére, Zrínyin és Rákóczin át a XIX. század nagy magyarjaiig nem ez ismétlődik-e meg a legmegrendítőbb változatokban?”

Majd Kölcsey, Wesselényi, Kossuth, Széchenyi, Deák ’reménytelenül hősiess küzdelmeinek’ méltatása után így folytatja: „És melyik magyar ember az ma is, ha látó szeme van és ha igazán magyar, aki ne látná, milyen reménytelen az ég, akármerre néz, és aki ne akarna magyar lenni mégis, cselekedni és küzdeni mégis, csak azért is! és ne hinné, - credo, quia absurdum! - hogy ez a küzdelem mégsem lesz hiábavaló, hogy lesz még egyszer ünnep a világon? Ha van nemzet a világon, aki sohasem tudta, mert sohasem tudhatta feledni ‘azt a véget’, és aki mindamellett szakadatlanul küzdött és bízott, akkor a magyar az. Íme, Az ember tragédiája leglelke szerint magyar mondanivalója!”⁵²

Erkölcsei megértés – európai és egyetemes identitás – transzcendentált identitás

Küzdés – mint morális emberi küldetés a szabadságért, az egyenlőségért, a testvériségért, a hazáért, a közjóért, a szerelemért, a szellemi önállóságért, egyszerűen a ’szent és nagyszerű’ eszmék megvalósításáért, azokért az eszmékért, melyekben Ádám hisz, melyek mellett elkötelezte magát az egyes színekben. Az utolsó színig a küzdés parancsa, egy egyéni, történelmi, közösségi és etikai parancs, egy kanti kategorikus imperatívusként értelmezhető.⁵³ Mivel egy olyan egyetemes erkölcsi cselekvés ez az ádami küzdés, melyben – Kant szavaival *A gyakorlati ész kritikájának* 7. paragrafusát, „a tiszta gyakorlati ész alaptörvényét” idézve folytatólagosan – „akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános

⁵¹ SZERB Antal: *A magyar irodalom története*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978, 431.

⁵² SÍK Sándor: *Az Ember Tragédiájáról*. Budapesti Szemle, 1934. 234. köt. 681. sz. 229–243.

⁵³ A kanti filozófiával való párhuzamosságokat elemzi: MÁTÉ Zsuzsanna: *Mit szabad remélnie Ádámnak? – Kant és Madách Imre Az ember tragédiája* (Pro Philosophia Füzetek, 2005. 44. szám 84–94.) című tanulmányában.

törvényhozás elveként érvényesülhessen”.⁵⁴ Ezt a belső indíttatású küzdést, – mint az eszmékben való hit melletti – szilárd identitást Ádám saját öntörvényadó, autonóm akarata, felismert szabadsága hozza létre, Istent elhagyó és Istentől elhagyatott, független állapotában. Ez a belső törvény és egyben választás, így a küzdés ténye egy olyan parancs, egy olyan belső kategorikus imperativusz, melyet a történelmi színekben nem rendít meg a bukások sorozata, így nincs tekintettel a tapasztalati valóságra, ahogy a kanti filozófiában sem. S talán nem véletlen az sem, hogy Lucifer ezt a folyton megújuló ’küzdés-filozófiát’ tiszteli leginkább Ádámban, a ’gyarló féregben’. Hasonló kanti – madáchi párhuzamot mutat az is, hogy a küzdés önmagában való jellege mellett annak jó szándéka, jó akarata és nem elsősorban a tárgy és az eredménye határozza meg.

A drámai költemény XI. színétől Ádám már csak szemlélője a falanszterbeli és az eszkimóvilág történéseinek, és az utolsó két színben az emberi létezés hiábavalósága és vele együtt a történelmi színek küzdéssorozatának az értelmetlensége erősödik fel. Lényeges látnunk, hogy a küzdés értelmességének megerősítése a drámai költemény utolsó mondatával, az Istenéhez visszatérő Ádámhoz szól, míg az értelmetlenség és értelmesség feloldhatatlannak tűnő kettősségében az Istent elhagyó Ádám gyötrődött. Másrészt ebben a „*Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!*” isteni felszólításban és az ezt megelőző isteni válaszban az is benne foglaltatik, hogy az ember számára az értelemadó, az értelmességet visszaadó, Ádám megingott szilárd identitását újra megerősítő - csak a transzcendentált hatalom lehet. A falanszter és az eszkimó-szín alapján úgy tűnik, hogy az emberiség önmaga számára, ’enisteni’ mivoltában nem képes értelmet adni létezésének, illetve küzdése, bármilyen nemes eszményekért, célokért is történik, eredménytelennek bizonyul. A jövő színeiben kétségessé vált ’küzdés-filozófiát’ – a létezés és az erkölcsi cselekvés folytathatóságának értelmében és érdekében – mintegy ’transzcendentálnia’ kellett *Madáchnak*. Az embernek önmaga megsegítéséért kell ’transzcendentálnia’ erkölcsi értékeit, azaz a *Tragédiában* a küzdést magát és az abban való hitet. Az embernek erkölcsi cselekvéséhez szükség van egy ’magasabb morális lény’ eszméjére, vagyis Istenre,⁵⁵ így a „*Tragédiában Isten erkölcsi szükség.*”

⁵⁴ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996, 47.

⁵⁵ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996. 166.

Az ádámí küzdésnek, mint autonóm erkölcsi cselekvésnek – Kant szavaival – mint a „szabad akarat önállóan hozott lényegi törvényé”-nek a létrejötte során még nincs szüksége vallásra, Istenre, ahogy azt láthatjuk is a bibliai keretszíneken kívül, de ez a belső, a lélekben felállított küzdés-morál, ’küzdés-filozófia’ további kanti-madáchi analógiát mutatva, elkerülhetetlenül a valláshoz vezet, hiszen a nemes célokért való küzdés erkölcsi világrendjének megtarthatósága már nem az ádámí akarat, hanem az ádámí remény tárgya, melyhez posztulálni kell Istent⁵⁶, a legfelsőbb lényt, aki e morális törvények szerint parancsol majd a *Tragédia* utolsó mondatában. Tehát a történelmi színekben az Istenét elhagyó Ádám küzdése folytonosan megkérdőjeleződik, a jövő színeiben eredményessége kétségesse válik, Ádám öngyilkossági szándékával feladja ’küzdés-filozófiá’-jának belső kategorikus imperatívuszát, azaz Ádám erkölcsi törekvése, szilárd identitásának e tényezője nem tartható fenn a *Tragédia* fiktív valóságában. De ezt a ’küzdés-filozófiát’ meg kell őrizni, az embernek az ebbe vetett hitét és reményét vissza kell adni, minden csalódás, bukás és a szörnyű „vég” ellenére is, így a legfelsőbb lény, az Úr egy utolsó felszólító parancsban, mondatban teszi ezt meg, visszaadva Ádám önzonosság-tudatát, egyetemes és transzcendentált identitássá emelve azt.

Így Ádám reménykedhet az utolsó felvonás isteni biztatása szerint, hogy maga a küzdelem, mint a morális emberi küldetés folyamata és egyben kategorikus imperatívusza az emberi ’nagyságnak és az erénynek’ a biztosítóka („*Karod erős – szíved emelkedett: / Végetlen a tér, mely munkára hív,*” ; „*És biztosítva áll nagyság , erény.*”), igaz, e küzdelem teleologikus eredményessége kétséges. Az Úr így abban erősíti meg Ádámot, hogy az ember erkölcsi előrehaladása, fejlődése – kanti terminológiában a „*morális progresszus*” lehetősége – adott az emberiség számára. Úgy vélem, hogy az ember mint erkölcsi lény a teremtés célja. Másrészt Ádám abban is bizonyos lehet, hogy nemes, erkölcsi törekvéseiben segíti az ’égi szózat’, Éva mellett és Éván keresztül, ’költészetté és dallá szűrődve’. Az etikus küzdés és magatartás lehetőségét, a szabad választást jó és rossz között valamint az isteni gondviselés bizonyosságát és együttlevőségét még egyszer megerősíti az angyalok karának éneke. Isten és az ember viszonyának helyes megélésére szólít fel: a szabad akaratnak, mint a választás autonómiájának és az isteni gondviselésnek (a transzcendens determinációnak) a kiegyenlítetttségét állítja, és az ember

⁵⁶ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996. 170–171.

egocentrikus fontosságtudata helyett a transzcendens hatalom mindennek fölöttiségét hangsúlyozza. Amit Lucifer ígért az álomtörténelem kezdetén („*Hogy válassz jó és rossz között*”), ezt a szabad akaratot az Úr adja vissza Ádámnak⁵⁷ – az Angyalok Karának utolsó énekében:

„*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.*”

Ádám nem tud szert tenni az abszolút tudásra, nem tudja meg, hogy az ember halandó vagy halhatatlan, sem azt, hogy ’megy-e előbbre fajzata’, fejlődik-e az emberiség. A megtalálni vélt emberi lényeg, a folytonos küzdés kategorikus imperatívusza és eszméinek értékességében való hit az Istentől elhagyott világban eredménytelennek látszik, csak a transzcendencia illetve az Úrhoz való visszatérés adhatja vissza ezt az értelmességet, mint hitet és reményt a küzdésben és az eszmékben. Elbizonytalanodva, kétségekkel telve, és a ’de mégis’, valamilyen módon, valamiért és a valamiben reménykedni, hinni, bízni akaró és a tenni, (túl)élni vágyó Madách Imre életfilozófiai válasza ez.

Talán ez az ember tragédiája, ahogy Ádámé, úgy bármelyikünké is: az ember küzd (valamiért) és bízva bíz (valamiben), de előre nem tudja, nem tudhatja meg, hogy küzdésének van-e – a morális tökéletesedésen túlmutató – értelme, lesz-e eredménye. Úgy tűnik, hogy az ember, mint erkölcsi lény a teremtetés célja a *Tragédiában*, és ez az erkölcsiség az ember szilárd identitásának alapzata.

Az ember tragédiája, mint kulturális identitásunk emblematikus műalkotása

Mely tényezők igazolják Az *ember tragédiája*, mint kulturális identitásunk emblematikus műalkotása kijelentésem? Ha az elmúlt másfél évszázad hatástörténetére tekintünk, akkor megállapítható, hogy nemcsak számtalan nagyszerű irodalomtudós és költő, író vélte úgy, hogy szólania kell e műalkotásról, hanem a képzőművészet és a színházművészet jeles alkotói mellett számos más művészeti ág képviselője is, akiket – valamilyen formában és azt szellemi, művészi alkotásba tárgyiasítva – megihletett a *Tragédia*; akik azonosultak e drámai

⁵⁷ MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004. 80–83.

költemény kérdésfeltevéseivel és válaszvariációival. Mára már számtalan könyv született e drámai költeményről, mely Babits Mihály szerint „*az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban*”⁵⁸, annak értelmezéséről és hatástörténetéről. Sőt, az egyik szakirodalmi bibliográfia⁵⁹ követi a másikat, hasonlóan külön bibliográfia gyűjti egybe a *Tragédiáról* készült képzőművészeti illusztrációkat is. Csupán a legutóbbit kiemelve e gyűjteményes hatástörténeti kötetekből: 2008-ra készült el a Madách Irodalmi Társaság kiadásában Enyedi Sándor nem mindennapi vállalkozása: *A Tragédia a színpadon – 125 év* című bibliográfiája⁶⁰, mely összesen 1151 különböző bemutatót regisztrál, és a mögötte lévő több ezer színházi estét (csak a *Nemzetiben* ezernél többet). E könyv adatai szerint a *Tragédia* színrevitele nemcsak a történelmi Magyarország valamennyi városában és számtalan kisebb településén történt meg, hanem szinte behálózta a Földet, az európai fővárosokon keresztül Buenos Aires-től Detroit-ig. A *Tragédia* e bibliográfia szerint a magyar színházművészet és irodalom egyetemes befogadottságának és elfogadottságának jelképeként is interpretálható az elmúlt 125 évben, az 1883-as szeptember 21-ei, a budapesti Nemzeti Színházban történő – Paulay Ede rendezésében megvalósuló – ősbemutatója óta.⁶¹

Tudjuk, a *Tragédia* a magyar irodalom 'nagykövete': a csaknem 150 év alatt több mint százat is meghaladó különböző fordítása ismeretes, mintegy negyvennél több különböző nyelvre lefordították. Csak az elmúlt tíz évben olvasható például hindi, lovári, török, héber, olasz, latin, angol (nyolcadik változatban a másfél évszázad alatt), galego, német (a tizedik fordítása ismeretes) és spanyol nyelven is.⁶²

Tudjuk, a magyar irodalomtörténetében nincs még egy ilyen műalkotás, melynek ilyen mértékben gazdag lenne az értelmezéstörténete és az irodalomtudományi szakirodalma.

Tudjuk azt is, hogy a bölcséleti műalkotás számos mondata szállóigévé lett, közkeletű, gyakran idézett mondássá vált. E gnómius, aforisztikus tömörségű

⁵⁸ Babits Mihály: *Előszó Madáchhoz*. In: BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Első kötet. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 742–747., In: Nyugat, 1923/2 szám 170–172.

⁵⁹ A legutolsó bibliográfia: BÓDI Györgyné: *A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)* Budapest – Salgótarján: Madách Irodalmi Társaság – Balassi Bálint Megyei Könyvtár, 2004.

⁶⁰ ENYEDI Sándor: *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Budapest: Madách Irodalmi Társaság, 2008.

⁶¹ V.ö: a Palócföld folyóirat 2008/3. jubileumi számát.

⁶² ANDOR Csaba: *Az ember tragédiája fordításai*. In: ENYEDI Sándor: *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Budapest: Madách Irodalmi Társaság. 2008, 473–476.

mondatok, az „egysorosok”⁶³, mint egyfajta bölcséleti szentenciák a legkülönbözőbb élethelyzetekre használva nyújtottak és nyújthatnak ma is egy-egy frappáns életfilozófiai összegzést, jelezve a mindennapi ember azonosulását e művel. Csak néhányat kiemelve e szállóigék közül:

„Nemes, de terhes, önlábunkon állni.”

„Néked silány szám, nekem egy világ,”

„A kor folyam, mely visz vagy elmerít.”

„Hiszen minden perc nem vég s kezdet is.”

„Nem adhatok mást, csak mi lényegem.”

„A tett halála az okoskodás.”

„Nem az idő halad, mi változunk.”

„A cél halál, az élet küzdelem.”

* * *

Tanulmányomban azt kíséreltem meg bemutatni, hogy *Az ember tragédiája* egyszerre jelképezi a nemzeti identitás küzdés-filozófiáját, a szabad akarat, a szabadság eszméjének centralizáltsága⁶⁴ révén az európainak lenni mivoltot, és ’az ember lényege erkölcsiségében ragadható meg’ gondolkör pedig egy lehetséges egyetemes identitást. Formálhatja-e önazonosságunkat és ha igen, miképp? – kérdésfelvetésemre adható válasz azonban alapvetően rajtunk múlik – a *Tragédián* nem, hiszen e kivételes műalkotás bármikor éltethető: a legegyszerűbben olvasásunk, értelmezésünk és gondolkodásunk révén.

Zsuzsanna Máté: Imre Madách The Tragedy of Man – in the context of the national, european and universal identity

Summary

In my study I have examined: the possible interpretations of identity: the national message of the dramatic poem is the „philosophy of struggle” as a Hungarian

⁶³ BENE Kálmán: *A Tragédia dalai. Az ember tragédiája lírai ciklusokban*. Bába és Társai Kft. 2000. 209–212.

⁶⁴ A szabad akarat, a szabadság eszméjének összefüggésrendszeréről olvasható: MÁTÉ Zsuzsanna: *Végzetes sorok? A determináció kérdésköréről Madách Imre Tragédiájában és lírájában*. In: *XIV. Madách Szimpózium*. (Szerk.: BENE Kálmán) Szeged – Budapest: Madách Irodalmi Társaság., 2007. 165–177.

A szabadság eszméje, – mely a *Tragédia* középponti eszméje – jelenti az európai identitás magját Heller Ágnes szerint. V.ö.: HELLER Ágnes: *Európai kulturális identitás, modernitás és történelmi emlékezet*. Budapest: Magyar Lettre, 1997. Ősz, 26. szám.

characteristic; and the European and universal identity, and the duality of Adam's tragedy: confrontation with God, and confrontation with his own divine self. Adam and Lucifer are the heroes of the play, and their dialogues reflect a dilemma with which Madách had to struggle in the post-revolutionary decade: Adam's values are those of a Romantic Liberal, whereas Lucifer's mistrust of generalizations, value-judgments, normative statements, and teleology may remind one of Positivist reasoning.

The central idea of Madách's dramatic poem is the 'philosophy of struggle.' This spirit is emanated by the great figures of the Hungarian nation, from Zrínyi and Rákóczi to Kölcsey, Wesselényi, Kossuth, Széchenyi and Deák. It is the spirit that suggests that, however hopeless a situation may be, one must act, struggle and trust; perhaps the struggle will not be in vain.

The Tragedy of Man suggests that existence might be regarded as belonging to God's essence, whereas being as 'mere position' is a characteristic of man. In any case, the end of the play seems to be in harmony with the conclusion Kant reached in his Critique of Pure Reason: the whole of our knowledge finally ends in unanalyzable concepts. I have examined the influence of Kant in the context of the European and universal identity.

In my opinion The Tragedy of Man, the masterpiece of Imre Madách is not only one of the most popular stage classics in Hungary but the most well-known Hungarian play in other countries as well and Hungarian cultural identity's work of art.

Európai identitás. A netpolgárok válasza egy nem létező fogalomra

*„Nem értek egyet azzal, amit mond,
de halálig védelmezem a jogát,
hogy elmondhassa”
Voltaire*

BEVEZETÉS

Az európai eszméről és az Európai Unióról a magyar kutatások a kilencvenes évek óta könyvtárt betöltő anyagot írtak össze. A jogi témájú írások például a jogharmonizációtól az uniós jogalkalmazásig, a szociológiai témájú írások a népesség összetevőit, az azokban fellelhető ellentmondásokat, a történelmi témájú írások a II. világháború utáni német–francia kiegyezéstől a hidegháborús időszakon át, az egypólusú világrendig, a gazdasági témájú írások a globalizáció és Európa témán át az európai kereskedelemig sok mindent magukba foglaltak. Az európai identitásról azonban nagyon sokáig csak a filozófiai igényű tanulmányokban értekeztek. A kérdés – azon túl, hogy létezik-e olyan, hogy európai identitás, és ha igen, akkor mit takar – az volt, hogy egy európai állampolgárság elősegíti-e a közös európai identitást, ki alkalmas, hogy részese legyen, illetve kit kell kizárni belőle. Mások, mint Habermas és Derrida pedig méltatták a különbségeket és sokféleségeket, amelyek az egységes európai identitás szimbólumai lehetnek.⁶⁵

A filozófia után a társadalomtudományok is elkezdnek az európai identitással foglalkozni, mert belátják, hogy az Európai Unió bővülésével egyidőben egységes, jól körülírható európai identitás nem fogalmazható meg. Követve Habermas és Derrida logikáját, talán a sok variációval élő európai kultúrkör az, aminek köze lehet a közösnek mondott európai identitáshoz. Más a helyzet ugyanakkor, ha globalizációról beszélünk. Globalizált világ, globális kihívások és ezekhez szorosan kapcsolódó globális megoldások mindennapjaink metaforái. Ezekkel állnak ellentétben a nemzeti – olykor a nemzetiségi – válaszok, amelyek az esetek többségében szembehelyezkednek a globálissal, ugyanakkor a kettő között nem találjuk az európai identitást, amely csillapítja (esetleg erősíti) a szembenállást.

Tanulmányomban az európai identitáson az európai uniós identitást értem. Szoros párja az európaiság eszméje, amely az európai kontinens népeit és nemzeteit, azok európaiságát foglalja magába. A téma olyan aspektusát kívánom taglalni, amely többnyire kimaradt az

⁶⁵ HABERMAS, Jürgen und DERRIDA, Jacques (2003): Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2003. május 31. 33.

eddigyi Európai Unióval kapcsolatos információs társadalom és politikatudományi diskurzusokból.

ÁLTALÁNOSAN AZ EURÓPAI IDENTITÁSTEREMTÉSÉRŐL

A nemzeti identitásról elmondható, hogy történelmi, gazdasági és kulturális dimenziók viszonylag kiegyensúlyozott egymásra rakódásából születnek, amelyek erős hatással vannak a mindenkori politikára. Ha a történelmi aspektus kerekedik felül, akkor fennáll a veszély, hogy a politikai nemzet a szélsőjobboldali ideológiák felé mozdul. Legalábbis ezt támasztja alá a II. világháború előtti német, olasz, horvát, román, nem utolsósorban magyar (stb.) nemzetek identitása. Amennyiben a történelmi aspektus gyengülne, akkor a szélsőbaloldali ideológiák erősödnek, mint történt ez a Kelet–közép Európában a negyvenes évek végétől kezdődően. Ha a gazdasági dimenzió kerül túlsúlyba vagy gyengül meg, akkor – a nemzeti érdekek szem előtt tartása mellett – vagy a konzervatív, vagy a szociális nemzeti identitás erősödik meg. Erre lehet példa a két világháború közötti Amerikai Egyesült Államok, vagy a II. világháború utáni Egyesült Királyság. Ha pedig a kulturális aspektus válik erősebbé, akkor a nemzeti identitás a liberális eszmék irányába nyit, mint a húszas–harmincas évek Franciaországában. Ugyanakkor természetesen a mindenkori politikai kurzusok is hatással lehetnek a nemzeti identitásra az által, hogy milyen kultúrpolitikát, gazdaságpolitikát folytatnak, illetve hogyan értelmezik a nemzeti történelem sarkalatos eseményeit.

A kilencvenes évekre egy harmadik modell is született, amely az európai identitás szempontjából meghatározóvá vált. Ez a modell az európai kultúra sokfélesége a változatosságában, vagy egység a sokféleségben szavakkal jellemezhető.⁶⁶ A lényege abban ragadható meg, hogy Európát nem csak a tagnemzetek politikusai alakítják, hanem az állampolgárok is, akiknek kultúrájuk, hagyományaik igencsak eltérnek egymástól. Tehát az európai identitás megértéséhez érdemes a politika mellett a polgárok viselkedését is figyelni. A modell sikerét jelzi, hogy a végül elutasított Alkotmányos Szerződésbe is belefoglalták.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS EURÓPA

Nehéz meghatározni az identitás szempontjából a globalizáció mibenlétét és annak hatását Európára, miközben Európa oly sokat adott hozzá a globalizációhoz. Elég csak arra gondolunk, hogy a XX. század elejéig az amerikai identitás valójában egy hígított európai

⁶⁶ A témában lásd például: VAN DE KAA, Dirk, LERIDON, Henri, GESANO, Giuseppe and OKÓLSKI, Marek (eds.): *European Populations. Unity in Diversity*, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 1999. vagy FARREL, Mary, FELLA, Stefano és NEWMAN, Michael (eds.): *Unity in Diversity?* London: Sage, 2002. tanulmányait.

identitás volt, és csak később vált jellegzetesen „amerikaivá”. Ma pedig Európából szemlélve azt mondhatjuk a XX. század végi, XXI. század eleji globális identitásra, hogy az egyfajta higított amerikai identitás. Emiatt láthatjuk azt, hogy amíg nemzeti (nemzetiségi) identitás létező fogalom, addig ennek magasabb szintű szinonimája a globális identitás. Az európai identitás azonban nem jelenik meg a felsorolásban. Ugyanakkor ha külpolitikai kérdés kerül szóba, amely például a demokrácia alapjait, szabadságjogokat, emberi méltósághoz való jogot, médiamanipulációt, stb. érinti, különböző internetes fórumokon, blogokon, közösségi oldalakon az európai nemzetek tagjai egy emberként emelik fel szavukat. Mi lehet ennek az oka?

A kérdés megválaszolására az európaiság tartalmi összetevőit kell megvizsgálnunk. Karikó Sándor három összetevőt különböztet meg.⁶⁷ Sorban az első a kereszténység lesz, amely fedi egyrészt a kereszténnyé válást, mint középkori politikai döntést és később a kereszténység megőrzését. Ez utóbbi némi magyarázatra szorulhat. A keresztes hadjáratok voltak azok, amelyek a középkori Európa legtöbb nemzetét mozgósították. A Szentföld megmentéséért pápai jóváhagyással folytatott hadjáratok a hitben kovácsolták össze Európát. Míg a török hadjáratok idején, az „Európa védőbástyája” jelszó teremtett egységet.

A második összetevő a polgári érték lesz. Alapvetően az ipari forradalommal lehet kifejezni, amely egyrészt hol gyorsabban, hol lassabban modernizálta Európa gazdaságát, másrészt pedig megteremtette az európai politika tőke–munka törésvonalát, amelyet a politológusok máig releváns törésvonalnak tekintenek.⁶⁸ Hatása a II. világháború végéig volt erősen meghatározó, amikor felerősödött a harmadik összetevő, az individuum, mint az erkölcsösség védelmezője. Az első kettővel összevetve a harmadik összetevő talán kakukktójásnak tűnhet, hiszen azon mozgalmakat gyűjti össze, amelyek a hatvanas évektől némileg megváltoztatták az európai politikát. A zöld mozgalmak, antinukleáris mozgalmak, szabadságjogi mozgalmak, stb. tartoznak ide, amelyek Kelet–közép Európában a vasfüggöny miatt nem mehettek végbe. A rendszerváltásokkal megnyílt a lehetőség az ilyen mozgalmak előtt, azonban megerősödésük a kétezres évekre ugyan meghatározó de még nem mondható teljesnek. Azonban mint érték már jelen van az egykori kommunista blokk országaiban is, ezért érdemes számolnunk a harmadik összetevővel is. Ennek oka pedig, hogy „a társas emberi lét megszervezésének széles körben elterjedt politikai eszközeiről fokozatosan derül ki, hogy azok egy jelentős része alkalmatlan a kulturális megosztottság következményeinek hatékony

⁶⁷ KARIKÓ Sándor: Az európaiság mint az individuum méltósága, in: *Európaiság - Politikai és morális kultúra* (szerk. KARIKÓ Sándor), Budapest: Áron Kiadó, 2001, 129–139.

⁶⁸ Például: ENYEDI Zsolt és KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*, Budapest: Osiris, 2001, 71–74.

kezelésére, és hogy a stabilitást a többkultúrájú politikai közösségek esetében csak komoly demokráciadeficit, illetve szabadság– és/vagy egyenlőségkorlátozó intézkedések árán képesek csak biztosítani”.⁶⁹ A demokráciadeficitre azonban az egyének reagálnak. A reakció formája lehet utcai tüntetés (gazdasági csúcs ellenes, NATO csúcs ellenes, stb.), vagy az információs hálózatokon, a netpolgárok által szervezett romboló (cracker támadások) vagy tiltakozó (honlapok, fórumok, blogok) megmozdulás.⁷⁰

A három identitás összetevő alapvető hasonlósága, hogy a mindenkori európai értelmiség teremtette meg.⁷¹ Hol szerzetesek, hol tudósok, hol nagy tudású gazdasági szervezők, hol művészek, hol filozófusok jártak az élen, azzal a különbséggel, hogy az individuum, mint az erkölcsösség védelmezőjének tagjai között a ma értelmiségnek mondott emberek mellett ugyanúgy megtalálhatóak lesznek az unió állampolgárai is. Azonban sem felülről, sem alulról szervezett intézményi szervezettséget nem találunk az állampolgárok között.

Az Európai Unió egy sajátos recepttel próbálja túltenni magát az intézményi hiányosságain. Ez a recept az integráció folyamatában érhető tetten. Európa egy tarka, sokszintű intézményes szerződésköteg⁷², és ez a sajátossága jelenik meg akkor, amikor a csatlakozás során a jövőbeli tagállamok átengedik hatalmuk és legitimitásuk egy részét az Uniónak. Schöpflin György szerint ettől kezdve az EU rendelkezhet vele anélkül, hogy hivatkoznia kelljen a tagállamra. Így az Európai Unió részévé válik az identitásalakító folyamatoknak. Beleszólása lehet például a nemzeti iskolai rendszerek működésébe.⁷³ Ha már beleszólása van, akkor megpróbálja kialakítani saját (lehetőleg egyedi) rendszerét és koherenciáját. A társadalmak válasza a rendszer és koherencia mértékére eredményezi az európai identitást.⁷⁴ Legalábbis a végeredmény ez kellene, hogy legyen. Ezt a receptet követte az Unió, amikor a tagállamok többségében bevezette az Eurót, ami végeredményben sikerként könyvelhető el. Viszont az alkotmánnyal már nem sikerült ilyen sikert elérnie. Az Európai Kulturális Fővárosa címmel is

⁶⁹ SALAT Levente: A politikatudomány néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásstruktúrák közötti feszültség, in: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések* (szerk. KOVÁCS Nóra, OSVÁT Anna, SZARKA László), Budapest: Balassi Kiadó, 2005, 9–51. Itt: 9.

⁷⁰ Mindkét reakcióformának köze van az információs hálózatokhoz. Technológiai felhasználásukat tekintve térnek el egymástól a szereplők. Erre használok egy korábbi dolgozatomban az inaktív–aktív különbségtételt. Lásd: MERKOVITY Norbert: Digitális változatosság. Kísérlet az egyén információs hálózatainak leírására, in: *Netis Text Book – Colorful Information Societies – Country Reports, Case Studies and Papers*, (szerk. KOLLÁNYI Bence), 2008. Letöltve: 2009. január 11. (A Network for Teaching Information Society – NETIS Project nemzetközi publikációs pályázat keretén belül).
<http://www.itk.hu/netis/doc/textbook/Merkovity_final_hun.pdf>

⁷¹ Lásd például: BAYER József: Európai kultúra - európai identitás, in: *Európaiság. Politikai és morális kultúra*, (szerk. KARIKÓ Sándor), Budapest: Áron Kiadó, 2001, 23–39.

⁷² Bővebben: APPADURAI, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy, in: *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* (ed. FEATHERSTONE, Mike), London: Sage, 1990, 295–310.

⁷³ Lásd a felsőoktatásban végbement/végbemenő bolognai rendszer bevezetését.

⁷⁴ SCHÖPFLIN György: *A modern nemzet*, Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003, 64.

az Euróhoz hasonló sikert szeretne az Unió elérni. Ez a szándék látszik abban, hogy a pályázó városok nem lehetnek fővárosok, hiszen a fővárosokban alapvetően jelen van az Európai Unió, ugyanis nem egyszer megtalálhatók az uniós intézmények, miközben egy nemzetállam többi városában Európa, az európaiság, az Európai Unió nem a mindennapok része. Az Európai Kulturális Fővárosa címmel az Unió célja, hogy felébressze az európai öntudatot úgy, hogy saját szimbólumait promotálja egy alapvetően nemzeti környezetben. Az ilyen események erősíthetik az európai identitást.

EURÓPAI UNIÓS IDENTITÁS

Az európai identitás kérdését az Unió igen korán, 1973-ban, a Koppenhágai deklarációban megfogalmazza.⁷⁵ Három pillére van: a közös örökség és közös érdekek, melybe az európaiság értelmezésekor megfogalmazott kereszténység és polgári hagyományok tartoznak. A második pillér az integráció melletti elkötelezettség, amely pillért egészen a török csatlakozási tárgyalások komolyra fordulásáig következetesen végigvitt az Európai Unió. A harmadik pillér felelősségvállalás a harmadik világ országait érintő közös cselekvésekért. Harminhat év távlatából ez utóbbi pillér bizonyul a legfontosabbnak. Szoros összefüggést mutat az európaiságról írott individuum, mint az erkölcsösség védelmezője aspektussal. Jelentős szerepe van az európai (kül)politikában is, azonban a polgárok szintjén is látszanak a hatásai. Ennek a hatásnak jellegzetes formája a szimbolikus földrajzi viszonylatokban tapasztalható, az „ők” – „mi”, „saját” – „idegen” szavakkal írható körül.⁷⁶ Ez egyrészt jelentheti azt, hogy miközben a nemzeti identitás kifejezőbbé válik (melynek egyik sajnálatos eredménye az idegengyűlölet), a globális és európai identitás mintegy negatív attribútumként jelenik meg a mindennapokban. Bayer József szerint az ilyen nemzeti identitások már lokálisak vagy regionálisak, de mindenképp új fundamentalista irányzatú identitások, melyek aláássák nemzeti identitás dominanciáját.⁷⁷ Ezt a folyamatot erősítheti a globalizációnak azon jelensége, hogy vele „együttjárt a személyes kapcsolatok árucikké válása, egy olyasfajta állapot kialakulása, ahol az egyént egyre inkább a gazdasági ereje, mintsem a morális tulajdonságai alapján értékeli”.⁷⁸ Így az európai identitást megfogalmazhatjuk úgy is, hogy ez egy transznacionális identitás tagadása, amely összemossa az európaikat a globálissal.

⁷⁵ European Communities: Declaration on European Identity, in *Bulletin of the European Communities*, December 1973, No 12, 118–122.

⁷⁶ BRENNER, Neil: Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographic scale in globalization studies, *Theory and Society*, 1999, 28(1), 39–78.

⁷⁷ BAYER József: Európai kultúra - európai identitás, in: *Európaiság - Politikai és morális kultúra* (szerk. KARIKÓ Sándor), Budapest: Áron Kiadó, 2001, 23–39. Itt: 24.

⁷⁸ SCHÖPFLIN György: *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*, Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2004, 261.

Másrészt a szimbolikus földrajzi viszonylatok eredményezhetik a nemzeti identitások halványodását, azonban ez nem jelenti egyértelműen azt, hogy az európai identitás ugyanabban a mértékben erősödik. A globális identitás is erősödik, valószínűleg a nemzeti és az európai identitás kárára.

Mégis, ha az európai identitás mibenlétét keressük, akkor kezdeményeit olyan egyetértések mellett találhatjuk meg, mint amilyen a demokrácia melletti elkötelezettség, a szabad választásokhoz való jogért való kiállás, az emberi méltósághoz való jog, szabadságjogok képviselője, a háborúk elítélése, stb.. Felfoghatjuk úgy, „mint általános politikai, morális és kulturális alapokon kifejlődő, az autonóm kultúrák közegében megélt sajátos kollektív identitás”.⁷⁹ Így Európa inkább egy ikonra hasonlít, amelynek kétértelmű tartalma van: egyrészt az identitását próbálja megteremteni, másrészt egy „képzeletbeli közösséget” épít, amelyhez a ma és a tegnap is tud csatlakozni. Ez a megközelítés segít megérteni, hogy az Unió hogyan próbálja átértelmezni a kulturális identitásokat a ma zajló folyamatok szerkezetében.⁸⁰ Ezek a folyamatok az aktuális külpolitika (Európai Unión kívüli) mellett a netpolgárok által az információs hálózatokon végbemenő, „közösségépítés” szóval fémjelzett történések lesznek.

Mára a fizikai találkozás nem számít, elég ha a virtuális világban feltalálja magát az ember, az ottani nyilvánosságot használja saját maga építésére. Ezeknek a találkozásoknak pedig nem számítanak a földrajzi határok, kiépülhetnek egy nemzetállamban ugyanúgy, ahogy az Unióban, vagy a világot behálózva is. Ez összhangban van azzal a megfigyeléssel, amit Vilém Flusser, francia filozófus tett a politikatudományi kutatásokról: „A politológia kimutatja, hogy az ‘egyes ember’ és a ‘társadalom’ absztrakció, s hogy az embert és a társadalmat igazából emberi kapcsolatok alkotják”.⁸¹ Az egyén saját felfedezései által kerülhet azon eszmék közelébe, amelyek az erkölcsösség védelmezőjévé tehetik őt. Így juthat el az európai identitás megértéséig, amely utána beépülhet a saját identitásába. Ha mindezt a netpolgárok közösségeiben teszi, akkor az út már egy közös élmény lesz, és nem csak egy ember sajátja.

Ha nem a brüsszeli politikát vizsgáljuk, hanem az egyének szerveződését, akkor azt láthatjuk, hogy ők alapvetően az információs hálózatokon találkoznak. Mivel az Uniónak nincs egy lingua francaja, ezért első lépésben valószínűleg az anyanyelv lesz a közös pont. Ez lesz az elsődleges szerveződési alap. Később, ahogy növekszik a közösség, egy széles tömegek által

⁷⁹ SZÉCSI Gábor: Elit és európaiság, in: *Európaiság - Politikai és morális kultúra* (szerk. KARIKÓ Sándor) Budapest: Áron Kiadó, 2001, 17–19. Itt: 19.

⁸⁰ Erről bővebben: SASSATELLI, Monica: Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity through EU Cultural Policy, *European Journal of Social Theory*, 2002, 5, 435–451.

⁸¹ FLUSSER, Vilém: Emlékezetek, in: *Az ágy*, Budapest: Kijárat Kiadó, 1996, 15–25. Itt: 23.

értett nyelvbe fordulhat. A végeredmény pedig egy nem hivatalos és nem állam– és kormányközeli közlés lehet, amit a közösség tagjai elfogadnak. A közlés formája sokféle lehet, a teljeség igénye nélkül: internetes fórumokon deklarálhatják, honlapot készíthetnek, vírusvideókat terjeszthetnek például. Ehhez hasonlóan születtek meg a szabad Tibet (free Tibet) honlapok és internetes mozgalmak, amelynek 2008 szeptemberében indult el a magyar változata is.⁸²

Nem állítanék igazat, ha azt írnám, hogy a szabad Tibethez hasonló kezdeményezések automatikusan jönnek létre. Mindenképp szükség van azokra az elemekre, amit az Koppenhágai deklaráció kapcsán írtam a felelősségvállalásról és az európaiság eszméjéről az individuumról, mint az erkölcsösség védelmezőjéről. A közös cselekvésnek túl kell mutatnia a mindenkori európai uniós belpolitikán és azokon a csapdákon, amiket a brüsszeli politika tartogathat.

Az európai politikának Furio Cerutti négy szintjét különbözteti meg.⁸³ Az első a „banális európa”, amely uniós direktívák, szabályok és tőkék növekedő szintjét jelenti, amely révén a gazdasági szféra és az állampolgárok egyre többen kerülnek kapcsolatba az Unióval. A második szint a szimbólumok szintje, amit például a Maastrichti Szerződés adott az embereknek: Európai Unió elnevezés, bevezette az európai állampolgárságot, megteremtette a az Eurót. A harmadik szint, az alkotmányos vita, amelyet a politikusok gyakran tévében az európai identitás alapkövének tekintenek (identitásképzés szakasza), holott a tágra értelmezett európai nyilvánosságot teremthették (teremthetik) meg vele. A negyedik szint a politikailag hangsúlyos területek döntéshozatali szintje. Átvetítve a négy szintet az állampolgárokra, az első az Európáról zajló diskurzusokat fogja jelenteni, illetve uniós források felhasználását. Az európai identitás szempontjából itt kapnak helyet az új fundamentalista identitások. A második szint az Európai Unióval való fizikai találkozás szintje (Euró). A harmadik szint az Unió jövőjéről való nyilvános viták szintje. A negyedik szint az egyénekre vetítve a fenn említett információs közösségek lesznek, amelyek már egy-egy hangsúlyos területet emelnek párbeszédük tárgyává (pl.: Tibet kérdése) és azzal kapcsolatban jutnak el a tenni akarásig.

BEFEJEZÉS

Azonban mindezek még mindig az európai identitás alapját jelentik és nem magát az európai identitást, mert nem itatják át úgy a mindennapokat, mint ahogy a nemzeti identitás teszi. Nem is érintik az élet annyi területét, és nincs olyan mély történelmi gyökerük, mint a nemzeti

⁸² Online elérhető: <<http://www.free-tibet.hu/>> (utolsó elérés: 2009. január 10.)

⁸³ CERUTTI, Furio: A Political Identity of the Europeans? in: *Thesis Eleven*, 2003, 72, 26–45. Itt: 38–39.

identitásnak. Hosszú út áll még az európai identitás előtt, amíg sikerül magába építenie történelmi gyökereit, mint amilyen például az ókori kultúra, ami manapság inkább a globális identitás sajátja. Ugyancsak hosszú folyamat lesz az, mire az európai identitásnak sikerül megtalálnia azokat a hangsúlyos pontokat, amelyek az európaiak mindegyikére hatással lehetnek, ahogy az az Amerikai Egyesült Államokban történt a XX. század elején. Azonban ebben tud segíteni a politika. Minél több negyedik szintű, politikailag hangsúlyos területen hoz döntést Brüsszel, a párbeszéd serkentésével annál inkább tudja gyorsítani az egységes, nemzetállamhoz hasonló identitás létrejöttét. Legalábbis erre enged következtetni az, amit a nemzeti identitás és a politika kapcsolatáról eddig megtanultunk. Ennek véghezvitelére az Európai Uniónak viszont pontot kellene tennie az alkotmányozási folyamat végére.

Norbert Merkovity: European identity. The answer of netizens to a non-existing concept

Summary

Global identity is a higher synonym for national identity. Yet, European identity does not appear on the list. However, when it comes to foreign affairs issues, such as the bases of democracy, the right to human dignity, media manipulation, etc, Europe raises its voice as one, on the different internet forums, blogs and community websites.

In my study, I investigate such aspect of the European identity, that has, so far, been missing from the information society discourse: I take a look at foreign affairs from the viewpoint of the European Union, and this may lead us to the answer for the question: Does such thing, as European identity exist?

Nemzetállamiság és integráció kérdése Közép- és Kelet-Európában az ezredfordulón

A bipoláris világrendszer megszűnése, a Szovjetunió felbomlása és a közép- és kelet-európai szocialista országokban bekövetkező rendszerváltások nyomán alapvető geopolitikai átrendeződés kezdődött Európában. A II. világháború után kialakult kettős, nyugat-keleti térszerkezetet, melyen belül inkább csak a nyugat-európai térség volt tagolt, ismét felváltotta a korábbi történelmi időszakokra jellemző hármastérmodell, ahol a középső és keleti régióban is egyre markánsabb tagoltság jelent meg, átmeneti térségek, köztes kisrégiókká formálódtak.⁸⁴ A Szovjetunió nagyhatalmi politikai szerepét öröklő Oroszország Európa keleti peremvidékére szorult, és jelentősen veszített kontinentális aktivitásából. Határai és az Európai Unió országai között, a közép- és kelet-európai térségben az I. világháború utáni állapotokhoz hasonlóan egy felaprózott kisállami övezet alakult ki.

Az újraformálódó közép-kelet-európai régióban jelentős változásokra került sor. A modernizációs folyamatok, a politikai és gazdasági rendszer gyökeres átalakítása, a határozott nyugat-európai geopolitikai orientáció révén ezek az országok el tudtak mozdulni az európai perifériáról, és fokozatosan újjáépítik a centrummal való intenzív kapcsolatrendszerüket. Közép-Kelet-Európa nem csupán a sikeres rendszerváltás terméke, hanem a történelmi mélyfolyamatokban, mindenekelőtt a polgárosodás gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságaiban gyökerező régió-entitás újbóli megjelenése, aktivizálódása.⁸⁵

Ezek a paradigmaticus elemek a II. világháborút követő szovjet éra alatt is látens módon jelen voltak az adott társadalmak belső struktúráiban, a mentalitásban, a politikai kultúrában, a civil szférában, és bizonyos értelemben a gazdasági, társadalmi reformtörekvésekben. Közép-Kelet-Európa országainak sikeres rekonstrukciója és európai integrációja a meglévő jelentős modernizációs deficit ellenére idővel csökkentheti a német-osztrák térségtől elválasztó különbségeket. Ezzel a történeti Közép-Európát megosztó Odera–Lajta határ fokozatosan

⁸⁴ SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.; BOZÓKI András: Regionalizmus, államközi verseny és geopolitika: az európai integráció és Közép-Európa, *Politikatudományi Szemle*, 1998. 2. sz. 131–154. Itt: 137.

⁸⁵ LENDVAI L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron, 1997.; SZÜCS Jenő – HANÁK Péter: *Európa régiói a történelemben*. Budapest: MTA TTI – OPI, 1986.

relativizálódik, és az európai integráción belül bizonyos értelemben újraépülhet a régió térszerkezeti egysége.

Az ideológiai és hatalmi-politikai makrostruktúrák lebomlásával Közép- és Kelet-Európa országaiban egy kettős folyamat, egy kettős térfelfogás jelentkezett: az integráció és a renacionalizáció. A szovjet birodalmi politika korábban igyekezett izolálni ezeket az országokat a polgári világtól, a modernizáció fő áramától, és megkísérelte eltörölni, egy osztályalapú internacionalizmusban feloldani a nemzeti identitás kollektív tudatát. A szovjet befolyás megszűnése után természetes rekonstrukciós törekvés jelentkezett mindkét területen. Társadalmi célként fogalmazódott meg a modernizációt jelentő europanizálódás, a Nyugat-Európa-konform gazdasági, politikai berendezkedés, az európai integrációs folyamatokba való beilleszkedés, ugyanakkor a nemzeti önazonosság, a történelmi kontinuitás értékeinek helyreállítása, a nemzetállami szuverenitás prioritásának megerősítése.⁸⁶

A térség valamennyi országában megfigyelhető ez a kettősség. A különbség főként abban jelentkezik, hogy milyen mértékben sikerül a két orientációs dimenzió preferencia rendszereinek társadalmi konszenzusra épülő összeegyeztetése, vagy mennyire jelennek meg ezek egymást kizáró modernizációs alternatívaként. Az integráció és az etnicitás kettőssége nemcsak Közép- és Kelet-Európát jellemzi. A modernitás meggyengítette, részben felbomlasztotta a hagyományos territoriális csoportidentitásokat, és aláásta a nemzetállamok kizárólagos dominanciáját. A globalizáció negatív hatásaival szemben azonban ismét teret nyert az etnicizálódás, erősödik a területi fragmentáció, felértékelődik a lokális dimenzió. A megjelenő re-territorializációs törekvések, különösen, ha gazdasági törésvonalak mentén jelentkeznék, és kulturális identitásokhoz is kapcsolódnak az euro-atlanti világban is fokozódó provincializmust, esetenként szecessziós törekvéseket eredményeznek.⁸⁷

Lényeges különbség mutatkozik a nemzeti fejlődés nyugati és kelet-európai útja között. Nyugaton általában a tér stabil politikai demarkációjához igazodó gazdasági, jogi és nyelvi egység keretei között az állampolgári státuszon nyugvó polgári nemzetfelfogás, állampatriotizmus vált általánossá. Közép- és Kelet-Európában viszont a polgárosodás megkésettisége és régióspecifikus sajátosságai, az autoriter, demokrácia-hiányos társadalmi struktúrák konzerválódása és az önálló állami keretek hiánya vagy erősen korlátozott volta következtében a nyelv, a kulturális hagyományok közössége lett a nemzeti identifikáció

⁸⁶ MILETICS Péter: Közép-Európa politikai földrajza, in: *Európa politikai földrajza* (szerk. PAP Norbert – TÓTH József), Pécs: JPTE, 1997, 107–132. Itt: 130.; NAGY László: *Az USA európai katonai jelenléte*. Budapest: Zrínyi – Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1995, 186.

⁸⁷ ROSTOVÁNYI Zsolt: Globalizáció, avagy civilizációk és kultúrák harca, *Külpolitika*, 1999. 1–2. sz. 3–45. Itt: 27.

alapja. A polgári, különösen a republikánus (citoyen) hagyományok gyengesége révén a nyelvi, kulturális identitás a politikai legitimáció meghatározó tényezőjévé vált. A Gesellschaft minta, az állampolgári szuverenitáson felépülő politikai közösség nem volt elég erős, beágyazott, és nem tudta ellensúlyozni az etnokulturális közösségi hatásokat, a Gemeinschaft minta szerinti szerveződést.⁸⁸

A nyelvi, etnikai tagolódás azonban szinte sehol sem esett egybe a politikai keretekkel, az államhatárokkal. Elismert politikai határok hiányában minden nép szubjektív történeti emlékezetére támaszkodva próbálta megfogalmazni territoriális igényeit, ami rendszerint jóval nagyobb területre terjedt ki, mint amit az adott etnikai közösség kitöltött. Az egymást átfedő területi aspirációk és a szupremáciáért, illetve a regionális kulcspozíciókért folytatott vetélkedés éles etnikai színezetű, de valójában hatalmi-politikai érdekek mentén eszkalálódó szembenállást okozott. Mivel a kialakuló területi politikai egységek egyike sem volt etnikailag homogén, a nemzeti identifikáció etnikai alapon történő politikai legitimálásával és a többség intézményesülő etnocentrizmusával szemben a nyelvi-kulturális kisebbségek is hasonló módon fogalmazták meg saját csoportidentitásukat. Az állampolgári jogegyenlőség alapján létrehozható konszenzus hiányában a politikai hatalommal szembeni kritikájuk is etnikai jelleget hordozott. Mindez súlyos interetnikai konfliktusokhoz, a többség részéről erőszakos asszimilációhoz vagy kirekesztő politikához, a kisebbség részéről pedig szeparatista törekvésekhez vezetett.⁸⁹

Az I. világháborút követően a nyugati hatalmak gazdasági és stratégiai megfontolások alapján politikailag felaprózták a közép- és kelet-európai térséget, jórészt előzmény nélküli mesterséges államalakulatokat kreálva. Az új, véglegesnek szánt államhatárokat azonban sem geográfiai vagy gazdasági racionalitás, sem történelmi hagyomány, sem nyelvi, etnikai egyöntetűség nem támasztotta alá. A magukat „nemzetállamként” definiáló, valójában azonban soknemzetiségű országok politikai elitje olyan politikai struktúrát épített ki, ahol a hatalmi-politikai érdekek érvényesítése és a többségi nemzet etnikai értékartikulációja szétválaszthatatlanul összefonódott. Ehhez az államnacionalista struktúrához való viszony lett az állampolgári lojalitás alapja, a jogokból való részesedés mércéje. A két, alapvetően más

⁸⁸ BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető, 1986, 185–265. Itt: 195–197.; CSEPELI György: Nem tudják, de érzik. A nemzeti szuverenitás reprezentációja a mai magyar társadalomban, in: *A szuverenitás képrázata* (szerk. GOMBÁR Csaba et al.), Budapest: Korridor, 1996, 116–138. Itt: 118.

⁸⁹ RING Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*, Budapest: ELTE Eötvös, 2004, 34.; CSIZMADIA Sándor: Globalizálódás és fragmentálódás a bipoláris világ után, in: *Európa politikai földrajza* (szerk. PAP Norbert – TÓTH József), Pécs: JPTE, 1997, 29–47. Itt: 37.

természetű társadalmi dimenzió elemeinek összeolvadásával nemzeti célként fogalmazódott meg az aktuális politikai rezsim feltétlen támogatása, másrészt viszont az állam intézményesített etnikai értékhierarchiát épített ki, melynek csúcsán a többségi nemzet állt. Míg nyugaton az állampolgári lojalitással összeegyeztethető a kulturális csoportidentitások, csoportautonómiák léte, működése, addig keleten a lojalitást tulajdonképpen asszimilációs hajlandósággént értelmezték. A kisebbségi etnikai identitáshoz való ragaszkodást kormányzati szintre emelt kisebbségellenességgel, törvényesített diszkriminációval torolta meg a hatalom.⁹⁰

A II. világháború után a Szovjetunió egy mesterségesen megkonstruált ideologikus univerzalizmust, a proletár internacionalizmus eszméjét próbálta ráerőltetni a befolyása alá kerülő nemzetekre. Ez azonban nem szüntette meg sem a nemzeti patriotizmust, sem az etnocentrizmust. A szovjet politika a területi status quo hangsúlyozásával csak erősítette a határfetisizmust, a nemzetállami keretek örökkévalóságának tudatát. A dogmatikus, osztály alapú internacionalizmus is bizonyos értelemben birodalmi nacionalizmusként működött, tartalmazva a nemzeti etnocentrizmus számos elemét: a küldetésstudatot, az önfelértékelést, az ellenségképet. A homogenizáló internacionalizmussal szemben egyre határozottabban fogalmazódott meg az igény a saját nemzeti hagyományok feltámasztására, annál is inkább, mert modern polgári ideológiák és demokratikus politikai normák híján ez volt az egyetlen ismert és átélhető közösségformáló szellemi tényező. Az államszocialista ideológia által közvetített össznemzeti vagy össz-blokk érdek nyilvánvaló kiüresedése mindinkább fokozta a tradicionális kultúrnemzeti szemlélet iránti társadalmi fogadókésztséget.⁹¹

A szocializmus általános válságának időszakában a társadalmi elit két egymással élesen szemben álló csoportja is egyre nagyobb figyelmet fordított a nemzeti dimenzióra. Az egyik, a rendszerkritikát megfogalmazó ellenzéki értelmiség, mely a plurális politikai berendezkedésről, demokratikus szabadságjogokról, civil autonómiáktól vallott nézeteit a modern polgári patriotizmus szellemi és intézményi hagyományai hiányában kultúrnemzeti kategóriákkal tudta kifejezni. Ugyanakkor a hatalom birtokosai egy fiktív nemzettudat kialakításával igyekeztek hangsúlyt adni a szovjet tábortól való viszonylagos különállásnak. A növekvő társadalmi elégedetlenség közepette ezzel a hamis nómenklatúra-nacionalizmussal

⁹⁰ LENGYEL László: Kényszerpálya vagy mozgástér. Kisállamok nyomorúsága vagy dicsősége, in: *A szuverenitás káprázata* (szerk. GOMBÁR Csaba et al.), Budapest: Korridor, 1996, 88–115. Itt: 97.

⁹¹ SCHÖPFLIN György: Kisebbségek és posztkommunizmus, *Századvég*, 1996. 3. sz. 3–21. Itt: 5.

próbáltak új legitimációs faktort találni saját pozíciójuk stabilizálására, a rendszerváltás megindulását követően pedig hatalmuk átmentésére.⁹²

A rendszerváltás után Közép- és Kelet-Európa országában markáns renacionalizációs tendenciák jelentkeztek. A nemzeti identifikáció felértékelődésének egyik forrása maga a megkésett, etnokulturális alapon megvalósuló nemzeti fejlődés, melynek dinamikája külső nagyhatalmi beavatkozás nyomán többször is megtört, és a XX. század végére sem tudott kiteljesedni, állampolgári jogegyenlőségen alapuló modern patriotizmussá válni. Az államszocializmus összeomlását követő érték-és identitásválság fellazította a társadalmak belső integrációs hálózatát. Mivel nem voltak más elfogadott polgári értékek, attitűdök, melyek a társadalmi kooperáció és a politikai konszenzus alapjául szolgálhattak volna, a kialakuló ideológiai vákuumban a kultúrnemzeti eszmének nem volt alternatívája.

A nemzeti ideológia elsődleges értékorientációs faktorrá válásában szerepet játszott a rendszerváltás után kibontakozó legitimációs válság is. Bár az új elitek, kormányok rendelkeztek a legitimáció korábban nélkülözött eszközeivel (jogállamiság, politikai pluralizmus, szuverenitás) – a jelentkező gazdasági, szociális nehézségek miatti társadalmi csatlódottság politikai és mentális-morális téren egyaránt gyors kiábrándulást okozott. Ezért az új elitek a nemzeti dimenziót próbálták az önlegitimáció középpontjába emelni, és a nemzetre, mint a társadalmi, politikai tagoltság felett álló entitásra hivatkozni. A renacionalizációs folyamatot tovább erősítették a Közép- és Kelet-Európát éppen az átalakulás állapotában elárasztó globalizációs hatások, melyek reakciójaként fokozódott a partikularizmus, sokak szemében visszaigazolást nyert a nemzeti hagyományokba való bezárkózás stratégiája.⁹³

A rendszerváltás után kialakuló demokratikus struktúrák, intézmények sok esetben nacionalista tartalommal telítődtek. Az etnikai szempont a nemzethez tartozás állampolgári dimenziójában is preferencia-tényezővé vált, és a politikai rendszer megkonstruálásában, illetve a működtetését kísérő társadalmi, politikai diskurzusban is meghatározó szerepet kapott. A politikai közösségnek egy etnokulturális koordinátarendszerben való definiálása mindenütt erősen megosztotta az érintett társadalmakat. Az egyes társadalmi csoportok és az államhatalom vitája a nyilvánosság előtt gyakran interetnikai konfliktusként jelenik meg,

⁹² GRÚBER Károly: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*. Budapest: Osiris – BIP, 2002, 15.

⁹³ CSEPELI György – ZÁVECH Tibor: Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében, in: *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón* (szerk. GAZSÓ Ferenc – STUMPF István), Budapest: Ezredforduló, 1995, 139–156. Itt: 140.

holott valójában egy etnokulturális identitást is megtestesítő politikai hatalom és a hátrányos helyzetben lévő más nyelvi-kulturális identitású állampolgárok szembenállásáról van szó.⁹⁴

Ebben a helyzetben a rendszerváltás nehézségei, a gyors felzárkózás kudarcra miatti csalódottság szembe fordítja egymással a különböző etnikai csoportokat. Minél erősebb a hiányérzet a saját etnikai csoport helyét, szerepét, befolyását illetően, annál élesebben jelentkezik más csoportok negatív megítélése. Az aktuális kérdésekről folyó társadalmi diskurzus szimbolikus mezőbe kerül át, a nemzeti többség – különösen, ha ehhez kormányzati megerősítést is kap – túlértékeli saját teljesítményeit és a várt eredmények elmaradása miatt más etnikai közösségeket tesz felelőssé, a vele élő nemzeti kisebbségeket vagy a szomszédos nemzeteket. Az ellenségkép megrajzolása rendszerint olyan történelmi kódok szimbólumok felhasználásával történik, melyek korábban már külső fenyegetésként beépültek az etnikus tudatba, és függetlenül attól, hogy a felidézett veszélyforrás aktuálisan létezik-e vagy sem, ma is mobilizálni lehet vele az etnocentrikus politikai erőket. Ez magyarázza az antiszemita megnyilatkozásokat olyan országokban, ahol nem is él nagyobb létszámú zsidó közösség, vagy a szlovák társadalom félelmét, fellépését a valóságban nem létező magyar irredenta törekvések ellen.⁹⁵

A renacionalizáció folyamatában a kockázati tényezőt nem a nemzetállamok újraépülése, és nem is a nemzeti identitástudatot meghatározó etnokulturális értékorientáció jelenti. Ez csak akkor válik a régió stabilitását, békés fejlődését veszélyeztető tényezővé, ha a modernizáció sikertelenségével, megtorpanásával, a rendszerváltás felemás megvalósulásával párosul, ha a politikai és gazdasági átalakítás a lakosság számára átélhető eredménye a ráfordításhoz, a társadalom által megfizetendő árhoz képest túl kevés, vagy csak hosszabb távon jelentkezik. Hatékonyan teljesítő piacgazdaság és szociális biztonságot nyújtó jóléti állam nélkül a politikai demokrácia, a szabadság, a szuverenitás értékei relativizálódnak. Ennek nyomán a kevés polgári hagyománnyal rendelkező társadalmakban megnő az igény egy új redisztributív rendszer, valamiféle „vész-szocializmus” kiépítése iránt. Felerősödnek az etnocentrizmust és nemzeti elzárkózást hirdető nézetek. Különböző populista politikai erők sikeresen mozgósíthatnak a modernizáció terheinek, hátrányainak más etnikai csoportokra való áthárítása mellett. Mindez a kormányzati politika szintjére emelve súlyos nemzetiségi

⁹⁴ ROSTOVÁNYI Zsolt: *i. m.* 30.

⁹⁵ ZOLNER, Mette: *Re-Imagining the Nation*. European University Institute RSC, 1999, 5.; FALŤÁN, Lubomír: Szlovákia lépései az EU-tagság felé, in: *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* (szerk. EHRLICH Éva – RÉVÉSZ Gábor – TAMÁSI Péter), Budapest: Akadémiai, 1994, 397–485. Itt: 429.

diszkriminációhoz, etnikai tisztogatáshoz, vagy fegyveres konfliktushoz vezethet – mint a délszláv háborúk időszakában.⁹⁶

Ezek a társadalmi konfliktusok esetenként vallási dimenzióban is megjelennek, különösen ott, ahol az etnikai megosztottság egyben vallási különbözőséget is takar. A délkelet-európai régióban számos jele van az ortodox nacionalizmus újjászületésének. Az egyház adott helyzetben miszticizált etnocentrizmusával, vallási, társadalmi intoleranciájával, nyugat-ellenességével az államnacionalista politika elsőszámú szövetségesévé válhat, mint ahogy a szerb egyház szerepet vállalt olyan politikai folyamatokban, melyek háborús konfliktushoz vezettek.⁹⁷

Az etnocentrizmus jegyei a térség valamennyi országában valamilyen mértékben jelen vannak, de főként Közép-Kelet-Európában és a Baltikumban nem váltak meghatározó politikai tényezővé. A rendszerváltás, az Európához való felzárkózási törekvés ezekben az országokban viszonylag jelentős eredményeket hozott, és reális választási alternatívát kínált a társadalom többsége számára. A piacgazdaság és a politikai demokrácia által legitimált pragmatikus racionalitás fokozatosan háttérbe szorítja azokat az értékorientációkat, cselekvési alternatívákat, melyek csak egy szimbolikus térben értelmezhetők. A régi etnokulturális faktorok mellett a nemzeti identifikációban mind nagyobb szerepet kapnak a modern európai állampatriotizmus értékei, normái. A társadalmi konfliktusok tematizálódása így kevésbé kap etnikai jelleget.⁹⁸

Közép-Kelet-Európában a renacionalizáció határozott európai orientációval párosul, ami nemcsak az érintett országok aktuálpolitikai törekvéseiből fakad, hanem a tradicionális etnokulturális identitástudatnak is integráns részét képezi. A nemzeti önképek meghatározó eleme, hogy ezek a népek mindig is az európai civilizáció, kereszténység képviselői, védelmezői voltak a Kelettel szemben. Ezért a közgondolkodásban a nemzeti elkötelezettség mellett igen erős a kontinenshez való kötődés is. Európa számukra történeti és aktuális megközelítésben egyaránt normatív fogalmi kategóriának számít.⁹⁹

⁹⁶ BAYER József: A legitimációs válság permanenciája, in: *Törésvonalak és értékválasztások* (szerk. BALOGH István), Budapest: MTA PTI, 1994, 413–430. Itt: 414.

⁹⁷ DENICH, Bogdan: *Ethnic Nationalism. The Tragic Death of Yugoslavia*. Minnesota: University of Minnesota Press, 1994, 135–139.; KÁNTOR Zoltán: Románia a homogén nemzetfelfogástól az „európai nemzet” felé, in: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában* (szerk. KISS J. László), Budapest: TLA, 2003, 257–296. Itt: 266.

⁹⁸ CSEPELI György: *i. m.* 122.

⁹⁹ CSEPELI György – ZÁVECH Tibor: *i. m.* 143.

A modernizáció sikeres megvalósítása, a hatékony piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer kiépítése, vagyis a modern fejlődési trendekhez való ismételt csatlakozás a több évtizedes kényszerpálya után csak az euro-atlanti térséggel való szoros együttműködésben lehetséges. Így remélhetnek részesedést a sikeres integráció nyomán megnövekvő európai versenyképességből, illetve csak ez biztosíthat számukra bizonyos fokú védelmet a globalizáció negatív hatásaival szemben.¹⁰⁰ A közép-kelet-európai országokban nagy, esetenként túlzó várakozás alakult ki az EU és a NATO szerepével, lehetőségeivel kapcsolatban. Az európai integrációhoz való csatlakozás valamennyi országtól megköveteli a nemzeti szempontok, a nemzetállami szuverenitás jelentős korlátozását. A területi állam osztatlan szuverenitásának helyét fokozatosan a funkcionálisan tagolt szuverenitás veszi át, mely során bizonyos kompetenciák a közös intézményekhez kerülnek. A közép-kelet-európai társadalmak igen érzékenyek a szuverenitás kérdésére, a rendszerváltás során ez a legfontosabb politikai prioritások közé tartozott, a régió országaiban a lakosság többsége azonban mégis elfogadhatónak tartja a frissen visszanyert szuverenitás részleges feladását az integráció várható haszna, illetve a globális problémák kezelése érdekében.¹⁰¹

Az európai integrációhoz való csatlakozás azonban számos komoly problémát is felvet. Az együttműködés érdekében vállalt kötelezettségek esetenként ellentmondásba kerülnek az érintett nemzetállamok sajátos geopolitikai célkitűzéseivel, szomszédsági kapcsolataival. Elmaradt a régió országai által remélt nagyszabású gazdasági rekonstrukciós program, sőt az Uniós tagjelöltek még a néhány évvel korábban felvett államoknál is lényegesen kevesebb anyagi segítségre számíthatnak. Így Közép- és Kelet-Európa tartósan az EU perifériája, „hátsó udvara” marad. Az európai intézményrendszer működésében, a döntéshozó fórumokon nem érvényesül megfelelő paritás, a nemzetközi demokrácia terén számos kérdésben komoly hiányosságok mutatkoznak. Ennek ellenére a felmérések tanúsága szerint Közép-Kelet-Európában a lakosság többsége határozottan támogatja az Európai Unió csatlakozást, és megerősíti a NATO-ba való belépés helyességét.¹⁰²

A rendszerváltás időszakában különösen Közép-Kelet-Európában felértékelődött a regionalizmus. A létrejövő integrációs szervezetek (Visegrádi országok, EFTA, Közép-

¹⁰⁰ MARTIN, Hans-Peter – SCHUMANN, Harald: *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen.* Budapest: Perfekt, 1998, 324.

¹⁰¹ CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal: A magyar nacionalizmus változó arca, in: *Társadalmi riport, 1996* (szerk. ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György), Budapest: TÁRKI – Századvég, 1996, 272–295. Itt: 281.

¹⁰² CSZIZÉR Kata: A rendszerváltás megítélése három visegrádi országban, in: *Társadalmi riport, 2000* (szerk. KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György), Budapest: TÁRKI, 2000, 549–572. Itt: 550–553.

Európai Kezdeményezés) konzultatív, bizalomerősítő, konfliktuskezelő szerepe jelentős, de semmilyen szempontból nem tekinthetők az EU csatlakozás alternatívájának. A regionális kisintegrációk tevékenysége és az 1990-es években erősödő határmenti együttműködés fokozza az európai integráció dinamikáját, befolyásolhatja a bővítés menetét és az EU megújuló regionális struktúrájának alakulását. Kapcsolatokat építhet az Unió és a nem tag országok között, illetve országon belül jelentős mértékben növelheti a helyi társadalom súlyát az állami centralizációval szemben. A határokon átnyúló etnoregionális együttműködés fontos szerepet játszhat a Közép- és Kelet-Európában együtt élő nemzetiségek egymással szembeni pozícióharcának, csökkentésében, a konstruktív párbeszéd megteremtésében, a tolerancia és a konfliktuskezelés demokratikus technikái elterjesztésében.¹⁰³

Az ezredforduló dinamikus szupranacionális folyamatai felvetik a nemzetállam további szerepének, az etnokulturális identitású nemzeti közösség jövőjének kérdését. Az európai integráció nem egy nemzetek feletti államrezon kiépítése felé halad, hanem hosszabb távon is a nemzetek, régiók együttműködésére épülő szervezet marad. Ezt figyelembe véve, az integráció és a renacionalizáció nem egymást kizáró folyamat, az Unió és nemzetállami szándékok nem feltétlenül szembenálló érdekeket képviselnek.¹⁰⁴ Az integráció nem tünteti el, nem oltja ki a sajátos nemzeti (territoriális vagy etnokulturális) törekvéseket, hanem becsatornázva artikulálja és koordinálja azokat. Így a nemzetállam hagyományos legitimációs faktorai és az integráció legfőbb normatív kritériumának tekinthető funkcionális hatékonyság együtt jelenik meg az Európai Unió működésében.

A nemzetállam, mint a társadalmi, politikai tevékenység kerete vélhetően hosszú távon fennmarad, és továbbra is ellát minden olyan funkciót, amit territoriális kompetenciákkal jó hatásokkal el lehet végezni. A politikai közösség alapintézményei változatlanul nemzetállami szinten koncentrálnak. Az integrációs folyamatok, viszonyok leírása, értelmezése is a territoriális állam fogalmai, kategóriái alapján történik. Az Európa-identitás csak másodlagos a nemzeti identitásokhoz képest. Nincs valamiféle egységes európai magaskultúra, az európai kultúra lényegét, sajátosságát éppen a nemzeti kultúrák sokszínűsége adja. Legfeljebb a politikai

¹⁰³ ÉGER György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Osiris, 2000.; A. GERGELY András: *Identitás és etnoregionelitás. A kisebbségi identitás történeti és regionális összefüggései Nyugaton és Kelet-Közép-Európában*. Budapest: MTA PTI, 1996, 7–9.

¹⁰⁴ CONNOR, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press, 1994.; HOBSBAWM, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas, 1997.; SMITH, Anthony D.: *Nations and Nationalism in the Global Era*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

kultúra terén lehet közös európai sajátosságokról beszélni. Az európaiság általában csak a nem európai identitásokkal való kontrasztban manifesztálódik.¹⁰⁵

Az integráció, a „régiók Európájának” kiépülése fontos támasza lehet Közép- és Kelet-Európa nemzetállamainak a fenntartható fejlődés biztosításában és a szociális demokrácia kiterjesztésében, ugyanakkor jelentős szerepet játszhat a régió újdemokráciáit megosztó nacionalizmus visszaszorításában is. Részen azzal, hogy jelentősen megnöveli a szupranacionális és szubnacionális együttműködés lehetőségeit, szerepét, részen pedig azzal, hogy közrejátszik az állami-politikai és az etnikai dimenzió szétválasztásában, elősegítve az etnokulturális identitás szekularizálását.¹⁰⁶

Lajos Olasz: The question of the nation-statehood and integration in Central and Eastern Europe on the turn of the millennium

Summary

After the change of regime in the Central and Eastern European socialist countries, with the decomposition of the ideological and power-political makrostructures a dual process, a dual spaceconception appeared: integration and renationalisation. As social objectives the following phenomena appeared: europenisation (westernisation) representing modernisation, Western Europe conform economic and political arrangements and adaptation to the European integration processes, but at the same time the rehabilitation of the national self-identity and the value of historical continuity and the strengthening of the national state sovereignty.

The dynamic supranational processes of the turn of the millennium raise the question of the further role of the nation-state and the future of the national community with ethno-cultural identity. Nation-state as the framework of social and political activity will quite probably survive on a long run and will keep on fulfilling all the functions that can be performed with high efficiency with territorial competences. Europe-identity is only secondary as compared

¹⁰⁵ TAYLOR, Paul: *The European Union in the 1990s*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996, 158.

¹⁰⁶ MILWARD, Alan S.: *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge, 1995, 19–20.

to national identities. There is no such kind of a unified European high culture; the essence and characteristics of the European culture are rather provided by the manifold nature of the national cultures.

Kereszténység és európai alkotmány. A vallással és egyházzal kapcsolatos kérdések értelmezései az európai alkotmányozás folyamatában

I. Bevezetés

Amikor a már csaknem ötven éves időtartammal büszkélkedő Európai Unió belépett a XXI. századba, új nemzetközi helyzettel, s ezzel együtt új feladatokkal találta magát szemben. Az Amerikai Egyesült Államok hegemon szerepének megingásával és a nagyhatalmi harcok ismételt kibontakozásával megnyílt a lehetőség az egységes európai fellépésre, immár nemcsak gazdasági, de politikai és kulturális-szimbolikus szempontok alapján is. Ez a történelem adta lehetőség csakhamar elvárássá vált az „öreg kontinensen”, s ez lett az alapja az európai alkotmányozási folyamat kibontakozásának.

Az Európai Unióban az egység – legyen szó annak bármilyen fajtájáról és megnyilvánulási formájáról – mindig számtalan kérdést és megoldási, megvalósítási javaslatot foglal magában. Európa kulturális „egységének”, illetve szimbolikus önmeghatározási törekvésének keretein belül is több vita bontakozott ki. Ezek közül az egyik legmarkánsabb az, amely a keresztény hagyományok megjelenítéséről, valamint az egyház szerepének (re)definiálásáról szólt. Az egységes álláspont kialakítása ebben a kérdésben a megszokottnál is nagyobb vitákat váltott ki az Unió tagországai között, mert az egyház szerepe Európa történelmében számos értelmezési keretben, illetve tartalommal vizsgálható.

Írásomban arra a kérdésre kívánok választ adni, hogy az alkotmányozási folyamat során újonnan fellángoló (és azóta már átalakult) vita eredményei értelmezhetők-e az európaiságnak a jövőre vonatkozó meghatározásaként, vagy ez a mostani állásfoglalás is csak egy adott történelmi pillanat terméke, s csupán a vallásnak és az egyháznak adhat újabb lendületet ahhoz, hogy megtalálja szerepét a (poszt)modern társadalomban.

II. A vita kibontakozása az alkotmányozási folyamat előtt

Az EU lakosságának többsége valamilyen módon ma is azonosul a kereszténységgel, s annak hagyományos alapértékeivel, ezért senki számára nem okozott meglepetést, hogy a

Konventben, az Alkotmányos Szerződés szövegezésekor, felvetődött a keresztény örökségnek mint az európai értékek forrásának megjelenítése.¹⁰⁷

Bár a vita az Európai Néppárt képviselőinek közös indítványa nyomán került a média figyelmének középpontjába, maga a kérdéskör már jóval a téma felszínre kerülése előtt napirenden volt a politikai és egyházi élet döntéshozó személyiségeinek körében. A keresztény hagyomány alapértékeinek egy részét már az – egyébként nagyon is pragmatikus célok síkján gondolkodó – alapító atyák is a magukénak vallották.¹⁰⁸

Az Európáról szóló jövőkép alakításában a keresztény vallásnak, illetve az egyháznak legalább akkora szerepvállalása volt megfigyelhető az ötven év során, mint ahogyan a világi gondolkodóknak az integráció továbbfejlesztésében. Az, hogy az európai integrációs folyamat eljutott a kulturális–szimbolikus önmeghatározás problematikájáig, nagyban múlt az egyháznak azon a sikeres törekvésén, hogy saját spirituális–szimbolikus rendszerét kibékítse a tudomány pragmatikájával, és ennek jegyében egy folyamatos szellemi kihívás elé állítsa még az alapvetően laicista–szekuralista gondolkodókat is.¹⁰⁹

Az egyházakkal való kapcsolat rendezésének igénye az Amszterdami Szerződésben kapott először teret. A szubszidiaritás alapelve szerint az EK alapító szerződését módosító szerződéshez csatolt 11. Nyilatkozat tartalmazza az egyházakkal szemben a nemzeti *status quo* fenntartását.¹¹⁰ Bár hatásköre alapján nem mondható, hogy az EU koherens egyházpolitikát folytat, a probléma vitája bizonyítja tudatosítását, jelenlétét és ennek mélyebb alapját.¹¹¹

A szakirodalom az európai identitás megteremtésére törekvő politikai akarat első nagyobb megnyilvánulásaként tartja számon az Alapjogi Charta 2000-ben történt

¹⁰⁷ A vita az Európai Néppárt képviselőinek közös indítványa nyomán került a média figyelmének középpontjába, ám maga a kérdéskör ennél már jóval hamarabb foglalkoztatta a politikai és egyházi élet döntéshozó személyiségeit. V. ö. KIRÁLY Miklós: *Európa keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés*, Iustum Aequum Salutare II., 2006/3–4. sz. 68.; MÁDL Ferenc: *Egy keresztény Európa égi mását és valóságképét keresve*, Magyar Szemle 2006/1. sz.

¹⁰⁸ V. ö. a Római Szerződés preambuluma.

¹⁰⁹ A *laicizmus* ideológiája az egyházat nemcsak az államtól akarja elválasztani, de magától a társadalomtól is, továbbá a pluralizmusra hivatkozva erkölcsi relativizmust hirdet.

¹¹⁰ „Az Európai Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási egyesületek vagy közösségek tagállamokban meglévő státuszát. Az Európai Unió hasonlóan tiszteletben tartja a filozófiai, világnézeti és nem-vallási szervezetek státuszát is.”; TILLMANN József: *Minek van, és minek lehet elsőbbsége Európában? A posztmodern 'tradicionálizmus' és a kereszténység*, in GLÓZER Rita – HAMP Gábor – HORÁNYI Özséb (szerk.): *A vallások és az európai integráció II.*, Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana, 2000.

¹¹¹ GORDOS Árpád – ÓDOR Bálint: *Az Európai Alkotmányos Szerződés születése: Az alkotmányozó konvent és kormányközi konferencia testközelből. Tanulmányok, dokumentumok*, HVG Orac, Budapest 2004.

elfogadását: annak ellenére, hogy ez ekkor még csak egy nyilatkozat, és nem jogszabály volt, az európaiság tartalmi alapjait fektették le benne.

III. A vallási kérdéskör meghatározása, tematikája

A vallás kérdésköre két témakört érintve került be a jövőt alakító európai közvéleménybe: egyrészt felvetődött a kereszténységnek, mint az európai kultúra alapjának említése a készülő alkotmányban, másrészt pedig az Isten nevére való közvetlen utalás problematikájával is szembe találták magukat az alkotmányozók.

Mindkét javaslattal a keresztény befolyásnak leginkább teret adó hivatalos európai szerveződés, az Európai Néppárt képviselői álltak elő. Igaz, hogy II. János Pál pápa, illetve (főként) a katolikus egyház már jóval korábban, de az alkotmányozási folyamat kezdetétől bizonyosan, komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a téma napirenden legyen az egyébként szekuralizált Európában.

Annak, hogy miért ez a két kérdés került napirendre az egyébként sokkal tágabb keresztény kurzus problematikái közül, sokféle aspektusa van. A kereszténységet az európai kultúra gyökereként láttatni kívánó törekvésnek komoly kulturális illetve politikai dimenziói fedezhetők fel. Politikai dimenzióban fontos az „állam” és az egyház kapcsolatának tisztázása: ebben az összefüggésben természetesen az Európai Unió szervezeti és intézményrendszere tekinthető az „államnak”. Kulturális szempontból fontos az Unió viszonyulásának meghatározása ahhoz a civilizációs törésvonalhoz, amely a nyugati (európai) „szellemiség” és más eszmerendszerek (például az iszlám) között egyre inkább mélyülni látszik.

Az Isten nevére történő utalás kérdésének inkább a politikai és vallási szimbolizmushoz van köze, és nem egyéb előnyökhöz. A katolikus diplomácia vezetősége szerint ez a javaslat közvetve az első lépést jelenthetné ahhoz, hogy a szekurális társadalmat visszavezessék a hit értékeihez. Isten nevének említése az európai szinten egyre nagyobb teret nyerő laicista ideológiával szemben a vallási és világi rendszerek egymástól való autonómiáját hirdető felfogást erősítette volna, egyúttal tiszteletben tartva az európai intézmények jogos laicitását is.

Megjegyzendő, hogy ez, a monoteizmus deklarálásaként is értelmezhető törekvés, ha valóban komoly szerepet kapott volna a majdani szövegben, súlyos gondokat okozhatott volna az Uniónak a globalizálódó világban.

A kereszténység megemlékezésének legelkötelezettebb támogatója Olaszország volt, amely éppen akkor az Unió soros elnökét adta. Európa „identitását a preambulum fejt ki” – magyarázta Gianfranco Fini miniszterelnök-helyettes október 4-én, a Kormányközi Konferencia megnyitásán. „Közös kulturális, emberi és vallási örökségünkől ered, és ezért az olasz kormány hisz abban, hogy ezt ki is kell fejeznünk, amikor a zsidó-keresztény hagyomány értékeiről szólunk. Amellett, hogy teljes mértékben biztosítjuk a politikai intézmények szekularizációját, és abszolúte tiszteletben tartjuk az összes többi vallást, bízunk a Konvent képességeiben, hogy azok az emberek, akik feladatuk kapták a vén kontinens új szabályainak megalkotását, meg fognak emlékezni kétezer év történelmi valóságáról.” Az olasz elnökség inkább Európa keresztény örökségére koncentrált, nem Isten megemlézésére. Ellentétben olyan országok alkotmányos hagyományaival, mint Németország és Lengyelország, ahol az Istenre való hivatkozás az emberi totalitarianizmus megtagadása, ez a javaslat nem talált széleskörű támogatásra az Unión belül.

MELLETE	<—————	VAGY	—————>	ELLENE?
<i>Írország</i>	<i>Ausztria</i>	<i>Finnország</i>	<i>Dánia</i>	<i>Belgium</i>
<i>Lengyelország</i>	<i>Csehország</i>	<i>Görögország</i>	<i>Franciaország</i>	<i>Ciprus</i>
<i>Litvánia</i>	<i>Hollandia</i>	<i>Nagy-Britannia</i>		<i>Észtország</i>
<i>Magyarország</i>	<i>Lettország</i>	<i>Svédország</i>		
<i>Málta</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Szlovénia</i>		
<i>Olaszország</i>	<i>Németország</i>			
<i>Portugália</i>				
<i>Spanyolország</i>				
<i>Szlovákia</i>				

112

Lengyelország mindazonáltal a kereszténységért folytatott kampány élvonalában volt, van. Egy augusztus 27-i találkozó alkalmával a lengyel és a litván elnök kijelentette, hogy „támogatják II. János Pál pápát abban a törekvésében, hogy a keresztény értékeket említsék meg a jövőbeni Alkotmányban”, és ezzel csatlakoztak *Hollandia*, *Írország*, *Magyarország*, *Málta*, *Spanyolország*, *Portugália* és *Szlovákia* vezetőihez.¹¹³

¹¹² <http://ocipe.hu/cikkek/alkotmanyban.htm>

¹¹³ <http://ocipe.hu/cikkek/alkotmanyban.htm>

Néhányan ugyanakkor, bár a kereszténység említésére nyitottak, nem szeretnék, ha ez a kérdés a tárgyalások ütközőpontja lenne. „Nem vagyok ellene, hogy a preambulum szövegét gazdagítsa a kereszténység megemlézése, de nem szeretném, ha Európa nem lenne képes a megértésre a vallási tolerancia kérdésében” – jelentette ki Jean-Claude Juncker, *Luxemburg* miniszterelnöke. *Ausztria* és *Németország* osztja ezt a felfogást.

Franciaország ellenérzései egyház és állam összekeverése ellen közismertek. „Az európai civilizáció keresztény eredete letagadhatatlan – mondja Jacques Chirac. – Hazám azonban szekuláris állam, így nincs hozzászokva, hogy egy alkotmányos szövegben egy vallási természetű kijelentést találjon.” Franciaországban az államot és az egyházat teljesen szétválasztották, tehát az állam nem nyújt semmiféle támogatást, segítséget az egyházaknak, azoknak úgymond önellátóknak kell lenniük. Ezért érthető volt az elnök reakciója, azonban mégsem helyezkedtek a merev elutasítás álláspontjára: lehetséges, hogy valamelyest előre sejtették az alkotmányos szerződés bukását a francia népszavazáson.

A keresztény hagyomány, mint az európai egység kérdésének értékelése először az EU már említett Alapjogi Chartájának előkészítése során vetődött fel. A Chartát 2000 végén fogadták el Nizzában. Bár nem tekinthető jogszabálynak, de az ünnepélyes nyilatkozat számos alapvető jogot és értéket megfogalmaz, ami azért különösen jelentős, mivel része lett az Európai Unió Alkotmányos Szerződésnek is. Az előzőekben tárgyalt tagországi ellentétek már a Charta bizonyos nyelvi változataiban is megfigyelhetők. A német változat „geistig-religiösen” meghatározással fejezi ki a közös szellemi és vallásos gyökereket, azonban az angol változatban már csak a „spiritual and moral heritage” kifejezés található, ami a vallási hagyományokat erőteljesen kirekeszti az értelmezésből. Az angol fordítással szinte megegyezik a francia szövegváltozat is, amely szintén csak a szellemi és erkölcsi gyökereket említi.

A britek véleménye azért is érdemel külön figyelmet, mert náluk nem pusztán a keresztény hagyományok megítélése állítja az ország vezetését válaszára, hanem már maga az írott alkotmány is „idegen” számukra. A brit alkotmány úgynevezett történelmi alkotmány, amely nem egy dokumentum, hanem folyamatosan alakul különböző törvényhozási aktusokkal. Ez a modell a szokásjogon, a több évszázados hagyományrendszeren alapul, mely a polgárok viselkedésében, a bírói ítéletekben és a parlament törvényalkotó tevékenységében ölt konkrét formát. Ezek az aktusok következetesen tiszteletben tartják azokat az általános emberi és polgári jogokat, melyeket más országokban jónak láttak írásban is rögzíteni. Talán ennek is

köszönhető, hogy a brit diplomata kényes kérdésként tekintenek az ügyre és bár a keresztény hagyomány Alkotmányos szintű megfogalmazását ők is elvetik, de nem olyan markánsan, mint az ellenzők táborába tartozó országok. A kereszténység, mint Európa történelmi örökségének része szerintük szabályozható alkotmányos szinten, de kiegyensúlyozott módon el kell ismerni a földrész vallási és kulturális sokszínűségét is.

Több tagállam támogatja a kereszténység megemléztetését, mint ahányan ellenzik, egy jelentős számú csoport azonban a kompromisszum mellett van. A döntést végül valószínűleg gyakorlati szempontok figyelembevételével fogják meghozni. „Ha az értékekre egy kevésbé pontos hivatkozás történik majd, mint amilyen a lengyelek azonosulni tudnak, az könnyen zavarodottságot és csalódottságot eredményezhet” – figyelmeztetett a kormányközi konferencián a lengyel küldöttség.

Érdekes, ha a fentebb lévő táblázatot megfigyeljük, akkor szembejövő, hogy a támogatók nagy többsége újonnan csatlakozott ország. A kelet-közép-európai térség legtöbb országában a nemzeti identitás kialakulása szoros kapcsolatban állt a vallással, a vallásos felekezetekkel és az egyházzal. A történelem több olyan példáról is beszámol, amely az adott országban a történelmi kihívást vallásos párhuzamokkal jeleníti meg nemzeti kihívásként. Különösen erős hatásnak bizonyult a nemzeti identifikáció szempontjából a 19. század elején, ha az adott ország felekezeti szempontból eltért a környezetétől. A térség államainak összetűzései és a keleti nagyhatalmak nyomása pedig csak erősítette az önállósodási és függetlenedési törekvéseket. Ezeknek a mozgalmaknak többször egy-egy felekezet tagjai voltak az értelmiségi élharcosai. A két világháború közötti korszak kicsit változtatott ezen, mégpedig a nemzeti identitás politikailag is realizált kialakulása következtében. A kisebbségbe került csoportok most kezdtek el igazán küzdeni érvényesülésükért. A kommunizmus elleni harcok szintén erősítették a nemzeti érzelm kialakulását. A lengyelországi felkelés és az '56-os magyar forradalom is vallási és nemzeti szimbólumokat sorakoztatott fel egymás után. Az identitástudat egyik kulcsfontosságú erénye, melyre a kisebbségben élők különösen fogékonyak, a fennmaradásra való törekvés, a sajátos jellemzők és sajátos kultúra megőrzése. Mindez azt teszi lehetővé, hogy a közösségek egységesek maradhassanak. Ezért ez a mély identitástudat a társadalom minden szintjét – a családtól a vallásig – behálózza. Ezek a szintek pedig egymásra épülnek, így meghatározhatóvá válnak az adott társadalom jellembeli vonásai is.

IV. A társadalmi párbeszéd intézményesítése – a vallási „lobbi”

A Laekeni Nyilatkozat alapján 2002-ben életre hívott Európai Konvent, amely a tagállamok, az EU intézmények, illetve a tagjelöltek delegáltjaiból állt, 2002. márciusától 2003. júniusáig dolgozott.

A Konvent szervezete mellett a széleskörű társadalmi párbeszédet is rendszerszerű keretekbe igyekeztek tartani. Az EU által formális mederbe terelt vitasorozatba élénken és több oldalról kapcsolódott be a vallási lobbi.

Ennek kiemelkedő jelentőségű példája II. János Pál pápa állásfoglalásainak sorozata. A Szentatya apostoli világkörútja során az üzeneteiben, illetve több ünnepi imádságában is, folyamatosan szorgalmazta a „keresztény gyökerek” említését. Elvárásainak egyik legteljesebb összefoglalóját pedig a 2002. június 20-án, Rómában rendezett konferencián intézte a résztvevőkhöz.

A pápa, illetve az egyéb szentszéki testületek megnyilatkozásai mellett említést érdemelnek az egyes nemzeti püspöki konferenciák, amelyek szintén többször hallatták hangjukat a kérdéssel kapcsolatban.

A társadalmi vita intézményesítésében fontos szerepet töltött be az Ifjúsági és Civil Konventhez hasonló keretek között létrehozott Európai Konvent is. Ez a szerveződés főként hagyományosan katolikus államokban fejtett ki szignifikáns tevékenységet.

Az alkotmányozási folyamatot testközelből követték a keresztény egyházak bizottságai: az Európai Községek Püspöki Konferenciáinak Bizottsága (COMECE), amely a katolikusok szervezeteként közvetített a Vatikán és a Konvent között; az Európai Egyházak Tanácsa (KEK), illetve azon belül az Egyház és Társadalom Bizottsága. Ez utóbbi két szervezet kapcsolta be a többi keresztény egyházat és egyházi közösséget a vitába. E szervezetek jó kapcsolatokat ápoltak és szoros együttműködési rendszert alakítottak ki egymással. A Konvent ülésein megfigyelőként voltak jelen, és annak minden tagjával folytattak tárgyalásokat.

V. A vallási igények tartalma

Az egyházak és egyházi közösségek befolyása a társadalmi életre a XXI. századra látványosan visszaszorult: az egyháznak régóta fő kerékkötője az a tény, hogy a vallást egy szekuláris társadalomban kell „közvetítenie”. Épp ezért az alkotmányozás során a hitélet

felől kiindulva kellett megtalálni azokat a sarokköveket, amelyekkel részt lehetett venni a vitában.

Amit az egyházak elsősorban bele kívántak vésni az alkotmányba, a kereszténység alapértékei voltak, hozzátéve a világi szervezeteknek a transzcendens alapokba való beágyazottságát, illetve az egyházak állami státusának közösségi-jogi elismerését.

A Vatikán– egyéb törekvések mellett – a következő fő célokat tűzte ki az alkotmányozási folyamattal kapcsolatban:

1. Mindenekelőtt szükségesnek tartották elismertetni az alapvető értékek forrását: az Istenre történő utalást.
2. Az EU-nak jogi elismerést kellett volna adnia az egyházaknak és vallási közösségeknek, illetve garantálnia kellene a szabad szerveződéshez való jogukat.
3. Folyamatos, szervezett párbeszéd kialakítása lenne szükséges az uniós intézmények és az egyházi/vallási közösségek között.
4. A közösségi döntéshozatalnak tiszteletben kell tartania az egyházak és vallási közösségek által az egyes tagállamokban élvezett jogi státust.¹¹⁴

A COMECE az előbb említetteken túl szorgalmazta az Alapvető Jogok Chartájának belefoglalását az alkotmányba, amelynek kiindulópontja a kereszténység hagyományaiból származó alapjogok deklarálása lett volna, valamint az Unió értékei között fontosnak tartotta a közjóra törekvés kiemelését, s az autonómia jegyében a szubszidiaritás elismerését is.

A KEK nyilatkozata nagyobb hangsúlyt helyezett az igazságosság illetve a haladás gondolatának kifejezésére, illetőleg megfogalmazta az EU-nak a globalizálódó világban szánt szerepét a keresztény értékrend terjesztésében.

Az Európai Keresztény Konvent két nagyobb ívű dokumentummal járult hozzá a vallási „oldal” törekvéseihez: a 2002. decemberi Barcelonai Kiáltvánnyal, illetve a 2003. áprilisi Brüsszeli Kiáltvánnyal. A két deklaráció a keresztény hagyományú társadalmi értékek jogi elismerésének igénye mellett alkotmányos garanciákat szorgalmaz az európai népek jogainak biztosítása érdekében is. Tartalmazza a párbeszéd és az egyházak nemzeti jogállása megőrzésének elveit is, és szót emel privilegizált ideológiák nélküli a plurális világszemlélet elfogadása érdekében.

¹¹⁴ ÉRSZEGI Márk Aurél: *Keresztény értékek az Európai Unió Alkotmányszerződésekben*, Jel, 2005. október.

VI. Az Alkotmány szerződés tartalma

A preambulum szövegezése kapcsán kialakult vita 2003 májusában, a Konvent finisében érte el csúcspontját. Az addigi szövegváltozathoz, amely „Európa kulturális, vallási és humanista örökségére” hivatkozott, számtalan módosító indítvány érkezett, ezeket azonban sorra elutasították.

2004. májusában hét ország külügyminisztere egy közös levelet fogalmazott meg a soros írnökséghez, melyben javasolták, hogy a preambulumban szerepeljen a keresztény gyökek említése. A nagy tagállamok homályos állásfoglalása miatt a dublini kormány javaslata végül megmaradt az eredeti megfogalmazásnál.¹¹⁵

Az egyházak és egyházi közösségek számára praktikus megfontolások alapján nagy jelentősége volt az Alkotmányos Szerződés I. rész 52. cikkének, amely az egyházak és világnézeti szervezetek jogállásáról szól.

A bekezdés fontossága abban áll, hogy biztosítja az egyházakkal kapcsolatos nemzeti hatáskör privilégiumát, vagyis azt, hogy az Unió nem kíván közös európai egyházpolitikát kialakítani. Másrészt a cikkely biztosítja a strukturált párbeszéd fenntartását, és elismeri a vallási élet szereplőinek hozzájárulását a társadalom életéhez.

Az egyház sikereként (is) értékelhető, hogy az Alapvető Jogok Chartája teljes egészében és változtatás nélkül épült be a szövegbe.

Az Alkotmány szerződés értékeit is külön cikkekben foglalja össze, így a keresztény értékek keresésekor a Charta mellett leginkább ezeket a részeket kell tanulmányozni. A 2. cikkben felsorolt értékeket és célokat a keresztény egyházak mind magukénak vallják: a szabadságot, az egyenlőséget, az emberi jogokat, és a demokráciát is.

Az Unió az Alkotmányos Szerződéssel elkötelezte magát ezen értékek megvalósítása mellett, és céljai közé emelte a béke és a jólét előmozdítását, valamint az igazságosságot, a szolidaritást és a jog érvényesülésének igényét.

VII. Összegzés: az eredmények értékelése a nyugati szellemiség fejlődésének tükrében

Az Alkotmányos Szerződés tartalmát, szellemiségét az elfogadása óta eltelt időben sokan, sokféleképpen magyarázták és értékelték. A tudományosság talaján állva fontos, hogy a

¹¹⁵ A Konvent szövegjavaslatát végül kisebb módosítással fogadta el a KK, így az ASZ „Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből” merít ösztönzést, elismerve, hogy ebből származnak „az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei”.

tények értékelése során törekedjünk eleget tenni az objektivitás kritériumának. Mivel a vallás és az állam, illetve a társadalom kapcsolatában fontos értelmezési keretet nyújtanak a különböző eszmerendszerek, nehéz elvonatkoztatni saját alapálláspontunktól.

Ennek megfelelően rendkívül nehéz értékelni az eredményeket, ám mégis egy visszafogott, semleges elemzés a kívánatos.

Az, hogy a kereszténységre mint az európai kultúra gyökerére utaló szövegrész nem került be a szerződésbe, mutatja a laicista gondolkodásmód további térnyerését az EU döntéshozatalában, s egyben azt is jelenti, hogy a jövő Európájában nem szánnak komoly társadalom-alakító szerepet az egyházaknak.¹¹⁶

A civilizációs dimenzió szempontjából nyilván jó stratégia, hogy az Uniónak egyik vallás privilegizálása sem áll érdekében, hiszen ez egyrészt belefér az „Egység a sokféleségben!” jelmondatba, másrészt a világi gondolatkörök könnyebb térnyerését teszi lehetővé, ha Európa „megfeledkezik” bizonyos hagyományokról, melyeket többek között a kereszténységnek is köszönhet.

Megjegyzendő, hogy az európai identitás megteremtése során – amely az elmúlt évtizedben vezérfonalat jelentett az integráció továbbfejlesztésében – nehéz lesz összerendezni ezt az önmeghatározást anélkül, hogy a vallási rendszer szerepet kapna, hiszen a hitélet egy kulturális rendszer fontos alapja és milyensége annak egyik jellemzője.

Eredménynek, illetve az egyházi befolyás majdani fontos csatornájának tekinthető a rendszeres párbeszéd kialakítására vonatkozó döntés. Bár az európai döntéshozatali rendszerben betöltött szerepe még nem világos, valószínű, hogy a vallással kapcsolatos intézményesített érdekérvényesítés nagy része e párbeszéd keretein belül valósul majd meg.

Az, hogy nem sérül az egyházak tagállamok szerinti státusa, tekinthető eredménynek, ám valójában ez is azt mutatja, hogy egyrészt az EU nem kíván foglalkozni a kérdéssel, másrészt pedig azt, hogy nem kívánja befolyásolni az erősen szekuláris államokat sem.

Összességében megállapítható, hogy az Alkotmányos Szerződés csupán általánosan utal Európa vallásos hagyományaira, s a keresztény egyházakat sem tekinti másnak, mint a társadalom egy nagyobb szerveződésének. Így mondhatjuk, hogy inkább azt a világi

¹¹⁶ WEILER, Joseph: *Laicizmus és krisztofóbia Európában*. Európa-levél 9, 2006 július.; HOLLÓ László: *Az Európai Unió, az európai keresztény identitás alkonya?* http://rocatteo.ubbcluj.ro/studia/st_Hollo_2004.pdf; ROSTOVÁNYI Zsolt: „Az európai értékrend és az iszlám”, in BECSKY Róbert (szerk.): *Az Európai Alkotmány Szerződés előzményei és várható hatásai*, Euration: Hans Seidel Alapítvány, Budapest 2004.

államszervezési hagyományt követi, amelyet a francia forradalom emelt a modern kor követendő példájává.

Szabolcs Szalai: Christianity and the European Constitution. Interpretation of religion and church in the process of European Constitution

Summary

When the European Union – with its past of fifty years – entered the 21st century, found itself within new international circumstances and brand new challenges. Together with the weakening hegemony of the United States of America and the re-occurring battle in between great powers there opened a new way for a possible unified European presence – not only in the economical, but political and cultural-symbolical sense of the word. This historical opportunity has been developing into an earnest requirement in the “old continent”, and this requirement turned to be one of the fundamental factors of the European constitutional procedure.

The question of unity has always been including several aspects and suggestions in order to solve the problem. There have been certain debates concerning the self-defining symbolical endeavours to create a cultural “unity” of Europe. One of the most outstanding of these was dealing with the representation of Christian traditions and the redefinition of the role of the church. Establishing a monolithic policy proved to be even more problematic than usual in the member states.

My study tries answer the question whether the results of the debates (old and new alike) in connection with the European Constitution can be the interpretations of the new Europe, or the current phenomena is no more than the product of the historical moment, providing new dimensions to the church and religion only to find its role in the (post)modern society.

Szűcs Norbert

Létezik-e Tiszazugi identitás?

A területi identitás kutatásának elméleti keretrendszere és módszertana

„Peremlétben? A Tiszazug néprajzi, történeti, földrajzi kutatása az ezredfordulón” címmel egy interdiszciplináris szemléletű OTKA-kutatás zajlik 2007-2011. között Tiszazug kistáj területén.¹¹⁷ A programba 16 kutató – etnográfus, antropológus, történész, szociológus -, valamint egyetemi hallgatók kapcsolódtak be. A kutatási program egyik alapvető kérdésfelvetése, hogy a szakirodalom által koherens egységként kezelt Tiszazug kistáj területén élő lakosok és közösségek valóban rendelkeznek-e „tiszazugi identitással”? Jelen tanulmány a területi identitás kutatási módszertanát alkalmazva, a folyamatban lévő kutatási alprogram részeredményeit felhasználva kísérel meg választ adni a kérdésfelvetésre - miután összefoglalta a területi identitás fogalmával, kutatásával kapcsolatos alapismereteket.

A területi identitás kutatása

„Az identitás e kategóriája a társadalmi identitás részét képezi, s ezen belül is táji-téri tudat társadalmi vetületéről van szó. Jelen van benne a kognitív és az emotív megközelítés csakúgy, mint a fizikai környezet vagy az emberi kapcsolatok meghatározó volta”¹¹⁸ – állítja Bugovics Zoltán a területi identitásról. A Murányi – Szoboszlai szerzőpáros szintén találóan fogalmazza meg a kifejezés definícióját: a területi/lokális identitást „a társadalmi identitástudat szerves részeként értelmezzük, melynek alapján az egyén a perszonális kapcsolathálónál tágabb, földrajzi kategóriákkal meghatározható társadalmi csoport tagjának érzi és vallja magát.”¹¹⁹

Raagmaa a szükségletek hierarchiájában helyezi a területi identitás, kiemelkedő szerepet tulajdonítva ennek az identifikáció tényezőnek: véleménye szerint a „*valahová tartozás*” szükséglete a legerősebb szociális szükséglet, közvetlenül az alapszükségletek kielégítését

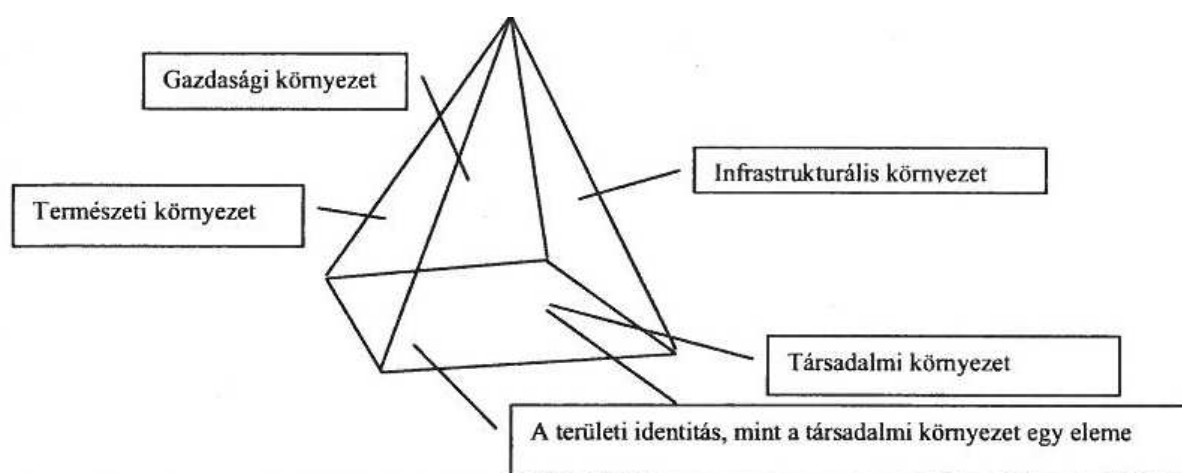
¹¹⁷ OTKA K 68902 számú kutatás.

¹¹⁸ BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 263.

¹¹⁹ MURÁNYI István – SZOBOSZLAI Zsolt: *Identitás-jellemzők a Dél-Alföldi Régióban, Tér és Társadalom*, 2000. 1. sz. 30.

követi. Az identitás változhat, de a „valahová tartozás” vágya állandó. Raagmaa definíciójában fontos elem, hogy a területi identitás „történelmi és területi szocializációs folyamat eredményeként jön létre. Ahol erős a regionális identitás, ott az emberek azonosítják magukat az adott régió társadalmi struktúrájával, lakóival, kultúrájával, tájaival.”¹²⁰

A fogalom komplexitásának megfelelően interdiszciplinaritás jellemzi a téma kutatását. Erre utal az alábbi ábra is, melyet Bugovics a Tóth – Trócsányi – féle tetraéder modell alapján készített el, s mely négy dimenzió által befolyásolt kategóriaként definálja a területi identitás fogalmát.¹²¹

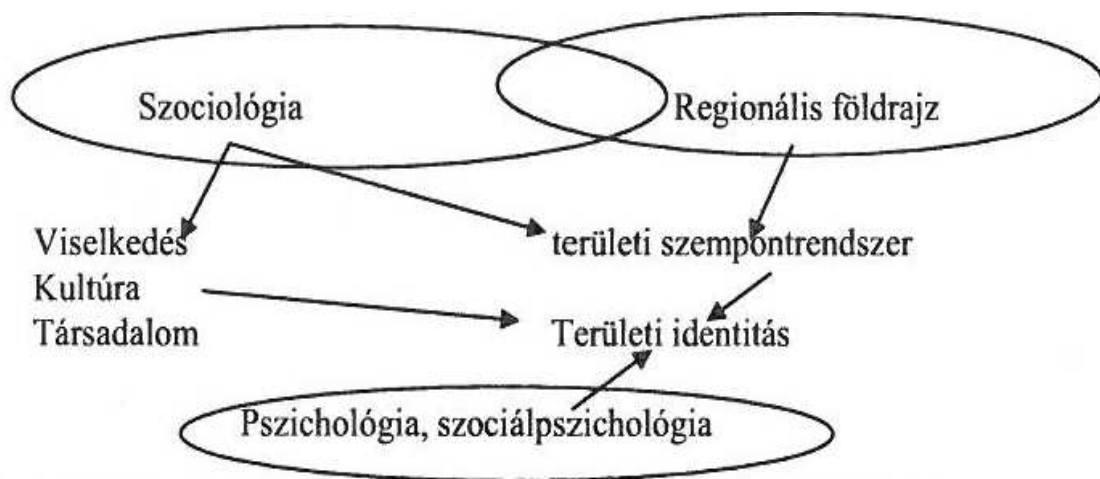
A társadalmi és gazdasági dimenzió vizsgálata elsősorban a szociológia, a térrel kapcsolatos tényezők - mint az infrastruktúra és a természeti környezet - pedig a regionális földrajz kutatási területe. Az identitás vizsgálata pedig természetesen a pszichológiai, szociálpszichológia elméleti háttérrel feltételez. Így kijelenthetjük, hogy a területi identitás kutatása leginkább a pszichológia/szociálpszichológia, a szociológia és a regionális földrajz

¹²⁰ LUKOVICS Miklós: *A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben*, in: *A szociális identitás, az információ és a piac* (szerk. CZAGÁNY László – GARAI László), Szeged: JATEPress, 2004, 216-217.

¹²¹ BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 33.

Az ábra eredeti megjelenése: TÓTH József – TRÓCSÁNYI András: *A magyarság kulturális földrajza*, Budapest: Pro Pannónia, 1997, 29-31.

tudományágakat érinti, de a közgazdaságtan, néprajz, antropológia szintén foglalkozik a témakör kutatásával. Ezt a komplexitást foglalja össze Bugovics Zoltán ábrája.¹²²

Henk van Houtum – Arnoud Lagendijk szerzőpáros szerint a területi/regionális identitásnak három alapvető dimenzióját lehet meghatározni. (1) A stratégiai identitás dimenziójának legfontosabb eleme, hogy a terület lakosainak közös távlati terve, jövőképe legyen, mely jól dokumentált, s közzismert a közösség tagjai számára. (2) A kulturális identitás dimenziójához tartozik a közös öntudat, közös név, közös szimbólumok, közös ünnepek köre; (3) a funkcionális identitás pedig az adott földrajzi terület társadalmi-gazdasági hálózatait takarja. A három dimenzió szoros kölcsönhatásban áll egymással, például két dimenzió sikere a harmadik dimenzió megerősödését eredményezheti.¹²³

A területi identitás kutatásának felértékelődése

A területi identitás kutatása egyre fontosabbá vált Magyarországon az elmúlt évtized során. A felértékelődés okai közül a (1) globalizációs folyamatok megnövekedett szerepét, (2) az

¹²² BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 34.

¹²³ LUKOVICS Miklós: *A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben*, in: *A szociális identitás, az információ és a piac* (szerk. CZAGÁNY László – GARAI László), Szeged: JATEPress, 2004, 219-220.

Európai Unió irányelveinek a mindennapi beágyazódását, valamint (3) a közigazgatási átalakulás kell kiemelnünk.

1) A globalizációs folyamatokat legalább négyféle aspektusból érdemes felmérni: (1) a gazdasági dimenziói irányából (pl. multinacionális vállalatok megnövekedett szerepe), (2) a kulturális dimenzió alapján (pl. fogyasztási minták globális elterjedése), (3) a technológiai, kommunikációs dimenzió mentén (pl. infokommunikációs eszközök felgyorsult fejlődése, az Internet hatása), (4) valamint a politikai dimenzió szempontjából (pl. globális társadalmi mozgalmak a környezetvédelmi összefogás érdekében). A globalizáció fogalmát ezen négy dimenzió komplex és esetenként ellentmondó folyamatainak az ismeretében érdemes a területi identitás témakörének a kontextusában vizsgálni. A globalizációval együtt jár az identitás átalakulásának lehetősége, a kultúra elvesztésének a fenyegető érzése, így a globalizáció – paradox módon - akár a helyi közösségek megerősödéséhez vezethet. Ám a Porter-féle globális-lokális paradoxon – vagyis az a jelenség, hogy a globalizáció felértékeli a lokalitások szerepét – csak az erős lokális/területi identitással rendelkező térségek esetében igazolódik be, csak ilyen közösségek tudják megőrizni a tradicionális kultúrájuk markáns elemeit. Ezen területek azonban az esetek többségében gazdaságilag is sikeresek, vagy sikeressé válnak, mert az erős területi identitás potenciálisan gazdasági konjunktúrát generál.¹²⁴

2) Az Európai Unió irányelveinek egyik legfontosabb eleme a szubszidiaritás és a decentralizáció elve, melynek alapja, hogy a döntéseket a lehető legalacsonyabb szinten kell meghozni, lakosság-közelben. Ezáltal a lokális közösségek valós igényeire reflektálnak a politikai-gazdasági döntések. A szubszidiaritás közvetett haszna pedig az EU-identitás megerősödése, az elidegenedés megelőzése.¹²⁵

3) A magyar közigazgatás átalakulása kapcsán egyre több döntés régiós és kistérségi szintre kerül, bár sajátos – és remélhetőleg átmeneti – állapotként sokszor a nemzeti és megyei szint is megmaradt egy-egy döntési mechanizmus során. Az mindenesetre markáns és egyértelmű tendencia, hogy megnövekedett a régiós és kistérségi szervezeti egységek közigazgatási és

¹²⁴ BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007;

GARAI László: *Emberi potenciál, mint tőke, bevezetés a gazdaságpszichológiába*, Budapest: Aula, 1998.; IZSÁK Éva: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*, Budapest: Napvilág, 2003;

LUKOVICS Miklós: *A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben*, in: *A szociális identitás, az információ és a piac* (szerk. CZAGÁNY László – GARAI László), Szeged: JATEPress, 2004;

RAAGMAA, Garri *Regional identity in Regional Development and Planning, European Planning Studies* 1, 2002, 55-76.

¹²⁵ MIKLÓSSY Endre: *A regionális tervezésről, a szubszidiaritásról és a helyi gazdaságról*, in: *Vidékfejlesztés – vidékpolitika* (szerk.), Budapest: Agroinform, 1999, 253-286.

gazdasági szerepe. Ez a területi identitás átalakulását, s egyben a kutatásának a felértékelődését generálta, hiszen a kistérségi döntéshozó érdekeltek e közigazgatási szint megerősítésében.¹²⁶

A felsorolt szempontok mellett az általános „identitás-dilemma” is hozzájárul a területi identitás kutatásának megnövekedett szerepéhez, hiszen az identitásvesztés veszélye, illetve identitás keresés egyetemes kortünet, mind individuális, mind közösségi szinten. Pataki Ferenc szavait idézve: *„még inkább kiéleződnek az identitásproblémák akkor, ha a társadalmi újratermelés úgy felgyorsul, a társadalmi változások üteme oly sebes lesz, hogy már az egymást követő nemzedékek sem tudják változatlan alakban átszármaztatni öröklött identitásmintáikat.”*¹²⁷

A Tiszazug-kutatás területi identitás kutatási alprogramjának bemutatása

A tradicionális etnográfiai meghatározás szerint Tiszazugnak nevezzük a Hármas-Körös és a Tisza folyók által bezárt háromszög alakú kistájat, amely Tiszainoka, Tizsakürt, Tiszaug, Tizsasas, Csépa és Szelevény községeket foglalja magába.¹²⁸ Az OTKA-kutatás során nemcsak ezen hat falu közösségeit vizsgálják a kutatók, hanem egy kibővített területi definíciót alkalmaznak, mely felöleli a Tiszaöldvár-Kunszentmárton városok alkotta tengely által határolt területet is.

¹²⁶ PALKÓ Katalin: A magyar közigazgatási mezoszint átalakításának kérdései az ezredfordulón, *Politikai elemzések*, 2007, 19. sz. 35-45.

¹²⁷ PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás*, Budapest: Osiris, 2001.

¹²⁸ ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, Budapest: Akadémia Kiadó, 1992. 302.

A Tiszazug-projekt során több kutató egyetemi hallgatóit is bevonta a kutatásba. Az általam vezetett, 2008. július 8-13. között megvalósított terepmunkán 8 szociológia szakos hallgató vett részt. A hallgatók a 2007/2008. tanévben, két kutatószemináriumon készültek fel a nyári terepgyakorlatra.¹²⁹ A kurzusokon áttekintettük Tiszazug történeti, néprajzi, demográfiai, gazdasági helyzetét; készítettünk egy - kutatásunk szempontjából - releváns bibliográfiát; elkészítettük a terepgyakorlaton használt mérőeszközöket.

A terepmunka során közel 60 fenomenológiai megközelítésű mélyinterjú készítettünk. A módszer a kikérdezéses élettörténet-kutatás és a fókuszált mélyinterjú kombinációja. Három fázisra osztható: (1) a fókuszált élettörténet, a (2) jelenlegi élettapasztalat és a (3) reflexió fázisára.¹³⁰ A módszer adaptáltuk a Tiszazug-kutatáshoz. Nagyon eltérő szociokulturális háttérű személyekkel, több témában készítettünk interjút, ezért az interjúvázlatot moduláris rendszerben dolgoztuk ki, az alábbi fő elemekkel:

1. Tiszazugi identitás
 - a. Árvíz
2. Termálturizmus
3. Gazdasági és demográfiai helyzet
 - a. Előregedés
4. Lokális társadalom
 - a. Civilek

¹²⁹ A kutatószeminárium hallgatóinak kiválasztása motivációs levél és előzetesen beadott kutatási terv segítségével történt.

¹³⁰ SEIDMAN, Irving: *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*, Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2002.

- b. Interetnikus kapcsolatok, konfliktusok
 - c. Közintézmények
5. Oktatásügy
- a. Halmozottan hátrányos helyzetű tanulók integrált oktatása
 - b. Kisiskolák finanszírozási helyzete

Az adott interjúszituációban mindig azokat a modulokat emeltük be, melyek relevánsak voltak az interjúalany szempontjából. A területi identitással kapcsolatos témakört minden interjúban lekérdeztük.

A területi identitás befolyásoló tényezők a Tiszazugban

A területi identitás mérése során alkalmazható térkategóriákat Bugovics Zoltán az alábbi szinteken határozta meg (zárójelben a Tiszazugra vonatkoztatott példa):¹³¹

- Lakókörnyezet (pl. szomszédság)
- Lokalitás (pl. Csépa település)
- Kistérség (pl. Kunszentmártoni kistérség)
- Megye (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
- Tájegység (Tiszazug)
- Regionális (Észak–alföldi Régió)
- Országrés (Tiszántúl)
- Ország (Magyarország)
- Szubkontinentális (Kelet-Közép-Európa)
- Kontinentális (Európa)

A Tiszazug-kutatás során a lokalitás és a tájegység szintjén vizsgáltuk kiemelten a területi identitás témakörét. A terepmunka során felvett interjúk elemzése alapján megkülönböztethetünk a területi identitást erősítő, csökkentő, illetve ambivalens szempontokat, tendenciákat.

¹³¹ BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 235.

Tapasztalataink szerint a tiszazugi identitás erősségére egyértelműen negatív hatással van a tiszazugi falvak egy részében megfigyelhető etnikai átrendeződés. Több településen – például Csépán, Tizsakürtön – a cigány származású lakosság számaránya jelentősen növekedett az elmúlt évtizedekben. A falvak egy részében – főként a lakosság érzékelése szerint – már lassan azt a Havas Gábor által leírt „kritikus határt” éri el a cigány lakosság számaránya,¹³² mely felett az etnikai átrendeződés visszafordíthatatlanul felgyorsul. Évtizedek óta számtalan kutatás bizonyította, hogy Magyarországon a cigányok a leginkább elutasított etnikai kisebbség,¹³³ így az országos tendenciákkal egybevágó eredmény, hogy ezen falvak többségi lakosságának jelentős része is nagy társadalmi távolságot tart a falubeli cigányoktól, így egyre kevésbé vállal azonosságot lakóhelye közösségével, egyre kevésbé vállalja fel lokális és tiszazugi identitását.

A terület gazdasági hanyatlása miatt kialakuló elvándorlás, illetve a lakosság elöregedése tovább csökkenti a területi identitás erősségét.

A kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007. (XI. 17.) kormányrendeletben meghatározott komplex mutató alapján a Tiszafüredi Kistérség a 31. legfejletlenebb kistérség Magyarországon, a Tiszazug településeinek többségét felölelő Kunszentmártoni Kistérség pedig 44. ezen a listán – 174 kistérség közül. A nemcsak a kormányrendelet besorolásában, hanem a mindennapi életben is érezhető elszegényedés szintén a területi identitás gyengüléséhez vezetett. E megállapításunk egybecsengett Bugovics kutatási eredményével, mely szerint a területi identitás erőssége és a terület fejlettsége között korreláció tapasztalható.¹³⁴

A tiszazugi identitást erősítő elemekre három példát emelhetünk ki. A tiszazugi tájat történelme során – földrajzi elhelyezkedéséből adódóan – számos alkalommal fenyegette komoly árvíz. 2006. áprilisában kiemelkedően veszélyes helyzetbe kerültek a tiszazugi falvak, a legnagyobb fokozatú, „rendkívüli” árvízvédelmi jelzést adták ki a vízügyi szakemberek. A Tiszazugot ölelő töltés több ponton megrepedt, illetve megcsúszott, a leginkább

¹³² HAVAS Gábor: A kistelepülések és a romák, in: A cigányok Magyarországon (szerk. GLATZ Ferenc), Budapest: MTA, 1999, 163-204.

¹³³ CSEPELI György – FÁBIÁN Zoltán – SIK Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények, in: *Társadalmi Riport 1998* (szerk. KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György), Budapest: TÁRKI, 1998, 458-489.;

ERŐS Ferenc: Előítélet és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban, in: *Megismerés, előítélet, identitás* (szerk. ERŐS Ferenc), Budapest: ÚMK – WJLF, 1998;

SZÜCS Norbert: A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében, in: *A látóhatár mögött* (szerk. PÁSZKA Imre), Szeged: Belvedere Meridionale, 2004, 197-218.

¹³⁴ BUGOVICS Zoltán: *Társadalom, identitás és területfejlesztés. A területi identitás és a regionalitás kapcsolata*, Budapest: L'Harmattan, 2007, 240-244.

veszélyeztetett Tiszásas, Szelevény, Csépa településekről több száz embert telepítettek ki. A védvonalakon közel 3500 katona, 1400 katasztrófavédelmi és vízügyi szakember dolgozott a helybelieken kívül.

A vészhelyzet országos összefogást generált, pénzbeli és természetbeli adományok mellett számos önkéntes a munkaerejét ajánlotta fel. Az interjúalanyaink elmondása szerint az önkéntesek többsége a Tiszazug árvíz által közvetlenül nem veszélyeztetett településeiről érkezett, vagy a Tiszazugból elszármazott vidéki volt.

Paradox módon ezen drámai napok kapcsán nemcsak negatív élményeiket idézték fel a több esetben elérzékenyülő adatközlőink, hanem – szinte nosztalgikus módon – a ritkán megtapasztalt összefogás élményére emlékeztek. Explicit módon fejezték ki a lokális identitás felé rendelt területi – tiszazugi – identitás átélését, (a vészhelyzet időszakában felerősödő) internalizálását. Ennek a folyamatnak a külső körülmények is kedveztek, hiszen az áradás megakadályozását nem lehetett pusztán lokális problémakezeléssel megoldani. Így a leginkább veszélyeztetett falvak lakói sem csak a saját gátszakaszukon dolgoztak, hanem szükség szerint a szomszéd településhez tartozó részen is.

A tiszazugi identitást erősítő másik két szempont a területre irányuló turizmussal függ össze. Cserkeszölő, az 1952-ben önállósodott község¹³⁵ egyértelműen a Tiszazug leginkább prosperáló települése. Látványos fejlődését az 1943-ban felfedezett, kiváló minőségű termálvízének köszönheti. A termálturizmus kapcsán egyrészt egyre inkább kulcsszerepet kap a település a kistérségi döntéshozatalban, másrészt a Cserkeszölőhöz kapcsolódó pozitív képzetektől és gazdasági haszonból a környékbeli települések lakói is szívesen részesülnének. Például nemcsak Cserkeszölőn, de az alacsonyabb ingatlanárakkal bíró szomszédos településeken is megjelentek a termálturizmus miatt hétvégi házat vásároló vidékiek, sőt: külföldi (német, holland) nyugdíjasok.

A Tiszazug vadvizei is vonzanak egy célcsoportot, akik horgászturistaként járnak vissza a térségbe. Számukra megfelelő szolgáltatást nyújtó szakemberek is élnek a tiszazugi településeken, hiszen magas színvonalú, nagy hagyományokat felmutató horgászsport jellemző a területre, több nemzetközi eredményekkel büszkélkedő sporthorgász lakik a tiszazugi falvakban. A turizmussal járó relatív konjunktúra, illetve a turistákkal kapcsolatos interakciók – az interjúalanyaink válaszai alapján - egyértelműen a területi identitást erősítik.

¹³⁵ 1952. előtt Tiszakürt külterülete volt.

A tiszazugi identitásra ható elemek között ki kell emelni két ambivalens szempontot is. A közös történelem általában a területi identitást erősítő tényező. A tágan értelmezett Tiszazug területén található Nagyrév település, amely az 1910-es, 1920-as években elkövetett „arzénus gyilkosságokról”, családtagok által elkövetett bűncselekményekről híresült el országos szinten.¹³⁶ Nagyrév település az 1929-es persorozat óta napjainkig hordozza a bűnesetek stigmáját, de ez a stigmatizáció – a korabeli médiaközlések nyomán - az egész Tiszazugra rávetül. Így a közös tiszazugi történelem felvállalása akadályokba ütközik a helybeliek számára.

A másik ambivalens szempont az oktatásügyhöz köthető. A Tiszazug településeinek többségében az elmúlt években jelentősen csökkent a gyermekszám. Oktatási rendszerünk fejkvótás finanszírozása, továbbá az optimálisnak vélt tanulói létszám direkt és indirekt szabályozókkal irányított elérése miatt több tiszazugi település iskolafenntartó társulás létrehozására kényszerült.¹³⁷ A helyi társadalom viszont nagyon nehezen, konfliktusokon keresztül fogadja el az iskola önállóságának megszűnését, esetenként a gyermekek utaztatását. A települések és oktatási feladatellátási helyek tehát egyszerre vetélytársai, és együttműködésre kényszerülő partnerei egymásnak. Ez a komplex helyzet természetesen erősítheti és gyengítheti is a tiszazugi identitást – az oktatásügy stakeholdereinek az attitűdjeitől, tevékenységeitől függően.

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a jelenleg is zajló kutatásunk eddigi fázisa során már azonosítani tudtuk a tiszazugi identitást gyengítő és erősítő szempontokat. Igazolást nyert az a hipotézisünk, hogy a területi identitás erőssége és a terület fejlettsége között összefüggés tapasztalható: a tiszazugi identitást elmélyítő tényezők között lényeges volt a gazdasági konjunktúra lehetőségével kecsegtető turizmus megjelenése, illetve a lokális és tiszazugi identitás is a relatíve prosperáló Cserkeszölőn volt a legerősebb.

A területi identitás vizsgálata során nehézséget okozott, hogy mind a szakirodalomban, mind pedig a közgondolkodásban fogalmi zavar tapasztalható a Tiszazug területének a meghatározása esetében. Ezt a definíciós nehézséget csak fokozza, hogy a történelmi kistáj, a

¹³⁶ SZILÁGYI Miklós: Törvények, szokásjog, jogszokás, in: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* (szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila), Budapest: Akadémia, 2000, 757.

¹³⁷ Például Csépa és Tiszakürt, Cserkeszölő és Tizzasas települések együttműködése.

közelmúltban alkalmazott járási szint és a jelenleg hatályos kistérségi szint keveredik a szóhasználatban. A definíciós bizonytalanság és az érzékelhető identitás-vákuum – pontosabban: identitás-elbizonytalanodás – lehetőséget is teremt a terület lakói, illetve döntéshozói és informális vezetői számára: a Tiszazug-identitás újrakonstruálásának társadalmi és gazdasági előnyökkel járó esélyét!

Norbert Szűcs

Does Tiszazug identity exist? The theoretical framework system and methodology of the research of territorial identity

Territorial identity can be defined as a part of social identity consciousness: the individual considers himself as a member of a social group, which is wider than his personal network and which can be defined by geographical categories. In the past years, the research of territorial identity has become more appreciated both regarding scientific and pragmatic aspects, thus its research methodology has also become more professional.

An interdisciplinary OTKA (Hungarian Scientific Research Fund) research titled “Peremlétben? A Tiszazug néprajzi, történeti, földrajzi kutatása az ezredfordulón” (“Existence on the margin? Ethnographical, historical and geographical research of Tiszazug at the turn of the millennium”) is taking place between 2007 and 2011 in the territory of Tiszazug small landscape. One of the fundamental questions raised by the research program is whether the inhabitants and communities living in the territory of Tiszazug small landscape (which is treated as a coherent unit by the professional literature) have “Tiszazug identity”. Following the summary of the basics of territorial identity and its research, this current study attempts to answer this question by employing the methodology of territorial identity research and using the partial results of the ongoing research subprogram. In summary, it can be stated that the ethnical realignment observed in Tiszazug (the increase of the proportion of inhabitants of Gypsy origin), and the ageing and impoverishment of the population weaken territorial identity, while the recently experienced natural disaster (flood), the angling tourism of the territory and the thermal bath tourism connected to the bath of Cserkeszölő strengthen it.

Christopher Walsch

„Mitteleuropa“ als Identität. Ein relevantes politisches Ordnungskonzept in einem sich vereinigenden Europa?

1 Der Begriff Mitteleuropa: Naumanns Mitteleuropa, geopolitische Konstellationen, Historiographie

Der Begriff Mitteleuropa als politischer Begriff ist belastet. Er ist der Titel einer Publikation des deutschen Liberalen Friedrich Naumann. „Mitteleuropa“ erschien im Jahr 1915, als das Deutsche Kaiserreich vereint mit Österreich-Ungarn gegen das russische Zarenreich Krieg führte. Der Grundgedanke deutscher Militärs, die eine militärische Auseinandersetzung lange vorbereiteten, war, in Mittel- und Osteuropa Territorien und Einfluss zu vergrößern. Naumann freilich entwarf sein Konzept für Friedenszeiten. Er argumentierte aus einer wirtschaftlichen Perspektive: wirtschaftliche Großräume stehen in Konkurrenz zueinander. Deshalb sei es sinnvoll, dass sich in Mitteleuropa ein großer, von Deutschland geführter Wirtschaftsraum etabliere. Jeder Nation gestand er Autonomie zu. Völlig unterschätzt hat er allerdings die Wirkungsmächtigkeit des Nationsgedankens vor allem der slawischen Völker in Mittel- und Südosteuropa. Naumanns Mitteleuropa kann aus seiner Konzeption als Alternativkonzept zu den viel aggressiveren Plänen deutscher Militärs vor und während des Krieges gelesen werden. Zu diesen ging Naumann aber viel zu wenig auf Distanz. Aufgrund dieser Nähe identifizieren die Interpreten Naumanns Schrift mit deutscher Hegemonie in der Mitte Europas, unabhängig davon, ob diese mit wirtschaftlichen oder militärischen Mitteln durchgesetzt wird.

Das geopolitische Denken österreichisch-ungarischer Militärs war ähnlich. Das habsburgische Mitteleuropa konzentrierte sich auf den Balkan. Dieses war nur durch die Macht des deutschen Bündnispartners realisierbar: dessen wirtschaftlicher Macht in Friedens- bzw. dessen militärischer Macht in Kriegszeiten. Beide vereint bemühten sich um eine durchgehende Einflusszone in Mittel- und Südosteuropa, die im Königshaus verschwägte Nationalstaaten inkludierte (Rumänien, Bulgarien) und vor allem sich mit dem Partner Osmanisches Reich nach Vorderasien und in den Orient erstreckte (Beispiel Berlin-Bagdad-Eisenbahn).

Die Nachkriegsordnung setzte den drei verbündeten Kaiserreichen ein Ende. Sie erzeugte neue Staaten, verkleinerte und vergrößerte bestehende Staaten. In den internationalen Beziehungen erzeugte sie Koalitionen der Sieger- und Verliererstaaten. Der Gedanke von Naumanns Mitteleuropa wurde von den Verlierern Deutschland, Österreich, Ungarn, und Bulgarien getragen, während die Kleine Allianz Tschechoslowakei, Rumänien, Jugoslawien, und genauso Polen, im Verbund mit den Westmächten die neue Ordnung propagierten. Revisionismus und Angriffskrieg unter Führung Nazi-Deutschlands brachten erneut und für wenige Kriegsjahre deutsche Hegemonie, ehe die Nachkriegsordnung mit zwei deutschen Staaten – beide mit beschränkter Souveränität – dem ein deutliches Ende setzten.

In diesem Narrativ ist Mitteleuropa definiert als politische und militärische Aggression, die von Deutschland und seinen Bündnispartnern ausging. Auch ein großer Teil der Historiographie an deutschen und österreichischen Universitäten, insbesondere bis 1945, identifizierte sich mit dem Naumann'schen Mitteleuropaverständnis. Nach 1945 lehnen viele deutschsprachige Historiker den Begriff deshalb ab. Der Grazer Historiker Moritz Csáky, beispielsweise, verwendet konsequent den Begriff Zentraleuropa. Andere dagegen berufen sich auf divergierende Definitionen (siehe unten) und halten an „Mitteleuropa“ fest. Die westlichen Wissenschaftssprachen Englisch und Französisch setzen die Begriffe *Central Europe* und *Europe centrale*. Beide sind weiter definiert und basieren in erster Linie auf dem – wenngleich variierenden – geographischen Raum. Sie inkludieren neben den politischen auch kulturelle Aspekte, die in diesem Raum wirksam sind. Der etwas eigentümlich klingende deutsche Begriff Zentraleuropa will genau von dieser Weite der Bedeutungen profitieren.

2 Definitionen von Mitteleuropa (Zentraleuropa): kulturell und politisch

a kulturelle Perspektiven: Kundera, Konrád, Brix

Die Teilung Europas in Ost und West verhalf Mitteleuropa in den 1980er Jahren zu einer Wiedergeburt aus dem Geist des Widerstandes. Die Tschechen Milan Kundera und Vaclav Havel, der Pole Adam Michnik und der Ungar Konrád György halfen einem Mitteleuropa zum Leben, das auf der Zivilgesellschaft aufbaut. Sie beziehen die Legitimität des Konzepts

Mitteleuropas aus dem zivilen Widerstand gegen die kommunistischen Regimes. Kundera bezeichnete in einem Beitrag, der 1984 erschien, den Sowjetkommunismus und die zerstörerische Kraft, die von ihm ausging, als die „Tragödie Mitteleuropas“. Mitteleuropa, so Kundera, ist kulturelle Vielfalt, ist das Gegenteil eines Staates, ist Anti-Politik. Kulturelle Merkmale treten in den Vordergrund – eine Anschauung, die er mit dem ungarischen Schriftsteller Konrád György teilt:

Der staatliche Rahmen und die ethnische Wirklichkeit deckten sich nicht. [...]

Vielleicht ist es auch nicht möglich, eine politische Landkarte zu machen, die der ethnischen Landkarte entspricht. Lassen wir die staatlichen Rahmen, und erheben wir die ethnische Wirklichkeit zu einer kulturellen Wirklichkeit, die es gilt im historischen Kontext des gesamten mitteleuropäischen Raums zu betrachten. [...]

Mitteleuropäer sein ist eine Haltung, eine Weltanschauung, eine ästhetische Sensibilität für das Komplizierte, die Mehrsprachigkeit der Anschauungsweisen.

[...] Mitteleuropäer sein heißt, die Vielfalt für einen Wert halten.¹³⁸

Der österreichische Kulturdiplomate Emil Brix verweist genauso auf kulturelle Elemente. Er unterstreicht das philosophische und kulturelle Erbe des „anderen“, also nicht-westlichen Europas. Er unterstreicht die kulturelle Vielfalt Mitteleuropas in Sprachen, Traditionen, Religionen und damit verbunden die Bedeutung von peripheren Räumen, Grenzen, des kulturellen Gedächtnisses, und der vielen Widersprüche, die die Vielfalt produziert. Minderheitenfragen, schreibt Brix, werden „wieder zum Prüfstein der Qualität politischer Ordnung und zum Ansatzpunkt mitteleuropäischer Zusammenarbeit“.¹³⁹

Die Texte sowohl des ungarischen Intellektuellen wie des österreichischen Diplomaten kritisieren implizit den staatlichen Rahmen und setzen ganz auf Kultur beziehungsweise Gesellschaft. Allzu vereinfacht verstanden, könnten sie als Stimmen des Revisionismus

¹³⁸ KONRÁD, György: 'Der Traum von Mitteleuropa', in *Aufbruch nach Mitteleuropa. Rekonstruktion eines versunkenen Kontinents* (BUSEK, Erhard, WILFINGER, Gerhard, Hrsg.), Wien: Ueberreuter 1986, S. 89–90.

¹³⁹ BRIX, Emil: Über das ungehobene Potential unserer Nachbarschaft in Mitteleuropa, Vortrag, Prag 2006, S. 9. Abrufbar unter http://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/bmeia/media/3-Kulturpolitische_Sektion_-_pdf/2809_botschafter_dr_emil_brix_rede_oekf_prag.pdf

gelesen werden. Konrád György insbesondere ist sich jedoch klar, dass die Verpflichtung füreinander zentral ist in den Nachbarschaftsbeziehungen, unabhängig von Staat und Nation. Konrád:

Gegeben ist die Vielfalt. [...] Je besser wir uns gegenseitig kennen, je besser wir unsere Nachbarn kennen, desto mehr sind wir Mitteleuropäer. [...] Die Zugehörigkeit zu einer kleinen Nation ist verbunden mit einer überdurchschnittlich großen Verpflichtung zum Lernen. [...] Warum sollen wir uns umeinander kümmern? Weil wir Nachbarn sind. [...] Wir sind nicht einsprachig [...] Ob wir uns nun gegenseitig gefallen oder nicht, wir gelten nur zusammen etwas. Es ist schrecklich, in welchem Ausmaß wir die Sprache des anderen nicht verstehen. Deutsch, unsere gemeinsame Sprache haben wir nicht zuletzt wegen der Deutschen verloren. Wir müssen die Sprache des anderen lernen, damit die mitteleuropäische Kulturidee nicht nur Vergangenheit ist, sondern auch Zukunft.¹⁴⁰

b politische Perspektiven: Nationalstaaten in Mitteleuropa

Kultur und Gesellschaft sind in Mitteleuropa vielfältig und dadurch widersprüchlich. Beide stehen in einem kreativen Spannungsverhältnis zur staatlichen Organisation. So muss also neben die kulturelle *bottom up*-Definition eine politische *top down*-Definition treten, um das Bild komplett zu machen. Staaten als Träger der politischen Definition reklamieren für sich, in einer Kontinuität langjähriger historischer Erfahrung zu stehen. Diese lange Dauer – oder *longue durée*, wie Fernand Braudel den Begriff einführte – prägt ganz wesentlich das kollektive Gedächtnis einer Gesellschaft.

¹⁴⁰ KONRÁD: ebenda, S. 87-88, 91-92, 94. Ein guter Überblick zu weiteren kulturell orientierten Mitteleuropa-Konzepten findet sich in JAGODZIŃSKI, Andrzej (Hrsg.): *The Visegrad Group. A Central European Constellation*, Bratislava: International Visegrad Fund 2006, insbesondere im Abschnitt "Roots", S. 111–140; abrufbar unter <http://www.visegradgroup.eu/main.php?folderID=1082> (30. November 2008).

Ein westeuropäischer Staat, der „mit einem Fuß“ in Mitteleuropa steht, wie sich einmal Vaclav Havel gegenüber Timothy Garton Ash ausdrückte, der sich am weitesten von der in diesem Fall unheilvollen *longue durée* entfernen konnte, und seit 1945 erfolgreich an einem neuen Narrativ arbeitet, ist die demokratische Bundesrepublik Deutschland. Deutschlands mitteleuropäische Nachbarschaft fokussiert auf seinen Nachbarn Polen und Tschechien, inkludiert den baltischen Raum, unterstützt jede pro-europäische Initiative in Mittel- und Südosteuropa. Deutschland – auch das stärker gewordene wieder vereinte Deutschland nach 1990 – distanziert sich entschieden von allen Konzepten, die von jedem autoritären und aggressiven Deutschland ausgingen. Österreich ist nostalgischer und identifiziert die oben genannte kulturelle Vielfalt mit der Habsburgermonarchie. Mitteleuropa ist gleich das Gebiet der Habsburgermonarchie. Die heutigen Staaten Österreich, Ungarn, Slowenien, Kroatien, die Tschechische Republik und die Slowakei sind darin zur Gänze enthalten. Teile Norditaliens, des westlichen Balkans mitsamt der Adria, sowie im Norden und Osten Teile Polens, der Ukraine und Rumäniens wären ein Teil des kulturellen österreichischen Mitteleuropas. Österreich unterstützt alle Initiativen, die die insbesondere die peripherer gelegenen Länder inkludiert, durch aktive Beteiligung an beispielsweise der Zentraleuropäischen Initiative oder der mittel- und südosteuropäischen Präsidententreffen, wie auch regionale Zusammenschlüsse wie die Alpen-Adria-Kooperation. Das politische österreichische Mitteleuropa ist pragmatischer und versucht mit der von Österreich initiierten „Regionalen Partnerschaft“ mit Nachbarstaaten zu kooperieren (siehe unten).

Das ungarische Mitteleuropa baut auf zwei Traditionen. Die länger währende ist das historische Ungarn und die bis heute relevante Frage der ungarischen Minderheiten in den Nachbarstaaten. Erweitert ist dieser Raum noch durch heterogene Erinnerungsbestände mit einzelnen Nachbarnationen. Ungarns Geschichte war zu unterschiedlichen Zeiten in unterschiedlichen Konstellationen mit deren Geschichte verknüpft. Mit Polen sind das beispielsweise gemeinsame Erinnerungsbestände in der mittelalterlichen Geschichte in Form gemeinsamer Heiliger, des jagiellonischen Königshauses, gegenseitiger Solidarität und später die Zugehörigkeit des südlichen Polen zur Doppelmonarchie. Die zweite Tradition ist die jüngere und erwuchs aus dem Widerstand gegen den Kommunismus. 1956, 1968 und 1981 sind Kulminationspunkte eines gemeinsamen vierzig Jahre andauernden Schicksals, das Ungarn mit Tschechien, der Slowakei, und Polen verbindet.

Die slawischen Perspektiven bauen auf wesentlich kürzeren staatlichen Traditionen auf. Sie stehen dadurch in Distanz zur traditionellen Hegemonialpolitik vor 1919. Die Fälle Tschechoslowakei und Jugoslawien zeigen jedoch auch die Heterogenität der neuen Staaten. Allen ist ein pro-westliches Element eigen. Der tschechoslowakische Präsident Tamas Masaryk definierte Mitteleuropa als Kleinstaaten, die sich zwischen den Großen Deutschland und Russland behaupten müssen. Der junge Staat Slowakei ist machtpolitisch ein Mitteleuropa in Mitteleuropa: Das Land wurde immer vom großen Bruder Tschechien vereinnahmt. Es ist mit übermächtigen Nachbarn konfrontiert, wobei Nationalisten Ängste vor einem etwaig revisionistischen Ungarn schüren. Die Slowakei ist dementsprechend vorsichtig bezüglich Kooperationen. Das funktionierende verbindende Element rekrutiert sich aus der gemeinsamen Geschichte gegen die Einparteienherrschaft in Form der Visegrad-Kooperation (siehe unten). Jugoslawien konnte den Habsburgerstaat als Hegemonialmacht abschütteln. Serbien sah sich in der Rolle des „jugoslawischen Piemont“ als Einiger der Südslawen. In den Augen der Slowenen und Kroaten agierte Serbien als ignoranter Hegemon, eine Situation, die durch das föderalistische Konzept nach 1945 entschärft werden konnte, aber nach gut vierzig Jahren zusammenbrach. Sowohl Slowenien wie auch Kroatien beriefen sich im Zuge ihrer Unabhängigkeit explizit auf ihre Zugehörigkeit zu Mitteleuropa (im Unterschied zum Balkan, repräsentiert durch Serbien), mit Verweis auf die seinerzeitige Zugehörigkeit zur Habsburgermonarchie.

3 (Sub-)regionale Kooperation in der Europäischen Union

a erweiterte Europäische Union: Interessensbildung auch auf regionaler Basis

Die Geschichte des europäischen Einigungswerkes ist immer von regionaler Zusammenarbeit begleitet gewesen. Sie bestand entweder schon vor dem Beitritt zu Europäischer Gemeinschaft und Union, wie etwa im Fall der Benelux oder der nordischen Staaten, oder sie wurde im Namen der europäischen Einigung kreiert (Deutschland und Frankreich), oder sie wurde kreiert, um ein Machtvakuum zu füllen (Visegrad-Kooperation), oder um traditionelle historische Identitäten neu zu beleben (regionale Partnerschaft). Ein ‚unionseigener‘ Faktor ist die wachsende Zahl ihrer Mitglieder. Eine Union mit zwanzig oder dreißig Mitgliedern ist ein anderes Gebilde als eine Gemeinschaft von sechs, schlossen die Staats- und Regierungschefs der EU-Staaten. Dieser Umstand veranlasste sie, seit dem Vertrag von Amsterdam 1997

Differenzierung und Flexibilität als Prinzipien der Integration innerhalb der EU zu begrüßen. Regionale Kooperation – sofern sie sich europäisch gibt – hat seither den Segen von Brüssel.

b Deutschland und Frankreich

Die moderne Geschichte der beiden Staaten war vor 1945 von deutscher Aggression 1914 und 1940, sowie von preußischer Aggression 1870. Die Zusammenarbeit seit 1945 ist eine Vernunfttatsache zwischen den beiden einflussreichen europäischen Staaten. Bedingt durch Geschichte und Größe kommt der deutsch-französischen Zusammenarbeit auch die Rolle des Motors der europäischen Einigung zu. Grundlage ist der Élysée-Vertrag der beiden Staaten (Westdeutschland und Frankreich) im Jahr 1963. Die Zusammenarbeit will vor allem die Zivilgesellschaften der beiden Länder stärken und einander annähern. Ein besonderes Augenmerk wird dabei auf die Jugend gesetzt: es gibt einen regelmäßigen und intensiven Jugendaustausch, organisiert durch das Deutsch-Französische Jugendwerk. Die Zusammenarbeit setzt sich fort vor allem im Bildungs-, Wissenschafts- und Kulturbereich. Er ist auch dementsprechend institutionalisiert, etwa durch einen Kulturrat. Das höchste Gremium sind die deutsch-französischen Konsultationen. Diese inkludieren ein Treffen der Staats- und Regierungschefs halbjährlich und von Spitzenbeamten in den Bereichen Jugend, Bildung, sowie Äußeres und Verteidigung. Die einzige größere Krise dieser Zusammenarbeit entstand 1990 mit der Wiedervereinigung und einer Neuorientierung der Rollen der beiden Länder. Befürchtungen Frankreichs, dass das wiedervereinigte Deutschland einen weniger integrations- und kooperationsbereiten Kurs steuern würden, erwiesen sich als unbegründet.

c Benelux-Staaten

Die Benelux-Staaten wie auch die nordischen Staaten erfüllen Kriterien, die eine erfolgreiche Zusammenarbeit fördern: eine gemeinsame Geschichte, in der vor allem Kriegshandlungen gegeneinander gar nicht vorkamen oder in weiter Vergangenheit liegen; eine ähnliche geopolitische Lage, ein Umstand, der hier vor allem die geographische Zwangslage zwischen den beiden Großmächten Deutschland und Frankreich bedeutet; eine verwandte kulturelle und ethnische Identität; eine vergleichbare wirtschaftliche Leistung und enge Handelsbeziehungen.¹⁴¹ Wie eine Mini-EG nahm die Kooperation im Bereich Wirtschaft den Anfang und sprang dann auf andere Politikbereiche über: 1922 Zoll- und Handelsunion, 1948

¹⁴¹ entsprechend einer Kategorisierung durch DRULÁK, Petr.

die Aufhebung von Einfuhrzöllen und eine gemeinsamer Außenzoll, ab 1949 das Projekt der Etablierung eines gemeinsamen Marktes, vergleichbar mit dem späteren Binnenmarkt der EG, ab 1953 dann die Koordination der Außen- und Sicherheitspolitik der drei Staaten. Der gemeinsame Markt wurde 1960 mit *Union Economique Benelux* auch realisiert. Institutionell war ein Ministerkomitee das höchste Entscheidungsgremium, dem ein Rat der Wirtschaftsunion zur Seite stand, der Exekutivaufgaben übernahm. Innerhalb der EU kooperieren die Beneluxstaaten vor allem beim Ausarbeiten gemeinsamer Memoranden. Die drei Staaten können ihre Interessen dadurch besser zur Geltung bringen.

d nordische (und baltische) Kooperation

1948 scheiterte der Versuch, eine gemeinsame Sicherheitspolitik ins Leben zu rufen. Im Gegenteil, die Sicherheitspolitik divergierte durch NATO-Mitgliedschaft von Norwegen, Dänemark und Island, bewaffnete Neutralität Schwedens und ein neutrales Finnland, das aufgrund der langen Grenze mit der Sowjetunion ein Neutralitätsverständnis entwickelte, das mehr auf sowjetische Interessen Rücksicht nahm. 1952 wurde der Nordische Rat gegründet, der aus Mitgliedern des Parlaments besteht und dem Finnland etwas später, 1955, beiträt. Dieser wird seit 1971 durch den nordischen Ministerrat ergänzt. Beide Gremien koordinieren Politikbereiche, in denen Koordination und gemeinsames Auftreten von Vorteil ist. Der Nordische Rat ist in Wirklichkeit ein Vielzahl nordischer Räte, gebildet je nach Fachbereich (ähnlich dem Rat der Europäischen Union). Das Geheimnis des Erfolgs der Kooperation ist, dass nicht nur Minister, sondern Parlamentarier und vor allem auch Beamte der beteiligten Länder regelmäßig in Kontakt sind und sich koordinieren. Den EU-Mitglieder Schweden, Finnland und Dänemark gelang es erstmals in der Geschichte der EU, Nichtmitglieder in den EU-Vertrag Schengener Abkommen mit einzubeziehen. 2001 wurden alle fünf nordischen Mitglied des Schengenraums. Die Erweiterung der EU auf die drei baltischen Staaten gibt der Kooperation eine erweiterte Perspektive. Der Nordische Rat kooperiert mit den drei baltischen Staaten. Durch die relative Übergewichtung der Stimmen der kleinen und mittelgroßen Staaten im Rat der Europäischen Union, hat die Kooperation EU-politisch überdurchschnittlich Gewicht.

e Visegrad-Kooperation

Die Visegrad-Kooperation bezieht ihr intellektuelles Kapital aus den Mitteleuropakonzeptionen polnischer, tschechischer und ungarischer Intellektueller. Einige von ihnen wurden mit dem demokratischen Wechsel 1990 in hohe politische Ämter gewählt, allen voran Vaclav Havel und Göncz Árpád, und waren Motoren der Kooperation. Die Zusammenarbeit konzentrierte sich auf die Erfüllung der gemeinsamen außen- und sicherheitspolitischen sowie außenwirtschaftlichen Ziele. Die Zusammenarbeit war von Anfang an informell und etablierte keine gemeinsamen Institutionen. Die Ziele NATO- und EU-Mitgliedschaft wurden koordiniert und erfüllten sich. Visegrad hat somit die wesentlichen Ziele erreicht. Die Zusammenarbeit ist deshalb von einem gewissen Leerlauf geprägt. Der Sicherheitsexperte Péter Tálas attestiert der Visegrad-Gruppe, im Bereich der Sicherheitspolitik ein relevantes Forum zu bleiben. Die geopolitischen Voraussetzungen in Mitteleuropa bleiben weiterhin aufrecht, sagt er. So liegt es an den Mitgliedsstaaten, daraus eine gemeinsame Strategie zu schmieden.¹⁴²

Heikle bilaterale Themen dagegen standen und stehen in diesem Forum nicht oder kaum auf der Tagesordnung, etwa die Frage nationaler Minderheiten. Im Gegenteil, Außenpolitik erfuhr seit 1990 durch die neu gewonnene volle Souveränität eine Renationalisierung. Die Politik und die Budgets Westeuropas, das eine wichtige Rolle in der Heranführung der Visegrad-Staaten an EU-Europa einnahm, war eindeutig. EU-Europa unterstützte Initiativen zur regionalen Kooperation, hielt sich jedoch zurück, wenn politische Kräfte in der Region mehr Regionalismus forderten.¹⁴³ Höchste Priorität seitens der EU hatte also die Stabilität der bestehenden Staaten. Ein letzter und wichtiger Punkt ist das Jugendwerk der Visegrad-Kooperation, das viele Initiativen im Bereich der Wissenschaft, Kultur, Populärkultur und Sport unterstützt.

f regionale Partnerschaft

Die regionale Partnerschaft ist eine Initiative Österreichs aus dem Jahr 2001. Sie wurde lanciert von der neuen und viel umstrittenen konservativ-nationalen Regierung Schüssel. Sie ist das Ergebnis pro-mitteuropäisch orientierter politischer Kräfte in Österreich, die erstmals

¹⁴² TÁLAS, Péter: Can Visegrad be shaken out of its rut?, in: *The Visegrad Group. A Central European Constellation* (JAGODZIŃSKI, Hrsg, Andrzej), Bratislava: International Visegrad Fund, 2006, S. 148–150.

¹⁴³ TÁLAS, Péter: Can Visegrad be shaken out of its rut?, in: *The Visegrad Group. A Central European Constellation* (JAGODZIŃSKI, Hrsg, Andrzej), Bratislava: International Visegrad Fund, 2006, S. 148–150.

ohne den langjährigen Partner SPÖ regierten, die eine regional orientierte Initiative nicht lanciert hätte. Die Mitglieder sind die Nachbarstaaten Tschechische Republik, Slowakei, Ungarn und Slowenien, sowie Polen. Der ursprüngliche Name lautete „strategische Partnerschaft“, ein Namensgebung, die von den Partnern abgelehnt wurde und durch „regional“ ersetzt wurde. Zwei Faktoren führten zur Gründung dieser Initiative. Seitens der österreichischen Wirtschaft, die wie keine andere EU-Volkswirtschaft von der Ostöffnung profitierte, wurde vorgeschlagen, der wirtschaftlichen Zusammenarbeit mit den zentraleuropäischen Staaten auch einen multilateralen politischen Rahmen zu geben. Ein zweiter Faktor waren die sogenannten Sanktionen der EU-14 gegen die neugebildete Regierung in Österreich im ersten Halbjahr 2000. Von den EU-Partnern verlassen, wollte sich Österreich neue strategische Partner suchen. Ein Motiv, das von offizieller Seite nicht erwähnt wird, ist, dass Österreich in der Region eine wichtigere Rolle spielen wollte, da Österreich nicht Mitglied der Visegrad-Kooperation ist sowie als Nicht-NATO-Mitglied sicherheitspolitisch von Kommunikationssträngen isoliert ist. Andererseits reklamiert Österreich, dass viele Themen eines gemeinsamen Forums bedürften.

Die regionale Kooperation wurde von einigen Partnern mit Skepsis aufgenommen, insbesondere von jenen, mit denen bilaterale Probleme im Wege stehen, etwa mit der Tschechischen Republik und der Slowakei beim Thema Sicherheit der Atomkraftwerke. Ungarn und Slowenien reagierten positiver. Alte Muster historischer Affinität beziehungsweise Distanz sind weiterer Faktor des Ausmaßes der Zusammenarbeit. Ähnlich der nordischen Kooperation wird versucht in einzelnen Politikbereichen zusammen zu arbeiten. Es wird dabei jeweils versucht, kongruente regionale Interessen zu identifizieren und zu koordinieren, um in EU-Institutionen gemeinsam auftreten zu können. Die weitaus erfolgreichste Fachgruppe ist dabei jene der Justiz- und Innenminister – die sogenannte Salzburger Gruppe. Die regionale Koordinierung in Bezug auf die Ausweitung des Schengen-Raums war dabei ein großes Thema. Weitere wichtige Fachgruppen sind jene, die Arbeit und Wirtschaft betreffen.

4 Fragen und Problemstellungen mitteleuropäischer Identität

In den kulturellen und politischen Definitionen Mitteleuropas wurde dessen Heterogenität offensichtlich. Sie verweisen auf die Fragilität Mittel- bzw. Zentraleuropas. Andererseits

weisen bestehende Modelle subregionaler Zusammenarbeit innerhalb der Europäischen Union Wege, die auch auf den Raum Mittel- bzw. Zentraleuropa anwendbar sein könnten.

Offensichtlich ist jedoch, dass die divergierenden Politiken weiterhin stark im Klammergriff der bestehenden Nationalstaaten agieren. Es wäre zu überlegen, sich ganz grundsätzlichen Fragen zu stellen, etwa: Inwieweit könnten die tradierten kulturell orientierten Nationskonzepte hinterfragt und durch westliche, zivile Nationskonzepte ergänzt werden? Welche Rolle sieht ein mitteleuropäischer Nationalstaat vor in seinem Verhältnis zum jeweiligen Nachbarstaat? Hier gäbe es eine ganze Reihe von Gestaltungsmöglichkeiten, von sektorieller Zusammenarbeit, über Jugend- und Bildungsarbeit, bis zu institutionellen Vorkehrungen in Richtung einer Regionalisierung. Konzeptionell könnte auch in eine Richtung gearbeitet werden, welche Tätigkeitsfelder am besten auf regionaler, auf bilateraler, auf subregionaler, oder auf EU-Ebene gestaltet werden könnten.

Walsch, Christopher: „Közép-Európa“ mint identitás. Meghatározó politikai rendezőelv az egyesülő Európában?

Összefoglaló

A tanulmány célja, hogy a nemzeti és európai identitás köztes terét vizsgálja, azáltal, hogy „Közép-Európát” koncepcióként mutatja be. A kérdés annyiban lényeges, amennyiben a magyarországi média gyakran tematizálja Közép-Európát. Mennyiben meghatározó ez a koncepció? A referátum először a fogalmak problémáját tárgyalja, aztán Közép-Európa különféle, egymástól részben jelentősen különböző meghatározásait és koncepcióit mutatja be, illetve magyarázza. A referátum harmadik része konkrét politikai együttműködések elemzését, melyekben egy regionális identitás látszik körvonalazódni: a région kívül (Németország, Franciaország, Benelux-államok, skandináv országok) és belül (Visegrádi Együttműködés, regionális partnerkapcsolatok). A negyedik, záró rész, olyan problémákat sorol fel, melyek akadályozzák egy közép-európai identitás kialakulását. Ezek a problémák főként különböző szerepeket jelentenek, melyeket a régió nemzetállamai betölteni szeretnének.

Az oktatás és a felnőttképzés identitáserősítő jelentősége

Az identitástudat alakulásának pszichológiai elméletei

Kiterjedt szakirodalma van az identitás vizsgálatának, s már a pszichológia születésének időszakában foglalkoztak a szakemberek e kérdéskörrel. Természetesen, az önmagunk énonazonossága, az önmagunkról való tudás mint fogalom, a filozófiában, a szociológiában, a szociálintropológiában is központi szerephez jut. Ebben az áttekintésben csupán a pszichológiai: fejlődéslélektani, szociálpszichológiai, személyiséglélektani vonatkozások rövid áttekintésére van lehetőség.

Az önmagunkról való tudás komponensei (történetiség)

James még a 19. század végén azt feltételezte, hogy az énkép szociális – társas, materiális – anyagi, spirituális – szellemi és „tisztá” – testi énből áll. Ezeket az énkép szintjeinek nevezte. Minden szinthez leíró, értékelő és érzelmi kategóriák tartoznak. A szociális énkép pedig, annak függvénye, hogy a személyiség hány másik emberrel alakított ki kapcsolatot. Egy évtizeddel később, Cooley már a megismerő és a reflektív énről beszél, melyek segítségével az önmagunkról való tudás kialakul. A megismerő én az a részünk, mely cselekszik, tevékenykedik, reflektív énünk pedig, az, mely mások reakcióira reagál; elemzi, internalizálja, elveti, mások rólunk adott vélekedéseit, jelzéseit; figyeli a cselekvő ént. A kettő egymástól elválaszthatatlan. A reflektív énünk azonban a kezdetekkor nem tudatosan végzi a szelekciót. Ez már tulajdonképpen egyfajta tükrözés-elmélet, hisz önmagunkról annyit tudunk, amennyit mások mondanak rólunk.¹⁴⁴ Harminc évvel később Mead úgy gondolja, hogy a szerepfelvétel a lényege az identitástudat kialakulásának. Gondolatmenete tulajdonképpen magát a szocializáció folyamatát írja le, hisz azt gondolta, átvesszük a különböző szociális szerepekhez tartozó, mások elvárását, a hozzá fűződő attitűdöket, s így alakulunk, változunk.¹⁴⁵ Goffman¹⁴⁶ kapcsolódik ehhez a gondolatmenethez, kiegészítve azonban azzal a ténnyel, hogy a szerepelőadás – felvett szerepeink gyakorlati kivitelezése – sikeressége (mennyire tudjuk magunkat olyannak megmutatni, amilyennek magunkat tudjuk), nagyban befolyásolja énképünket, az önmagunkról való tudást, tehát identitás-tudatunkat is. Rogers,¹⁴⁷ a humanisztikus pszichológia képviselője énkép – énídeál vonatkozásában beszél az

¹⁴⁴ BAKOS A.: Az énkép jellemzői és formálódása. *Új Kép* 2008 január – február 16-27.

¹⁴⁵ MEAD, G. H.: *A pszichikum az én és a társadalom*. Bp., Gondolat (1970)

¹⁴⁶ GOFFMAN, E.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Bp., Gondolat (1981)

¹⁴⁷ ROGERS, C.: *Valakivé válni: a személyiség születése*. Bp., Edge 2000 (2008)

éntudatról. Vagyis, normális körülmények között, minden személyiség tudja, ismeri az aktuális énképét, s azt is milyenné szeretne válni. Énünk komplex: sok különböző területre, tevékenységre, annak színvonalára, gyakoriságára vonatkozó ismeretünk van önmagunkra vonatkozóan emlékezetünkben (önéletrajzi emlékezet). Linville¹⁴⁸ a nyolcvanas években már self-komplexitásról beszél. Minél aktívabb a személyiség, minél több területen, társas kapcsolatban próbálta ki magát, annál összetettebb az énképe. Ezekkel az összetevőkkel nehéz dolgozni, hisz különböző kompetenciák – inkompetenciák jelennek meg a különböző tevékenységekben. Ezért a személyiség koherenciát igyekszik létrehozni, amit megtehet a korlátozott hozzáférhetőség révén (egyszerre mindig csak egyetlen szerepünkhöz tartozó tulajdonságainkat jegyezzük meg – azt is mondhatjuk, nincs szerepkonfliktus). A másik módszer a memória manipulálása, természetesen nem tudatos módon. Az össze nem illő részeket nem idézzük fel. Elősegíthetjük a koherencia kialakulását a „kulcsvonás” kiválasztása alapján. Attól függően, hogy milyen típusú szükségletünket tartjuk bennünket leginkább meghatározónak, az ehhez a szükséglethez tartozó jellemzőinket tekintjük a bennünket leginkább meghatározónak. Pl.: barátságos vagyok. Mindezek megértéséhez, működésük feltárásához persze, szükség van a fejlődépszichológia néhány alapelméletének felelevenítésére is.

Az identitástudat alakulása

Születésünkkor szinte semmilyen önállósággal nem rendelkezünk. Feltétlen-reflexes módon működünk. Azt az időszakot, amikor ebben élünk, az analitikus pszichológia a szimbiotikus fázisnak nevezi, az önmagunkról való tudás szempontjából. Mahler, Kernberg pl. már a testkép kialakulását tekinti az önmagunkról való tudás alapjának. Piaget – a kognitív fejlődéslélektan képviselője a maga univerzális konstruktivista elmélete szerint, az elsődleges cirkuláris reakciók idején alakul ki a testkép, azaz: a szándékos, önindította mozgás teszi lehetővé annak megtapasztalását: az én és a környezet, két külön dolog. Önmagam tevékenységét direkt módon, irányítani tudom, ami rajtam (testhatár) kívül van, arra csak indirekt módon hathatok. Minden pszichológiai iskola nagy jelentőséget tulajdonít a környezetnek – szociális kapcsolatoknak az éntudat alakulása szempontjából. A személyiséglélektan analitikus indíttatása kiegészült biopszichológiai elemekkel.¹⁴⁹ Ezek közül az egyik legfontosabb, mivel a szociális környezethez való viszonyulás alapjait adja, az

¹⁴⁸ LINVILLE, P. W.: Self complexity and affective extrimity? Don't put all of your eggs in one cognitive basket. *Social Cognition*, 3, (1979) 94-120.

¹⁴⁹ KULCSÁR Zs.: *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók. Pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben.* Akadémiai Kiadó, Bp. (1996)

a felfedezés, hogy a vesztibuláris rendszer ingerlése (a síró gyereket ringatjuk) beindítja az endogén opiát termelődését, ami csökkenti a fájdalom-érzetet. Egészséges személyiségfejlődés esetén tehát a fájdalom megszűnése összekapcsolódik a szociális másikkal. Panksepp és mások ezért azt feltételezik, ez az alapja az egyik legalapvetőbb szükséglet, a bizalom kielégülésének.

A testkép megjelenése, valamint a szociális másik felé fordulás a tekintélyszemélyek, a csecsemő számára fontos személyiségek megjelenését eredményezi. A tőlük kapott visszajelzések (jutalmazás – büntetés) alakítják a kisgyermek viselkedését. Ebből az is következik, hogy ezen visszajelzések meghatározzák, meghatározhatják a viselkedést, amennyiben ezek következtetések. Így jut el a személyiség arra a szintre, hogy önmagát a többi, hasonló életkorú és egyéb személytől meg tudja különböztetni. Ez arra az időszakra tehető, amikor a tükör-próbában a kisgyermek a feltűnő – látható helyre rakott, oda nem illő festékfolt eltávolításához nem a tükörképéhez, hanem saját testéhez nyúl. Ezt egészíti ki aztán az a nyelvi teljesítmény, amikor önmagáról egyes szám első személyben beszél. A személyiség számára ettől a pillanattól kezdve – a fenti elméletek alapján – mindaz, amit róla mondanak, énképének részévé válik. Felesleges hangsúlyozni, milyen óriási jelentősége van a környezet visszajelzéseinek az érett személyiség formálódása szempontjából. Amennyibe a visszajelzések elfogadók, támogatók (ez nem azt jelenti, hogy nem tartalmazzak kritikai elemeket, elhallgatják a hibákat!), a kompetencia-érzés kialakulásához vezetnek.¹⁵⁰ Ez az érzés az önmagunk hatékonyságának érzése, a belső kontroll viselkedés kialakulásának alapja, a sikerorientált teljesítménymotiváció megjelenésének előfeltétele. Ilyen előzmények nélkül a reális énkép bajosan jelenhet meg. Ehhez ugyanis az szükséges, hogy lehetőség szerint minél ritkábban használjuk az elhárító – énvédő mechanizmusokat (omnipotencia – devalválás, elfojtás, meg nem történtté tevés, izoláció, racionalizáció, intellektualizáció...). Ennek a folyamatnak a megértéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges Erikson¹⁵¹ pszichoszociális fejlődésméleteének rövid bemutatása. Nem elsősorban azért, mert az identitástudat alakulásáról szóló történetet a szakemberek nélküle nem tudják elképzelni. Számomra ez a rendszer összegzi, egységes keretbe foglalja a fenti elméleteket, s logikája pedagógusként, szülőként azért elfogadható számomra, mert a személyiség folyamatos változását igazolja, vagyis annak lehetőségét, hogy bármikor tudunk változni, csupán abban vagyunk különbözőek, mennyi energiára van szükségünk a változáshoz. Erikson a

¹⁵⁰ WHITE, R.W.: Motivation on reconsidered: The concept of Competence. *Psychological Review*, 60 (1959) 297-333.

¹⁵¹ ERIKSON, E.: *Identity: Youth and crisis*. (1968) New York, Norton

tapasztalatok szerepét hangsúlyozza, úgy, hogy a társas jelenségeknek tulajdonítja a legfontosabb szerepet. Úgy, hogy közben a White által felrajzolt kompetencia-elméletnek is megtalálja a helyét a személyiség alakulásának folyamatában. A szerző a személyiség életútját pszichoszociális krízisek – konfliktusok sorozataként értelmezi. Minden fejlődési szakasznak vannak olyan konfliktusai, melyeket valamilyen módon a személyiségnek meg kell oldania (szenzitív periódus). A konfliktusmegoldás segít bennünket abban – vagy éppen hátráltat, ha ez nem sikerült –, hogy a későbbi életszakaszokban ugyanezen konfliktust eredményesen, ismételten meg tudjuk oldani. A konfliktusok ebben az elméletben két lehetséges, egymással ellentétes következményt indukálnak. Nem jó és rossz kategóriák ezek, csupán az egyik konfliktusmegoldás adaptívabb, az érett személyiség kialakulását erőteljesebben támogatja, mint a másik, kevésbé adaptív megoldás. Ahhoz, hogy a személyiség ezeket a konfliktusokat adaptív módon oldja meg, mindkét megoldáshoz kapcsolódó tapasztalatra kell szert tennie. Ennek a konfliktus-sorozatnak „megharcolt” énműködése, énéreje egész életünk során személyiségünk részévé válik. (Ami nem pusztít el, az erősebbé tesz.) Bár Erikson hangsúlyozta, hogy az egyes szakaszok személyiségenként más-más időpontban következhetnek be, a tájékozódás érdekében összekapcsolom más szakaszolásokkal.

Klasszikus fejlődési szakaszok	Pszicho szexuális szakaszok	Pszicho szociális szakaszok	Jelentős kapcsolatok	Énerők
Csecsemőkor	Orális	Ósbizalom - bizalmatlanság	anya	Remény
Kisgyermekkor	Anális	Autonómia - szégyen	apa	Akarat
Óvodáskor	Fallikus	Kezdeményezés - büntudat	család	Célelés
Iskoláskor	Latencia	Teljesítmény - csökkentértékűség	iskola, szomszédság	Hatékony
Serdülőkor	Genitális	Identitás - identitásdiffúzió	kortárs csoportok	Hűség
Fiatal felnőttkor	Genitalitás	Intimitás - izoláció	Barátság - szerelmi kapcsolatok	Szeretet - szerelem
Felnőttkor	Alkotás	Alkotóképesség - stagnálás	Család - munkahely	Gondoskodás
Időskor		Integritás - kétségbeesés	Emberiség	Bölcsesség

Forrás: <http://pszichologia.btk.pte.hu/letolt/Erikson.pdf> (2009-02-01)¹⁵²

¹⁵² RÉVÉSZ Gy.: *Személyiség, társadalom, kultúra – a pszichoszociális fejlődés erikson-i koncepciója*. In: *Vázlatok a személyiségről. A személyiséglélektan alapvető irányzatainak tükrében*. (Szerk. GYÖNGYÖSINÉ, Kiss E. – OLÁH A.), Bp. Új Mandátum 2007, 224-243.

Mint látható, ahhoz, hogy az identitástudat magas énerőt fejezhessen ki – tartalmazhasson, a négy megelőző konfliktus-periódust sikeresen, adaptívan meg kell oldani. A serdülőkor egymagában több változást hoz a személyiség alakulásában – változásában, mint az eddig leélt periódusok összesen. Erikson eredetileg a szerepkonfúzió kifejezést használta annak jelzésére, ha az identitástudat nem alakul ki, nem stabilizálódik. Az identitásdiffúzió kifejezés Marcia¹⁵³ elképzelését tartalmazza. Elméletének ezen része arra vonatkozik: mennyire felelősen választ pályát a serdülő. Mivel ez az életszakasz döntően befolyásolja a személyiség további alakulását, a pályaidentitásnak is a serdülőkorban kellene kialakulnia. Ehhez azonban az lenne szükséges, hogy a személyiség ne csak rendelkezzen képességekkel, kompetenciákkal, hanem arra lenne szükség, hogy ezeket ismerje, tudatosítsa is önmaga számára. Amennyiben a korábbi konfliktusok hatására nem alakult ki a remény, akarat, célelérés, hatékonyság mint énerő, nem feltétlenül alakulhat ki. Ezek hiányában, vagy megléte esetén a pályaidentitás négy különböző szintje alakulhat ki. Ezeket az alábbi ábra szemlélteti.

	Nincs krízis	Krízis-élmény
Mormál fejlődés	Elért identitás	Moratórium
Zavar	Korai zárás	Identitás-diffúzió

Forrás: *Pszichológia pedagógusoknak* (Szerk. KOLLÁR – SZABÓ) (2004) Osiris, Bp. 124.

Ahogy arra Erikson elmélete rámutat, egy-egy konfliktus megoldása csak akkor lehet konstruktív, ha azt krízisként, azaz nagyon intenzív konfliktusként át is éli a személyiség. A moratórium ezt a folyamatot jelöli. A személyiség ennek a krízisnek az átélése után, általában a fiatal felnőttkorra éri el a pályaidentitás szintjét. Az a személyiség azonban, aki ezt nem döntési helyzetként éli meg, látszólag gond nélkül választ pályát, nagyon határozottan teszi le a voksát egyetlen foglalkozás mellett. Ezt az állapotot nevezi a szerző korai zárásnak. Ilyenkor ugyanis nem saját elhatározás, a képességek, kompetenciák, érdeklődés, személyes alkalmasság elemzése vezet egy pálya iránti elköteleződéshez, hanem valamilyen külső tényező határozza azt meg. Ez lehet traumatikus élmény, túlságosan erős kötődés a szülőkhöz. Az ilyen szinten pályát választók a későbbiekben kötelességszerűen végzik ugyan majd

¹⁵³ MARCIA, J.: Development and validation of ego identity status. *Journal of personality and Social Psychology*, 3 (1966) 551-558.

munkájukat, de örömet abban nem lelnek, érzelmileg nem kötődnek a foglalkozáshoz. Ez persze, a személyiség számára frusztrált helyzet lesz, aminek hatására a debilizáló stresszt élik át. Ennek következménye, pedig könnyen vezet az ún. pszichoszomatikus eredetű betegségek megjelenéséhez (fekély, keringési zavarok, magas vérnyomás...). Identitásdiffúzióról akkor beszélünk, ha a személy nem képes elköteleződni egyetlen foglalkozás, pálya irányában sem. Ennek számtalan oka lehet, de minden egyes esetben arra vezethető vissza, hogy valamelyik erikson-i konfliktus megoldása nem volt adaptív. Azaz: a szociális kapcsolatok vagy túlságosan szegényesek voltak, vagy a szülők túlságosan autokratikus módon nevelték gyermeküket, vagy már a kötődés bizonytalan volt, aminek hatására a bizalom sem alakulhatott ki. Az iskolában sajnos gyakorinak számító negatív visszajelzések is eredményezhetik az inkompetencia érzését, így nem csoda, ha a személyiség aktuális énképe negatív, amiből következik, hogy pályaválasztás szempontjából nincs tisztában saját képességeivel. Mind az identitásdiffúzió, mind a korai zárás, problémákkal teli személyiség-alakulást eredményezhet.

Az identitástudat és a személyiség alakulásának összefüggései – az identitás értelmezési lehetőségei: jelentősége

Az önmagunkról való tudás érzelmeinket, ennek hatására motivációnkat befolyásolja, így irányítja viselkedésünket. Schachter – Singer¹⁵⁴ érzelemelmélete alapján, a különböző ingerek hatására megjelenő fiziológiás változások érzelmi arousalként jelennek meg. Az arousal szintjének emelkedését érzékelve, attribúcióhoz (okság keresése) folyamodunk. Összevetjük korábbi, hasonló helyzetben szerzett tapasztalatainkat a pillanatnyi helyzettel (kognitív kiértékelés), majd címkézzük a helyzetet, azaz eldöntjük, hogy kellemes, vagy kellemetlen élményt jelentett-e számunkra a korábbiakban, s az így elnevezett élményt éljük át. Elméletileg tehát képesek vagyunk kontrollálni érzelmeinket. A kellemes tapasztalatok arra készítetik a személyiséget, hogy mindazon ingerekkel, melyek ilyen érzelmet okoztak, ismétlődjön a találkozás. Arra törekszik a személyiség, hogy ezen ingerekkel minél többször kerülhessen kapcsolatba. Az érzelmek tehát befolyásolják a motiváció irányát.

Az énkép attitűdként is értelmezhető, vagyis szociálpszichológiai szempontként is megfogalmazható. Az attitűd a világ élő, élettelen dolgaihoz, elvont fogalmaihoz kapcsolódó viszonyulás. Mint ilyen, maga az énkép, mely identitásunk alapja, könnyen értelmezhető attitűdként, hisz az önmagunkhoz való viszonyulást is kifejezi. Az attitűd kognitív összetevője

¹⁵⁴ SCHACHTER – SINGER: Cognitive, social and psychological determinant of emotional state. *Psychological Review*, 69, (1989) 379-399.

mindaz, amit magunkról tudunk, azaz a képességek, kompetenciák felsorolása. Az affektív, érzelmi komponens kifejezi az értékelő mozzanatot az énképünkkel kapcsolatban (elfogadó – elutasító; pozitív – negatív). Végül, mindezek együttesen befolyásolják viselkedésünket, magatartásunkat (konatív elem). A fentiek alapján érthető, logikus, hogy az önmagunkról való tudás egyrészt leírás: annak megfogalmazása, mit tud a személyiség önmagáról. Ez azonban elválaszthatatlan attól, hogy a személyiség viselkedése, magatartása mennyire felel meg a társadalmi elvárásoknak. Egész pontosan azt fejezi ki, a számunkra fontos szociális másik elvárásainak mennyire, milyen mértékben felelünk meg. Ugyanakkor, arról is tájékoztatást ad, mennyire akarunk – tudunk megfelelni a társadalmi előírásoknak, törvényeknek. Kifejezi a különböző kultúrák hatását is. Amikor az identitás nemzeti, politikai, egyéb területeit vizsgálják, ezt a szempontot feltétlenül figyelembe kell venni. Markus & Kitayama¹⁵⁵ vizsgálódásai mutattak rá az identitástudat e meghatározó szempontjára. Az egyéniséget hangsúlyozó, elfogadó kultúrákban (európai, amerikai) az ideális énkép, illetve az önmagunkról való tudás más összetevőket tartalmaz, mint a közösséget hangsúlyozó kultúrákban (ázsiai, afrikai, dél-amerikai). Különbözik az énkép arra vonatkozóan, milyen alapon határozza meg magát a személyiség, milyen fontos vonások – vonásnyalábok mentén jellemzi önmagát, mit tekint feladatának a személyiség. Ennek a ténynek óriási jelentősége van a komperatív vizsgálatok során. Ezt hivatott röviden bemutatni a következő táblázat.

Jellemző vonás	Függetlenséget hangsúlyozó kultúrák	Kölcsönös függőséget hangsúlyozó kultúrák
Az én meghatározása	Egyedülálló egyéniség, a társas kontextustól független	Kapcsolatok a többiekkel, a társas akpcsolatok hálója révén
Az én felépítése	Egységes és stabil; a helyzetekben és kapcsolatokban állandó	Folyékony és változékony, az egyik helyzetről és kapcsolatról a másikra változik
Fontos vonások	Belső én (gondolatok, érzések, vonások)	Külső, nyilvános én (státusok, szerepek, kapcsolatok)
Jelentős feladatok	Egyéniségnek lenni, önmagunk kifejezése, saját céljaink előtérbe helyezése	Tartozni valahová, beilleszkedés, maximálisan teljesíteni, a csoportcélok támogatása, indirektnek lenni

¹⁵⁵ MARCUS – KITAMAYA: Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, (1991) 224-253.

Annak is óriási jelentősége van, hogy az identitástudat milyen stratégiák használata alapján alakul ki. Cote és Levin¹⁵⁶ az alábbi táblázatba foglalták erre vonatkozó elképzelésüket:

	Pszichológiai jellemzők	Személyiség-mutatók	Szociális mutatók
Elutasító	Kognitív gátaakat alakítanak ki, melyek megakadályozzák a felnőtt szerepek elfogadását	Gyerekes viselkedés	Másoktól kifejezetten függenek, de nem köteleződnek el a felnőtt közösség tagjai mellett.
Sodródó	A pszichológiai jellemzők nagyobb készletével rendelkeznek, mint az elutasítók (intelligensek, karizmatikusak)	Apatikusak a pszichológiai erőforrások felhasználásában	Nem köteleződnek el a felnőtt közösséggel kapcsolatban
Kutató	Elégedetlenséget érznek a magas személyes és társadalmi elvárásokkal kapcsolatban	Türelmetlenek, lenézik azokat, akik a közösségben nem elég tökéletesek	Együttműködnek valamilyen szinten a szerepmintákkal, de ezek a kapcsolatok nem bírnak érzelmi töltéssel
Őrző	Világosan megfogalmazott értékek és attitűdök birtokában vannak, ugyanakkor rettegnek a változástól	A személyes identitástudat tulajdonképpen kimerül a szociális identitásban	Kifejezetten rigid szociális identitással rendelkeznek és szorosan azonosulnak a felnőtt közösséggel
Döntéshozó	Tudatos törekvésük az önfejlesztés	Elfogadják a személyes képességeket, kompetenciákat, s használják is azokat	Érzékenyek, fogékonyak a közösségre, mely lehetőséget nyújt a tökéletesedésre - önfejlesztésre

Összefoglalás

Életünk során sokféle tényező kovarianciája alapján, fokozatosan alakul az önmagunkról való tudás, az identitástudat. Az áttekintett – korántsem teljes lista alapján – elméletek alapján igazolható, hogy a személyiség alakulása, aktivitása, eredményessége, sikertelensége az identitástudat minőségével szoros összefüggésben van. Minden társadalom felelőssége és kötelessége, hogy ehhez lehetőségei szerint hozzájáruljon azzal, hogy világosan deklarált értékeket közvetít tagjai számára. Az identitástudat komplex voltából következően, ha bármely területen nem képes a társadalom, egy szociokultúra világos értékeket felmutatni, a személyiség nem képes az identitáskriziseket adaptívan megoldani, ennek pedig identitásdiffúzió, korai zárás lesz a következménye, mely nehézségeket okoz az érett

¹⁵⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Psychological_identity Letöltve: 2008.01.30

személyiség kialakulásában. A személyiséglélektani, fejlődéslélektani, szociálpszichológiai elméletek együttes kezelése – ismerete lehetőséget ad rá, hogy a személyiség alakítása – alakulása a kívánatos úton haladjon. Ehhez kívánt útmutatót adni e rövid eszmefuttatás.

Summary

This lecture is a basic framework to understand, what kind of psychological theories help researchers to find the component of the identity. Identity – the self-consciousness – is not an in-born characteristic but it is a component of our personality that is forming during the socialization. Beside the approach of developmental psychology it is worth examining other theories in connection with the self-image, too. On the basis of the idea of James the self-image of the personality can acquire some experiences about itself in two ways of operation: on the basis of the cognitive and recognized ego. The first one enables the examination of the personality directly: it observes, analyses, examines itself during activity, while it is acting, thinking and feeling in a situation. The recognized ego means the pieces of information received from other people or rather the synthesis what others are saying and the personality accepts about itself on the basis of a self-analysis. The pieces of information that one can acquire this way have a role on four levels: in respect of the body, society, material and spirit. The self-image regarding these fields can be formulated by describing, assessing and emotional categories. Mead connects the development of the self-image with the social roles. We can acquire some pieces of information in connection with the questions that were put earlier if the personality examines its behaviour in different social roles. How much and what is typical for all of our roles that can be observed in our behaviour, our performance of a role. On the basis of his theory the self-image originates from the reactive/spontaneous ego and the normative one that is built up. According to the idea of Rogers the sense of identity is the combination of the self-image (current picture) and the ego-ideal (the desired ego that I imagine). In his opinion the bigger is the difference between them the less is the possibility to reach the identity. If the distance between them is relatively small but still exists, we are in a „promising” situation and a balanced, mature personality must be developing. At this time the personality is able to set the direction of the changes and there is a chance to alter. If both the above mentioned meet each other, it means: the personality is of the kind it wants to be, there is no reason any more to develop. The earlier the person arrives at this stage the less possible is the development of its personality.

Az oktatás és felnőttképzés identitáserősítő szerepe a Vajdaságban

1. Bevezető gondolatok az identitás és az oktatás kapcsolatairól

Abból a feltevésből indulok ki, hogy az anyanyelvű oktatásnak az óvodától az egyetemig jelentős hatása van a vajdasági magyarok identitására:

- Elsősorban hat a *professzionális identitásuk* kialakítására, hiszen a szakmaválasztás gyakran a tannyelv függvényében történik. A magyarok munkaerőpiaci helyezkedése és karrierépítésének esélye, a népszerű vagy éppen a hátrányos szakmák függvényében, végső soron e közösség (meg)maradásának a záloga is.
- A *nemzeti identitás* megőrzése fontos a kisebbségben élő közösség erőnlétének fenntartása, az elvándorlási hajlam csökkentése érdekében is. Márpedig a magyar tannyelvű és szellemiségű oktatásnak közvetlen nemzettudat építő szerepe van.

Kulcsfogalmak: *Vajdaság, munkaerő-piaci esélyek, magyar tannyelvű szakmakínálat.*

2. Oktatási reformfolyamatok, a (magyar) felnőttképzés kulcskérdései Szerbiában¹⁵⁷

Sokéves gazdasági válság után Szerbia, a 21. század elején szerkezetváltást kiváltó tranzíciós társadalmi állapotba került, azaz, lassú felépülés tapasztalható. A gazdaság sajnos még mindig elégtelen technológiai fejleszthetőséggel küzd, de az emberi erőforrás flexibilitását máris elő kell készíteni a következő évtizedekre. A lakosság iskolavégzettségi szintje (az EU elvárásokhoz képest) azért nem kielégítő, mert a felnőtt lakosság fele csak általános vagy az alatti képzést kapott, sőt az aktív lakosságából majd két millióan nem rendelkeznek szakmai kompetenciával, a munkanélküliek tényleges száma pedig megközelíti az egy milliót¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Forrásanyag: empirikus kutatások: Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka); oktatáskutatások (GÁBRITY Molnár Irén: *Oktatásügy – a tudás alapú társadalom felé*, In: *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén, RICZ András), Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 2006. pp: 103-129.; GÁBRITY Molnár Irén: *Oktatásügy a térségben*, In: *Képzettek a jövő, A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*, (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén), Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 2008. pp. 31-108.) és identitáskutatások (GÁBRITY Molnár Irén, RÁC Lívia: *Vajdaság (Szerbia) – KÁRPÁT PANEL*, In: *A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái, Gyorsjelentés*, (Szerk.: PAPP Z. Attila, VERES Valér), Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest). 2007. pp. 120-184.

¹⁵⁸ Szerbiában a népesség száma 7 397 000 fő (2002). Ebből 293 299 magyar nemzetiségű.

Vajdaságban (Szerbia legfejlettebb északi régiójában) is döntő jelentőségű az emberi tényező, vagyis a humán tőke. Olyan erőforrásról, fejlesztési potenciálról van szó, mely szellemi- és fizikai értékképző képességével, a lehető legrugalmasabb módon kell, hogy alkalmazkodjon a társadalmi-gazdasági változásokhoz és megfeleljen az elvárásoknak. Azoknak az elvárásoknak, melyeket egy közös cél elérése érdekében a munkáltatók, vállalkozók, befektetők és potenciális befektetők, illetve közvetve a piac állít eléjük.

Alapvető jelentőségűnek kell tekinteni a közoktatási és felsőoktatási reformtörekvést, amely több hullámban indult el Szerbiában. Most súlyos hiba lenne feladni a vajdasági magyar közösség, és azon belül a szakemberréteg oktatására hivatott, anyanyelvi alapokon nyugvó, széleskörű képzési rendszer kiépítését. ***Rá kell ébreszteni a vajdasági magyarságot, hogy számára a folyamatos ismeret, tudás-szerzés és a tudásalapú gazdasági tevékenység felvállalása a még rendelkezésére álló fontos (egyetlen lehetséges) kitörési pont.*** Minden eszközt fel kell használni egy megújított értelmiségi és polgári középosztály és szakmai elitréteg újrateremtése és továbbépítése érdekében. Egy átfogó, a vajdasági magyarság egészét megcélzó tudásmenedzsment-koncepció eredményesen motiválná a széleskörű közösségi identitásépítést, többletteljesítmény-vállalási készséget és a szellemi tőkefelhalmozást. Ennek érdekében támogatni kell az országos (és azon belül a magyar anyanyelvű) felnőttképzési rendszer¹⁵⁹ reformját is.

A szerbiai felnőttoktatás megvalósításában a kormány elképzelése szerint¹⁶⁰, legalizálhatók lesznek a már működő, sokféle intézményi tevékenységek közül az állami általános iskolák, a középiskolák és a központjaik, a felsőoktatási intézmények és központjaik, a nép-, munkás-, és szabadegyetemek, a vállalatok és gazdasági asszociációk, az egyesületek, kulturális intézmények, az oktatási magánszervezetek és a szakmai társaságok. A nemzeti kisebbségek így a magyar felnőttoktatás sem építette ki a maga intézményrendszerét Vajdaságban. Azok, akik részt vehetnek a magyar anyanyelvű lakosság továbbképzésében, legtöbbször pénzhányra és az anyaországi támogatások szükségességére hivatkoznak. A Tartományi Oktatási Titkárság ügyel a magyar tannyelvű állami közoktatási- és felső iskolahálózat minőségének megtartására, a magyar érdekeltségű községi önkormányzatok is napirenden

¹⁵⁹ Felnőttképzés fogalom alatt ezúttal nem csak a reguláris képzésben résztvevő generációkat értem (közép- és felsőfokon), hanem a korhatártól függetlenül, a tovább- és átképzésre kényszerülteket is, akiknek nincs tanulói vagy egyetemista státusuk.

¹⁶⁰ Lásd a felnőttoktatási stratégiai szövegét. Eredeti elnevezése: *Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji*; Kihirdetve 2006. december 28-án. Službeni glasnik RS br. 55/05, javítva 75/05), pp. 1-17. Letöltve: 2008. 12. 27.

tartják az iskolarendszer racionalizálásának kérdését, de az iskolák igazgatóinak, és az oktató központok vezetőinek továbbra sincs sok lehetőségük felnőttképzésbe fogni.¹⁶¹

A vajdasági iskolai hálózatépítésben *főleg a kapacitásfeltöltő viselkedési magatartás érvényesül.* Szakot az iskolák sokszor az érdeklődés alapján nyitnak, nem a piaci (munkáltatói) szükségleteknek megfelelően. Piaci igényen a szakra jelentkezők minél tömegesebb számát értelmezik az iskolák, minél populárisabb egy szak, annál piacképesebb egy iskola, így tud mind kiterjedtebb tanulói vonzáskörzetet működtetni. **Hiányos a munkamegosztás e téren a régió középiskolái között,** amiért a szakok megduplázódnak, máshol a kapacitások gyakran üresen maradnak. **A vajdasági középiskoláknak nincs konzisztens, egyszerűen (az érdekeltek felé publikált), követhető felnőttképzési terve (átképzés, továbbképzés, kiegészítő képzés, szakosodás).** A felnőttképzés törvény hiányában egyelőre ad hoc működik. Ha felkeresik/felkérlik az iskolákat, vesznek fel magántanulót, de saját menedzselésük még nincs. Az állami szektorban működő középiskolai intézmények hamarosan erőteljes racionalizációs folyamatokon mennek majd keresztül, amely a felnőttoktatás megszervezésére szánt pénzeszközök újrafelosztásában nyilvánul meg. Várható **a létszámleépítés, míg a meglévő, nem megfelelő kompetenciákkal rendelkezők esetében az átszervezés.**

Az iskolákból frissen *kikerülő érettségizőket, mint új munkaerőt a munkaerőpiac kis mértékben tudja csak alkalmazni.* Hosszú a munkakeresésre szánt várakozási idő, és gyakran csak átképzések árán tudnak a potenciális munkavállalók is a szakmakeresletnek megfelelni. Főleg az általános szakok azok, amelyekből később a speciális szükségletek miatt átképzéseket, specializációkat indítványoznak. **A szakképzési problémákat lokális szinteken az illetékesek párbeszédével lehet megoldani, vagyis az iskolák, az állami és magánintézmények, munkanélküliek, foglalkoztatásügyi szolgálatok egyetértésével, közreműködésével.** Jelenleg az iskolák és a munkaadók ritkán érintkeznek, azt is legtöbbször a munkaerőpiac és nem az iskola kezdeményezésére. Az iskolák és a foglalkoztatás-ügyi szolgálatok szintén külön „tárgyalgatnak”, legtöbbször a munkaközvetítők kezdeményezésére.

Hiányzik az aktív és nyitott iskolamenedzselés, a munkaerőpiacon lévő szakmabeli munkanélküliek átképzésének közös terve, konkrét programokkal. Általános a specializált és gyakorlatorientált képzés iránti igény. A főiskolai végzettségű speciális szaktudással,

¹⁶¹ Lásd GÁBRITY Molnár Irén: *Oktatásiügy a térségben*, In: *Képzettek a jövő, A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*, (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén), Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 2008. pp. 31-108. 52.

gyakorlati tudással rendelkező munkaerőre van szükség. A tartományban érzékelhető a szakadék a közép és főiskolai oktatás között, vagyis a képzésrendszer módszertanában, a szakirányok vertikális összefüggésükben nem épülnek egymásra. A hangsúly, a középfokú oktatáson van, amely egy kiforrott, tradicionális közoktatási hálóra épül. Ennek a hálónak olyan **specializált tudásátörökítést kellene meghonosítania a régióban, amely túlnövi magát az eddigi konvencionális középiskolai oktatáson.** Fontos lenne a munkáltató által megfogalmazott **specializált és gyakorlatorientált képzés mielőbbi megteremtése a magyar tannyelvű iskolákban is.**

A vajdasági munkaerőpiacon az egészségügy, a közgazdaságtan és az informatikai műszaki képzés terén kielégítőnek tűnik a szakemberlétszám, de a **mezőgazdaságban szakemberhiányról beszélünk.** A mezőgazdasági vállalatokban ma is nagyszámú a képzetlen munkaerő. A továbbképzési szükségleteiket nem mérték fel, és az esetleges bekapcsolódásuk a továbbképzésbe csak egyéni ambíciók függvénye (vállalati támogatásban sem részesülnek). Az oktatási reform megköveteli, hogy a középiskola egyre nyitottabbá váljon. Ebben a folyamatban (különösen a magyarul oktató intézmények esetében) fontos lépés felvenni a kapcsolatot, a szomszédos Magyarország hasonló tanintézményeivel. Az intézményesített **külvárosokban, a partnerségen és a nyitottságon van a hangsúly.** Ezek az együttműködések egyrészt tapasztalatcserét jelentenek, továbbá a tanárok, tanulók betekintést nyerhetnek az európai országok eredményeibe, oktatóinak, diákjainak életébe is.

Megállapítások:

✚ A vajdasági munkaadók és vállalatok erőforrás menedzsmentje még mindig nem eléggé hatékonyan állapítja meg a **képzéspótlások és a szakosítási igényeket.**

✚ **Nélkülözhetetlen a régió humánerőforrás potenciálja számára egy egységes, flexibilis és mobil felnőttoktatási háló működtetése. A felnőttoktatás modalitásai közé sorolandó:**

- a munkafeleslegek, nem megfelelő végzettségű személyek **átképzése**
- **kiegészítő képzések** intézményesítése – karöltve a regionális/lokális szinten működő munkanélküli irodákkal/foglalkoztatásügyi hivatalokkal.

✚ A humánerőforrás-hiányosságok miatt **a régióknak alapítani kell több nyelven működő főiskolákat, több szakkal, gyakorlatorientált képzéssel, hogy pótolni tudja az**

évtizedek óta jelentkező humán kapacitásbeli hiányosságokat. Az egyes hiányszakok gyakorlatorientált, felső szintű oktatása megvalósulhat interregionális, határon átvéelő főiskolai karok együttműködésével is¹⁶².

3. Esélyek a munkaerőpiacon

Vajdaságban a 19-25 éves középiskolát végzettek képezik a munkanélküliek 12,1%-át. Ezáltal feltételezhető, hogy az oktatási rendszer kínálata hiányos és nem gyakorlatias. A változásokra érzéketlen oktatási infrastruktúra, a nem megfelelő képzések, programok képezik a feltörekvő munkanélküliség alapját. Szerbiában a legnagyobb problémát a szakközépiskolák szakmakínálata okozza. Ha a szakképzettségi szintek közti kereslet-eltérések társadalomgazdasági igényként fogalmazódnak meg a munkaerő-piaci hivatalok nyilvántartásaiban, akkor egyben ösztönzőleg hathatnak az oktatási rendszer reformjára.

Az *aktív lakosság foglalkozás szerinti százalékos megoszlása* (2002) alapján meg kell állapítani, hogy mindennek ellenére az összes aktív kereső népesség tömegében elsősorban a szerbek jutnak a legjobb munkahelyekhez. Ez látható a következő táblázatban is.

1. számú táblázat: *Az aktív lakosság foglalkozás szerinti százalékos megoszlása (2002)*¹⁶³

Szerb és magyar aktív kereső népesség	Szerb		Magyar	
Összesen	457 436	100%	102 794	100%
Törvényalkotó, közigazgatási és gazdasági vezető	22 157	4,8%	2679	2,6%
Szakember (önálló értelmiségi)	32 309	7,1%	3985	3,9%
Szaktisztátárs (beosztott értelmiségi)	84 187	18,4%	13 275	12,9%
Irodai dolgozó	32 007	7,0%	5 205	5,1%

¹⁶² GÁBRITY Molnár Irén: *Oktatásügy – a tudás alapú társadalom felé*, In: *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén, RICZ András), Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 2006. pp: 103-129. 112.

¹⁶³ *Etnički mozaik Srbije prema podacima popisa stanovništva 2002*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, 2004. pp. 192–193.

Szerb és magyar aktív kereső népesség	Szerb		Magyar	
Szolgáltató és kereskedelmi szektorban dolgozó	56 105	12,3%	8425	8,2%
Mezőgazdasági magántermelő	59 718	13,1%	24 978	24,3%
Kisiparos	52 538	11,5%	14 792	14,4%
Gép- és gépsorkezelő és -szerelő	65 743	14,4%	15 913	15,5%
Elemi foglalkozás	39 773	8,7%	12 635	12,3%
Egyéb	12 899	2,8%	910	0,9%

A magyar aktív népesség száma több mint 33%-kal csökkent 1961-2002 időszakban. Ugyanakkor az aktív keresők száma azonos maradt!¹⁶⁴ Vajdaságban a munkanélküliek legnagyobb csoportja a fémiparból és a kereskedelemből, vendéglátóiparból és turizmusból kerül ki. Jelentős számú a mezőgazdasági és közgazdasági szakterületű munkanélküliek csoportja is, de kedvező körülménynek tudható be, hogy a legtöbb szabad munkahely az utóbbi években a kereskedelem és közgazdaság területén van. Sok szabad munkahely volt a közgazdasági, jogi és adminisztrációs szakterületen belül is (11%). A fémiparban is számos szabad munkahely volt, és a munkát talált dolgozók 10,6%-a ezen a területen helyezkedett el. Vajdaságban a 2004-es esztendőben 269 910 munkanélkülit tartottak nyilván, így a munkanélküliségi ráta 30,65% volt. A munkanélküliek között a nők és az első munkahelyüket keresők is kb. 53%-ban voltak jelen.

Az inaktív népesség tágabb értelemben és meghatározásban felöleli a foglalkozását nem gyakorló, de önálló jövedelmi forrással rendelkező (például nyugdíjas) személyeket és az eltartott (tehát önálló jövedelmi forrással nem rendelkező) személyeket. Mirnics Károly statisztikai elemzése szerint, Vajdaságban a nem foglalkoztatott népesség száma és aránya állandóan nő, ugyanis 1953-ban 100 gazdaságilag aktív személyre 98 gazdaságilag inaktív kereső személy jutott; 1991-ben 108 fő és 2002-ben már 120. Az inaktív keresők, vagyis az

¹⁶⁴ Lásd MIRNICS Károly: *Vajdaság és a magyar nemzeti kisebbség népességének gazdasági szerkezete és változásai (1953–2002)*, In: *Regionális erőnlét* (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén, MIRNICS Zsuzsa), Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság (mtt 13), 2008. pp. 159-245.

önálló jövedelmi forrással rendelkezők száma 1953–2005 között csaknem háromszorosára nőtt (1953-ban 68 948 fő, 2002-ben 221 165 fő). Részesedésük az összes népességben: 1953-ban 4,0%, majd 2002-ben az elképesztő 21,1%. Vajdaságban tehát 2002-ben minden ötödik lakos nyugdíjból, más jellegű önálló jövedelmi forrásból, állandóan folyósított munkanélküli vagy szociális segélyből élt. Ennek az inaktív kereső népességnek 94%-a nyugdíjból tartotta fenn magát.

Megállapítás:

- A magyarság *pozícióvesztése* kimutatható¹⁶⁵
- Az elit foglalkozások körében (állami szektor, közalkalmazott, szakképzett, szolgáltatásban dolgozó), amelyek a presztízsszakmáknak számítanak, a magyarság részaránya alacsonyabb az országos, de a vajdasági átlagtól is.
- A magyarságon belül jóval átlagon felüliek a mezőgazdaságban dolgozók, fizikai munkát végzők, ipari- és építő munkások és a kisiparosok aránya.
- *Szűk az anyanyelven folyó szakmaválasztás és képzési lehetőség.* A magyar fiatalok egy része szeretne az alapképzéstől a diplomáig anyanyelvű oktatásban részesülni (a magyar hallgatók 15% tanul magyarul (főleg a pedagógusszakon); 20% részben magyarul (közgazdászok, üzleti főiskola, kertészeti és mérnökképzés) és 65% csak szerbül).
- A fiatalok *beiratkozási terveik* ugyanezen *szakok újratermelését mutatják*: a középiskolát végzettek elsősorban a közgazdasági, műszaki és informatikai képzésben gondolkodnak, esetleg a második lehetőségként megjelenik terveikben a pedagógia, illetve a bölcsészeti szakok iránti igény is; a természettudományi, mezőgazdasági és jogi képzés terve kisebb mértékben jelentkezik.

4. Javaslatok a magyar szakképzés minőségének emelése céljából

¹⁶⁵ Többet a megállapítás argumentumairól lásd: GÁBRITY Molnár Irén: *Oktatásügy a térségben*, In: *Képzettek a jövő, A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*, (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén), Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 2008. pp. 31-108. 59-60.

1. Megteremteni a határon átnyúló regionális **szakképzés irányainak és szerkezetének rövid és középtávú tervezését**, a kereslet – kínálat összhangját megteremtő előrejelző, statisztikai és monitoring rendszerét.

2. Bevezetni a standardizált **csoportos pálya és szakmai orientációs foglalkozásokat** a közép- és felsőoktatás minden szintjén. A korábban kialakult párhuzamosságokat egységes integrált rendszerbe összefogni, biztosítani a kommunikációt az **átjárhatóságot és a folyamatos továbbképzést**.

3. Az anyanyelvű és magyar szellemiségű oktatásnak nemzeti identitás megtartó ereje van. Folyamatosan fel kell világosítani a magyar szülőket, hogy gyermekük anyanyelvű oktatása nem hátrány, hiszen éppen a több nyelv használata válik majd előnyére a munkaerőpiacon (a pluszenergia befektetés elfogadása). Ezenkívül, a vajdasági magyarság számára fontos a **folyamatos ismeretszerzés és a tudáslapú gazdasági tevékenység felvállalása, mint megmaradási esély. Ezért kell támogatni és növelni, a továbbtanulási hajlamot.**

Összegző konklúziók:

A vajdasági magyarok nemzeti identitásvesztésének okai elsősorban a természeti-ökológiai örökség vesztese (termőföldtulajdon, élőhely leszűkülése, mobilitás gyengülése), másodsorban a demográfiai szerkezetváltozások (előregedés, emigráció és betelepítések által kiváltott lakosságfogyás), harmadsorban a gazdasági erőtlenség és a társadalmi-politikai élet peremléte és végül a társadalmi örökség sorvadása (kulturális, vallási másodrendűség megélése, nyelvhasználati gondok)¹⁶⁶.

A vajdasági magyarok viszonylagos **lemaradása** az iskolai végzettség alapján (főleg az érettségit nyújtó középiskolai és az egyetemi végzettség terén) nem a gyengébb képességeik miatt van, de **esélyegyenlőtlenségük növekszik** az államnyelv ismeretének hiánya és az anyanyelvű iskolai tagozatok vagy a minőségi tanerők, tankönyvek nélkülözése miatt.

Növelni kell a magyarság **képzettségi szintjét** és az oktatás minőségét minden szinten – továbbtanulási hajlandóság motiválása új ösztöndíj-támogatásokkal, tehetséggondozó programokkal, munkahelyi kilátásokkal. Ez elérhető többek között, színvonalas magyar nyelvű középiskola-központok megszervezésével (Szabadka, Zenta), a szórvány oktatási

¹⁶⁶ GÁBRITY Molnár Irén: *Táji identitásunk a materiális és immateriális tényezők ölelésében*, In: *Regionális erőnlét*, (Szerk.: GÁBRITY Molnár Irén, MIRNICS Zsuzsa), Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság (mtt 13). 2008. pp. 9-72. 69.

program kidolgozásával, magyar szakkollégiumi központok építésével (Újvidéken és Nagybecskerekben).

Az anyanyelvű oktatásnak az iskolában kettős hatása van a **vajdasági magyarok identitására**:

✚ Elsősorban hat a *professzionális identitásuk* kialakítására (a szakmaválasztás gyakran nem a munkaerő-piaci elvárások alapján, hanem a tannyelv függvényében történik).

✚ Fontos a *nemzeti identitás* megőrzésében (az anyanyelvű és magyar szellemiségű oktatásnak közvetlen nemzettudat és közösségépítő szerepe van).

Summary

The educational programs of Serbian schools are rigid and its conservative professionalizing system has resulted the hopeless situation of the unemployed. The Hungarian community's situation on the basis of their willingness to further educate and labor market opportunities is much worse in comparison to the majority nation. It is essential that the Hungarian educational institutions cooperate with the representatives of the Department of Employment and the employers when planning the offer of professions in the region inhabited by Hungarians in North Vojvodina. When modeling the adult education the following principles have to be taken into consideration: wide, flexible, practical educational programs that follow the market needs. It is important that the Hungarian elite of Vojvodina formulate their idea about the human resource development of the region. It is advisable to closer the Hungarian professional education towards the standards of the unifying European secondary school and higher educational systems.

The education in mother-tongue has two effects on the identity of Hungarians in Vojvodina: first, it influences the formation of the professional identities (as the choice of profession depends on the educational language), second, it is essential for the preservation of the national identity (the Hungarian educational language and education has a direct effect on the national identity and has a community building role, as well).

Peti Lehel

A testvérfalu-kapcsolatok mint a falusi turizmus és az identitásépítés színterei

1. Bevezetés

Dolgozatomban a testvértelepülésekkel kapcsolatos jelenségek felvázolására teszek kísérletet. Következtetéseimet saját megfigyeléseim, különféle témákban végzett kutatásaim során szerzett információk mellett a sajtó időszerű híradásai¹⁶⁷ nyomán fogalmazom meg. Habár a sajtóanyag és az egyes erdélyi falvak testvérkapcsolatairól beszámoló publikációk, riportok révén¹⁶⁸ igyekszem regionális tendenciákra figyelni, a felvázolt problémák teljes egészükben csupán két Kis-Küküllő menti település, Héderfája és Bonyha kapcsolatrendszerére érvényesek, ezért számolnom kell a tapasztalatok esetlegességéből adódó esszeisztikus reflexióval.

2. Társadalmi kontextus

1989-et követően a lokális közösségek a gazdasági változásokra való türelmetlen várakozás mellett az életvitel radikális változásának élményét élik meg. A rendszerváltozás társadalomalakító hatása következtében az erdélyi falvakban a mindennapi életvezetés átstrukturálódása figyelhető meg, ami a néprajzi kutatások számára újabb kistérségi jelenségek elemzési lehetőségeit hordozza magában. Mégis, igen kis számú néprajzi elemzés foglalkozik az átalakuló életvitellel, gazdasági és társadalmi berendezkedéssel, egyáltalán az erdélyi falvak új fejlődési irányjaival, annak ellenére, hogy a térség rurális jelenségeit elemző tanulmányok mindegyike lényegében a *változást* próbálja dokumentálni, értelmezni. E kérdéskör az erdélyi autópálya esetleges megépítésével fokozott aktualitást nyer, mivel a megépülése után beinduló modernizációs hatások minden bizonnyal át fogják alakítani az egyes települések életvitelének egészét, így lokális kapcsolatrendszerüket is. A kapcsolatrendszerekben érvényesülő főbb tendenciák számbavétele, a jelenlegi viszonyok feltérképezése, néprajzi/antropológiai interpretálása ilyen körülmények között igencsak indokolt.

¹⁶⁷ Úgy vélem, hogy amennyiben megfelelő óvatossággal járunk el, ebben a témában információkat nyerhetünk a sajtóhíradások nyomán is, főleg a jelenség lokalizálására, valamint a testvértelepülések eredményeinek lokális megvalósításaira, az ekkor elhangzott beszédek retorikai szervezésére nézve.

¹⁶⁸ Itt főleg a Korunk 1995-ben megjelent *Testvérfalvak, testvérvárosok* súlypontú számára gondolok. (Korunk VI/5.)

A falvak gazdasági/társadalmi átalakulásának kutatása számos problémát vet fel, mivel a társadalmi valóság, a gazdasági helyzet elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk ezeknek a történeteknek a közelmúlt tapasztalatában való emocionális gyökerezettségét sem. Ezért nem elég csupán folyamatokat felvázolni, figyelni kell azokra a kontextusokra is, amelyek erőterében ezek létrejönnek. Így például a gazdasági stratégiaválasztások természetének vizsgálatakor olyan aspektusokra is ki kell térnünk, amelyek nem mindig magyarázhatóak a hagyományos gazdálkodás bejáratott kulturális mintáival. A rendszerváltozás utáni gazdasági stratégiaválasztások ugyanis olyan próbálkozások, amelyek végeredményben az életvezetés megszervezésében játszanak szerepet, az (új) világban való helykeresés sikeréhez járulnak hozzá, tehát egy összetett kulturális gyakorlatnak is részei. A döntéseket hozó emberek gondolatvilágának megértése, az adott társadalmi kontextusban érvényesülő emóciók természetébe való belelátás szintén a kutatás része kell, hogy legyen. Jelen elemzésünk szempontjából közvetlenül a rendszerváltozás során érvényesülő magatartásmódok kialakulásának értelmezése releváns.

A közelmúlt tapasztalata után a társadalmi zártságról a rendszerváltozás által ígért új kor irracionális várakozásokba fordult át. Egyrészt az Aranykor demagóg ideológiai támogatottsága, másrészt a közvetlen valóság társadalmi tudathasadást okozó állapotából való felszabadulás kedvezett az új rendszerrel szemben támasztott, érzelmileg túlfűtött elvárások kialakulásának. A *falusi sorsforduló*¹⁶⁹ a helyi közösségek kapcsolatrendszerében is gyökeres átalakulásokat eredményezett. A posztoszocialista időszak a falusi régiókban gazdasági recesszióval, a tulajdonviszonyok, a társadalmi rétegződés és osztálystruktúra átalakulásával járt együtt, melyet jelentős modernizációs válság és értékválság is súlyosbított.¹⁷⁰ Az egyensúlyi helyzet megteremtésére irányuló törekvések nagymértékben az identitással kapcsolatosak. Az ezt működtető ideológia egy sajátosan kisebbségi, szimbolikus attitűddel, a *megmaradással* függ össze. Értelmezésünkben a kisebbségi helyzet termeli ki azt a kényszert, amely az erdélyi településeket arra készítette, hogy a megmaradás ideológiája mentén addigi lokális

¹⁶⁹ Lásd BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László: *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, Budapest: MTA PTI és Számalk Kiadó, 1999.

¹⁷⁰ KOVÁCH Imre: A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában, *Korunk*, 1995. VI/5. Itt: 81.

kapcsolataikat kiterjesszék, újakat hozzanak létre. A lokális kapcsolatok kiterjesztésének egyik lehetőségét jelentette a testvérfalu kapcsolatok létrehozása.¹⁷¹

Romániai településsel a rendszerváltást megelőzően gyakorlatilag nem volt a magyar településeknek testvéri kapcsolata; kialakulásuk a rendszerváltást követően indult el, és azóta is töretlenül emelkedik.¹⁷² A testvér-települési kapcsolatrendszerek kiépülése tehát sajátosan rendszerváltozás utáni jelenség, amely meghatározza az erdélyi falvak ünnepi időhasználatát, hatással van a szabadidő eltöltésére, a másság/idegenség intézményesített megtapasztalására szolgáltatót alkalmat, amely ugyanakkor gazdasági javakra konvertálható tudatos kapcsolati tőkehalmozás eredménye.

3. Elemzési lehetőségek

*Testvérfalu kapcsolat*on egy erdélyi és egy Erdélyen kívüli falu közötti kapcsolatrendszer egészét értjük, amely egyaránt kiterjed a gazdaság és a kultúra szférájára. Elemzésemben főleg ezen vonatkozásokra fogok kitérni. Hogyha a jelenség meghatározására elfogadjuk a fenti definíciót, ezen túlmenően szembe kell néznünk néhány újabb kutatás-módszertani problémával.

Fennebb azt állítottuk, hogy a testvérfalu kapcsolatok létrehozásának ösztönző ereje az erdélyi települések perspektívájából szemlélve a kisebbségi helyzetből pozícionált lokális és nemzeti identitás(ok) megerősítésére való törekvés. Kérdés azonban, hogy lehet-e ugyanabban a működési kontextusban elhelyezni a magyarországi településekkel, valamint a nyugati országok falvaival kialakított testvértelepülési kapcsolatrendszereket? Hogyha egyazon kérdéskörben tárgyaljuk a kettőt, melyek azok a találkozási pontok, valamint eltérések, amelyek e kapcsolatok működési elveire, konkrét magvalósulására rávilágíthatnak? Helytálló-e kiindulási hipotézisünk, hogy a testvérfalu kapcsolatok működési kontextusa a *gazdasági csere* és a *turizmus*, ideológiai szervezőelve pedig a *lokalitás*?¹⁷³

¹⁷¹ A magyar szórvány egzisztenciális problémái fölött töprengve az egyik sajtóorgánium például így értékeli a testvértelepülési kapcsolattartás jelentőségét: „Elvakarjuk mindegyre a nemzettestre operált trianoni töpörtyűt.” (*Szabadság* 2001. augusztus 8.)

¹⁷² GICZI Johanna – SÍK Endre: A települések kapcsolati tőkéjének egy típusa – a testvértelepülések, *Szociológiai Szemle*, 2003. 4. Itt: 34–54. 39.

¹⁷³ A *lokalitás* fogalmát az Arjun Appadurai által meghatározott értelemben használom, aki ez alatt mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat – és nem fokozatokat vagy térbeliséget – ért; olyan összetett fenomenológiai minőséget, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a

Giczi Johanna és Sík Endre a testvértelepülések szociogenezise, a kapcsolatok létrehozásában közrejátszó késztetések értelmezése során fontosnak tartották megvizsgálni, hogy mekkora szerep jut ebben a tudatos tökékezésnek, illetve olyan megfontolásoknak, mint az altruizmus, az etnikai azonosságérzés, a történeti folytonosság megőrzésének vágya, a (helyi, regionális vagy/és nemzeti) politikai érdek vagy a véletlen. A szerzők kiemelik, hogy a testvér-települési kapcsolatok létrejöttének elsődleges (első helyen megnevezett) oka leggyakrabban a kultúra és a hagyomány, amit a gazdasági megfontolás követ.¹⁷⁴

Mivel a testvérfalu kapcsolatok nem csupán egyszerreplősek, ezért az elemzés során szét kell választanunk azokat a motivációs tényezőket, amelyek ezek működése során érvényesülnek, még akkor is, hogyha a hangsúlyt az erdélyi településekben játszott szerepük bemutatására helyezzük. Emellett fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy kik a szereplői a kapcsolatok működtetésének, mivel feltételezésünk szerint nem azonos érdekeltségek és késztetések mentén vannak jelen a működő kapcsolatokban a faluközösségek egyes tagjai. Az alábbi, munkahipotézisnek tekinthető táblázatban összegezzük azokat a motivációs tényezőket, amelyeket a vizsgált települések kapcsolataira nézve relevánsnak tartottunk.

Erdélyi perspektívából		Erdélyen kívüli perspektívából	
Magyarországi	Nyugati	magyarországi	Nyugati
nemzeti identitás	-	nemzeti identitás	-
Lokalitás	Lokalitás	erdélyiség	jótekonyság
gazdasági erőforrás	gazdasági erőforrás	-	-
Turizmus	Turizmus	faluturizmus	faluturizmus
Kultúra	-	kultúra	egzotikumkeresés
Oktatás	Oktatás	-	-

viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoznak létre. (APPADURAI, Arjun: A lokalitás teremtése, *Regio*. 2001. XII/3. Itt: 3–32.)

¹⁷⁴ Lásd GICZI – SÍK 2003. 34–35. és 42.

gazdasági érdek	-	gazdasági érdek	-
Vallás	-	vallás	-

1. ábra A testvérkapcsolatok létrehozásának motivációs tényezői

A testvérkapcsolatok működésében szinkretikusan egymásra épülve figyelhetünk meg kulturális, turisztikai, emocionális és gazdasági vonatkozású késztetéseket. Az alábbiakban az áttekinthetőség kedvéért strukturáltuk ezeket:

1. **kulturális:** történeti hagyomány, új hagyományok (pl. falunap, templomszentelés, iskola, műemlék és harangavatás, oktatás, hagyományokkal való ismerkedés, ünneplés);
2. **turisztikai:** egzotikumkeresés, szabadidő-felhasználás, a mindennapokból való kilépés;
3. **emocionális:** altruizmus, lokalitás megélése/szülőföld-élmény, nemzeti identitás megélése, a mindennapok heroizálása;
4. **gazdasági/gyakorlati:** csere, befektetés, vásárlás, oktatás, kapcsolatitőke-halmozás.

Az általunk vizsgált esetek arra engednek következtetni, hogy a *vallási* motivációk – mint később látni fogjuk – nem releváns részei egy-egy kapcsolat működtetésének, habár adott esetben az egyház megpróbálja vallási/ideológiai keretbe integrálni a kontaktus működését.

Valószínű, hogy ezek a motivációk igen differenciáltan jelennek meg társadalmi csoportoktól és korosztályoktól függően. Mivel igen változatos impulzusok éltetnek egy-egy kapcsolatot, a lokális közösségekben többek számára is hasznosságot jelent ezek fenntartása. Az okok változatossága lehet a magyarázata annak, hogy a Romániához kötődő magyarországi települések térbeli eloszlása semmiféle szabályosságot nem mutat, mivel nemcsak a határszéli, hanem az ország belsejében, sőt a túlsó határon található települések is szoros kapcsolatot építettek ki romániai városokkal, községekkel.¹⁷⁵

3.1. „Ideológiai álca” és kapcsolati tőkehalmozás

A kapcsolatfelvételre való ösztönzések sorában van a közös *történelmi hagyományra* való utalás is. Ennek jegyében szervezik meg például Pilisszentlászlón a Kárpát-medencei

¹⁷⁵ Lásd GICZI Johanna – SÍK Endre: Testvértelepüléseink. in: *Önkormányzati kutatás. TÁRKI*, (BOTOS Krisztina – FLECK Gábor – GICZI Johanna – MICHALKÓ Gábor – SÍK Endre – TANAI Péter) Budapest, 2002, Itt: 61–79; 70.

Szentlászló települések találkozási pontját, ahova a héderfői képviselőket csupán azért hívták meg, mivel egy községbe tartozik a Maros megyei Oláhszentlászlóval és Kísszentlászlóval.

A látogatásokra a másik falu valamilyen jelentős eseménye ad alkalmat, csupán elvétve fordulnak elő *egyszerű látogatások*. Ezek funkcionális működési kontextusa a *turizmus*. A fogalmat ez esetben (a nyugati modelltől eltérően) a Hermann Bausinger által ajánlott értelemben használom, aki a turizmust a határok időleges megszűntének kulturális, érzelmi állapotaként értelmezi.¹⁷⁶ Nyilvánvaló, hogy az erdélyi és a magyarországi közösségek esetében fokozottan érvényesül a nemzeti identitás megélésére való irányulás.

Az egyes családok számára éppen a testvérfaluval való kapcsolattartás jelenti a Magyarországra való kiutazás lehetőségét, ilyen értelemben szórakoztató funkciókat is betölt a látogatás, mivel ez a szabadidő felhasználásának lehetséges alternatívája. Nem mellékes az utazás során tapasztalható gazdasági viselkedés sem, a kiutazás ugyanis a bevásárlásra is alkalmat szolgáltat.

Mindemellett a látogatás a falvak közösségi eseményeinek sorában is jelentős helyet foglal el, rituálisan felértékelte esemény, amelynek ideológiai álcája a közös ünneplés, részvétel a testvérfalu ünnepi idejében. Felértékelte történet lehet ilyen szempontból például a megrendezésre kerülő falunapok, templomszentelés, iskolaavatás. Ez a fajta kapcsolattartás, amely a ritualizáltság mezébe öltözik, azért fontos, hogy szimbolikus tartalmával elfedje a kapcsolattartás egyéb, profán dimenzióit, a turizmust (szórakozás), a gazdasági érdeklődést stb. A rituális események kontinuitása és a kölcsönös faluközi meghívások révén a kapcsolattartás is folytonossá válik. A testvér-települési kapcsolatok hatásaként is értelmezhető egy-egy településen az új hagyományok felértékelődése. Ezáltal hozzájárulnak például a falunapok, falutalálkozók megszervezésének folytonossá tételéhez. A települések közösségcentrikus rendezvényei ceremoniális keret biztosítanak a testvérfalvak küldöttségének látogatásához. A ceremoniális keret különösképpen fontos a kapcsolat működtetésében, mivel a kapcsolatok kialakításának indoklásában kiemelt szerepet kap a kulturális megismerés indoka. Ezek az alkalmak a világi és egyházi értelmiségi elitnek, valamint a falu köztisztviselői vezető rétegének biztosítanak önreprezentálási alkalmakat.

A helyhatósági választásokon a településen megítélési szempont, hogy az egyes személyek milyen kapcsolatban állnak a testvérfalu képviselőivel, milyen a „kinti” megítélésük, mivel a kapcsolattartás az egyes települések számára be nem vallott gazdasági érdek is. A

¹⁷⁶ Idézi FEJŐS Zoltán: „Hordák és alternatívok”? A turizmus néhány újabb megközelítése, in: *A turizmus mint kulturális rendszer*. (szerk. FEJŐS Zoltán), Budapest: Néprajzi Múzeum, 1998, Itt: 5–9.; 5.

polgármester-jelöltek és a tanácsosok ennek révén a helyi választásokkor egy megkettőződött társadalmi nyilvánosság szereplőivé válnak. A testvérfalu részéről jövő visszajelzések, értékítéletek fontosak, mivel legitimé tehetnek kiemelt pozíciókat a faluközösségen belül, ezáltal valamelyes státusmozgáshoz járulhatnak hozzá. A falu vezetéséhez tartozó, vagy ahhoz csatlakozni kívánó személyek hatalmi harcának egyik összetevője így a testvérfaluvallal kiépített kapcsolati tőke növelése is. A testvérfalu kapcsolat így a helyi „politikai szimbolika”¹⁷⁷ részévé válik, mivel a presztízs új formáinak megkonstruálásához, az ezt kifejező jelrendszer kialakulásához járul hozzá.

Adataink szerint a lokális kapcsolatháló kiterjedése néhány esetben a házassági kapcsolatokat is érintette, vannak olyan falvak, ahol a testvértelepülések találkozási alkalmai során házasságok is kötöttek. Az általunk behatóbban vizsgált két településen nem volt erre példa.

A testvértelepülés meglátogatása másrészt a lokalitás és a „szülőföld-élmény” fokozott emocionális megélésére is alkalmat szolgáltat, segít a mindennapok életvitelét a szülőföldön való megmaradás heroikus küzdelmévé átminősíteni. Lehetőséget szolgáltat arra, hogy az egyén megélje a nemzeti mítoszra való rákapcsolódás felemelő érzését. A Kovászna megyei Málnás polgármestere beszámolójának részletében, amely a testvérfaluvallal való egyik találkozás története, ezt találjuk:

Lehetőségünk adódott testvérfalu kapcsolatot felvenni már 1990-ben a magyarországi Berhida községgel. Igazi testvérkapcsolat alakult ki. Minden évben meglátogatjuk őket, ők is meglátogatnak minket. Annyira elmélyült ez a kapcsolat, hogy nemcsak családi barátságok szövődtek, hanem már házasság is lett ebből a viszonyból. Bükszádi lány berhidai fiúhoz ment feleségül. A tavalyelőtt felnőtt csoporttal mentünk Berhidába. Falunapokra. Egy busznyi bükszádi kirándulócsoporthoz indult el. El tudod képzelni, hogy ami egyszer szem-szájnak kell, azt mindent megadtak ott, tenyerükön hordozták, és amikor eltelt a harmadik nap, az egyik falusi bácsi, bükszádi bácsi, estefelé odajött hozzám az utcán, Berhidán, és azt mondta nekem: Polgármester úr, tessék elhinni, nagyon jól érzem itt magamat. Nagyon-nagyon kedves emberek. A lelkiüket is kiteszik értünk. De úgy hiányzik a bugyogói borvíz, és úgy hiányzik a bükszádi levegő. (...) És akkor elgondolkodtam, hogyhogorossza mi helyünk? (...) Balogh Péter nagyapám (...) mindig elmondta nekem a következőt, és ez úgy megragadt bennem. Idézem: Ne hagyd

¹⁷⁷ Vö. KAPITÁNY Ágnes– KAPITÁNY Gábor: *Nemzeti és politikai szimbólumok változásai a 20. században*, in: *A magyar jelrendszerek évszázadai*, (szerk. VOIGT Vilmos – BALÁZS Géza): Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 1998, Itt: 121–150.; 141.

*el a szülőföldet, ne hagyd el az ősi házat. Azt hiszem, hogy ez a pár szó, ez annyira helyhez kötött, és annyira belém oltotta a szülőföld szeretetét, hogy én azt mondanám, hogy sem az idő, sem a hely nem rossz, ahol mi születünk. Én az idővel és a hellyel is nagyon meg vagyok elégedve. Hogy az időben voltak nehézségek? Ez igaz. Ezeket a nehézségeket, ezeket a megpróbáltatásokat a székely nemzet, a székely nép évszázadokon keresztül leküzdötte. Megküzdött a helyért, megküzdött a létért is, és fennmaradt. Létezik. Máshol idegen vagy. Igazán itthon a szülőföldön vagy.*¹⁷⁸

A vendéglátás másik aspektusa a *személyes kapcsolatépítés*, mivel az esetek többségében a cserelátogatások alkalmával a vendég és vendéglátó szerepkör szimmetrikusan felcserélődik. Ha az egyik család visszalép a vendéglátói szerepkörtől, azt jelenti, hogy úgy érzi, a kapcsolat gazdasági egyensúlya megbomlott, mivel a vendég család várakozásukon alul ajándékozta meg őket. A magyarországi települések lakói legtöbb esetben élvezeti cikkeket ajándékoznak, de a hosszabb időtartamú, jól működő kapcsolatok esetében háztartási berendezések, gépek is lehetnek a „csere” tárgyai. A testvérkapcsolat működtetéséből adódó szimbolikus ajándékozás keretén belül kerültek a rendszerváltozás után az erdélyi falvakba olyan fontos használati eszközök, mint például nagy teljesítményű használt villanyszivattyúk, fejőgépek, kerékpárok stb. Az erdélyi falvak többnyire hagyományos kézművességi tárgyakkal viszonyozzák az ajándékokat, a héderfájaiak például a két, „etnobizniszre” specializálódott település, Korond és Nagykend kézműves termékeivel szokták az ajándékcserét lebonyolítani.

3.2. A testvérkapcsolat mint konfliktusteremtő tényező

Mary Douglas szerint ha szemügyre vesszük a társadalmi események sorát, s megnézzük, hogy azok hogyan vannak kódolva, akkor ezzel az eljárással egy társadalmi mikrorendszer alaposabb megértéséhez juthatunk el.¹⁷⁹ A testvérfalvak esetében is lényeges megvizsgálnunk a kapcsolatok működése során érvényesülő szociális előírásminták természetét. Az egyes falvak időnként kijelölik a lokális közösség azon tagjait, akik bizonyos alkalmakkor látogatásokat tesznek a testvérfaluban. Annak, hogy ilyen alkalmakkor ki lehet a küldöttség tagja, társadalmi szabályozottsága van. Mindez szorosan összefonódik a közösségen belüli érdek- és presztízsharcokkal, ezért fontos társadalmi esemény is. Emiatt az ezzel kapcsolatos

¹⁷⁸ *Székely perem*. BALOGH Gábor, Málnás község polgármesterének levele. www.szekelyperem.htm

¹⁷⁹ DOUGLAS, Mary: *Egy étkezés megfejtése*, in: *Rejtett jelentések*, (DOUGLAS, Mary) Budapest: Osiris Könyvtár, 2003, Itt: 289–316.; 289.

lokális döntéseket időnként szinte szükségszerűen belső feszültségek és haragesemények kísérik. Feljelentések, intrikák jelzik a közösségeken belül kialakuló diszharmonikus állapotot.

A kapcsolatműködtetés során természetesen igen differenciált érdekeltségek együttes hatásával számolhatunk. Az általunk behatóbban vizsgált két településtől eltérően a példák azt mutatják, hogy a testvércapcsolat építésének gyakorlatából egyre inkább kiszorul az értelmiségi elit, helyét az adminisztratív vagy nómenklaturista elit veszi át. Ennek okait véleményünk szerint a kapcsolattartás motiváló tényezői között kell keresnünk. Míg az értelmiségi elit legtöbbször csupán kulturális tőkéjét, presztízst konvertálja be ezekbe a kapcsolatokba, addig a fent jelzett csoportok főként gazdasági együttműködésre törekszenek. A kapcsolat fenntartása esetenként személyes anyagi előnyökkel jár, ezért minden közösségben megfigyelhető a kisajátításra való törekvés. Ennek megfelelően az egyházi és a világi értelmiség a testvérfaluval való kapcsolattartást főként a falu kulturális jellegű eseményeinek dominanciájával próbálja kisajátítani. A nem magyarországi falvakkal való kapcsolattartás esetén helyzeti előnyt jelent számukra egy közvetítő idegen nyelvnek az ismerete. Nem ritka az sem, hogy az egyéni érdek miatt a két csoport képviselői között feszültségek keletkeznek.

Konfliktust kiváltó tényező lehet, hogyha egy közösségi igény által kondicionált, többnyire „alulról jövő” kezdeményezést a lokális társadalom egyik meghatározó csoportja – például a tanári karból és az egyházi szereplőkből álló kulturális elit – próbál irányítása alá vonni. Az ehhez hasonló konfliktusok részben kulturális természetűek, mivel a hagyományos faluközösségek normába ütközőként értékelik azt, hogy a közösség egy bizonyos csoportja személyes célokra használ fel egy olyan kapcsolati tőkét, amely létrejöttének számos motivációs tényezője – mint láttuk – jelentős mértékben emocionális és ideológiai természetű. Az eseményben érintettek legitimizációs stratégiák alkalmazására kényszerülnek. Az egyik mezősi településen 2001 decemberében a községi elöljárók az iskola vezetésének a lemondását követelték, mivel egyes tanárok testvér-települési látogatása ürügyén az iskolában szünetelt az oktatás:

Ellenőrzést végeztek a (...) helyi tanácsosok az iskolában, ahol meglepetésükre üres tantermeket találtak: az iskolaigazgató és a matematikatanár belgiumi utazását kihasználva, közel két héten át szünetelt a tanítás. Az elfogadhatatlan helyzet miatt jogosan felháborodott községi elöljárók az iskola vezetésének lemondását követelik, tudtuk meg a (...) polgármesteri hivatalban.

Az ügygel kapcsolatban (...) az iskolaigazgató írásban juttatta el véleményét a szerkesztőségbe: Szeretném tudomásukra hozni, hogy nem saját érdeünkben mentünk el egy ötnapos programra a belgiumi testvérfalunkba, hanem a (...) közügyeket szolgáltuk. Faluturizmus és számítástechnika témájú előadásokon vettünk részt, valamint iskolalátogatásokon, azzal a céllal, hogy iskolánkban kifejlesszük az Internet tanítását. Ehhez természetesen szükség volt a (...) matematika tanárok jelenlétére és a testvérfalu-kapcsolat vezetőire. Az iskolából a tanfelügyelőség engedélyével távoztam, és helyettes igazgatót neveztünk ki (...) a román szakos tanárnő személyében. A tanítás a megszokott módon folyt, áll az igazgatói közleményben.¹⁸⁰

3.3. Testvértelepülés és testvérgyülekezet viszonya

A testvérfalu-kapcsolat szervezői a kialakítás kezdeti fázisában az egyházi vagy világi értelmiség, társadalmi szereplője azonban a faluközösség minden tagja lehet. Azokban az esetekben, amikor a helyi egyházak koordinálják a kontaktus működését, a testvérfalu-kapcsolat a lokalitás ideológiai tartalmán túlmenően vallási, ideológiai lényeggel töltődik fel. A testvérfalu ebben a kontextusban (fogalmilag) *testvérgyülekezetté* minősül át. Ennek ellenére a testvérgyülekezeti kapcsolatépítés funkcionálisan azonos eredők mentén szerveződik. Héderfáján a két közösség felekezeti különbözősége ellenére a testvér-települési és testvér-gyülekezeti dimenzió összeolvadni látszik. A templom ez esetben az ünneplés, a már említett, rituálisan felértékelte esemény(ek) színterévé válik, a kölcsönös köszöntéseknek, megemlékezéseknek is helyet ad (például egy falunap esetében).

4. Mikroszint

Az alábbiakban a kapcsolatok magyarországi és nyugati típusának bemutatását kísérem meg két szomszédos Kis-Küküllő menti település Héderfája és Bonyha „külső kapcsolatrendszerének” bemutatása révén. Héderfája etnikai szempontból meglehetősen homogén, ugyanez mondható el vallási összetételéről is (reformátusok), tipikusan agrárjellegű település, a növénytermesztés és hagyományos állattartás mellett a szőlőtermesztés ágazata gazdasági specializálódásként jelentkezik.¹⁸¹ Bonyha etnikai szerkezetét tekintve vegyes

¹⁸⁰ Romániai Magyar Szó 2001. december 18.

¹⁸¹ Héderfája etnikai, felekezeti összetételéről, gazdasági viszonyairól, infrastruktúrával való ellátottságáról lásd bővebben: PETI Lehel: *Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdaság specializáció*

összetételű település, románok, magyarok és cigányok lakják nagyjából egyenlő számarányban. Felekezetileg vegyes település: legnagyobb számú a reformátusok és ortodoxok közössége. A település nem rendelkezik hagyományos és jellegzetes gazdasági specializációval, habár a település lakóinak túlnyomó többsége jelenleg a mezőgazdaságból él.

4.1. A nyugati modell

Eltérő viszonyok jellemzik a magyarországi, illetve más ország közösségeivel való kapcsolattartást. Míg ez utóbbi egyértelműen aszimmetrikus viszonyt jelent, addig a magyarországi falvakkal való kapcsolat többé-kevésbé szimmetrikusan valósul meg. A nyugati testvértelepülések esetében az aszimmetria a kapcsolattartás funkcióiból adódik. A kapcsolat *segély* formájában valósul meg. Ebben a kontextusban a hazai közösség passzív szereplő, a kapcsolat működését teljes mértékben az *adományozó* közösség képviselői kondicionálják.

Bonyhán például egy belgiumi testvér-települési kapcsolat létesítése révén a központi iskolába korszerű infrastruktúra került, központi fűtést szereltek fel. Mivel Bonyha multietnikus község (magyarok, románok és cigányok lakják nagyjából egyenlő arányban) a belga településsel létesített kapcsolat „etnikailag semlegesnek” minősült, nem sértette egyik etnikum szimbolikus értékvilágát sem. Tudomásom szerint a magyar közösség nem törekedett magyarországi faluval való kapcsolatrendszer kiépítésére, amely etnikai alapon történő diszkriminációhoz vezetett volna a kapcsolat révén nyert forrás elosztásában. A kapcsolatot a helyi értelmiségi elit, a tanárok működtették. A beruházás és a segélyakciók mellett ezen kapcsolat keretén belül kétirányú turizmus is működött, a helybeli elit tagjainak is lehetősége volt a nyugati testvértelepülést szervezett kirándulások keretében meglátogatni. Úgy véljük azonban, hogy ez a gyakorlat az elszigeteltebb, kisebb lélekszámú településeken nem érvényesült; hogyha a település nem rendelkezett értelmiségiekkel, vagy azok nem vállalták a kapcsolat működtetését, a nyugati település befagyasztotta azt. Ugyanez érvényes a kontaktusfelvétel szociológiai esélyére is. Ugyanis minél nagyobb egy település, annál nagyobb az esélye annak, hogy testvértelepülésre talál, illetve hogy ezek száma nagy lesz, lévén, hogy a település nagysága a kapcsolatok építéséhez szükséges erőforrások

(„láthatóság”, „kíváncsiság”, illetve a kapcsolatok kezeléséhez szükséges tranzakcionális költségek, pl. információszerzés, utazás, ceremónia) meglétével pozitívan korrelál.¹⁸²

Héderfája gazdasági megsegítésében 1989-et követően egy holland közösség vett részt. A holland közösség az iskola támogatását tűzte ki céljául, a kapcsolatot a tanárok és az egyházi elöljárók, tehát főként értelmiségiek működtették. A segélyelosztás körül kialakult belső konfliktusok miatt a kapcsolat egy ideig megszakadt, majd újjáélesztették. Ennek eredményeként a hollandok a helybeliek közreműködésével korszerű játszóteret építettek a falu központi részén. A játszótér megépítését a testvér-települési kapcsolatrendszer holland irányítói lényegében csak megszervezték. Az előre gyártott építőelemeknek a szállítását, összeszerelését, felállítását projekt keretében valósították meg, az akcióban a holland testvértelepüléssel szomszédos falvak értelmiségi fiataljai, főként egyetemisták vettek részt, akik több hasonló projektet is lebonyolítottak, például Afrikában. A kapcsolatirányítók esetében megfigyelhető volt a közösség szervezésre való törekvés: azonos színű pólókat osztottak ki a munkálatokban részt vevők számára. Elmondták, hogy tudatosan nem választották a narancssárga színt, hogy ne a holland jelleg legyen domináns a látogatás ideje alatt. Két hetes tartózkodásukból az első hetet fordították a munkálatokra, a második héten kirándulásokat szerveztek az ország különböző vidékeire.

A hollandok egy héderfáji fiataalt hozzásegítettek ahhoz is, hogy hosszabb ideig tanulhasson Hollandiában, biztosítva számára a kinti tartózkodás összes feltételét, felvállalva minden költségét.

Megfigyeléseim szerint a nyugati falvakkal kialakított kapcsolatok általában rövid életűek voltak a rendszerváltozás után, a nyugati település néhányszori segélyakcióján túlmenően, amely időnként lokális beruházások formáját öltötte, nem jelentettek huzamosabb kapcsolattartást. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy nem teljesültek az adományozó közösségeknek a testvértelepüléssel szemben támasztott elvárásai. Egy holland adományozó testvérgyülekezet egyik képviselője a vele folytatott beszélgetés során elmondta, hogy a segélyakciókat a holland közösségek úgy képzelik el, mint a falvak gazdasági önszerveződését elősegítő anyagi támogatást. A faluközösségek részéről tanúsított időnkénti passzivitás, az elosztás körül kialakuló konfliktusok elbizonytalanítják, megdöbbennek őket. Más szóval: 1989-et követően az erdélyi magyar falvak gazdasági, szociális, mentalitásbeli

¹⁸² Vö. GICZI – SÍK 2003. 48.

okok miatt (ezek értelmezése most nem áll módunkban) nem tudták feltölteni a nyugati közösségek által kitermelt predispozíciókat, ami sok helyen a kapcsolatok beszűküléséhez, elsekélyesedéséhez, a segélyek elmaradásához vezetett. Adott esetben a falvak is túlzott igényeket fűztek a nyugati települések segélyeihez. Ezeket az elvárásokat csak fokozta az, ha valamelyik szomszédos település jól működő kapcsolat révén jelentős befektetések hozadékát élvezhette.

A segélyek elosztása körül főleg azokban az esetekben alakultak ki konfliktusok, amikor az adományozók a helyiekre bízta ezeket az elosztásokat. Azt tapasztaltuk, hogy könnyen konfliktusok alakultak ki, hogyha a támogatások családok, személyek között kerültek elosztásra és nem valamilyen közösségi célra (például osztályterem építése, templom felújítása, játszótérépítés, orgonavásárlás) fordították őket. Héderfáján például az elosztással kapcsolatos lokális feszültségek is hozzájárultak ahhoz, hogy 2005 elején a holland testvérfalu képviselői befagyasztották a kapcsolatot.

Peter Burke *Népi kultúra a kora újkori Európában* című nagy hatású könyvében írja, hogy „a népi kultúra felfedezése a »kulturális primitivizmus« mozgalmának volt a része, amelyben egyenlőségjel került a régi, távoli és a népi közé”.¹⁸³ Burke megfigyelte, hogy a kulturális perifériák iránti hagyományos érdeklődés régi keletű, de a 18. század végén, a 19. század elején teljesedett ki. Valószínű, hogy az általunk vázolt esetekben is számolnunk kell a kulturális autentikusság megélésére irányuló magatartással. Elképzelhető, hogy a nyugati látogatók érdeklődése az erdélyi lokális kultúrák iránt az is motiválta, hogy ezekben a falvakban „funkcionális népi kultúrát” figyelhetnek meg az egyes nyugati (partikuláris) kultúrák kiállítottságához, mesterkélttségéhez képest.

Néhány adat arra utal, hogy a nyugati látogatók viselkedésmódjára időnként anticivilizációs magatartás jellemző. Egy többségében korábban szászok által lakott, ma multietnikus Maros megyei településen például a közösség ellenérzéseit váltotta ki egy nyugati csoport magatartása, amely a huzamos látogatási idő alatt a falu nehéz helyzetben lévő cigány családjaiból származó lányoknak fizetett prostitúciós szolgáltatásaikért. A civilizációs gátlások alóli felszabadulásként értelmezhető a látogatások ideje alatti túlzott alkoholfogyasztás is, valamint az ennek következtében fellépő (a falu értékrendje valamint a nyugati normák alapján is) deviánsnak minősülő magatartás.

¹⁸³ BURKE, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest: Századvég [Osiris] Kiadó – Hajnal István Kör, 1991. 25.

4.2. A magyarországi modell

Magyarország Romániával kialakított jellemző testvérkapcsolatait elemezve Giczi Johanna és Sík Endre megállapította, hogy a rendszerváltozás után a határok megnyitásával a magyarországi települések közel egyharmada segítő szándékkal fordult az erdélyi magyar települések felé, az ekkor létrejövő kapcsolatok kifejezetten a határon túli magyarság gazdasági megsegítését célozták meg. Kiemelik, hogy „a segítség mellett fontos okként szerepelt a barátságos viszony kialakítása”. A kutatók továbbá két szakaszt neveznek meg a kapcsolatok fejlődése szempontjából. A „második szakaszban” szerintük a kapcsolatalakítás elsődleges szempontjaként az anyaország részéről továbbra is a földrajzi közelség és a segítségnyújtás dominált. Úgy vélik, hogy az erdélyi települések kapcsolatteremtési szándékának hatoda kifejezett segítségkérés volt. Harmadik szakaszként az utóbbi négy évet különítik el,¹⁸⁴ amelyben az anyaország kapcsolatfelvételének készségei között a kultúra, és kisebb mértékben a határon túli magyarokkal való kapcsolattartás, a romániai magyarság segítségét említik. Az erdélyi települések perspektívájából a kölcsönös kapcsolatok motivációi között a hagyományok élesztését, a barátság kialakítását és a kölcsönös megismerés „óvatos indokait” szerepeltetik.¹⁸⁵

Az, hogy egy település rendelkezik-e vagy sem testvérfaluval, az illető település önmegjelenítő diskurzusának részévé válik, a rendszerváltozás utáni lokális helyzetértelmezésnek fontos összetevője. Egy erdélyi településnek a polgármestere egy újságcikkben például azon kesereg, hogy az általa vezetett településnek még testvérfalu sem jutott, amely a település fejlődésbeli kilátástalanságát, jövőkép nélküliségét hangsúlyozza ki:

*Itt vagyok ezzel a Kövendi Élettel, mögöttünk a nagy szocializmussal, lerombolt gazdasági épületekkel. Addig jutottunk, hogy nekünk még testvérfalu se jutott ebben az új demokráciában. A '89 előtti állam komoly összegeket fordított a falu tönkretételére, ma a gáz bevezetésére se futja. Tisztába kellene végre lennünk: a Mikulás nem hoz semmit...*¹⁸⁶

Ez a szemlélet világosan tükrözi, hogy adott helyzetben a súlyos gazdasági problémákkal küszködő erdélyi magyar települések reménykedő, vegetáló alapállásban mennyire hangsúlyozottan várták a kívülről jövő megsegítést.

Az általunk vizsgált esetek azt bizonyítják, hogy valamely magyarországi település testvérfaluvá választása nem racionális megfontolásokat követ, az esetek többségében sokkal fontosabb ennél a gesztus szimbolikus indokolása. Héderfája például azért létesített kapcsolatot éppen a magyarországi Hédervár nevű településsel, mivel a falu névbeli

¹⁸⁴ A tanulmány 2003-ban jelent meg.

¹⁸⁵ GICZI – SÍK 2003. 45.

¹⁸⁶ Szabadság 1997. december 1.

hasonlósága a társadalmi közvetlenség érzetét keltette, a másik közösséggel való mentális azonosulás kontextusát teremtette meg. A falvak felekezeti különbözősége – Hédervárt túlnyomórészt katolikusok lakják, Héderfája pedig 98 százalékban református település – nem jelentett problémát a kapcsolat létrehozásában. Más települések esetében is megfigyelhető a falvak névrokonságon alapuló testvérfaluvá választása. Ez a gyakorlat a fentebb említett sajátos szociálpszichológiai kontextus miatt vált általánossá, amikor ezek kezdeti alakulási fázisában nem a racionális megfontolások, hanem érzelmi, mentális igények játszották a főszerepet. A „testvértelepülési robbanás e kezdeti hőskorát optimista, őszinte és közvetlen kapcsolatteremtési aktusok sorozata jellemezte”, ekkoriban „elfeledettnek vélt közösségek érezhették meg (...) azt, hogy mégiscsak van emberi szolidaritás, határokon, sőt, régiókon, nyelvi és kulturális különbözőségeken túllépő, bensőséges kapcsolatokra áhító őszinte szándék”.¹⁸⁷

4.3. Ajándék – faluturizmus – idegenforgalom

A testvérfalu-kapcsolat működtetésében a legnagyobb közösségi esemény a *látogatás*. Egy-egy látogatás alkalmával esetenként egy egész busz népe is lehet egy falu vendége. Az elszállásolás „házaknál” történik, előzetes feliratkozás alapján bárki lehet vendéglátó. A vendégül látásnak fontos gazdasági vonatkozásai vannak. Az ezért járó fizetséget a vendégek szimbolikus *ajándékozás*ba burkolják.

Marcel Mauss az ajándékozás *totális* társadalmi jelenségként való megragadása közben felhívja a figyelmet a szolgáltatások mondhatni önkéntes, látszólag szabad és érdektől mentes, ugyanakkor mégis kötelező és érdekek által vezérelt jellegére. Megfigyelése szerint e szolgáltatások szinte mindig ajándékok formáját öltötték, nagylelkűen adományozott ajándékokét, akkor is, amikor az ügyletet kísérő gesztus csupán fikció, formalitás és társadalmi hazugság, s a háttérben kötelezettség és gazdasági érdek állt (Mauss 2000. 197–198.).¹⁸⁸ Az ajándékozás gyakorlata végeredményben gazdasági csereként működik, amely megfigyeléseim szerint egyfajta szimbolikus gesztusrendszerbe van beleágyazva. A faluközösségeken belüli ajándékadások szimbolikus jellegére, valamint gazdasági vonatkozásaira több munka is felhívta a figyelmet. Az államszocializmus idején az élelmiszerrel, élvezeti cikkekkal való ajándékozás a „túlélő stratégiák” részét képezte. Később az informális gazdasági technikák működésébe is beépült. Látható, hogy valamely gazdasági

¹⁸⁷ MAGYARI Nándor László: Testvérfalvak, testvérvárosok. *Korunk*, 1995. VI/5. Itt: 5–7.; 5.

¹⁸⁸ MAUSS, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 2000. 197–198.

cél beteljesítésére való törekvés közvetett formája az ajándékozás. Működési feltétele az, hogy mindkét fél értse a gesztus valódi tétjét. Ennek érzékeltetésére egy megfigyelt helyzetet vázolok fel.

A rendszerváltozást követő években holland turisták érkeztek Héderfájára. A látogatás célja a turisták részéről teljesen hasonló ahhoz a jelenséghez, amely az erdélyi falvakkal való kapcsolatfelvételt a külföldi közösségek részéről motiválta: a tradicionális kultúrák iránti vonzalom, a nyugati társadalmakhoz képest tapasztalható szegénység, a lokális kultúrák egzotikumként való megélése. A településen éppen lakodalom zajlott, a „lakodalmas ház” pedig meghívta az idegeneket a kultúrotthonban felszolgált vacsorára. A hollandok elfogadták a meghívást, az ajándékozás eseményekor pedig az akkori viszonyokhoz képest jelentős értéket képviselő ajándékcsomagot adtak a fiatal házaspárnak. Másnap a fiatalasszony két varrottas díszpárnával kereste meg az idegeneket, és értésükre adta, hogy nekik szeretné ajándékozni. A hollandok elfogadták az ajándékot, és megkérdezték tőle, hogy mennyi pénzt szeretne kapni érte. A fiatalasszony láthatóan zavarba jött és azt mondta, hogy semennyit, de „adjanak valamit, ha akarnak.” A hollandok a díszpárnák értékéhez képest jóval kisebb értéket képező mogyorókrém-konzervet adtak a csalódottá váló fiatalasszonynak. A kölcsönös „ajándékok” értékbeli különbségét tekintve nagyon valószínű, hogy a holland fiatalok nem értették meg a felajánlás értelmét. Elképzelhető, hogy teljesen más kulturális jelentést tulajdonítottak annak, mint amit a fiatalasszony valójában várt: a díszpárnái értékének megfelelő külhoni kereskedelmi terméket. Az ilyen jellegű kulturális félreértések, a nyelvi és kulturális kommunikációs problémák miatt is válhatott a nem magyarországi, hanem más nyugat-európai közösségekkel való kapcsolatfenntartás formálissá, esetenként konfliktusossá. A régió falvaiban a turisztikai jellegű szolgáltatásokat számos tradicionális kulturális minta (*pattern*) akadályozza, lévén, hogy ez a társadalom az efféle szolgáltatásokban nem készpénzelszámolású, esetében inkább a munka és a javak ajándékcseréjéről beszélhetünk.¹⁸⁹ Nagyon valószínű, hogy ez az eset a holland fiatalokban a „jószívű bennszülött”¹⁹⁰ sztereotípiájában nyert értelmet, annál is inkább, mivel egzotikum iránti igényük, amely

¹⁸⁹ BENEDEK H. János: *Turizmus és helyi társadalom. A faluturizmus esélyei a Székelyföldön egy konkrét példa tükrében*, in: *A turizmus mint kulturális rendszer*, (szerk. FEJŐS Zoltán), Budapest: Néprajzi Múzeum, 1998, Itt: 103–110.; 109.

¹⁹⁰ Lásd Giuseppe COCCHIARA könyvének *A jó vadember mítoszának útja az európai öntudat felé* című fejezetét. A jó vadember mítosza – mondja Cocchiara – „...egy új érték igénylése, amely a folklór történetét hatalmasán előrelendíti: igénylése mindannak, ami egyszerű és elemi, ellentétben mindazzal, ami mesterkelt és keresett”. (COCCHIARA, Giuseppe: *Az európai folklór története*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1962.; 37.)

utazásukat motiválta, lényegében a harmonikusabb, a szebb, a régebbi – a mítosz – keresésének kontextusában zajlott.¹⁹¹

A látogatás ideje alatt a testvérfalu vendégeit előre megszervezett kirándulásokra viszik, ahova a vendéglátók is elkísérik látogatóikat. A közösségi programokon kívül egyes vendéglátó családok külön programokat is szerveznek, attól függően, hogy mekkora társadalmi tőkét¹⁹² kívánnak felhalmozni vendégeiknél.

A látogatás záró momentuma általában egy közös vacsora, amelyet erre alkalmas közösségi épületben, a művelődési házban vagy a helyi iskola valamelyik tantermében szoktak megszervezni.

A holland közösség képviselői, a csupán néhány személyből álló kapcsolat-irányítók Héderfáján házat vásároltak, amelyet nyári hónapokban használnak. Érdekes módon a bonyhai kapcsolatot működtető idős belga házaspár szintén házat vásárolt a településen, kétlaki életvitelre rendezkedett be, és öt-hat hónapot az évből a faluban tölt.

A nyugati testvérkapcsolatot működtetőknek ez a viselkedése a *rejtett turizmus*¹⁹³ jelenségköréhez vezet. Úgy véljük, hogy a turizmus-meghatározások közül ez esetben az R. Bendix-féle értelmezés a releváns, aki szerint a turizmus a másság/idegenség megtapasztalásának intézményesített módjaként is felfogható, illetve olyan rituális tevékenységként, amelynek középpontjában az autenticitás megélése, átélése helyezkedik el.¹⁹⁴ Ebben a kontextusban a nyugati segéllyel érkezők a magasabb életszínvonalú látogató és a „szegény” helybéli közötti interakciós helyzetét teremtik meg. Kérdéses, hogy a segélyszállítmányok kiosztásának videófelvételen való rögzítése, valamint ennek lejátszása a saját közösségben mennyire van összefüggésben a vad és civilizált archetípusának „újrajátszásával”, amely ilyen értelemben hasonlít például a Kenyába látogató turistáknak a maszáj pásztorok táncbemutatójában való gyönyörködéséhez.¹⁹⁵

„A faluturizmust előnyben részesítő turista legfőbb motivációi között találjuk a »vadság« megtapasztalása iránti vágyat, valamint az idealizált »benszüllött« kultúrák megismerésére

¹⁹¹ WILHELM Gábor: *Az út vége? Turizmus, kultúra és identitás Lijiangban*, in: *Turizmus és kommunikáció*. (Tabula könyvek 1.) (szerk. FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt) Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, 2000, Itt: 216–233; 233.

¹⁹² Vö. BOURDIEU 1997.

¹⁹³ A dolgozat megszületéséhez a Szabó Á. Tőhötömmel való beszélgetések is hozzájárultak, a kiemelt terminusért is neki tartozom köszönettel.

¹⁹⁴ HAVASRÉTI József: *A Sziget Kulturális Fesztivál mint turisztikai jelenség*, in: *Turizmus és kommunikáció*. (szerk. FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt) Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, (Tabula könyvek 1.), 2000, Itt: 39–55.; 39.

¹⁹⁵ Lásd FEJŐS 1998. 5.

irányuló késztetést”.¹⁹⁶ „A turizmusiparnak egzotikus, egyedülálló látványosságokra van szüksége, amelyek hiányoznak vagy jelentős mértékben különböznek a turista mindennapi életterétől. A posztindusztriális, urbánus közegben élőknek a preindusztriális társadalmak kultúrája, környezete új tapasztalatok, élmények lehetőségét kínálja”.¹⁹⁷

Számos példa indokolja, hogy a nyugati közösségeknek távoli falvakkal való kapcsolatépítését a turizmus jelenségek felől is értelmezzük. Az például, hogy Bonyhán az infrastruktúra átadása után több mint száz Korondon (megrendelésre) készített kerámia „fütyülőt” adtak át a testvértelepülés képviselőinek ajándékba (a belga gyermekek számára), lényegében a turizmusipar működési elvén alapszik. A tárgy kulturális jelentéséről van itt szó, a turista „mátság” utáni igényének kielégítésére irányuló törekvésről.

5. Mezoszint

Az egyes háztartások között működő mikroszintű gazdasági kapcsolatok mellett közösségi szintű gazdasági együttműködés is megfigyelhető, amelyet a lokális intézmények (az önkormányzatok és az egyházak, valamint más, intézményként működő csoportosulások, például a nőszövetség) közvetítenek.

Gazdasági szinten a magyarországi önkormányzatok, valamint más nyugati államok önkormányzatai az EU-s csatlakozásra való gazdasági átalakulás folyamatában a kedvező jogi feltételek mellett jelentős anyagi értéket képező használati eszközöket juttattak a testvértkapcsolatok révén az erdélyi települések intézményes képviselőinek (egyházak, önkormányzatok) birtokába. Adott esetben az erdélyi közösségek maguk dönthettek arról, hogy a használati eszközöket, vagy azok pénzbeli ellenértékét akarták-e megkapni. Héderfáján a faluközösség például a magyarországi testvérfalu ajándékának, egy tűzoltó autónak a sorsa felől dönthetett. Mivel a lokális közösség úgy tartotta jónak, a járművet eladták, az ebből származó pénzt pedig közösségi célokra használták fel. Nyugati kapcsolatok révén erdélyi települések magyar nyelvű iskoláikat, óvodáikat korszerűsíthették, kibővíthették, templomokat javíthattak meg, országútjaikat teheték rendbe.

¹⁹⁶ Lásd ROUTSOLA, Helena: *A Lapp Baptisma at the Seita of Tatsi. Faked Traditions and Tourism Industry*, in: *Touristic Construction and Consumption of Culture(s)*, (eds. CSERI, Miklós – FEJŐS, Zoltán – SZARVAS, Zsuzsa), Budapest – Szentendre, 2004, 85–92.; 85. Fordítás tőlem – P.L.

¹⁹⁷ Vö. PETRISALO, Katriina: *Folk Tradition in Tourism*, in: *Touristic Construction and Consumption of Culture(s)*, (eds. CSERI, Miklós – FEJŐS, Zoltán – SZARVAS, Zsuzsa): Budapest–Szentendre, 2004, 101–06.; 101. Fordítás tőlem – P.L.

Másrészt a testvérfalu beépül a lokális történelembe. Az önkormányzatok által kiadott – sokszor turisztikai reklámcélokat szolgáló – helytörténeti kiadványokban, honlapokon fontossá válik a település testvérfalujának a bemutatása, a két közösség jelentősebb találkozásairól való megemlékezés is. A testvértelepülésnek a honlapon való bemutatása reprezentációs funkciókat tölt be. Ily módon, hogyha egy település rendelkezik testvérkapcsolattal, az az illető település életképességére, vezetőinek aktivitására, kompetenciájára, az ott lakók jólelkűségére, nyitottságára vall.

6. Makroszint

A testvérfalvak közötti kapcsolattartás aspektusait makroszinten vizsgálva azt láthatjuk, hogy politikai tényezők is befolyásolták ezek működését. Nem mellékes, hogy a kezdeti lelkesedést követően, amikor a kormányzat nyugatbarát nyitottságát szeretne volna demonstrálni, utat engedett e kapcsolatformák kialakulásának, de miután kiderült, hogy a nyugatiak Romániáról közvetlenül szerzett információi úgy mond „rontják az országról kialakult imázst”, megpróbálták visszafogni, sőt, határozottan megakadályozni e kapcsolatformák kiszélesedését, elterjedését.¹⁹⁸ Ennek ellenére a rendszerváltozás után formálisan a testvérfalvak közötti kapcsolatépítés jogi támogatottságot kapott. Konkrétan a magyar–román alapszerződés 17. szakasza szerint az illetékes állami szervek minden eszközzel támogatni fogják a kulturális cserét a kisebbséghez tartozók, a kisebbségek szervezetei és azok között az államok, közösségek között, amelyekhez a kisebbséget történelmi, kulturális, nyelvi és vallási szálak fűzik.¹⁹⁹

Az erdélyi testvérfalvak, testvérvárosok, testvérmegyék kulturális, gazdasági modellkövetése a nyugat-európai mintákra vezethető vissza. Az Európai Közösség államaiban a testvérvárosi kapcsolatok egyértelműen nyugat-európai állami politikai érdekből jöttek létre, mivel a kooperációra kényszerülő kormányok elsősorban a háború utáni évek ellenséges hangulatát akarták általuk megszüntetni.²⁰⁰ A kapcsolat utáni vágy a háború pusztításának egyenes következménye lehetett, „az egymástól távol fekvő kisebb szervezett közösségek életének, egymás kultúrájának megismeréséből fakadt”.²⁰¹

¹⁹⁸ MAGYARI 1995.

¹⁹⁹ Ennek nyomán „több erdélyi város testvérvárosi szerződést kötött anyaországi városokkal vagy olyan külföldi helységekkel, amelyekben szintén laknak kisebbségek.” FÁBIÁN Gyula–ÖTVÖS Patrícia: *Kisebbségi jog*, Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2003. 241.

²⁰⁰ HAJDÚ Farkas Zoltán: Európa régiókból áll, *Korunk*, 1995. VI/5. Itt: 8–13.; 9.

²⁰¹ Dr. FARKAS 1987., idézi GICZI – SÍK 2003. 41.

Mivel a testvérkapcsolatokat az uniós politikai struktúrák is támogatják, egy működő kontaktus uniós támogatási alapok megszerzésnek pályázati előfeltétele lehet. Ebből a szempontból kulcsszerepet játszik az, hogy az egyes települések rendelkeznek-e Internet-elérhetőséggel. Az Európai Települések és Régiók Tanácsának működik egy Testvérvárosi Bizottsága, amely 1989 óta Európai Unió alapok elkülönítése révén pályázási lehetőséget biztosít.²⁰² Az általunk vizsgált településeken nem volt példa arra, hogy kapcsolati tőkéjüket pályázásra használták volna.

Úgy véljük, hogy a kettős állampolgárság kudarca kihatással lesz a magyarországi és az erdélyi testvértelepülések közötti viszonyrendszerekre, ám a népszavazás óta eltelt időszak túl rövid ahhoz, hogy tendenciákról, törvényszerűségekről lehessen beszélni. A kettős állampolgárság elutasítása a magyar állam részéről egyértelműen megterhelte a határon túli és az anyaország magyar közösségei közötti kapcsolatokat, emellett egy új fejezetet indított el az erdélyi magyarság identitásbeli önmeghatározásának gyakorlatában.²⁰³ Kérdéses marad, hogy a testvérkapcsolat révén kialakuló gazdasági szövődmények az EU-s csatlakozás után is fontos gazdasági szereplői lesznek-e a valódi integrációra irányuló törekvéseknek.

²⁰² Vö. GICZI – SÍK 2003. 35.

²⁰³ Vö. JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel: Átszerveződő identitások a kettős állampolgárság kudarca folytán, *Korunk*. 2005. XVI/1. Itt: 118–121.; 119.

Vázlat a tudás centrum a tanuló régió és a regionális identitás néhány összefüggéséről

„Nincs átjárás kint és bent közt.
Magaddal állsz mindig szemközt.
Úgy fürkész mindig a szemed,
Mint aki tükröt keres...”
Szántó T. Gábor: *Identitás*²⁰⁴

A rendelkezésre álló területi korlátozás nemcsak „Prokrusztész-ágyba” kényszerít, hanem feszes fogalmazásra is késztet. A téma összetettsége is csupán arra nyújt lehetőséget, hogy a lényegét kiemelve és a kérdésfeltevések szándékával írjunk a címben megfogalmazottakról. Mondandónk a mindennapok kihívásainak, elvárásainak és kényszereinek figyelembevételével kíván foglalkozni a problémakörrel. Szólni szeretnénk az identitáso/k/k, a regionális identitás, a kulturális identitás, a tanuló régió és a felnőttképzés néhány – általunk lényegesnek ítélt – szegmenséről/kérdéséről, ezek egymásra gyakorolt hatásáról.

Identitáso/k/k

Többen vélik úgy, hogy az identitások reneszánszát éljük, mások szerint az *identitáso/k/k* valóságát tapasztaljuk, válságát szenvedjük. Az aligha vitatható, hogy az identitás vizsgálata napjaink társadalomtudományi kutatásainak egyik slágertémája, bár korántsem teljesen kidolgozott. Beszélünk *nemzeti identitásról*, ahova az egyén belesorolja, beletartozónak tekinti önmagát, s amely így különleges szerephez jut a szociális információk feldolgozásában és az önértékelésben.²⁰⁵ A *lokális identitást* a földhöz, földtulajdonhoz való szoros kapcsolat kialakulása, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, napjainkban már a közösségi kultúratudat és a közösségi-múlt tudat ismerete, a hagyományokhoz való viszony figyelembevételével is kell meghatározni.²⁰⁶ Amikor *kulturális identitásról* beszélünk, akkor azon nem csupán a gondolatok, szokások és nyelvek összességét, az étkezési és öltözködési szokásokat értjük, amelyeket az előző generációktól vettünk át, hanem az adott kultúra

²⁰⁴ SZÁNTÓ T. Gábor: *Identitás*. Élet és Irodalom, 2005, július 1.

²⁰⁵ HUNYADY György: *A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre*. Új Pedagógiai Szemle, 1997, 10. sz.

²⁰⁶ BODÓ Julianna: *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggéseiről egy esettanulmány kapcsán*. 2002, Kisebbség-Kutatás, 2. sz.

választását is azzal kapcsolatosan, hogy hogyan alkalmazzuk ezeket a szokásokat a különböző történelmi pillanatokban.²⁰⁷ Egyre gyakrabban kerül szóba a *családi identitás*, amely a családregegyekben, családmítológiákban ölt testet, napjainkban az Oral History kutatásokban mutatkozik meg. A nyugati civilizációban felerősödni látszik a *nemi identitás* kérdése is, az a nemi szerep, amellyel egy személy azonosul, tehát hogy valaki férfiként, nőként vagy esetleg valahogy másként határozza meg önmagát.²⁰⁸ Egyesek részéről felmerült az *alkotmányos identitás* kérdése, amely a történelmi és textuális anyagok megtestesülése, ahonnan a normák származnak, melyek útmutatást adnak ezek alkalmazására.²⁰⁹ Ezzel szemben terjed az az álláspont is hogy az „identitás” elavult probléma. Puledda úgy véli, hogy a személyes vagy kulturális identitás csak a múltra vonatkozik, hogy ez olyan tapasztalatok történelmi felhalmozódásának visszatükröződése, amelyeket az egyes személyek vagy egy népközösség megélt. Mintha a tapasztalatok rétegei összegyűltek és lerakódtak volna, és ezek azok, amik az identitást alkotják. Ez az elképzelés vagy vélemény az emberi tudat passzivitásának hitéből származik, ahol a tudatot egyfajta tükörnek fogják fel, amely visszatükrözi a világot. A valóságban a dolgok nem így működnek. A saját példánkból kiindulva azt látjuk, hogy életünk fontos pillanataiban összefüggéseket keresünk, kapcsolatot múltbeli tapasztalataink és jövőre vonatkozó személyes terveink között. Ez a jövőkép – kik akarunk lenni – mindig befolyásolja jelenlegi tevékenységünket. Az a kép, melyet a jövőre nézve megformálunk ugyanolyan fontos, mint a múltbeli kép, mert ezek figyelembevételével alakítjuk ki személyes identitásunkat. Mi nem csak azok vagyunk, amit megtettünk, vagy ami megtörtént velünk, hanem vágyaink, terveink és törekvéseink is.²¹⁰

A számunkra fontos európai térségre koncentrált identitással foglalkozó kutatások némi konszenzust mutatnak abban a kérdésben, hogy többségük megkülönböztetett szerepet tulajdonít a kulturális és a politikai dimenzióknak. A köznapi életet befolyásoló médiumok műsorpolitikái tudományos érvekre hivatkozva folyamatosan azt sugározzák, hogy az egységes európai /nyugati/ civilizáció alapját – többek között – az antik örökség, a jogrend és jogállamiság a kereszténység, a soknyelvűség, a nem vérségi alapokon szerveződő képviseleti (civil) testületek működése, a demokrácia, az individualizmus, a spirituális és a világi

²⁰⁷ PULEDDA, Salvatore: *Globalizáció: fenyegetés a kulturális sokszínűségre?*

www.freweb.hu/aranymalinko/visios/globalisatio/htm-21k. Letöltve: 2008. december 29.

²⁰⁸ KÉK (Kultúra és Közösség) 2007. IV. sz. *Melegség és megismerés* c. tematikus szám.

²⁰⁹ JACOBSON, Gary Jeffrey: *Constitutioniel Identity*. The Review of Politics. 2006, 68 vol. 364–397.

²¹⁰ PULEDDA, Salvatore (2000): *Globalizáció: fenyegetés a kulturális sokszínűségre?*

www.freweb.hu/aranymalinko/visios/globalisatio/htm-21k. Letöltve: 2008. december 29.

tekintély különválása képezi.²¹¹ Azok is jelentkeznek, akik nem rejtik véka alá nézeteiket, vitatják az egységes európai kultúra létezését, mert azt tulajdonképpen utópiának, a nagy európai mítoszok egyikének tekintik.²¹² Közülük néhányan egyenesen úgy gondolják, hogy Európa nem más, mint azoknak a történeteknek (narratíváknak) az összessége, amelyek Európáról beszélnek.²¹³

Aligha tekinthető véletlennek (különösen az elmúlt időszakban történt párizsi „autógyújtogató események”, a különféle autonómia törekvések, az EU alkotmányáról folyó népszavazási-vita kapcsán is), hogy napjainkban Európa, pontosabban az Európai Unió (és tagállamainak) egyik központi kérdésévé terebélyesedett, hogy *kik vagyunk, mit csinálunk, mi az identitásunk?*

A tudományok válaszai sokfélék. Az identitás fogalmának *filozófiai* értelmezése feltételez egy állandóságot, stabilitást, amely kimondja azt a logikai tételt, hogy minden dolog azonos önmagával. A klasszikus *szépirodalmi alkotások* is feltételeznek egy olyan stabil belső magot, amely az egyén meghatározója, elidegeníthetetlen jellemzője. Shakespeare *Hamletjében* mondja Polónius a fiának: „*Mindenek fölött, légy hű magadhoz: így, mint napra éj, következik, hogy ál máshoz se léssz.*”

A teoretikusok szerint az autentikusság, a belső azonosság a posztmodern korban már illúzió.²¹⁴ A személyiség, az „én” feloldódásáról beszélnek. Az identitás „széttöredezik”, nem egyetlen, hanem többféle. Kialakul az „identitások hálója”.²¹⁵ A sokféle identitás bonyolult „identitáshálót” képez, amely az egyén számára lehetővé teszi, hogy mindenkor a legmegfelelőbbet válassza ki, de az is előállhat, hogy „belegabalyodik a hálóba”.

Az utóbbi nézetekre hivatkozva a pszichoanalízis képviselői egyenesen arról értekeznek, hogy az identitás elvesztése személyiségzavarokat idézhet elő.²¹⁶ A szociálpszichológia szociális identitásról beszél, amely nem más, mint az egyén társadalmi minőségének a megjelenítése.

²¹¹ HUNTINGTON, Samuel: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 2001.

²¹² BARCSI Tamás: *Kultúra és identitás* (kézirat) 2006.

²¹³ HELLER Ágnes: *Európa, Európa...* Kritika, 1999, 3. sz.

²¹⁴ GIDDENS, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and society in the Late Modern age*. Stanford, California, 1991.; GIDDENS, Anthony: *Konsequenzen der Moderne*. Frankfurt/M, Surkamp, 1995.; FUKUYAMA, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest. 1994

²¹⁵ OFFE, Claus: *The Varieties of Transition: the East European and East German experience* (with Jeremy Gaines), Cambridge: Polity Press, 1996.

²¹⁶ ERIKSON, Erik H.: *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

A kultúrantropológusok – Franz Boas, Margaret Mead – kutatásai egyértelműen azt támasztják alá, hogy az identitás mindig kultúrafüggő. Az egyén önmagáról alkotott képe elválaszthatatlan annak a társadalomnak, közösségnek, az emberről, a személyiség összetevőiről, a világ felépítéséről és az adott kultúra rendező elveiről alkotott képétől, amelyben él. Az identitás csakis az adott történelmi kor és kultúra kontextusában érthető meg. A személyes identitás egy életen keresztül tartó (tanulás) folyamat eredményeként, a személyes fejlődés során a kommunikációs és az interakciók sorozatában alakul, formálódik.

Erikson, és a kulturális antropológusok nagy érdeme, hogy az identitás formálódásában a kulturális feldolgozás, tanulás folyamatára irányították a figyelmet. Ők voltak azok, akik azt hangsúlyozták, hogy az identitás folyamatos egyensúlyteremtés az önkifejezés és az /ön/értelmezés között. Ezt a folyamatos egyensúlyteremtést pedig a kommunikatív (az egész életen át tartó tanuló) szituációk teszik lehetővé. (Szükséges megjegyezni, hogy az identitás, mint egyensúlyteremtés elképzelése nem új a társadalomtudományban. A fogalmat ebben az értelemben elsőként Krappmann használta 1975-ben kiadott, az *Identitás szociológiai dimenziói* c. munkájában).

A szimbolikus interakcionizmus világított rá az ember azon adottságára, hogy képesek vagyunk átvenni, megtanulni mások szerepét. Ezt a jelenséget *tükrözött énnék* nevezték el, és úgy írják le, hogy amikor az „én” beszél, az „engem” figyel. Ehhez kapcsolódnak az „önrendelkezés” kellékei, melyekhez a tanulás során megismert életstílusokat, az adott miliőhöz történő tartozást, a társadalmi tőkét szoktuk sorolni, de ide tartoznak a státus dimenziói, a divat és a piac is. Az itt beszerezhető kellékek felhasználásával alkothatjuk, vagy „*rendezhetjük meg*” önmagunkat.

Az egyéni identitás felépülése a Maslow-féle szükségletpiramis alapján

A kutatók többsége az egyéni identitás kialakulását és szerkezetét a közismert Maslow-féle szükséglet hierarchiát bemutató piramis segítségével érzékeltetik és mutatják be.²¹⁷

²¹⁷ RAAGMAA, Garri: *Regional identity in Regional Development and Planning*. European Planning studies, 1, 2002, 55–76.

Készült a Maslow-féle szükségletpiramist közlő séma alapján. ²¹⁸

Az egyén testi életben maradását az alapvető fizikai-biológiai, (evés, alvás, lélegzés, ivás, mozgás, pihenés, szexualitás...) létezés, valamint a biztonsági és védettségi (munka, lakás...) szükségletek kielégítésére történő törekvés határozza-alapozza meg. A személy az általa ismert, létrehozott tárgyi világban érzi magát biztonságban, miközben igényli a számára mértékadó emberek folyamatos jelenlétét. A hierarchia következő szintje az egyén valahová tartozás szüksége, amely a legerősebb közösségi, pszichológiai, szociális szükségletünk. Ha az ember tudja, hogy van hova tartoznia, úgy joggal pályázhat az őt befogadó mikro és makró társadalom elismerésére, melyet megszerezve esély nyílik számára az önmegvalósításhoz. (Ebben az esetben persze jelentkezik az identitás és a lokálpatriotizmus, a kultúrák és az asszimiláció egymásra gyakorolt bonyolult hatása.)

A valahová tartozás közössége/ke/t jelent. Az egyén számára a közösség biztonságot nyújthat, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdag kibontakozás lehetőségét nyújtja személyiségének. A család, csoport, munkahely, intézmény, szervezet, település biztosítja a hovatartozás és szeretet szociális és emocionális szükségleteit. A közösség ezért minden embernek alapvetően fontos célja, terrénuma és egyben eszköze.

A köznapi beszédben a közösség szónak erős, többnyire pozitív értéktartama van. Kant ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a természet az emberbe oltja a „bírvány és az önzés ösztönét”, miközben másokkal akar együttműködni. Az egyén egyetértésre törekszik, de hajtja is, hogy a társadalomban rangot szerezzen, s így mások fölé kerüljön.²¹⁹ A személyiség kíváncsi önmegvalósítása – mint az egyén legmagasabb rendű célkitűzése – napjainkban

²¹⁸ SCHLEGEL, Crista – T. KISS Tamás (szerk.): Csoportos önépítés. Módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében. Kézikönyv andragógusok, tanácsadók és tanfolyamvezetők számára. Gödöllő: GATE Gazdaság-és Társadalomtudományi Kar Tanárképző Intézete, 1996, 171–172.

²¹⁹ KANT, Immanuel: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.

ezért, alapvetően az „élj úgy, hogy mások is élni tudjanak” elvén nyugvó kreativitásban, alkotásban, problémamegoldásban ölthet igazán testet.²²⁰

A regionális identitás-rendszert befolyásoló identitások

Az egyes számban használt *identitás* fogalom mellett a sokféle kultúrával rendelkező és soknyelvűségre épülő Európában szükségszerűen jelent meg a többes szám – az *identitások* kifejezés – használata és elterjedése.²²¹ Az európai identitáskutatások felerősödése különösen két „*tér relációjában*” tapasztalható. Az egyik terület a *nemzetállami-tér*, a másik a *kistérségi-régió*. A témakör kapcsán most csupán az utóbbiról szeretnénk szólni.

Az alapkérdés az, hogy létezik-e regionális identitás?²²² A válasz, hogy igen, létezik! A regionális identitást és funkcióit a nemzetközi szakirodalom nagyon széles körűen, ám mégis viszonylag pontosan értelmezi.

Elfogadott álláspont, hogy a regionális identitás, társadalmi, területi, történelmi-kulturális gyökerű, és a hagyományokból táplálkozik, eszmék, kulturális elemek, tájak, dialektusok, épített környezet, centrum-periféria viszony, történelmi gyökerek, utópiák, gazdasági sikeresség összessége.²²³ Olyan „*valóságosan sajátos lelki tér*”, melynek szerkezete gazdasági, társadalmi és kulturális építmény, amelyben a történések sosem lehetnek függetlenek a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoktól.²²⁴

Felismerést nyert az is, hogy a globalizáció szükségszerűen együtt jár a regionalizmus, a lokális dimenzió és az ún. civil szféra felerősödésével, amely képes a globalizmus káros hatásait részben, vagy egészben semlegesíteni

Az egyéni identitás szerkezete Európában sokféle lehet, sőt változhat az idők folyamán, ám valószínű, hogy a valahová tartozás szükséglete mindig létezni fog. A regionális identitás történelmi és területi szocializációs folyamat eredményeként jön létre. Elfogadott álláspont, hogy ahol erős a regionális identitás, ott megvan arra az esély, hogy az emberek azonosítják magukat az adott régió társadalmi struktúrájával, lakóival, a térség kultúrájával. Az ilyen

²²⁰ LÁSZLÓ Ervin: *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek. A Budapesti Klub első jelentése*. Budapest: Új Paradigma Kiadó, 1998, 77.

²²¹ T. KISS Tamás – TIBORI Tímea: *Az egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged: Belvedere Kiadó, 2006.

²²² BOKOR Béla: *Regionális identitás, kultúra és közösség*. In: A Magyar Művelődési Intézet Évkönyve, Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 2006.

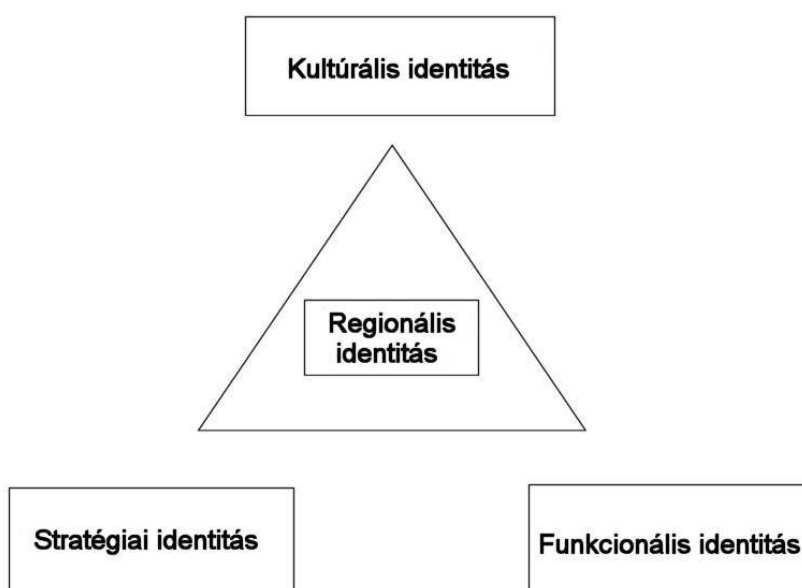
²²³ PAASI, Anssi: *Region and Place: regional identity in question*. Progress in Human Geography, 2003, 4. 475–485.

²²⁴ PAASI, Anssi (2000) *Re-constructing regions and regional identity*. [http://www.kun.nl/socgeo/n/colloquium/Paasi 1.pdf](http://www.kun.nl/socgeo/n/colloquium/Paasi%201.pdf). Letöltve: 2003. november 20.

kötődéssel bíró emberek gyakran mondják, hogy szeretik az adott térséget, tájat, várost, szeretnek ott élni anélkül, hogy meg tudnák indokolni, hogy konkrétan mi váltja ki belőlük ezt az érzést. Tehát a régiófogalom egyik domináns eleme éppen a közös identitás, az, ami a régiót megkülönbözteti az egyszerű fizikai tértől.²²⁵

Henk van Houtum és Arnoud Lagendijk kutatásai arra hívják fel a figyelmet, hogy a regionális identitást a stratégiai tervek, a kulturális tőke és a funkcionális tevékenységek határozzák meg. Úgy vélik, hogy az adott régió akkor lesz saját és csak rá jellemző identitása, ha a három dimenzió szervesen illeszkedik egymáshoz.²²⁶

Regionális identitás modellje

A táblázatot van Houtum-Lagendijk (2001) alapján szerkesztette Lukovics Miklós.²²⁷

A modell kapcsán szükséges két megjegyzést tenni. Az egyik az hogy, ezek a dimenziók inkább struktúrák, és együttesen olyan alrendszereket alkotnak, amelyek részint szükségszerűen különféle autonómiára törekednek, részint – akarva-akaratlan – „*innovatív pólusként*” kívánnak jelen lenni a *nagyobb* (civilizációs, kulturális, értékrendbeli, gazdasági,

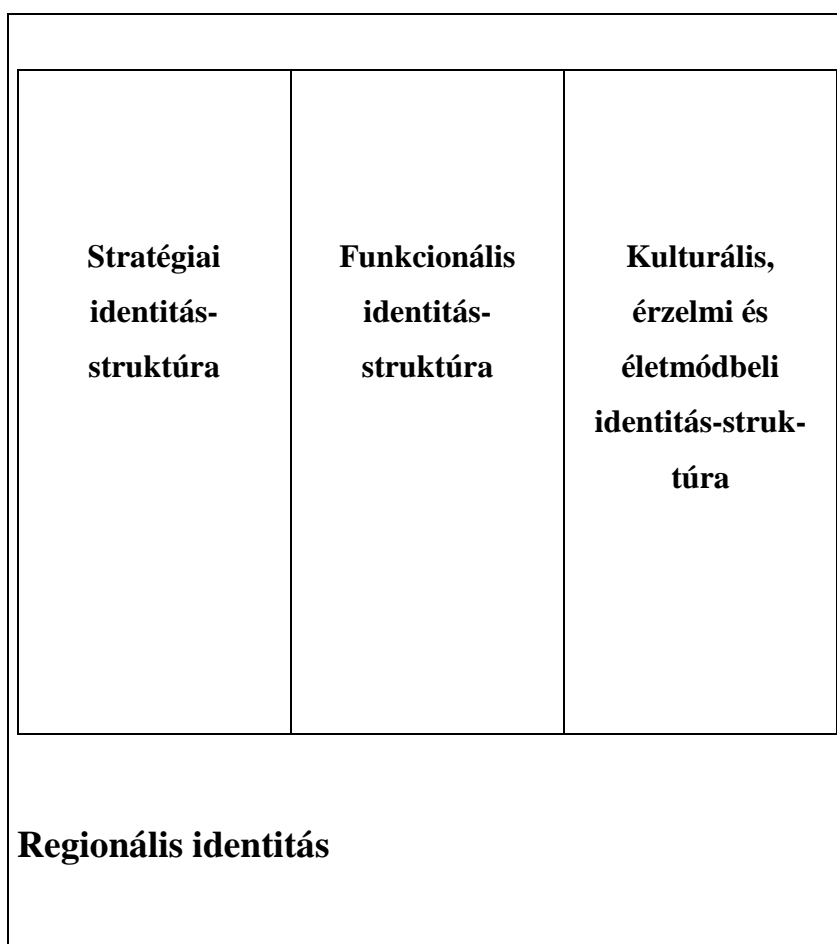
²²⁵ RAAGMAA, Garri: *Regional identity in Regional Development and Planning*. European Planning studies, 1, 2002, 55–76.

²²⁶ VAN HOUTUM, Henk – LAGENDIJK, Arnoud: *Contextualising Regional Identity and Imagination in the Construction of Polycentric Urban Regions: The Cases of the Ruhr area and the Basque Contry*. Urban studies, 4, 2001, 747–767.

²²⁷ CZAGÁNY L. – GARAI L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei Szeged: JATEPress, 2004, 218.

mentalitásbeli...) *rendszerekben*. A másik megjegyzés. Az Európai Unió közép-keleti térségében létező társadalmak (tagállamok), regionális identitást alkotó alrendszereire jellemző közösségelvűsége a tőlük Nyugatra elhelyezkedő társadalmakban már kevésbé fedezhető fel. Ebben a térségben még nem tapasztalható akkora mértékű tradícióvesztés, mint az Európai Unió nyugati féltekén. Különböző mértékben, de a hagyományok, a tradíciók és a szokások – ha nem is a legfontosabb szabályozó erőként, de – jelen vannak a regionális identitásokban.²²⁸

A regionális identitás fő alkotóelemei

A stratégiai identitás-struktúra alapvetően azt jelenti, hogy az adott régióban élőknek legyen közös távlati terve és célja az adott térségre vonatkozóan. A hangsúly általában a jövőn

²²⁸ T. KISS Tamás – TIBORI Tímea: *Az egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged: Belvedere Kiadó, 2006.

van, és az állandó változásra való törekvésen. (Lényeges, hogy mindez a tágabb társadalmi formációk és a szűkebb – regionális, helyi – világ információs rendszereiben egyaránt dokumentálva legyen, mert segítségével válnak mindenki számára nyilvánvalóvá az elképzelések, amelyeket a régióban élők preferálnak.)

A funkcionális identitás-struktúra az adott területi egységen belüli társadalmi-gazdasági kapcsolatokat és kötelékeket veszi számba, azt a kapcsolati tőkét, amely az adott térség életében és fejlődésében jelentős helyet foglal el és szerepet tölt be.

A kulturális identitás-struktúráról kicsit bővebben. Aligha tekinthető statikus jelenségnek, sokkal inkább egy folyamatos fejlődés, amelyen keresztül a közös öntudat, a valahová tartozás egy meghatározott közösségben erősödik. A folyamat közismert lényeges elemei a név, a közös szimbólumok, amelyek kifejezik a régió egységét. Mindez a közös jövővel, közös távlati tervekkel és a közös eredettel, múlttal együtt elkülönít egymástól bizonyos helyeket a térben, és valamiféle határokkal ellátott kulturális identitást eredményez. /Persze ezek a határok – „kulturrégiók” – nem kötődnek feltétlenül közigazgatási határokhöz, sőt a döntő többségben nem is azok./

A kulturális identitás kapcsolódik a stratégiai dimenzióhoz. A kulturális dimenzió ugyanis egyrészt definiálja a „mi” és az „ők” fogalmát, amely előfeltétele a stratégia meghatározásának és a stratégia által érintett terület leválasztásának. Másrészt a kulturális identitás hozzájárul a stratégia alkotás céljainak megfogalmazásához.

A régió: az egyéni identitás terepe

A régió egy meghatározott csoport tagjai közti kulturális kapcsolatok halmaza, mely meghatározott térben játszódik le.²²⁹ A régió formálásában, karakteressé tételében szerepet játszik a térség területi struktúrájának a kialakítása. Ugyanis szükség van valamiféle megkonstruált (sőt „virtualizált”) határookra, ahhoz, hogy a regionális öntudat kialakulhasson. Természetesen – mint az előzőekben említettük - ezek a határok soha nem merev konstrukciók, átléphetők.

Tudomásul kell venni, hogy napjainkban, a régió megformálásában egyre nagyobb szerep jut a szimbólumoknak. Hankiss Elemér több művében egyenesen úgy fogalmaz, hogy napjainkban a szimbólumok forradalmát éljük.²³⁰ Tulajdonképpen a szimbólumok olyan

²²⁹ PAASI, Anssi: *Re-constructing regions and regional identity*. http://www.kun.nl/socgeo/n/colloquium/Paasi_1.pdf. Letöltve: 2003. november 20.

²³⁰ HANKISS Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó, 1997.

rendszeréről van szó, amelyhez tartozhat például zászló, címer, logo, ismétlődő rendezvények, alkotások, épületek, művészek, tudósok, intézmények, történelmi események. Mindazon elemekről beszélhetünk tehát, melyek a régiót, az összetartozást jelképezik, inspiráló erővel bírnak, és értékeket hordoznak.

A régió identitásának megformálásában kiemelten fontos szerep jut az intézményeknek, különösen az egyetemeknek. Ide tartoznak a különféle kapcsolatok, amik a régióban az emberek között kialakulhatnak: a formális szervezetek, önszerveződések, informális kapcsolatok, barátságok, kulturális rendezvények, a figyelmes vendéglátók, igényes szolgáltatások, udvarias és hatékony hivatali ügyintézés stb. Különösen nagy szerepet tölthet be a *média* a kulturális minták, tartalmak közvetítése révén. A *regionális televízió* például jelentős mértékben hozzájárulhat az egyén önmegalkotásához, önstilizálásához is, hiszen közvetíti az életstílusokat, adott kulturális csoportok jellemző kellékeit, jegyeit. Mindezek a működésükkel nemcsak fenntart/hat/ják a régió imázsát, hanem képletesen fogalmazva „szövőszékként járulhatnak hozzá a regionális identitás szövetének előállításához, anyagának tartós elkészítéséhez, újratermeléséhez, sőt annak piacképessé tételéhez” is.

A fizikai térből a közösségek együttműködésére és versenyére épülő evolúciós tevékenysége alkotja meg a régió identitását! Az ilyen szerves módon felépített régió képes kielégíteni az egyén valahová tartozási szükségletét, valamint kulturális értékrendjén keresztül kijelölni azokat az utakat, amelyek mentén az elismertté válik, és végül lehetőséget kínálnak az önmegvalósításra.²³¹ Szükséges megjegyezni azonban, hogy az így kialakult régióban célszerű különbséget tenni a területi egység identitása és az ott élő lakosság identitása (regionális öntudat) között.

Az előbbi a területi egységgel összefüggésbe hozható szimbólumokra, kialakult gyakorlatokra utal, a régió természetét, értékeit, történelmét, lakóit, tájjellegét foglalja magába. Ezek alapján lehet az egyik régiót megkülönböztetni a másiktól. Ez az, amit a régió lakói felé közvetítenek, akár a médiumok segítségével, akár az oktatási rendszereken keresztül.

Ettől elkülönül a tényleges identitás, amely a civil társadalomban létezik, és amely kollektív formában is megmutatkozik. A tényleges identitásnak azonban csak egy része ez a kommunikált identitás, amely más tényezőkkel együttesen válik teljessé, mint például a vallás, a társadalmi réteghez, csoporthoz való kapcsolódás, vagy a nemzetiség.

²³¹ RAAGMAA, Garri: *Regional identity in Regional Development and Planning*. European Planning studies, 1, 2002, 55–76.

Másként fogalmazva a régió nem más, mint a castells-i értelemben felfogott áramlások olyan kistérsége, amelyben a gazdaság, a kultúra és az információ a helyi sajátosságok figyelembevételével koncentrálódik.²³² Mert az emberi tapasztalás alapvetően lokális, konkrét fizikai helyhez kapcsolódik, de az emberi létezés is helyhez kötött, a lokális tér biztosítja azt a fizikai közelséget, amely lehetővé teszi a szociális interakciót és az intézményi szerveződéseket.²³³ Ugyanakkor a kommunikációs technológia olyan regionális hálózati társadalom kialakításához járul hozzá, amely sokrétű kapcsolatot képes teremteni a tágabb környezettel, a globális rendszerekkel is.

A térség, mint tanuló régió

A szakirodalom különböző tanuló régió fogalmat ismer és használ. Elterjedt nézet szerint a folyamatos termék- és folyamat-innovációra helyezi a hangsúlyt, mert ezt tartja a versenyképesség kulcsának. Másik irányzat a tanuló városok és régiók fejlesztését, innovációs rendszerek fejlesztéseként fogja fel. Az elméleti-strukturális modell viszont a tanuló régiót a tömegtermelés felől a tudásalapú gazdaság felé haladó gazdasági alapú átrendeződés egyik térbeli képződményének tartja, a tudás és a gondolat gyűjtőhelyének. Olyan térnek fogja fel, melyben az egyes szereplők érintkezését és tanulását a helyi és regionális szerepekhez köti. Az ilyen tanuló régió jellemzője a közös, kollektív tanulási folyamatok jelenléte és a közös tudás kimunkálása, amely a hely társadalmi, kulturális és térbeli beágyazódásában nyer értelmet. A tevékenység-orientált modell magáénak tekinti az integratív problémamegoldásnak és a szakpolitikáknak a helyi közigazgatásban történő alkalmazását, a folyamatos tanulási tevékenységek ösztönzését, a személyközi kapcsolatok és az érdekképviseletek fejlesztését.²³⁴

A lényeg, hogy valamennyi tanuló régió-modell, termelés- és gazdaság centrikus, versenyképességet növelő (növekedést szorgalmazó) tényezőnek tekinti a praktikus, gyorsan megtérülő tudás előállítását, annak megosztásának folyamatát.

Lehet, hogy tévedünk. A mindennapokban úgy tűnik, hogy a gazdasági szféra a valóságában még mindig kevésbé fontos az, hogy ki, milyen szakmai felkészültséggel,

²³² CASTELLS, Manuel: *Das Informationszeitalter, I-II.* Leske + Budrich, Opladen, 2002.

²³³ T. KISS Tamás – TIBORI Tímea: *Az egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből.* Szeged: Belvedere Kiadó, 2006.

²³⁴ NÉMETH Balázs: *A tanuló régió, mint regionális fejlesztés eszköze.* Tudás Menedzsment, 2006. április

munkakultúrával végzi a feladatát, ki áll a munkaszalag mellett, ki építi a házakat, utakat, tisztítja az utcákat, vagy árulja magát az „emberpiacon”. A munkavállaló érkezhet az ország bármely pontjáról, határainkon túlról Erdélyből, Felvidékről, Kárpátaljáról, Délvidékről, lehet albán, osztrák, német, holland vagy kínai. A munkáltató számára a lényeg az, hogy dolgozzon, végezze el a munkát a legkisebb hibával, minél rövidebb idő alatt, növelje a termelékenységet, járuljon hozzá a fenntartható fejlődéshez. A szaporodó identitáskrízis, identitás-sokk jelenségét és azok kezelését inkább tudományos problémának, művészeti témának, újabban már valamiféle szociális szférába tartóznak tekintik a gondolkodók.

Tudás centrum a régióban

Az elmondottakból sok minden következik. A tanulmány korlátozott terjedelmének figyelembe vételével, közülük kettőt mindenképpen szükséges kiemelni. Az egyik a tartalmi aspektus. Napjainkban egyre bizonyosabbá válik, hogy lelki és kulturális jelenségekkel gazdasági hatótényezőként szükséges számolni.²³⁵ A lelki, pszichológiai, kulturális, attitűdbeli, identitásbeli stb. tényezők mind meghatározóbban jelentkeznek nemcsak az egyének döntéseiben, hanem feltételezhetően a versenyképesség területi elhelyezkedésében és a regionális gazdaságfejlesztésben is.

Kérdés, hogy az Európai Unió egész életen át tartó tanulást szorgalmazó ajánlása alapján készült nemzeti felnőttképzési program stratégiájában mekkora figyelem /és anyagi ráfordítás/ irányul a régióban élő egyén személyiségére, környezetéhez főződő viszonyának értelmezésére, rendezésére? Az állam és a társadalom hogyan és miként akarja/tudja segíteni az egyes ember és a helyi közösségek céljainak, értékeinek, érdekeinek egyre bonyolultabbá váló, gyorsan változó tágabb-szűkebb környezethez történő illesztését? Debrecen, Szeged vagy Pécs... város regionális felnőttképzési politikái /amennyiben léteznek/ milyen szerepet vállalnak a térségben lakó/élő egyének regionális identitásának újra pozicionálásában és a multikulturális felnőttképzésben?

A hazai felsőoktatásban 2006. szeptember elsején bevezetésre került az ún. Bologna-Prága képzési szerkezet keretében polgárjogot nyert *andragógia alapképzés* (Bachelor of Arts) és a *mesterképzés* (Master of Arts) már tartalmaz olyan kurzusokat, melyek a kistáj – kistérség –

²³⁵ GARAI László: *Emberi potenciál, mint tőke: bevezetés a gazdaságpszichológiába*. Budapest: Aula Kiadó, 1998.

kultúra, a kulturális földrajz témaköreit ölelik fel. A szakindításokban feltüntetett tantárgyleírások és irodalomjegyzékek túlnyomó többsége azonban még nélkülözi azokat a térségre vonatkozó konkrét kulturális jellemzőket, melyekben a felsőoktatási intézmény működik. Azt gondoljuk, hogy a jelenlegi felnőttképzési kurzusok a praktikus gazdasági és termelési ismeretek közvetítésén túl (a személyiséget csupán humán erőforrásnak tekintő szemlélete mellett) nem feledkezhetnek meg arról, hogy – József Attila szavaival „*nem középkorosság fokon*” – segítsék az egyén önkifejezése és önértelmezése közötti folyamatos egyensúlyteremtést. A képzéseknek szolgálniuk kellene a regionális kulturális identitás, a „*táji identitástőke kialakítását és erősítését is*”.²³⁶

A másik aspektus formai. A hazai főiskolák és egyetemek 2000. január 1-től bekövetkezett integrációi során, (melyek bonyolult kompromisszumok árán születtek meg) – tisztelet a kivételnek – a térség kultúrájához való kötődésüket jelezték azzal is, hogy helysége vagy régióra hivatkozva nevezték el magukat! (Debreceni Egyetem, Nyugat-Magyarországi Egyetem, Szegedi Tudományegyetem stb).²³⁷

Az egyetemek „*kultúrtartományi központként*” történő működésének szükségességét és alapelveit egyébként, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter már az 1920-as években megfogalmazta, Fontosnak tartotta azt, hogy olyan kulturális/tudományos decentrumok jöjjenek létre, melyek elősegítik a térség gazdasági és társadalmi innovációját.²³⁸ A négy hazai egyetemet (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs) szerette volna külföldről hazahívott tudósokkal is erősíteni. Aligha tekinthető újnak az a felismerés, hogy az egyetem és környezete közti viszonyt nemcsak univerzális mértékkel, hanem regionális léptékkal is szükséges meghatározni.²³⁹ Hogy egy egyetem és az őt övező régió közti szerves kapcsolat

²³⁶ BOKOR Béla: *Regionális identitás, kultúra és közösség*. In: A Magyar Művelődési Intézet Évkönyve. Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 2006.

²³⁷ KOZMA Tamás: *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 2004.

²³⁸ GRÓF KLEBELSBERG Kuno: *Beszédei cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest: Az Athenaeum kiadása, 1927, 223.

²³⁹ T. KISS Tamás: Klebelsberg, az „aktív, pozitív és produktív” ember. In: MIKLÓS Péter (szerk.): *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter*. Szeged: Belvedere Kiadó, 2008, 24–25.

Klebelsberg Kuno kultuszminiszter „1929. május 5-én a Pesti Naplóban, Ady Endre az „Új versek” /1906/ cím nélküli nyitódarabja: „Góg és Magóg fia vagyok én” sorait kölcsönvéve „*Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?*” címen írt vezércikkében a tudomány külföldön élő magyar képviselőihez fordult. Klebelsberg írásában arról értekezik, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte - a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „*A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszulja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentől többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.*”

ennyire fontos azt jól példázza a Szegeden kibontakozott vita. Érdekes kicsit részletesebben is ismertetni a vitatkozó álláspontokat. Az egyetem vezetősége 2008 májusában – az egyik kar javaslata alapján – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az intézmény nevét, az egyetemen oktató Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas magyar tudós nevére kellene változtatni. A javaslat, /Szegedi Egyetem, 2008/, tanulságos identitás-jellegű vitát váltott ki. A vitában résztvevők mindegyike elismerte Szent-Györgyi Albert Szegedhez fűződő kapcsolatát. A város Nobel-díjasa, külföldön is elismert, nagyra tartott alakja a magyarságnak. Ennek ellenére többen mégis ragaszkodtak az egyetem térségi-regionális elnevezéshez. Néhányan úgy vélték – ha már személyről neveznek el egy universitást – akkor értelemszerű, hogy az alapító – ebben az esetben – Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király jöhet szóba, aki 1581-ben megalapította a Szegedi Tudományegyetem elődjét, a kolozsvári akadémiát. Különféle érvek, ellenérvek csaptak össze. Elhangzott, hogy Szent-Györgyi Albert ugyan világhírű tudós volt, de nagyon nehéz egy külföldinek kimondania e nevet, ezért nem praktikus róla elnevezni a város egyik legfontosabb intézményét. Mások úgy vélték, többen kaptak már Nobel-díjat, ezért korántsem biztos, hogy az egyetem új elnevezése olyan „márkanév” lesz, amely a jelenleginél jobban segíteni majd a tanulmányaikat sikeresen befejezők munkaerőpiacon történő elhelyezkedését. Voltak, akik ennek éppen az ellenkezője mellett kardoskodtak. A vita tart...

A problémafelvető írás befejezéséül Heller Ágnes gondolatát idézzük: *„Ha nyugodtan feltehetjük ezen a kontinensen egy gyermeknek azt a kérdést: mit jelent számára európainak lenni lehet, hogy nem tud válaszolni, de a fő az, hogy megértse a kérdést.”*²⁴⁰

Reméljük, hamarosan egzakt válaszok érkeznek az egyes régiókból, amelyből megtudható mit jelent számukra Debrecen, Szeged vagy Pécs... városában, a nagytáji régióban élni, az oktatási intézmények – különösen az egyetemi tudáscentrumok – segítségével személyre szabott, konkrét feladatokat kapni, végezni, és az eredményekből okulva tovább fejlődni.

A miniszteri akció /felhívás/ csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alap támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből, a cikke megjelenése előtt, a fiatal Szent-Györgyi Albert 1928-ban hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937].) A miniszter hívó szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, többen magát emigránsnak tekintő kutatók közül: Hevesy György, Kármán Tódor, Szilárd Leó, Polányi Mihály, Szegő Gábor, Teller Ede, Wigner Jenő és még sokan mások nem reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek vele.

²⁴⁰ HELLER Ágnes: Európa, Európa... *Kritika*, 1999, 3. sz.

Tamas T. Kiss: Knowledge Centre and (Regional) Identity Summary

The lecture will focus on significant relationships between knowledge centre and regional identity. Firstly, it will deal with the multidimensional reality of contemporary identities. Some specific directions, statements and issues of identity research will be reviewed. The complexity of these issues will be highlighted by interpretations attempting to help individuals being enmeshed in the web of identities. Views of Erikson, Giddens, Fukuyama, Franz Boas, Krappmann, and Margaret Mead will be presented. Secondly, the lecture will concentrate on regional identity and its main structures: cultural identity, strategic identity as well as emotional and lifestyle-related identity structures. Important elements contributing to the development of a collective consciousness and a feeling of belonging to people living in a given region will be presented. Special attention will be directed to the increasing role of symbols and institutions in constructing the concept of region as well as the location and responsibility of universities being symbolic and practical knowledge centres in the development and functioning of the learning region.

Értékek és értékváltságok. A „fogyasztói” és a „környezettudatos” identitás kulturális összetevői

„Egy kevésbé környezetterhelő társadalom a jövő legkilátástalanabb alternatívája, kivéve minden mást, ami a mai helyzetben elképzelhető.”²⁴¹

A tanulmányom mottójául választott Jared Diamond idézet Winston Churchill demokráciára vonatkozó híres gondolatának parafrázisa. Maradéktalanul kifejezi, hogy a környezeti felelősség növelése napjainkban, az ökológiai válság fenyegetésének árnyékában létkérdés. Az emberi kultúra hosszú távú fennmaradásának egyetlen esélye „egy kevésbé környezetterhelő társadalom” működtetése. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy bár ez az egyetlen esély, mégis a „legkilátástalanabb alternatíva”, hiszen a jelenleg domináns fogyasztói társadalom értékrendjével ellentétes. Pedig a növekvő fogyasztás egyre élesebb ellenmondásba kerül a véges, kimerülő erőforrásokkal.

Hogyan nyerhetne teret a környezettudatosság és ezáltal a fenntarthatóság? Mit tehetnénk annak érdekében, hogy a környezeti erőforrásaink pazarló felélése, a gazdaságközpontú világnézet helyett a mértékletesség, a fogyasztás túlzó szintje ellenében megfogalmazott ökológiaközpontú értékrend ne legyen kilátástalan alternatíva? Klímakutatók, ökológusok, ökológiai közgazdászok egybehangzóan a fenntarthatatlan fogyasztói társadalmi modell ellentmondásait, összeomlás felé tartó tendenciáit hangsúlyozzák, felmérési eredményekkel alátámasztva. De vajon átkerülhet-e a fogyasztás mértékét megszabó mindennapi kultúrába, értékrendbe a környezettudatosság? Számos kutató rámutat arra, hogy a változás feltételezi az egyes emberek alapvető szemléletváltását, a fogyasztói értékrend környezettudatos értékrendre cserélését, feltételezi az életmódot meghatározó kulturális identitásunkban való változtatást.²⁴² Tanulmányomban ezért az identitást befolyásoló kulturális értékek jelenségeit elemzem, változtatásuk lehetőségeinek, az erre vonatkozó kultúrtörténeti példáknak az átgondolásával.

²⁴¹ DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 505.

²⁴² DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, VIDA Gábor: *Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége*. In Magyar Tudomány, 2007/12. <http://www.matud.iif.hu/07dec/15.html>

Az értékek valamennyi emberi kultúrában kifejezik a közösség által történetileg kialakított és legitimált etikai normákat, cselekvési és gondolkodási modelleket, amelyeket elvi és anyagi szimbólumok sokasága testesít meg. A kulturális antropológiában Alfred. L. Kroeber amerikai antropológus fejtette ki kultúrelméleti tanulmányaiban az értékek jellegzetes sajátosságait.²⁴³ Mint írja, az értékek a kultúrák legfontosabb összetevői közé tartoznak. A közösség hagyományai alakítják az erkölcsi, gazdasági, esztétikai stb. értékek rendszerét, amely a csoport tagjai számára mintául szolgálnak. A kulturális értékek Kroeber felfogásában az egyéni identitáskomponensek alapvető elemei, hiszen a csoport kulturális értékei meghatározzák az egyén motivációit, identitását. A kulturális értékek mindig kulturális formákban, íratlan és írott törvényekben, elvekben, eszményekben, ideológiákban jelennek meg, és társadalmi aktivitásokban, életmódban realizálódnak. Fontos hangsúlyoznunk ezen értékek relativitását, hiszen kultúránként eltérő értékrendeket tapasztalunk, amelyek a történeti időben is változást mutatnak. John Gowdy, az ökológiai közgazdaságtan kiemelkedő képviselője a vadászó–gyűjtögető társadalmak és a fogyasztói társadalom különbségeit elemezve rámutat, hogy a kulturális meggyőződések rendszere történeti jellegű, nem tekinthető egyik modell sem törvényszerűnek, abszolutizálhatónak.

A kultúrák megértésében alapvető az értékek ismerete, az ugyanis, hogy mit tart értékesnek az adott emberi közösség, meghatározza az egyes emberek jellemének, motivációinak alakulását is, amelyet általában az elvárt eszményi mintának való megfelelés formál.²⁴⁴ Erre az összefüggésre utal Tim Kasser megállapítása is a fogyasztói kultúra üzeneteivel kapcsolatban, hiszen a fogyasztói társadalom értékei, a „szerezz újabb és újabb anyagi javakat” üzenetei személyes hiedelmekké válnak, befolyásolva a mindennapi cselekvéseket, döntéseket, sőt lelki közérzetet.²⁴⁵

A kulturális értékek, mint más szociokulturális megnyilvánulások, „kizárólag az embereken keresztül léteznek.”²⁴⁶ Hiszen, hangsúlyozza Kroeber, emberi közösségek fogalmazzák meg és hagyományozzák át, vagy éppen alakítják át őket. Jared Diamond a fenntartható és összeomló társadalmak eseteit elemezve szintén fontos tényezőként veszi számba az adott

²⁴³ BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kiadó, 1997, 176–179.

²⁴⁴ BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kiadó, 1997, 179.

²⁴⁵ KASSER, Tim: *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libri, 2005, 50.

²⁴⁶ BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kiadó, 1997, 177.

társadalmak uralkodó kulturális értékrendjét, amely fontos tényező a társadalom sikerességében vagy éppen sikertelenségében.²⁴⁷ A kultúra értékrendje ugyanis segítheti, vagy éppen gátolhatja az adott társadalom fenntarthatóságát.

Az antropológiai monográfiáknak köszönhetően a hagyományos törzsi kultúrák elfogulatlan leírásai, elemzései olyan kultúra-alternatívákat mutatnak be, amelyek a Föld legkülönbözőbb környezeti viszonyaihoz való adaptációk során sokszínű társadalmi–gazdasági modelleket és egyben kulturális tudásokat és értékrendeket alakítottak ki. Ugyanakkor az egykori törzsi kultúrák története az európai technológiai civilizáció hódító térnyerését, a kulturális sokféleség eltűnését is regisztrálja.

A törzsi kultúrák sokaságában mind a kulturális értékváltással fenntarthatóságot megvalósító környezettudatos társadalmi formációra, mind a fenntarthatatlan ökológiai és kulturális modellre találunk példát. Modellként szemlélve e kultúrákat, tanulságul szolgálnak jelenünkben is, e tanulságok levonására vállalkozott Diamond az *Összeomlás. Tanulságok a társadalom továbbéléséhez* című kötetében. A sokrétű (történeti, régészeti, biogeográfiai, paleobotanikai, genetikai) kutatási eredmények hasznosítása során a részletes kulturális és szociálintropológiai leírásokra is támaszkodhatott, amelyek szemléletesen bizonyítják, hogy az emberi társadalmak gazdasági modelljeiben kultúrájuk hiedelmeinek és a mindennapi életmódot és a döntéseket befolyásoló értékrendnek, azaz a kulturális identitásnak meghatározó szerepe van.

A fenntarthatóság modellje, az alulról szerveződő szabályozás „sikertörténete” Tikopiához, egy mindössze 4,7 km²-es, világtól elzárt csendes-óceáni szigethez és annak polinéz eredetű népcsoportjához kötődik.²⁴⁸ Diamond ismertetése elsősorban Raymond Firth angol szociálintropológus 1928–29-es terepkutatásainak eredményeit összegző *We the Tikopia* című kötetén alapszik.²⁴⁹ A tikopiai társadalom története a fenntarthatóság érdekében tudatosan végrehajtott kultúraváltás példája. A i. e. 900 körül szigetre érkező polinézek a környezetet kimerítő (vadászó–zsákmányoló, erdőt felégető mezőgazdasági életmód) gazdálkodási módszereit i. e. 100 táján váltották fel egy új modellel. A környezetpusztítást megfékezve, tudatosan szabályzó új gazdaságukkal ligetes kertgazdálkodásra és korlátozott halászatra tértek át, valamint a kis sziget eltartóképességének határait felismerve 1200 fő körül maximalizálták a lakosság számát, népességszabályozási módszereket alkalmazva. Ezt az új,

²⁴⁷ DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 26.

²⁴⁸ DIAMOND D, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 282–288.

²⁴⁹ FIRTH, Raymond: *We, the Tikopia. A Sociological Study od Kinship in Primitive Polynesia*. Boston: Beacon Press, 1970.

hosszú távon fenntarthatónak bizonyuló életmódot kultúrájuk és értékrendjük is megerősítette: a legendák, a mítoszok, a rokonsági rendszer csakúgy, mint a főnökök által évenkénti rítusokon hangoztatott „nulla népességnövekedés” ideálja.²⁵⁰ A tikopiai környezettudatos értékrendet kialakító kultúrát egyedülálló példaként tartja számon a szakirodalom, amelynek kialakításában és érvényesítésében döntő jelentőségű lehetett a csoport kis létszáma és a kevéssé hierarchizált főnökségi társadalom.²⁵¹

Az ökológiai és kulturális összeomlás forgatókönyvének „legtisztább példázata” Diamond szerint a hatalmas kőszobraitól híres Rapa Nui (Húsvét-sziget) esete, amely a globális ökológiai válság korában olyan „tanmese, amely bemutatja jövőnk eshetőségei közül a lehető legrosszabbat.”²⁵² Az ökológiai egyensúly tudatos védelmét megvalósító Tikopiával szemben e társadalom gazdasága és kultúrája a környezeti erőforrások teljes felélésének útját követte, amely a civilizáció teljes pusztulását eredményezte.²⁵³ A „tanmese” egy polinéz népcsoport érkezésével²⁵⁴ vette kezdetét, ezzel a csendes-óceáni szigetvilág benépesülése elérte végpontját.²⁵⁵ A sziget eredetileg erdő borította „trópusi paradicsom” volt, amelyen a megtelepedő polinézek a magukkal hozott trópusi élelemtermelő kultúrát folytatták, édesburgonyát, banánt, cukornádat termesztettek, csirkét tenyésztettek. A művelhető föld érdekében erdőirtást alkalmaztak, a tengeri halászat hajóinak építéséhez, az épületekhez és a kultikus kőépítmények, szobrok felállításához olyan mértékben irtották ki az erdőket, hogy az talajeróziót okozott, végül az utolsó fák kivágásával csónakok híján abbamaradt a halászat, és már el sem hajózhattak a szigetről. A mezőgazdaság hanyatlásából eredő éhínség és törzsi összeapások következtében Rapa Nui civilizációja egy évezredes fennállást követően összeomlott. Az 16. századi 7–10.000 fős népesség kb. ötödére csökkent a 18. századra, amikor a szigeten holland hajósok kötöttek ki, és már csak füves pusztaságot találtak szegényes növényzettel és néhány állatfajra szűkülő faunával, amely mindössze kb. 2.000 főnyi bennszülöttet tartott el. A biológiailag szegény környezetről csak az ökológiai (paleo-

²⁵⁰ DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 285., 288.

²⁵¹ TAKÁCS-SÁNTA András: *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008, 61.; MCDANIEL, Carl N. – GOWDY, John M.: *Az édenkert kiárúsítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest: Typotex Kiadó, 2002, 161–162.

²⁵² DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 127.

²⁵³ DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 89–127.; MCDANIEL, Carl N. – GOWDY, John M.: *Az édenkert kiárúsítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest: Typotex Kiadó, 2002, 83–88.

²⁵⁴ A Húsvét-sziget benépesülését MCDANIEL és GOWDY i. e. 400-ra, Diamond viszont 900-ra teszi. Vö. MCDANIEL, Carl N. – GOWDY, John M.: *Az édenkert kiárúsítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest: Typotex Kiadó, 2002, 83.; DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 99.

²⁵⁵ A Csendes-óceán délkeleti részén fekvő 162 km²-es Húsvét-sziget ma Chiléhez tartozik, 3800 km-re fekszik Dél-Amerika dél-nyugati partjaitól.

biológiai) és régészeti kutatás derítette ki, hogy valaha gazdag volt és fejlett civilizációt tett lehetővé.

A fenntarthatatlan, önmaga pusztulását előidéző emberi kultúra e példájában ugyancsak fontos tényező volt a kulturális értékrend, amely a főnökök hatalmát kifejező megalomán kőszobrászat, monumentális építmények, vallási rítusok folytatásával hozzájárult az erdők pusztulásához.²⁵⁶ John Gowdy szerint a Húsvét-sziget kultúrájának összeomlása azt is bizonyítja, hogy a környezet ember általi tönkretételéhez nincs szükség modern piacgazdaságra, bonyolult technikai tudásra, bár ezek kétségtelenül még hatékonyabb pusztításra képesek.

Mivel az ökoszisztéma pusztulását jelző változások lassabbak lehetnek egy emberöltőnél, a törzsi társadalmak esetében egy-egy nemzedék nem tudja tudatosítani a folyamatot, a kultúra összeomlása pedig több nemzedékkal később, a visszafordíthatatlan pályára állás után következhet be. Ezzel szemben a mai környezeti pusztulás folyamatáról, tényeiről, sőt, a fentebb említett kutatási eredmények nyomán számos figyelmeztető példáról a ma embere tudomást szerezhet. Közismertté válhatna az a fontos tanulság, hogy amennyiben az emberi felhasználás túllépi a biológiai források megújuló képességét, az ökológiai katasztrófa magának az emberi közösségnek a hanyatlását is maga után vonja. Carl N. McDaniel és John M. Gowdy a Rapa Nui-i kultúra összeomlás kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy „...reménytelenül nehéz feladat egy kultúra világnézetét megváltoztatni – még akkor is, ha nyilvánvalóan működésképtelen.”²⁵⁷

Ez a megállapítás – Diamond mottóként választott véleményével egybehangzóan – számunkra is megszívlelendő. Hiszen a fogyasztás növelésére buzdító marketing, a határtalan növekedés, a „szaporodjatok, sokasodjatok” értékrendje²⁵⁸ a véges földi erőforrások realitását figyelembe véve hosszú távon fenntarthatatlan, a „gazdaságközpontú” világnézet „ökológiaközpontúra” cserélése mégsem kerül előtérbe. Eközben nyilvánvaló aránytalanság alakult ki a Föld véges eltartóképessége és a 20. században növekvő tendenciájú fogyasztás között, amelyért mind az emberiség demográfiai robbanása, mind a gazdaság erőforrás felhasználásának emelkedése okolható. Az ökológiai gazdaságtan feltárta azt az alapvető összefüggést, amely szerint az emberi társadalmak gazdasága energiát és anyagot igényel a környezetétől, majd ezeket

²⁵⁶ DIAMOND, Jared: *Összeomlás*. Budapest: Typotex, 2007, 117.

²⁵⁷ MCDANIEL, Carl N. – GOWDY, John M.: *Az édenkert kiárusítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest: Typotex Kiadó, 2002, 88.

²⁵⁸ A zsidó–keresztény antropocentrikus, természetet lefokozó értékrend elemzése: ld. Lynn WHITE Jr.: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*. In LÁNYI András – JÁVOR Benedek (szerk.): *Környezet és etika*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005, 167–177.

hulladék formájában ismét a környezetbe juttatja. Ebben a folyamatban a környezet túlterheltté vált, a környezeti erőforrások kimerülése, elszennyeződése figyelhető meg.²⁵⁹ William Rees és Mathis Wackernagel kanadai ökológusok egy olyan mutatót, mérőszámot alkottak meg, amely kifejezi azt, hogy egy adott technológiai szinten álló gazdasági-társadalmi formációnak mekkora föld- és vízmennyiségre van szüksége önmaga fenntartásához, valamint hulladékának elnyeléséhez. Ez a mutató az ökológiai lábnyom, amely egyes emberekre, csoportokra, régiókra, országokra vagy vállalkozásokra is kiszámítható. A két ökológus a következő szemléletes példával tette érthetővé az ökológiai lábnyom fogalmát: „*Gondoljanak egy gazdaságra, melynek »ipari anyagcseréje« van. Ebben a vonatkozásban ez olyan, mint egy tehén a legelőn. A gazdaságnak erőforrásokat kell »ennie«, végül az egész bevétel hulladékká válik, és ismét el kell hagynia a szervezetet – a gazdaságot. A kérdés tehát ez lesz: mekkora legelőre van szükség a gazdaság fenntartásához minden tápláléka megtermeléséhez és minden hulladéka elnyeléséhez? Vagyis mennyi földre lenne szükség egy meghatározott gazdaság fenntartható eltartásához a maga általános anyagi életszínvonalán?»*”²⁶⁰

Az ökológiai lábnyom-mérések a modern nyugati társadalmak sokszoros túlfogyasztását regisztrálják, amelyek terhük egy részét saját országukon kívülre, a harmadik világ országaira hárítják (pl. a szennyező ipari termelés áthelyezésével). A globális mérőszámok alapján az 1970-es évekre teszik azt a szintet, amikor az emberiség egésze elhagyta azt a pontot, ahol a Föld a megújító kapacitásán még belül volt.²⁶¹

Ráadásul a modern társadalmakban a túlfogyasztást, amelyet egy adott területen tapasztalható túlnépesedéssel hozhatunk összefüggésbe, kiegészíti a „tévfogyasztás”.²⁶² Ez utóbbi, Thomas Princeton meghatározása szerint, egyéni szinten értelmezendő jelenség, amely szükségtelen, sőt káros fogyasztást jelent (pl. túlzott ételfogyasztás, reklámtermékek, fölösleges tárgyak vásárlása). A tévfogyasztás a 20. század előtt csak a társadalom szűk, leggazdagabb rétegének luxus-fogyasztását jelentette, az ipari technológiának, életszínvonal emelkedésnek köszönhető tömegtermékek viszont általános társadalmi jelenséggé tették a modern jóléti társadalmakban. A fogyasztás mértékét döntően befolyásolja az értékrend. Az értékrendre vonatkozó, több

²⁵⁹ KOCSIS Tamás: *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2002, 41.

²⁶⁰ WACKERNAGEL, Mathis – REES, William: *Ökológiai lábnyomunk*. Budapest: Föld Napja Alapítvány, 2001, 25.

²⁶¹ WACKERNAGEL, Mathis – REES, William: *Ökológiai lábnyomunk*. Budapest: Föld Napja Alapítvány, 2001, 204.

²⁶² KOCSIS Tamás: *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2002, 43.

országot átfogó kutatások Ronald Inglehart nevéhez kötődnek, aki az 1970-es évek óta folytatott kutatásaiban két hipotézis állított fel. A „szükséghipotézis” szerint olyan javakat tartanak értékesnek az emberek, amelyből hiányban szenvednek (pl. a 2. világháborút követően felértékelődtek az anyagi, materiális értékek). A „szocializációs hipotézis” viszont a neveltetés során megszokott anyagi körülményekkel hozza kapcsolatba az értékrendet. Bár a béke és prosperitás időszaka kedvez a posztmateriális értékrend térnyerésének, ezt semlegesíti a média és a reklámok erőteljes, fogyasztásra ösztönző hatása, amely gyakran úgy sarkall az anyagi javak megszerzésére, mintha azok az anyagi tényezők fölött állnának, érzelmi elégedettséget, boldogságot, szabadságot biztosítanának.²⁶³ Azt az ellentmondást is szem előtt kell tartanunk, hogy ha a fogyasztói értékrend alapján az egyén identitását a fogyasztás, a megvásárolható anyagi javak jelentik, akkor csapdahelyzet áll elő, hiszen a piac és a divat törvényei értelmében a folyton változó divatos termékek megszerzésének vágya állandó kielégületlenséget eredményez.²⁶⁴ Tim Kasser értékorientációt elemező pszichológiai kutatások kapcsán szögezi le: „A kultúrák mindig is támogattak bizonyos eszményeket az oktatási, vallási és politikai rendszerük révén.”²⁶⁵ A fogyasztói társadalom az anyagi célok értékorientációját valósította meg, de vajon van-e esély más eszményeket követni? Az USA-ban jelentkező önkéntes egyszerűség mozgalma ilyen szemléleti váltás megjelenését bizonyítja.²⁶⁶ A humanisztikus, egzisztenciális pszichológia központi értékfogalmai, a hiteles önkifejezés, a bensőséges kapcsolatok, a közösség működéséhez való hozzájárulás egyaránt alternatívát mutatnak a gazdaság- és fogyasztásközpontú értékrendhez képest.²⁶⁷ Ronald Inglehart kultúraközi értékorientáció-kutatás eredményeként a társadalmi érték kategóriák terén elkülöníti a materiális értékorientációt (erős gazdaság, nemzetbiztonság, társadalmi stabilitás: a biztonság, létfenntartás szükségletei) a posztmateriális céloktól (a szabadság, a környezet szépsége, a tudás, és az esztétikai értékek).²⁶⁸

Az értékrend etikai vonatkozását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A hagyományos nyugati kultúrák etikája, amint más kutatókkal egybehangzóan Hans Jonas is kifejti, jellegzetesen antropocentrikus, az ember természetet leigázó uralmát természetesnek véve nem vet számot

²⁶³ KOCSIS Tamás: *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2002, 53.

²⁶⁴ TAKÁCS-SÁNTA András (szerk.): *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének átgondolása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007, 47.

²⁶⁵ KASSER, Tim: *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libri, 2005, 95.

²⁶⁶ KOCSIS Tamás: *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2002, 65.

²⁶⁷ KASSER, Tim: *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libri, 2005, 23.

²⁶⁸ KASSER, Tim: *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libri, 2005, 70.

a természet sebezhetőségével, ennek következményeivel.²⁶⁹ Éppen ezért az ökológiai válság társadalmi megoldásait elemző szakirodalomban a változás lehetőségeinek egyik legfontosabb tényezőjeként szerepel az etika, az értékek, alapvető meggyőződések és attitűdök megváltoztatásának problémája.²⁷⁰ Az ökológiai lábnyom mértékét meghaladó túlfogyasztásból eredő környezeti válság oka éppen az európai–amerikai kultúra alapvető értékei, meggyőződései, amelyekből levezethető a fogyasztói viselkedési norma. Ezek megváltoztatása paradigmaváltással, az „új ökológiai paradigma” bevezetésével érne fel.

Vida Gábor akadémikus, aki számos cikket, tanulmányt szentel az ökológiai válság problémakörének, a pedagógia, a nevelés, és az oktatás szerepét is hangsúlyozza.²⁷¹ A fenntarthatóságot biztosító értékrendbeli változtatási javaslatokat, mint „új célokat” olyan táblázatban összegezte, amelyben egyúttal szembesíti őket a jelenlegi célokkal, azaz a fogyasztói értékekkel:²⁷²

JELENLÉGI CÉLJAINK	ÚJ CÉLOK
növekedés	egyensúly
versengés	egüjtmműködés
anyagi gazdagság	mentális gazdagság
nyuha fenntarthatóság	kemény fenntarthatóság
profitorientáció	közió-orientáció
önzés	önzetlenség
önmegvalósítás	önfeláldozás
eldobható termékek	úirahasznosítás
legfőbb érték a	legfőbb érték az ember
neoliberális közgazdaság	ökológiai közgazdaság
GDP-növekedés	ióllét
fogyasztó társadalom	fenntartható társadalom
soha nincs elég	mértékletesség
az élet küzdelem	az élet szén

Azaz szemlélet- és értékrendváltásra van szükség – a lehető legszélesebb körben. Alapvető, a mindennapi kultúrát meghatározó értékkel kellene emelni az ökológiai környezet megóvását, a természet kimerülésének/felélésének tudatos elkerülését, mind a fogyasztás mérséklésével,

²⁶⁹ LÁNYI András – JÁVOR Benedek (szer.): *Környezet és etika*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005, 29.

²⁷⁰ TAKÁCS-SÁNTA András (szerk.): *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének átgondolása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007, 10–12.; TAKÁCS-SÁNTA András: *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008, 62.

²⁷¹ VIDA Gábor: Szembeszállni valamivel, ami reménytelennek látszik (Üzenet a VI. Nevelésügyi Kongresszushoz) *Élet és Tudomány* 1994/51. 1623.

²⁷² VIDA Gábor: *Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége*. In Magyar Tudomány, 2007/12. <http://www.matud.iif.hu/07dec/15.html>

mind a további demográfiai növekedés visszafogásával. Ebben a paradigmaváltásban fontos szerep hárul a kultúra szférájára, ahogy a tikopiai bennszülött kultúra fenntarthatóságát is döntően megerősítette a társadalmi értékrend, az egymást követő nemzedékek természeti erőforrásokat védelmező életmódja és szellemi kultúrája.

Edit Újvári: Values and Change of Values – Cultural Elements of the 'Consumer's' and 'Environmentally Aware' Identity

Summary

Values are considered the most essential elements of cultures: the traditions of communities form the system of moral, economic, aesthetic, etc. values, basically determining at the same time confining the motifs of individuals as well as their identity.

Alfred L. Kroeber, an American anthropologist, emphasizes that cultural values always appear in cultural forms (in unwritten and written laws and rituals) and reflect in social ideals. This value is relative since the various human societies have developed different ideals and cultural values that they have changed throughout history. Numerous models of culture differing from the great civilizations documented by cultural history and cultural anthropology have shown examples of change of cultural values.

This study focuses on such an example of value change that ensured the sustainability of the said human society. By this it made the change of cultural values and the frameworks of everyday life possible in such a way that it ensured the long-term sustainability of the environment and the human community as well. This example became known owing to the research work having been conducted by Raymond Firth, an English anthropologist, on Tikopia Island. Today, in the age of crisis phenomena of the unsustainable consumer's society (see the works of Jared Diamond and Gábor Vida), studying and highlighting the moral of a cultural value system ensuring sustainability as an alternative model may provide an extraordinarily important knowledge for us.

A mindennapi kultúra szerepe az identitás megőrzésében

Barátné Hajdu Ágnes

Identitást erősítő jelenségek a vásárhelyi olvasókörok és társadalmi egyesületek történetében

1. Az olvasó körök fogalma, kialakulásuk és néhány, az identitás szempontjából is fontos jellemzőjük

Az olvasókörok meghatározásával sokan, többféle szempontból és célból próbálkoztak már. Mielőtt mélyebben vizsgálánák a címben jelzett jelenséget érdemes tisztáznunk a fogalmat.

„Könyvek gyűjtésére, olvasására, időszakai sajtótermékek előfizetésére alakult egyesület. Magyarországon a felvilágosodás korában politikai céllal is szerveződtek olvasókörok az értelmiség körében. [...] A **Budai Olvasókör** (al. 1793) tagjai között neves jakobinusok is voltak.”²⁷³

„Olyan közművelődési egyesület, amely tagjainak színvonalas olvasnivalót nyújt és alkalmat teremt a lakóhely társadalmi életében való részvételre.”²⁷⁴

„...sokkal többről van szó, mint a művelődés egyik lehetséges útját járó szervezetek létrehozásáról ... A múlt tanulsága is az - s a jelené még inkább -, hogy az olvasókör elnevezés gyűjtőfogalom, benne igen sokféle törekvés és cél rejlik. Ezek között a tagság művelődésének segítése csak egyik, de a jó olvasókör a helyi demokrácia és a társas élet alapvető intézményévé válhat. Fontos szerepet kap bennük a múlt értékes örökségének ápolása, ezen belül saját hagyományaik újjáélesztése.”²⁷⁵

Az olvasókörok kialakulásának átgondolásakor a *föltörekvés* társadalmi méreteiben való jelenléte mellett kézenfekvő figyelembe venni az *összefogásban* rejlő megsokszorozott erőt.

²⁷³ Magyar Nagylexikon XIV. kötet Nyl-Pom. Szerk. Bagi Valéria et al. Budapest. Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002. 147. p.

²⁷⁴ Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerk. Juhász József et al. 2. átdolgozott kiadás. Budapest. Akadémia Kiadó, 2003. 1011. p. [elektronikus dokumentum]

²⁷⁵ HAJDU Géza: Az olvasókörok városa, Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002, 53-54.p.

Ha e két eszmekört *együttes* hatásukban vizsgáljuk, máris természetesen adódik, hogy a legtöbb egyesület kulturális jellegű volt. Az egyéni tudást, művelődést tűzte ki célul, amelyet közösségi keretben láttak leginkább megközelíthetőnek. Ez a szép idea ilyen kristálytisztán nálunk azonban legfeljebb a 19. századi olvasókörekre, egyletekre nézve érvényes. Az olvasás és más kulturális tevékenységek jegyében szervezett közösségek elősegítették a *közgondolkodás fejlődését*, egyben pedig a *tudatosan cselekvő emberek egyéni képességeinek kibontakozását, valamint a közösséghez, városhoz, nemzethez való tartozás érzését*.

A későbbi időszakban – bár az egyesületek gyakran idézett „alkotmányában”, vagyis az alapszabályokban erre mint célra mindenütt hivatkoznak – a működés, a mindennapi élet gyakorlatában egyéb tevékenységi formák és törekvések is bekerültek. Helyenként gazdasági érdekek, másutt szórakozási formák, a társas élet eseményei, esetenként pedig az egyébként tilosnak deklarált politikai tevékenység háttérbe szorította a közműveltség emelésének nemes eszméjét.

Nagy hiba lenne, ha a közös szórakozást, a társas életet valamiféle haszontalanságnak minősítenénk. Különösen a várostól távol, a tanyavilágban egy évszázadon át ez volt szinte az egyetlen módja a nehéz munkával töltött napok utáni fölüdülésnek, hasznos eszmecserének, együttlétnek.

Senki nem gondolhatta komolyan, hogy a műveltségben való előrehaladás önmagáért való lenne. Az olvasás és más kulturális tevékenységek jegyében szervezett közösségek elősegítették a közgondolkodás fejlődését, egyben pedig a tudatosan cselekvő emberek egyéni képességeinek kibontakozását. Az állam sohasem tudta egyedül megoldani a *lakosság művelődésének* ügyét, ahogyan később nevezték: a népművelést, korszerűbben: közművelődést. Ez pedig a nemzet fennmaradása, az ország előrehaladása szempontjából elsőrangú, mondhatjuk: *létkérdés*.

Eötvös József Felhívás népnevelési egyletek alakítására c. írásában (1867) így jellemzi a nép önművelésének szükségességét, s az olvasóköreket semmi mással nem pótolható szerepét.

„Ha van feladat, melynek megoldására az állam minden hatalma elégtelen – ez a népnevelés. Oly feladat ez, melyet csak a nép maga oldhat meg.

Az egyes ember, de még inkább egy nemzet nem élettelen anyag, melyet a leghatalmasabb művész is tetszése szerint faraghatna képzeletében előtte lebegő ideáljának megfelelővé. Az

emberi szellem úgy egyéni létében, mint társadalmi közösségében oly önálló hatalom, mely egyedül önmunkásságával fejtheti ki erőit és képességeit.

A népnek csak magának lehet önmagát művelnie.”²⁷⁶

Az igazi hazafiság sem képzelhető el az önművelés nélkül. Mi lesz abból az országból, amelyet fiai nem szeretnek, amelyért áldozatokra nem hajlandók? Különösen fontos mindez azokban az években, amelyeket a szabadságharc, később a háború elvesztése, majd Trianon vezet be.

Az olvasókörök története a felvilágosodás kori kezdeti formáitól a kiegyezés utáni felvirágzáson át egészen a II. világháború utáni koalíciós időszakig folyamatosnak tekinthető, de még sem tekinthetünk el egyfajta korszakolástól, mert ez az egységesnek tekinthető mozgalom fejlődése világosan meghatározható szakaszokból áll.

- Felvilágosodás – többek között *Bessenyei György* tevékenysége nyomán
- Reformkor – *Széchenyi István* kezdeményezési
- Szabadságharc és az azt követő időszak
- Kiegyezés – Eötvös József támogatása és az általános tankötelezettség lehetősége
- Dualizmus – a tömeges alapítás kezdete
- **Két világháború közötti időszak**
- **1945 után – az elkerülhetetlen vég**²⁷⁷

majd az

- 1989-ben kezdődő megújulás.

2 Hódmezővásárhely

Nem kell elfogult lokálpatriótának lenni ahhoz, hogy elfogadjuk, Hódmezővásárhely a körök, egyesületek szervezése tekintetében egészen különleges helyet foglal el hazánk történetében. Bár másutt is voltak művelődési társaságok, de sehol ilyen korán és ennyi, ilyen hatásfokkal működő nem volt. A körülöttük kialakult helyi közösségekhez a *felnőtt lakosságnak mintegy fele kapcsolódott*. Jelen voltak az egyesületek az ekkorra már erősen tagolt társadalom

²⁷⁶ EÖTVÖS József: Kultúra és nevelés, Bp.: Magyar Helikon (Eötvös József művei), 1976, 331.p.

²⁷⁷ tanulmányunkban elsősorban az utolsó két korszakra koncentrálunk

minden rétegében. A városi polgárság, iparosok, munkások stb. csakúgy létrehozták saját szervezeteiket, mint a zömmel tanyán élő parasztság. Nem hiányoztak azok a „kovász-emberek” sem, akik hajlandók voltak vállalni az összefogás serkentését, a szervezőmunkát és még - a válságos időkben is - az anyagi áldozatokat. Nem lehet véletlen, hogy a rendszerváltozással újjáéledő olvasóköroknek is a legerősebb hazai bástyája Vásárhely lett.

2.1 Az olvasókörok városa – megnevezés – a kitűnés, mint identitást erősítő tényező²⁷⁸

A kiegyezés után egyre több olvasókör szerveződött országszerte, melyek közül a legtöbb ellenzéki kör volt, nem egy közülük, kimondottan baloldali. Vásárhely a 19. sz. végére valóban az „olvasókörok városa” lett. A városban az 1848/1849-es szabadságharc előtt 9 polgári egyesület alakult, majd folyamatosan gyarapodott a számuk az 1880-as évek végéig. Ekkor néhány évig visszaesett a köralakítási kedv, de 1893-tól ismét évente alakultak újabb olvasókörok.²⁷⁹ 1892-ben *Soós János* levéltárnok kimutatása alapján a Hódmezővásárhely területén működő egyletek, társaságok, társadalmi szervezetek száma 70.²⁸⁰ Az utolsóként bejegyzett **Mártélyi Olvasókör** alapításának ideje 1889. október 6.

A Faluszövetség kimutatása szerint 1922-ben vásárhelyen 51 olvasókör volt. Az 1938-as kamarai adatok pedig már 64 vásárhelyi kört tartottak nyilván.²⁸¹

A korabeli iratok tanúsága szerint mind a körok vezetői, mind a tagság, mind pedig a város vezetősége tudata ennek a kiemelkedő elterjedtségnek a jelentőségét, és gyakran utaltak erre, amikor például kialakították a körok támogatásának éves rendszerét, vagy a köroket használták fel, hogy terjesszék a modern mezőgazdasági szemléletet. A **Gazdasági Egyesület** és a **Hódmezővásárhelyi Állattenyésztő (Szarvasmarha-tenyésztő) Egyesület** is folyamatosan együttműködött az egyesületekkel. Télen tanfolyamokat tartottak, máskor ingyenes tenyész-szemlékkel igyekeztek a minőségi állattenyésztést segíteni felhasználva a körok szervezettségét.

2.2 Harc a független Magyarországért – a közös cél

²⁷⁸ Hódmezővásárhelyt az olvasókörok városának először Gulyás Pál nevezte, amivel mind a korai keletkezésre, mind a nagyszámú elterjedésre utalt, de az elnevezés általánosan ismertté és használttá Hajdu Géza munkássága nyomán vált, különleges öntudatot adva ezzel a hagyományukat ápoló, később újjá alakuló közösségeknek, a városnak és az elszármazottaknak is.

²⁷⁹ HAJDU Géza: Vászárhelyi egyletek és könyvtárak, Szeged: Somogyi-könyvtár, 1977, 97.p.

²⁸⁰ 148/892. aug.3. irat

²⁸¹ HAJDU Géza: Vászárhelyi egyletek és könyvtárak, Szeged: Somogyi-könyvtár, 1977, 101.p.

1867 után „a parasztság rövid idő alatt meggyűlölte az új rendszert, és megindította harcát a független Magyarországért. A mozgalom szervezetté, céltudatossá válásában nagy szerepe volt *Kossuthnak, Madarász Lászlónak* és a szélsőbal munkájának.”²⁸² Kossuth a parasztságban látta a lehetőséget a rendszer belső bomlasztására, ezért nagy figyelemmel kísérte a népi szervezetek munkáját. Leveleivel bízta és tanáccsal látta el a körök tagjait. Ezeket a leveleket a körökben természetesen nagy tisztelet övezte. Másolatokat készítettek róluk, díszes mappában tartották őket, együtt más 48-as vonatkozású iratokkal.

1885. november 5-én kelt, a **IV. Olvasó Népkörnek** írt levelében Kossuth - válaszul a névnapjára küldött ezüst tintatartóért - a következőt írja: ²⁸³

„Tisztelt Uraim!

Bocsássanak meg nekem, aggkorom gyarlóságai, 's körülményeim kényszerűsége által íróasztalomtól gyakran hetekig távoltartott öregembernek, hogy ily későn mondok köszönetet hő érzéssel viszonzott szeretetük nyilatkozatáért, 's a művészi becsű szép emlék tárgyért, melyekkel engem névnapom 83dik évfordulója alkalmából megörvendeztettek.

Önök azt a 83 évet oly életkornak mondják melyet a földilét Ura csak választottainak szokott megadni. [...] Hanem Önök azt a parányi közt, mely még az örök álom nyugalmatól elválaszt, behintették a szeretet virágaival, 's nekem örömtelen öregnek e virágok nagyon kedvesek; legyenek Önök megáldottak érettők, 's legyen megáldott magyar városuk, mely az enyém is: hálával mondom hogy az enyim is, mert hiszen kitagadott pária lennék, ha városuk ingyen jóvoltából Hód Mező Vásárhely polgára nem volnék!”

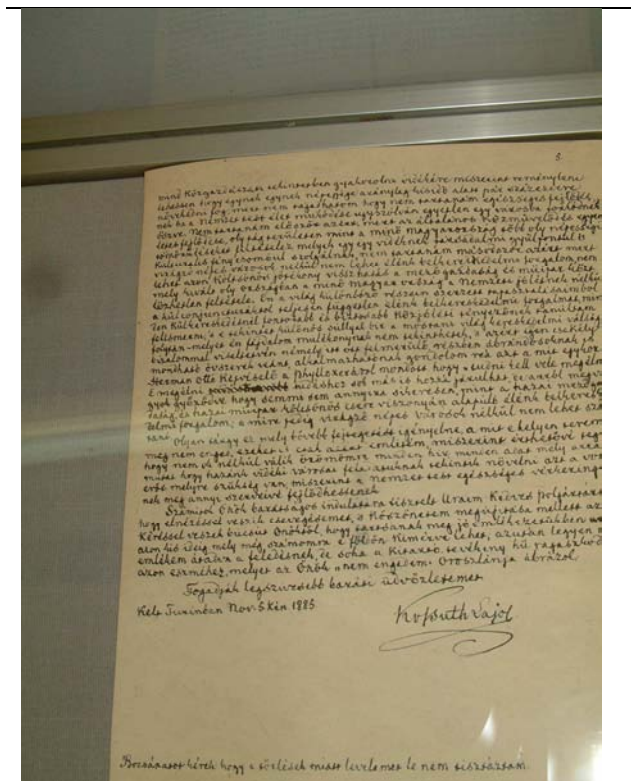
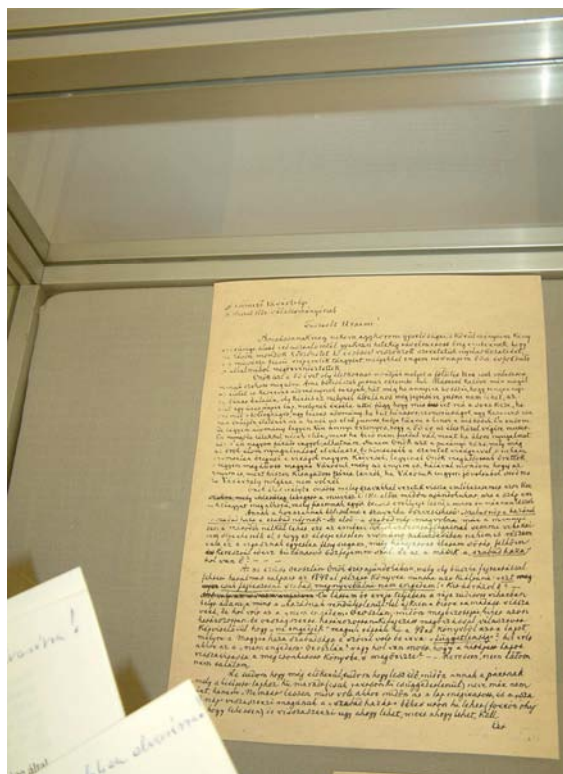
[...] „Számítok Önök barátságos indulatára, tisztelt Uraim. Kedves Polgártársaim! hogy elnézéssel veszik csevegésemet, 's köszönetem megújítása mellett azon kéréssel veszek búcsút Önöktől, hogy tartsanak meg jó emlékezetükben azon kis ideig, mely még számomra e földön kimérve lehet; azután legyen nevem, emlékem átadva a feledésnek, de soha a kitartó, tevékeny hű ragaszkodás azon eszméhez, melyet az Önök 'nem engedem' oroszlánja ábrázol.

Fogadják legszívesebb baráti üdvözetemet.

Kelt Turinban Nov.5.kén 1885.

²⁸² HAJDU Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak, Szeged: Somogyi-könyvtár, 1977, 51.p.

²⁸³ A levél eredetije a Tornyai János Múzeum gyűjteményének értékes darabja

Kossuth Lajos levele a IV. Olvasó Népkörnek 1885-ben – kiállítva 2007. nyarán a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban

Csoda-e, hogy az 1848-as eszmék az 1949–1951-es megszűnésig mindvégig jelen voltak a körök életében. Néhány egyesület még a nevében is kinyilatkoztatta ezt a szellemiséget, pl. az 1912-ben alapított **Hódmezővásárhelyi 48-as Bercsényi Olvasókör**. Természetesen március 15-e, mint a legjelesebb ünnep kapott helyett a körök életében. És a karitatív szemlélet is, mely először a 48-as honvédek, özvegyek és árvák felkarolásával jelentkezett az olvasókörök és más társadalmi egyesületek tevékenységeiben.

2.3 Politizálás, ill. a nem politizálás identitást erősítő szerepe

A politizálás és ennek ellentette, a nem politizálás is jelen van az olvasókörök történetében, hisz a 48-as eszmék ápolása is egyfajta állásfoglalás volt, akárcsak az agrárszocialista gondolatok megjelenése az egyesületekben. Az első agrárszocialista jellegű szerveződés, a **Általános Munkás Olvasóegyesület** is Hódmezővásárhelyen alakult meg (1891).

„A könyvet mindenütt kincsként kezelték, gondosan vigyáztak rá. Mikor 1894-ben Hódmezővásárhelyen a csendőrség a legnagyobb olvasóköriben házkutatást tartott, és könyveket, röpiratokat foglalt le, másnap a tagság összegyűlt a csendőrlaktanya előtt, és felháborodottan követelte az elkobzott anyag visszaadását. A tüntetés csak akkor szűnt meg, mikor a csendőrség az elnököt, Szántó Kovács Jánost három társával együtt letartóztatta és a tömeget szétverte.”²⁸⁴

A meghatározások közül csak egyben található utalás az olvasókörok politikai szerepére, pedig az olvasókörok tagjait az olvasáson és a mulatságok szervezésén kívül általában összekötötte az aktuális hatalommal való szembenállás is, hisz a körök tagjai majdnem mindig ellenzékiek voltak. Ennek ellenére kijelenthetjük – az alapszabályokban is deklaráltan az jelenik meg –, hogy az olvasóköroknek nem a politizálás volt az elsődleges célja, hanem a művelődés.

1909. január 09-én a korabeli jegyzőkönyvek szerint, hogy az **Első Olvasó Népkör** akkori elnöke, id. Tölcséry István főgimnázium tanár megnyitó beszédében a tagokat felkérte, hogy ne politizáljanak, mert az „kétélű fegyver, mellyel az ember magát is ellenfelét is megvágja, hanem arra törekedjünk, hogy minél több szépet és jót tanuljunk.”

Az 1936. febr.16-i, a Gazdasági Egyesület szervezésében tartott olvasóköri találkozón Lázár Dezső gazdasági főtanácsos megnyitó beszédében a következőket mondta: „Mindegyik körnek meg van a maga hivatása azon határrész gazdáinak érdekében, ahol a székhelyük van. A régi világban, amikor még a gazdának is a mai viszonyokhoz mérten azt mondhatni, hogy jó sora volt, a körök nem töltöttek be oly nagy hivatást [...] Az olvasóköroknek pedig egyáltalán nem hivatásuk az, hogy politikával foglalkozzanak, sőt ha céljukat tekintik, akkor meg egyenesen kizárt dolog is, mert egyetlen körök alapszabálya sem engedi meg a politizálást. Ma az olvasóköroknek a legfőbb hivatása volna a beléje tömörült gazdák gazdasági érdekeinek az előmozdítása önképzés által, a környék sérelmeinek az illetékes helyre való eljuttatása, a termelés és az értékesítés megszervezése és azok előmozdítása.”²⁸⁵

Ez persze egy speciális, a Gazdasági Egyesület oldaláról való megközelítés, mégis mutatja azt, hogy ezek a társadalmi egyesületek együttműködtek, tevékenységeik kiegészítették

²⁸⁴ CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet, Bp. : Gondolat, 1987, 541 p. Letöltve: 2009.január 19. <http://mek.niif.hu/03100/03159/html/csapod19.htm>

²⁸⁵ A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület iratai X.117, jegyzőkönyv CSML HL = Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára

egymást és tagjaik segítették a másikat. Ezen a találkozón például a Gazdasági Egyesület előterjesztette, hogy kedvezőbb feltételek mellett szervezhessenek bálakat és más műsoros esteket az olvasókörök.

A politizálás kérdése, ill. ennek elkerülése többször felmerül szinte minden kör életében. Különösen kikerülhetetlen volt ez az 1945 utáni időszakban:

A Mártélyoldali Kisgazda Kör 1946. jún.29. rendkívüli közgyűlésén – a pénzügyek tárgyalása után az elnök bejelentette, hogy a nemzeti parasztpárt kéri a kör helyiségeit gyűlés és szervezkedés céljára. A tagság élénk vita után úgy döntött, hogy az eddigi gyakorlat mellett marad: a kör helyiségeit előzetes bejelentés után bármelyik pártnak (ha nincs elfoglalva a kör céljaira) a politikai helyzet ismertetésére átadja, de párttevékenységet egyik pártnak sem engednek a körben, mivel a kör párton kívüli. Az elnök a továbbiakban ismerteti a Parasztszövetség felhívását, melyben kéri a kört, hogy mint testület lépjen be a tagjai sorába. Határozat: A kör, mint testület nem lép be a Parasztszövetségbe. Alig négy hónap múlva azonban a kör mérlegelve a lehetséges előnyöket mégis enged a kérésnek és 1946. okt.5-én megalakul a körben a helyi Parasztszövetség.

A **Hódmezővásárhelyi Iparosasszonyok Egyesülete** ülésein is felmerült a politikai pártokhoz való csatlakozás lehetősége. 1945. szept.24-ei ülés egyik fontos témája, hogy az egyesület tagjai az eddig támogatott rétegek mellett, a hadifoglyokon is szeretnének segíteni adományokkal. *Szőke Imre* az Ipartestület elnöke felhívta a megjelent iparos asszonyokat, hogy iratkozzanak be a pártokba és úgy működjenek. *Kruzslicz Károlyné* válasza: „Az Iparos Nőegylet sosem politizált és most sem hajlandó semmi párt politikát folytatni. Azonban a tagoknál ez egyéni dolog. Nekünk monda az elaggott iparosok, özvegyek és árvák sorsa a szívügyünk és ezekért dolgozunk és csak jótékonysággal foglalkozunk.”²⁸⁶

2.4 Az olvasókörök gyűjteményének identitást erősítő szerepe (földrajzi, szakmai identitás)

Hajdu Géza vásárhelyi fölmérése: egy-egy belterületi körben 257–2254, tanyai körben 50–756 kötet könyv volt, amelyet a lakosság rendszeresen olvasott, cserélt. A gyűjtemény forrása a gyakran elkülönülő tagdíj, a kör bevétele, a rendszeres városi és az eseti

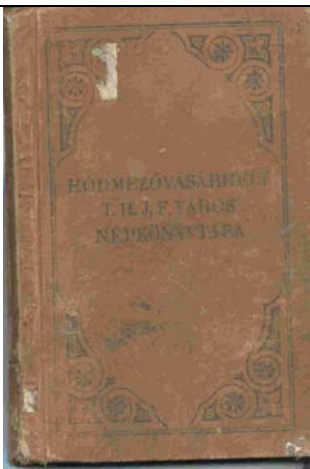

²⁸⁶ 2002.76.53.2. sz. jegyzőkönyv, Tornyai János Múzeum

minisztériumi támogatás. A kultuszminisztérium előbb föliratos könyves ládát, majd *bibliotékát*, azaz könyves szekrényt ajándékozott a köröknek.

Az állomány tartalmi összetétele rendkívül változatos volt, a politika és szépirodalom mellett többféle ismeretkör és tudományág (történettudomány, földrajz, útleírás, filozófia, teológia) képviselve volt.

Az olvasókörök gyűjtötték költőink, íróink köteteit, de a sekélyes népi adomákat, betyárlegendákat, rémdrámákat tartalmazó ponyvák is megtalálhatók voltak a kis könyvtárakban. Kiemelt hangsúlyt kaptak a helyi szerzők, mint pl. *Bibó Lajos* és *Pákozdy Ferenc*, ezzel teremtve meg azt a kulturális összetartozást, erkölcsi közösséget, mely a mai napig egyik meghatározója ezeknek a köröknek.

Érdekességgént említhető, hogy a Tornyai János Múzeumban lévő *Bodrogi János*²⁸⁷ hagyatékában található a személyes iratok mellett egy népkönyvtári könyv is található.

	
<p>Népkönyvtári könyv Bodrogi János hagyatékában</p>	<p>Bibó Lajos regényéből készült mozifilm plakátja</p>

A **Visszhangutcai Olvasókör** 1921-ben kiadott, 522 tételes könyvtári jegyzékében már 3 Bibó Lajos könyvvel találkozunk²⁸⁸, bár az író első, önálló novelláskötete csak 1923 áprilisában jelenik meg.²⁸⁹

²⁸⁷ a városi könyvtár könyvtárosa, több olvasókör könyvtárnoka, a Hódmezővásárhelyi Dolgozók Énekkarának alapító tagja és történetének krónikása,

²⁸⁸ Vásárhelyi történetek; Viharos idők; Tri kolor alatt – újságírói munkásságának válogatásai

²⁸⁹ A fákllya füstölve ég

A könyveken kívül a körök rendszeresen járatták a helyi lapokat. Vásárhelyen a 20. sz. elején volt olyan időszak, amikor több önálló napilap, ill. *Tornyai János* festőművész által illusztrált élclap jelent meg. A helyi periodikákon kívül legalább egy országos, ill. Pesten kiadott napi- vagy hetilapra is előfizettek, a tehetősebbek vagy áldozatkészebbek kettőre, háromra is.

Csáky Lajos főügyész, a többek között a **Rotary klub** alelnöke a rá oly jellemző derűs humorral kommentálja a karikatúra fogadtatását: „*úgy látom, hogy mindenki a másiknak a képét élvezzi, a saját magáét azonban csak múltóan méltányolja*”

A két világháború között rendszeresen megvették a mezőgazdasággal foglalkozó szaklapokat és gyűjtötték a szakkönyveket is.

2.5 Alapszabály, használati szabályzat

Az olvasókörök szabályzatai alapján megismerhetjük a szigorúan őrzött értékrendet, miszerint a rendbontókat azonnal megfenyítették, szükség esetén végleg kitiltották. Ez az érték és a belőle adódó olvasóköri élet őrizte meg az anyanyelv tájjellegét, a helyi viseletet, a hazaszeretetet, a magyarságtudatot.

Az alapszabályok megfogalmazásakor észrevehetjük – különösen a kiegyezés óta -, hogy a tapasztaltabbak, a minisztériumi jóváhagyást már megkapott egyesületek segítették a most indulókat és a legjobb alapszabályok példaként szolgáltak a többiek számára.

Az Első Olvasó Népkör alapszabálya²⁹⁰

II. szakasz – a célok

- „Célja az »Olvasó Népkörnek« egy olyan egyesülési pontot képezni, hol az egyeslet tagjai nemzetiség, vallás- és rang különbség nélkül, minél gyakrabban összejöhessenek, a kölcsönös eszmecsere, és barátságos társalgás, továbbá a hírlapok olvasása által szellemi életüket pezsgésben tarthassák, értelmüket, felfogásukat így élesíthessék, s a társadalmi, mint országos ügyekben jártasságot sajátíthassanak el, s a netalán hiányos nevelést így folytonos magán képzés által utánpótolhassák.”

„IV. szakasz

- *Minden községi honpolgár tag lehet, akit az ügyszeretete és társalgási vágya mellett feddhetetlen erkölce is ajánl.” [...]*

2.6 Szervezeti élet

Az olvasókörök belülről, vagy alulról építkeztek

Az ünnepi műsorok, megemlékezések, multságok, bálók segítik a közösségformálást, erősítik mind hazafiúi érzéseket, mind a helyi kötődést. A báli meghívók a kutatás egyik legfontosabb forrásai.

Megemlékezések és karitatív tevékenységek:

A körök életének két meghatározó élettere (különös tekintettel a világháborúk, gazdasági válság, nehéz időszakok idején) a nemzeti tudatot erősítő ünnepek – hangsúlyosan március 15-e –, valamint az elesettek megsegítése. A Rotary klub alakuló ülésén 1931-ben két téma volt:

1. a közelgő március 15-e méltó megünneplése. Szalagok és koszorú vétele.

²⁹⁰ HAJDU Géza: Vásárhelyi egyesületek és könyvtárak, Szeged: Somogyi-könyvtár, 1977, 10–11. p.

2. a támogatandó rétegek kiválasztása és a segítség módjainak számbavétele.

2.7 Közös feladatok, tanulás, szórakozás

A legtöbb egyesület rendelkezett énekkarral vagy színjátszó körrel. Maguk készítették a jelmezt és a díszletet. Nem egy körben a színjátékot a tanító írta vagy irodalmi alkotásokból állította össze. Ezek színvonaláról megoszlanak a vélemények. Tornyai János mondta, hogy „nem baj, ha a fal tele van gyöngé képekkel. Kerüljön rá egyetlen értékes, az majd letúrja a giccset”. Így volt ez a körí drámajátzással is.

A mozgás és a játék is általános volt az egyesületekben. Rendszeresen tartottak teke- és biliárdversenyeket, ugyanakkor tiltották a szerencsejátékokat. Eleinte a kártyát is, de ezzel kapcsolatban később elnézőek voltak.

A nők ősztől tavaszig kézimunkáztak. Pünkösdre kiállításon mutatták be legszebb hímzéseiket.

Télen ezüst- és aranykalászos tanfolyamok, gazdálkodással kapcsolatos előadások, közegészségügyi felvilágosító programok voltak, de gyakran találkozhattunk író-olvasó találkozókkal is. Ezek közül egyik legismertebb Móricz Zsigmond körútja; a Kutaspusztai Olvasókörben mondott Bibó méltatása.

2.8 Ifjúsági egyesületek - az összetartozás, a tradíciók, a nemes eszmék tovább örökítói

A legtöbb társadalmi egyesületben kitüntetett szerepet kapott a fiatalság nevelése. Gyakran rendelkeztek ifjúsági tagozattal is, de sok közülük teljesen önálló volt, pl. **Mártélyi Ifjúsági Egyesület**. A fiatalok kivették a részüket a mulatságok szervezéséből, megrendelték a hozzávalókat, és gyakran a színművek előadói is voltak.

2.9 A vallás és olvasókörök

A vallás, a hit természetes része volt a minden napoknak, így a körök életének is. Papok és lelkészek fölváltva jártak ki azokba a külterületi olvasókörökbe, amelyek messze estek a városi, falusi templomoktól; a tevékenységeikre Isten áldását kérték stb. A hit ereje hatja át minden tevékenységüket.

„Legfőbb óhajom és kérésem, hogy engedje az Isten, hogy könyvtárunkat, minél előbb újíthassuk”²⁹¹

2.10 A világháborúk

Megnő a segítségre szorulóknak száma, csökkennek az anyagi lehetőségek. A fronton lévők családja, hadiárva, hadiözvegyek, hadifoglyok, a katonák mind-mind támogatásra szorulnak. A Hódmezővásárhelyen kimagasló számban működő olvasóköri, társadalmi egyesületek, bár bevételeik és gyakran taglétszámuk is csökkent, mégis megtalálták a módját annak, hogy egyre növekvőbb mértékben segítsenek a legelesettebbeknek. A hősi halált haltak emléktáblát kaptak a körök falain, megemlékeztek róluk üléseiken, őrizték emléküket.

„A rettenetes háború hála Istennek elmúlt, hazajöhettek sokat szenvedett egyleti tagjaink, akiket itt most ez alkalommal örömmel és szeretettel üdvözlünk; akik nem jöhettek vissza, azoknak emlékét mély fájdalommal szívünkbe zárjuk.”²⁹²

A társadalmi összefogás jelképei a zászlószentelések, a szalagok és zászlószögek vétele állandósultak ezekben az években.

3 Összefoglalás

Az identitást erősítő jelenségek egyszerre általánosíthatók, de ugyanakkor meghatározó módon jellemzik a vásárhelyi olvasóköri és társadalmi egyesületeket. Ez a kitűnés, Bibó Lajost idézve, a hibások, a többet akarók közössége eredményezte ezt a különleges és megismételhetetlen gazdagságot, mely mind kultúrában, mind emberségben jellemezte a vázolt időszakot.

Olvasókörihez tartozni jó volt, az ma is. Ott tisztséget viselni megbecsülést jelentett és jelent. Tiszteletet fejezett ki, ha valakiről azt mondták: *olvasott ember*. Tudom, mert apai nagyapám a Visszhang Utcai Olvasóköri alelnöke, majd elnöke volt a harmincas években. Édesapám, aki az Olvasóköri Szövetség örökös elnöke. Magam az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Karának oktatójaként igyekszem ráeszméltetni a fiatal és

²⁹¹ 1920. ápr.10-i könyvtárnoki beszámoló az Iparegyletben CSML HL

²⁹² Iparegylet 1918-as jelentése CSML HL

kevésbé fiatal generációkat az olvasóköri mozgalom fontosságára. Ez egyben a személyes identitásom is a témához, a városomhoz, a családomhoz.

Barátné Hajdu Ágnes

The Strengthening Identity Features of Reading Associations and Social Club in Hódmezővásárhely

Term of Reading Association is collective term, there are integrated manifold efforts, endeavours and goals: helping cultural improvement of members, take these clubs fundamental institute of local democracy and social life. There is important role of cultivation significant cultural heritage.

Elements of Strengthening Identity Features:

- collaboration, power of collectivity
- soar of a cultural developing
- common and open place of public thinking
- patriotism, worship of Kossuth, wars, charity
- “City of Reading Associations” – denomination, manifestation, differences from other city, consciousness
- question of politics and/or no politics
- collection of library in the Reading Associations (geographical, professional identity)
- fundamental rules: scale of value, native language, national and local costume, patriotism, awareness of Hungarians
- common goals, missions, learning, entertainment
- power of religion, wishing of culture
- traditions, social clubs helped to keep generous ideas
- Youth, who perpetuates traditions and generous ideas.

Békési András

Cigánypolitika és identitás 1961–1989, 1993

A második világháború befejezése, valamint békekötések utáni társadalmi és politikai rendeződések gyökeresen nem érintették a magyarországi cigányok, romák közösségét. Az államhatalom sem foglalkozott velük több mint egy évtizeden keresztül, nem úgy mint a német kisebbséggel. Élethelyzetükben a politikai változások nem hoztak lényeges fordulatot: a kialakult helyi közösségi mozgástervekhez alkalmazkodva éltek. Külső szemmel nézve továbbra is kereskedtek vásárokon, házaltak ruhaneművel, foltoztak edényeket, zenéltek, stb. Igyekeztek nem útban lenni az erő arcát mutató államhatalomnak, legjobb bizonyítéka ennek, hogy cigánybandák vidéki búcsúk alkalmával zenéltek nemcsak a vásári forgatagban, hanem a tanácselnöknél is; valamint kivették részüket május elseji felvonulásokon, és könnyen kapacitálhatóak voltak alkalmi zenekarként is.²⁹³

Mikor a magyarországi cigányságról esik szó, általában azzal a fogalommal kerül közbeszédbe, hogy roma – romák. Nem célokom szándékosan különbséget tenni a magyarországi cigányság csoportazonossági megnevezései között, azonban fontos felhívni arra a figyelmet, hogy önmagában ez a szó alapvetően hibás, helytelen és rossz. Hibás, mert használata az 1989-es politikai fordulat után nem igényes megnevezéssel alakult ki, hanem az egyszerűsített politikai korrektség rövidlátása révén. Hibás, mert szakszóként durván egyharmadát fedi csak annak a közösségnek, amelyet a köznyelv ért rajta mégis érteni kíván rajta. Ez esetben a cigány elnevezés sokkal helytállóbb, s nem kell lázasan a megnevezések mögött hátrányos megkülönböztetést keresni. Rossz, mert használata mellőzi azon szakemberek munkájának eredményét, és helyes megnevezési törekvését. A félreértések elkerülése végett tisztázni, kell azt, ami a magyarországi cigányokkal kapcsolatban létezik: nem egy egységes kisebbségről van szó, etnikai értelemben sem és nyelvi értelemben sem. Ezzel párhuzamosan a velük foglalkozó szakirodalmak, tudományágak más-más megközelítéssel viszonyulnak a cigány közösségekhez. Nem mindegy, hogy néprajzi szempontból nézünk erre a közösségre, szociológiai érzékenységgel, esetleg nyelvészeti sajátosságokat keresve. Bármilyen aspektusból is közelítjük meg a magyarországi

²⁹³ KESZEGH István: *Tiszaigari gyűjtése 1949.* in: *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből.* (szerk. SZUHAY Péter, BARÁTI Antónia) Bp. 1993.

cigányságot²⁹⁴, mindig eltéréseket tapasztalunk a terminológiával kapcsolatban. Javaslatom szerint legcélravezetőbb, ha nyelvhasználatuk alapján három nagy közösséget látunk a cigány megnevezés mögött. A nyelvi alapú felosztást Heisinger Antal²⁹⁵ 1939-ben készítette, használata azonban meglehetősen szűk szakmai körökre korlátozódik. Számarányukban²⁹⁶ (közel 70 %) a legnagyobb közösség a nyelvváltáson már régebben átesett, s ma már csak magyarul beszélő, magukat magyarcigánynak – *romungronak* nevezők csoportja. Őket követi (22 %) a cigánynyelvet – a *romanit* – őrző, összefoglalóan *oláh cigányok* közössége. Nyelvük több dialektusra osztható, ezek közül a legismertebb a *lovári dialektus*. Nyelvváltásuk napjainkban fejeződik be. A harmadik cigány közösség (8%) a magukat beásnak nevezők csoportja. A beás román eredetű kifejezés, magyar nyelven jelentése bányász. Más kutatások²⁹⁷ alapján a *teknős* jelentést hordozza magában. Nyelvi niche-ük²⁹⁸ nem sokban különbözik az oláh cigányokétól, nyelvi státuszuk is hasonló. Társadalmelemző szűrőn nézve a cigánysággal kapcsolatban sajátos dilemma, hogy az azonos nyelvet beszélők, vagy az azonos kultúrában élők etnikai csoportját, vagy egy láthatóan erősen kirajzolódó szegénységi kultúrát²⁹⁹ tekintjük per definitionem cigányságnak.

A nyelv, nyelvhasználati alapú megnevezés tekinthető a legpontosabbnak, ezért Forray R. Katalin által szorgalmazott³⁰⁰ „*cigányok és romák*” terminológiára hívom fel a figyelmet. Ez nem jelenti azt, hogy többségi oldalról szándékosan aprózódott közösségekről kell feltétlenül beszélni, s ne lehetne egységesen tekinteni rájuk, ezzel a megközelítéssel semmilyen érzékenységet nem sértünk.

Több éves forrás feltáró történelmi kutatás tárgya a cigányokat és romákat érintő 1961. június 20-i párthatározat. A kutatás tárgya a határozat keletkezése és hatásmechanizmusának

²⁹⁴ Fontos megjegyezni, hogy magyarországi cigányságon szűken a trianoni Magyarország területén belül élő cigányok közösségét értem. Azonban a cigány közösségek eltérő, természetesebb etnikai elrendeződést mutatnak, ha az államhatároktól eltekintünk, s természetföldrajzi határok keretében nézzük őket (pl.: kárpát-medencei cigányok, ibériai cigányok, stb.).

²⁹⁵ NAGY Pál előadás, PTE BTK NTI Oktatás és Társadalom Doktori Iskolája 2007. október 3.

²⁹⁶ KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Gondolat Kiadó-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004, 192.

²⁹⁷ Dr. TÁLOS Endre 2002. *A cigány és a beás nyelv Magyarországon*. In: KOVALCSIK Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-MKM. 295-303.

²⁹⁸ BÉKÉSI András: *Identitás és anyanyelv*. In: *Cigánysors I. - A cigányság történeti múltja és jelene* (szerk: MÁRFI Attila) Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs 2005.

²⁹⁹ SZUHAY Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest 1999.

³⁰⁰ FORRAY R. Katalin: *A kisebbségi oktatáspolitikáról* In: *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 3. Pécs, 2000.

bemutatása, azzal az előfeltevéssel, hogy szerkezetében több, mint negyvenéves hatásmechanizmusok mutathatók ki.

Előzményként az 1957-ben megalakul a Magyarországi Cigányok Országos Szövetségét kell említeni. Mint majd azt látni fogjuk, megalakulását követően csak pár évet működhetett. Lényegében egy feladatot próbált megoldani, a cigány fiatalok iskoláztatását, és igyekezett közvetítő partner lenni az állami szervekkel, amire csak minimálisan volt fogadtatás.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága (továbbiakban PB) volt lényegében a legfőbb döntéshozó grémium a tanácsrendszerben. A hatvanas évek elején a PB-t Kádár János személyesen vezette, jegyzőkönyveit személyesen írta alá, tudta és jóváhagyása nélkül nem lehetett döntést hozni. Ezért is érdekes az a jelenség, melyre a kutatás első meglepetés részeredményeként szolgált, hogy előmunkálatok nélkül születik egy párthatározat, mely meghatározza a magyarországi cigányok hétköznapijait, hatása által megteremti a mai napig váltakozó megítélésű cigánypolitikát. Nagyon nehéz azt elhinni, hogy ne lettek volna előzetes egyeztetések (véltetőleg voltak), de tény, hogy a PB anyagok forrásaiban előkészítő munkára utaló egyértelmű forrás nincs.

Valamint az is feltétlen érdekességnek számít, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem egy párthatározat született „a cigánylakosság megjavításával” kapcsolatban. 1961-ben csak egy folyamat indult el, mely meghatározta a cigány identitás kereteit a tanácsrendszerben. A Politikai Bizottság rendre a következő cigánypolitikai határozatokat hozta:

- 1961. június 20. második napirendi pont: Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról;
- 1963. március 5. harmadik napirendi pont: Jelentés az MSZMP P.B. 1961. június 20-i, a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról.
- 1963. november 12. nyolcadik napirendi pont: Különfélék, ezen belül második pont: Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására.
- 1968. október 15. ötödik napirendi pont: Különfélék, ezen belül hatodik pont: Javaslat a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatban tárcaközi koordinációs bizottság szervezésére.
- 1979. április 18. harmadik napirendi pont: Jelentés a cigánylakosság helyzetéről.

A határozat megalkotója Orbán László volt. Az általa megalkotott tervezet csak elindítja 1961-ben a cigánykérdés politikai, és társadalompolitikai irányvonalait. Ellenben közel két évtized alatt a pártvezetés nem tud úrrá lenni az önmaguk által elindított egyre összetettebbé váló társadalmi helyzeten. A '61-es párthatározat szétszítja a végrehajtandó feladatokat, melyek négy pontban foglalhatók össze: a) negligálta a cigányság nemzetiségi létét; b) oktatáspolitikai lépéseket indítványoz; c) egészségügyi beavatkozást kér a Közegészség és Járványügyi Állomások hálózatától; d) szociálpolitikai irányvonalként a lakáshoz való jutást, és a munkába állítást határozza meg. Egyidejűleg felosztatja a Magyarországi Cigányok Szövetségét. Képzavarral élve: „államosítja a cigányságot”. Megszünteti a közösség önálló identitását, s állami igazgatás alá vonja az összes vélt problémájukat, pontosabban az állam szempontjából megoldásra váró problémájukat. Az állampárt vezetése eleinte minden eszközt igyekszik megragadni, hogy paternalista módon javítson a cigányok problémáin. Mikor ezt követő egy évtized során azt tapasztalja, hogy a széleskörű állami források bevonásával sem ér el érdemben semmiféle elvárható eredményt, szovjet mintát követ: politikai kommunikációs eszközökkel folytatja el az általa keltett, de megoldani nem tudott problémákat:

- egyes kérdéseket megoldottnak, befejezettnek tekintettek: a cigányok a szocialista társadalom egyenjogú tagjaivá váltak, beilleszkedtek a társadalomba;
- más kérdések részben megoldódtak, bizonyos pontokon még vannak problémák, melyek rövid időn belül már maguktól is megoldódnak: a cigányok össztársadalmi elfogadottsága, iskolázottságuk felzárkóztatásában, egészségügyi helyzetük javításában jelentős előre lépés történt;
- az esetek többségében azonban, melyekben lényegében semmilyen előrehaladást nem értek el, csak nagyon gyéren van nyom a forrásokban, ott is inkább csak így: „...amelyek eddig esetlegesek voltak, a jövőben jobban kell koordinálni”.³⁰¹

Távolságot tartva térben és időben, bizonyos értelmezésben a határozat célja nem mondható egyértelműen rossznak, vagy diszkriminatívnak. Sőt, egyes elemeit nézve nemes törekvésnek vehetjük, ha úgy tekintünk rá, mint egy tartós szegénysorsban sodródó népcsoportnak sztenderd normákhoz való integratív törekvése. De nem erről van szó, ugyanis az alapintézkedések közé a következők tartoznak: szervezett identitáskialakítás, társadalmi réteg létrehozása (elsősorban szociális alapon), majd ennek izolálása. A közösségen belüli értékek

³⁰¹ Idézet az 1979. április 18-i PB ülés harmadik napirendi pontja alapján hozott határozatból. MSZMP pártarchívuma alapján 288.f. 5.cs. 233. őrzési egység

felmutatására esélyt sem ad a cigányságnak, a többségi társadalomban meglévő előítéletek felszámolását átgondolatlanul szervezik meg, a visszajelzésekkel későbbiekben nem tudnak mit kezdeni. Jó meglátás Orbán előterjesztésében, hogy munkához akarja mielőbb juttatni a cigány embereket, azonban nem fordít kellő figyelmet arra, hogy a társadalom minden szintjén saját erejükből legyenek jelen. Halat ugyan kapnak, de nem tanítják meg őket halászni. Társadalompolitikai szemmel lehetett látni, hogy többségükben iskolázatlan tömeges munkaerőt fognak jelenteni, és amennyiben ehhez rögzül megélhetési stratégiájuk, újratermelőddővé válik helyzetük.³⁰²

A Határozatban megadott jelentési és végrehajtási határidők kikötése ellenére, legkorábban közel két év múlva veszik újra napirendre: 1963. március 5-én. Felülbírálják a megelőző határozatot, és a végrehajthatóság érdekében rövidített határozat születik. A Magyar Országos Levéltár archívumában ide tartozó forrásanyagok hiányosak. A jegyzőkönyv szerint Darabos Iván tartott előadást, majd hozzászóltak: Nyers Rezső, Brutykó János, Somogyi Miklós, Münnich Ferenc, Kállai Gyula és Kádár János. Azonban sem Darabos előterjesztő előadása, sem a hozzászólások nem találhatók meg az őrzési egységben. Egyedül egy jelentés szerepel, melyet későbbiekben elfogadtak, mert 1963. november 12-én már határozatként hivatkoznak rá.

A szöveg hangvétele igyekszik pozitív kicsengésű maradni, azonban már az első sorokban is kifejezésre jut: a Határozatban lefektetett célok lényegében anyagi okok miatt – a beszámoló időszakán belül – nem teljesülhettek:

„A cigánytelepek felszámolása a gazdasági feltételek hiánya következtében a jelenlegi lehetőségek mellett belátható időn belül nem oldható meg. Az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt, az OTP által megállapított fizetési feltételeknek csak elenyésző részük tud eleget tenni. Állami lakásépítés a községekben jelentéktelen. Így a községi tanácsok nem látják a széttelepítés perspektíváit. A telepek kommunális ellátottságának növelése korlátozott, mert a községfejlesztési alap több évre előre más célra van betervezve.

...

³⁰² A politikai rendszer sajátos arculatát jelzi az archiválási rend szerint kéne lennie, de nem található egyetlen egy dokumentum sem a határozat tervezési folyamattól a végrehajtásig. Orbán tervezetét lényegében átnyomták a PB-n két égetőbbnek látszó kérdés között: a Magyar Dolgozók Pártjának tagsági vitája az MSZMP-ben, valamint Czinege János központi hadparancsnokság létrehozása kérdésköre.

Az eltelt időszakban még nem alakult ki széles társadalmi összefogás a probléma felszámolására, sok helyen a társadalmi szervek a gyakorlati munkában kevésbé aktivizálódnak. A munka rendszerint formális, sokszor kimerül a helyzetfelmérésben és tervkészítésben. Gyakori hiba még a PB. Határozat helytelen értelmezése: az ügy faji kérdésként való kezelése, a türelmetlenség a nevelő munkában, az általánosítás, a cigányság rétegződésének figyelmen kívül hagyása. A cigányság zöme sürgeti helyzetének megjavítását, jelentős részük hajlandó áldozatvállalásra és viszonylag kevés anyagi és erkölcsi támogatással rövid időn belül képes beilleszkedni a társadalom életébe.”³⁰³

Későbbiekben már nem születnek ennyire éles bírálatnak számító pártbizottsági határozatok.

A kutatás jelenlegi fázisában a központi (Magyar Országos Levéltár) és helyi (pl. Baranya Megyei Levéltár) forrásainak elemzésénél tart. Emellett a tanácsrendszeri végrehajtási szintekről (MSZMP KB Kulturális Osztály, MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály) folyamatosan bővülő anyagok alapján a következő mondható el. A cigányok és romák „megjavítása” minden központi törekvés ellenére (elsősorban az Agitációs és Propaganda Osztály munkáját értem, melynek Orbán László 1961-ben vezetője volt) identitást tagadó, asszimilációs folyamatról kell beszélni. A határozat teljeskörű végrehajtására soha nem került sor. Ennek hátterében az áll, hogy a politikai akarat és a változó gazdasági teljesítő képesség révén csak részfeladatok megoldására, vagy elindítására került sor. 1961-ben 2100 cigány telepről van említés, s a hetvenes években kimutathatóan egyre kisebb hangsúlyt fektetnek a telep felszámolásokra. Az 1989-es politikai átrendeződés és gazdasági krízis során pedig már arra vonatkozó adatokat lehet olvasni, hogy változó formában ugyan, de újra épülnek telepek, putrik.

Külön kell választani határozatok gazdasági és politikai rendelkezéseit. Ezért állapítható meg az a jelenség, hogy a nyolcvanas években érdemben már nem foglalkozik a PB ezzel a kérdéssel, helyi (közigazgatási, tanácsi) szinten azonban vannak utalások a cigánypolitikai határozatokra. A cigánypolitika – cigánykérdés élesen kettévál. Az egyik az önazonossági elismertség mentén, a másik a gazdasági és társadalmi kérdéskörökre polarizálódik. Ezért vált sajátossá, vitathatóvá a magyarországi cigánykérdés. Az 1993-ban elfogadott Kisebbségi

³⁰³ Idézet az 1963. március 5-i PB ülés harmadik napirendi pontja alapján hozott határozatból. MSZMP pártarchívuma alapján 288.f. 5.cs. 233. őrzési egység

Törvény beemelte a cigányokat és romákat az elismert hazai kisebbségek sorába, rendelkezik országos és helyi önkormányzatokról. Innen nézve a jog szerint lezártnak tekinthető az 1961-ben indult politikai intervenció. Másrészt nézve, maguk a cigány önkormányzatok által is hangoztatott kérdéskörökként, lényegében nem történt semmi az identitás elismerésén kívül. Továbbra is lényeges probléma a cigányok foglalkoztatottsága, egészségügyi helyzete és az oktatáspolitikának is számolnia kell különböző örökölt kérdésekkel (pl.: szakképzési és pályaválasztási esélyegyenlőség).

Summary

Gypsy politics and identity in Hungary 1961-1989, 1993

Key phrases: decision of the party committee of the Hungarian Socialist Workers Party (HSWP), János Kádár, László Orbán, identity, language identity, nationality, healthcare, education policy

On 20th June, 1961, a party decision was agreed on as the second agenda item of the meeting of the Hungarian Socialist Workers' Party's political committee meeting. With this decision, a process was started, which recreated the total social image of the Gypsy people in Hungary, while had an effect on the public thoughts about Gypsy people. First, it only had a slow effect, but later it became an every-day essential political topic: the so called Gypsy issue. The well-known party decision, which considered the Gypsy people of 1961, was made by László Orbán and it „nationalized” Gypsy people. The frames of the plan was rearranged and the original operation idea was rewritten by János Kádár. As opposed to the public thoughts, not only one, but five party decisions were born in connection with the „improvement of Gypsy inhabitants”: **1.)** 20th June 1961, second agenda issue: a recommendation about the tasks of the improvement of the situation of the Gypsy inhabitants. **2.)** 5th March 1963, third agenda issue: a report on how to manage the tasks of the improvement of the situation of the Gypsy inhabitants referring to the decision of the HSWP committee on 20th June 1961. **3.)** 12th November 1963, eighth agenda issue: different items, but the second one is: a plan about the improvement of living situation of the Gypsy people who live in Gypsy areas. **4.)** 15th October 1968, fifth agenda issue: different items, but the sixth one is: a recommendation on the organisation of a coordinating committee to improve the situation of the Gypsy inhabitants. **5.)** 18th April 1979, third agenda issue: a report on the situation of the Gypsy inhabitants.

These party committee decisions were the summit of the Gipsy politics of the council system, as in the 1980s, the council system was not able to support financially the successful background for the enforcement of the party committee decisions. During the political changes, between 1989-1993, the Gipsy people in Hungary was considered as a national minority with total rights for the first time through the law of LXXVII in 1993. The Hungarian state considered the issue as a *de jure* solved problem about the social and political debates on the Gipsy people. Unfortunately, it is not solved and cannot be solved even today (because of enforcement decrees and financial forms which are not cleared up, etc.)

Bodó Barna

Szórvány – asszimiláció – szórványosodás

A szórvány divatszó. Élünk és visszaélünk vele. Könnyű, hisz nincs pontos definíciója, illetve az egyes értelmezések egy sor rugalmas (értsd: pontatlan) elemet tartalmaznak. Könnyű azért is, mert mindenkinek van saját szórványélménye és –értelmezése. Az élmény lehet irodalmi is, tudósítás például a nyelvi végekről (csángókról). Többször bizonyos halmozottan hátrányos helyzetet szokás hozzá asszociálni, és társadalmi méltányosságot, moralitást társítani-igényelni, „jobbító” szándékkal.

Ezenközben jóformán az alapfogalmakat illetően sincs egyértelmű tudományos álláspont, a fogalom szaktudományos szövegekben alig fordul elő. A diaszpóra más – azzal foglalkoznak szociológusok, politológusok, antropológusok, pszichológusok egyaránt. De a diaszpóra, a szétszórattatás következtében létrejövő beékelődő, migráns etnikai csoportok léte és mibenléte más helyzetet jelent. A magyar nyelvben értelmezett szórvány a történelem folyamatainak (kataklizmák kiváltotta új helyzet, megváltozott határok) következtében jön (jött) létre, a szórványban élővel megtörtén(n)t az események, miközben a diaszpóra-lét akkor is saját elhatározás folyamata, ha politikai kényszer váltotta ki. A szórvány a változó politikai-nemzeti közeg ellenére történő helyben maradás apóriája. A szórvány a folytonosság vállalása. Kérdésünk: meddig? Meddig vállalható a szórvány? Meddig marad(hat) meg, milyen feltételek mellett állandósítható-éltethető a szórvány?

Aki azt képzei, a kérdés nemzetpolitikailag mellékes, mivel a végeken élő (kicsiny) közösségek(?) gondja ez – komoly tévedés áldozata. A szórvány a nemzet határa. S mivel a szórvány nem statikus, a szórványosodás folyamat, a következtetés adva van: a nyelvhatár-nemzethatár folytonos mozgásban van. A szórványokkal rendelkező nemzet nyelvterület szempontjából zsugorodik. Kérdés: van-e nemzet szórvány nélkül? A felvetés annak ellenére indokolt, hogy – legalábbis Közép-Kelet-Európában – a szórványra külön kifejezés nem alakult ki egyetlen más nemzet esetében sem, a magyar tehát kivételnek számít.

A diaszpóra-lét lassan száz éve vezető témája a társadalomtudományoknak, azóta mindenképpen, hogy Israel Zangwill amerikai író megalkotta (1908-ban) az olvasztótégely fogalmát és metaforáját. Fél évszázad kellett ahhoz, hogy a jóhiszemű gondolat társadalmi zsákutcája kiderüljön, azóta az asszimiláció kérdése fontos téma nem csupán a

szociálpszichológia, de a politikai filozófia számára is. Izgató kérdések még sokáig: a világméretű vándorlások milyen társadalmi változásokat indukálnak a befogadó közegben, az idegenség mint állapot meddig tartható fenn a belépők által – milyen kapcsolati stratégiákat, társadalmi építkezést eredményez a „belül lévő kívülállás”?

Ha Európa egy-két nemzete – elsődlegesen a német – nem érezte szükségét annak, hogy a szórvány fogalmával egy sajátos léthelyzetet és politikai kérdést a közélet és a tudomány számára megjelenítsen, az nem indokolja azt, hogy a kérdés a magyar társadalomtudomány számára is az érdektelen témák közé tartozzon. Pedig erről van szó. Ugyanis a szórványról folyó kortárs diskurzus nevezhető morálisnak, szociálisnak, politikainak – csak szakmainak alig. Miközben az asszimilációt illetően Milton Gordon klasszikus elméletét követően is egy sor új, jelentős figyelmet kiváltó elmélet született, a szórványosodás folyamatát – értsd: szórványok asszimilációját – illetően mindmáig nincs átfogó elmélet.

Ebben a dolgozatban a diaszpórák és szórványok asszimilációjának összehasonlításával a szórványosodás szociálpszichológiai leírására teszünk kísérletet.

1. Diaszpóra és szórvány

Nemrég a térségünket is jól ismerő amerikai társadalomkutató, Rogers Brubaker szentelt a diaszpórák kérdésének egy jelentős, összefoglaló tanulmányt.³⁰⁴ Ebből láthatni, hogy a nacionalizmuselmélet, a szociálpszichológia és az antropológia legnagyobbjai (A. Cohen, J. Clifford, B. Anderson, G. Baumann, W. Connor, St. Hall) is foglalkoznak a kérdéssel, amely egyre komplexebb értelmet és értelmezést kap. Nem csoda, hisz a fokozódó migráció korában igenis fontos kérdés, hogy megszűnik-e egyáltalán a diaszpóra-mivolt, létezik-e „tökéletes” integráció?

Az alapkérdésre mind nehezebb a válasz, mert a fogalom jelentésvilága folyamatosan gazdagodik. Brubaker a klasszikusnak mondható etnikai diaszpórák mellett a szakirodalomra hivatkozva szól jenkik, fehérek, liberális diaszpóráról. Brubaker egy viszonylag friss elemzés adatait idézi, miszerint a diaszpóra kifejezést 45 értelemben használják a különböző humán- és társadalomtudományok. Értelmeztek diaszpóra tudatot, diaszpóra identitást, diaszpóra nacionalizmust és hálózatot, diaszpóra kultúrát és vallást – és még hosszan sorolhatnánk.³⁰⁵

³⁰⁴ BRUBAKER, Rogers (2005): The „diaspora” diaspora, In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28. nr. 1. pp. 1-19.

³⁰⁵ A passzust angolul idézem, így a szöveg hangulata is érzékelhető: „There is the adjective ‘diasporist’, designating a stance or position in a field of debate or struggle. And there are the adjectives ‘diasporic’ and

Aligha meglepő ez, ha figyelembe vesszük globalizált világunk mozgásait és hálózatait. E példáktól már egyenes az út a kérdésig: ha diaszpórát konstituál mindenféle másság – lényegileg mi a diaszpóra? A helyzetek különbözőségét látva arra is számítani lehetett, amire Brubaker figyelmeztet: bár a diaszpórák elemzésében meghatározó a zsidó példa, ennek érvényessége korlátozott, a modell nem értelmezhető egy sor új helyzetben.

A hatvanas évek óta a témának van egy jelentős nemzetközi szaklapja a *Diaspora – a Journal of Transnational Studies*. Érdekes volna néhány jelentős dolgozatot szemlézni belőle, annak jelzéseként, milyen sokszínű napjaink diaszpóra-szakirodalma. Megmaradnék mégis egy utalásnál, és ez a lap léteire vonatkozik: a diaszpórák mobilizációs potenciálja egyre inkább napi kérdés a politika számára. Napjaink társadalmi mozgásai azt mutatják, hogy a migránsok számára a befogadás, teljes integráció helyett a különleműség reprezentációja és fenntartása a fontos. B. Anderson egyenesen azt állítja, a diaszpóra sok esetben „hosszú távon” működő nacionalizmusként értelmezhető³⁰⁶ – miáltal, ha elfogadjuk a tételt, új dimenzióba lépünk át.

Brubaker dolgozatában felteszi a kérdést: miként lehet definiálni a diaszpórát, melyek *meghatározó tényezői*? Három ilyen jelöl meg: az első a területi szétszórtság, a második az anyaország felé meglévő irányultság, a harmadik pedig a határok fenntartása. A szétszórtság kérdésére nem térek ki – eléggé egyértelmű. Az anyaországi orientációt illetően az odafigyelés irányulhat egy létező országra, de akár egy elképzeltre-idealizáltra is. A cél az anyaország kollektív emlékezetének az ápolása, megőrzése, akár jelent ez élő kulturális kapcsolatot, akár nem. A harmadik tényező pedig azt láttatja, hogy a diaszpóra szándéka megőrizni, fenntartani a befogadó közegtől eltérő identitását, ellenállni az asszimilációnak. Ezzel az utóbbi tényezővel kapcsolatos a legtöbb felvetés és dilemma, hogy az egyes közösségek miként értelmezik, milyen elemekből építik fel a külön identitást védő határt. Ugyanakkor: milyen hatások teszik „porózussá”, áteresztővé ezt a falat? Meddig tarthat egy ilyen állapot? A mai világméretű migrációs folyamatok idején mindez hova vezet?

A diaszpóra-diskurzusok okán a fogalom valóságos elburjánzása valósult meg. A teoretikus közelítésekben a diaszpóra fogalom, kontextustól függően, eltérő tartalmat jelöl. Vonakozhat konkrét közösségre, elvont értelemben állapotra, ugyanakkor jelölhet folyamatot

‘diasporan’, which designate an attribute or modality – as in diasporic citizenship, diasporic consciousness, diasporic identity, diasporic imagination, diasporic nationalism, diasporic networks, diasporic culture, diasporic religion, or even the diasporic self (to enumerate only some of the most common conceptual pairings found in recent academic articles).”

³⁰⁶ ANDERSON, Benedict (1998): *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*, London: Verso

(diaszporizáció, de-diaszporizáció), illetve egy szakterületet (diaszporológia – diaszpórakutatás).

Brubaker dolgozatában egy utalás erejéig jelen van a magyar példa is, éspedig sajátos esetként, amikor nem a közösség (tagjainak) vándorlása, hanem a határ mozgása hozta létre a diaszpórát.³⁰⁷ Ezzel eljutottunk oda, amire utaltam: még Brubaker is, aki a budapesti Közép-Európai Egyetem tanáraként személyes tapasztalat birtokába juthatott (volna?) a diaszpóra és a szórvány jelentéstartalmának különbségét illetően, angol szövegkörnyezetben nem tartja szükségesnek jelezni, hogy a két helyzet különbözősége nem merül ki a határon túli kisebbségi mivolt indító okának eltérő voltában – itt további fontos, a helyzet eltérő jellegét meghatározó különbségek léteznek.

Lássuk a továbbiakban, miként értelmezik magyar szerzők a szórvány fogalmát. Ezekben természetesen szó sincs a diaszpóra és a szórvány párhuzamosságáról, a különbség annyira egyértelmű, hogy a diaszpóra utalásként sem merül fel. Vegyünk néhányat az ismertebb meghatározások közül. Elsőként Nagy Ödön klasszikus meghatározását illik idézni. „Szórványnak nevezzük faj testvéreinknek olyan kisebb-nagyobb közösségét, települését, mely idegen fajú népek közt vagy a magyar nyelvterület romániai szigeteinek középpontjain kívül létesült, illetve a történet folyamán elpusztult magyar területen maradt fenn; a szórvány fogalmában a közösségi életnek, a településnek a szétszórtsága is benne van, de benne van főként az a vonás, hogy a *szórvány fogalmával jelölt közösségek kis számuknál és szervezetlenségükönél fogva nem élnek benne szervesen a magyar közösségben.*”³⁰⁸

Nagy Ödön természetesen erdélyiként elemzi a kérdést, és bár nem fejt ki, egyértelmű nála, hogy a kisebbségi lét sajátos esetének tekinti a szórványhelyzetet. Tételezi a tömböt (nem ezzel a kifejezéssel), mint aminek a szórvány ellentéte, amihez viszonyítva más. Fontos elem a szervezetlenségre történő utalás, amit alighanem az intézményi háttérre, pontosabban a hiányára vonatkozó jelzés. Az idézett passzus folytatásaként ekként pontosítja a szórványhelyzetet: „A szórványok tagjai nem a népközösség fókuszai iránt rendeződnek el, mint valami mágneses erővonalon, hanem azokon kívül élnek és így a nemzet építő munkájában semmi részt sem vesznek. Virtuális lélekszám, rendezetlen tömeg a népközösség testében, amely – szerves kapcsolatai a nemzettesttel és annak műveltségével nem lévén – mint súlyos tehertétel szerepel vagy a kárunkra történő állandó beolvadás miatt úgy

³⁰⁷ “Diasporas have been seen to result from the migration of borders over people, and not simply from that of people over borders. Hungarians, Russians and other ethno national communities separated by a political frontier from their putative national homelands have been conceptualized as diasporas in this manner.”

³⁰⁸ NAGY Ödön: Szórvány és beolvadás, *Hitel* 1938. 4. sz.

tekinthető, mint csatorna, amelyen évről évre a népesség ezrei folynak ki és ömlenek bele egy idegen faj életerős folyamába.”

Nagy Ödön értelmezése külön figyelmet érdemel, mivel létezik egy erkölcsi olvasata. Alig két évtizeddel az államhatárokat átszabó trianoni döntés után jelzi a máig érvényes alapidilemmát és elvárást: az (anya)országnak viszonyulnia kell a nemzeti erőterről leszakadó nyelvi közösségekhez, mivel a szórvány sajátos létállapot, amellyel külön szembe kell nézni. A(z) akkori körülmények között) fel nem tett, de a valóság által sugallt kérdés: foglalkozik-e és miként az anyanemzet az asszimilációnak kitett helyi közösségek, nyelvszigetek kérdésével?

Bár nem szaktudományos megalapozottságú, illő megemlíteni az erdélyi szórványokat végigbarangoló és ezeket több kötetben bemutató Beke György értelmezését, aki szerint a szórványok „idegen nyelvterületbe beékelődött kyszámú, más nyelven beszélő család, kisebb csoportok”, amelyek „nyilvánvalóan nem önmagukat képviselik, hanem egy etnikai közösséget, annak tulajdonságait, erényeit és hibáit is. Az összetartó erő mindég tudatosan álélt sors, amit példaadóan kell vállalni.”³⁰⁹ Lényeges elem a tudatosság, illetve a vállalt és képviselt értékek mibenléte. Erre a kérdésre még visszatérek.

A továbbiakban napjaink értelmezéseiből veszem példáimat.

Az erdélyi társadalomkutató, Ilyés Szilárd-Zoltán értelmezése elméleti indíttatású: „A szórvány, mint társadalmi kategória a kisebbségi lét egy olyan aletet írja le, amelyre az adott léthelyzetben levő személy azonosság-konstituáló tényezői közötti konfliktus jellemző. Ez a konfliktus a társadalom általános csoporttudat-konstituáló elemei, valamint az ezekhez kötődő egyetemesen elfogadott értékek és viselkedésminták között egyfelől, és a kisebbségben lévő közösség sajátos csoporttudat-konstituáló elemei, valamint az ezekhez kötődő értékek és normakövetési módozatok között másfelől húzódik, akadályozva ezzel a kisebbségi csoporthoz tartozó egyént abban, hogy a társadalmi tér teljes jogú közszereplője lehessen. Ez az értékkonfliktus az egyénben belső, lelki konfliktusként jelentkezik, és egymást kizáró alternatívákkal számoló döntésre kényszeríti őt. A nem tudatos problémamegoldás társadalmi szinten valószínűsíthetően az asszimilációnak, általában az egyneműsödésnek kedvez.”³¹⁰ Az Ilyés által leírt képlet okán kell felvetni a kérdést, lehet-e egy személy egyszerre két közösség azonos értékű tagja. Illetve elképzelhető-e az, hogy az egyént magánszférája egy bizonyos nyelvhez és kultúrához, közösségi szerepei (munkahelye,

³⁰⁹ Idézi PAPP László: A magyar-magyar sorsközösség jövője, *Korunk*, 1997/8. sz.

³¹⁰ ILYÉS Szilárd-Zoltán: Vázlat egy tágabb szórványfogalom kidolgozásához. *Erdélyi Múzeum*, 62. kötet, 2000/3-4. sz.

stb.) egy másik nyelvhez és kultúrához kötik? Gondoljunk a zsidóságra. Ha igen, akkor az általa jelzett konfliktus kérdését tovább kell gondolni. Ugyanis a magánszféra nem (avagy ritkán) kínálja fel azokat a mobilizációs pályákat, amelyek a kisebbség sajátos, a többségitől eltérő értékeit továbbörökíthetik, visszaigazolhatják.

Ladányi Lajos, a felvidéki (szlovákiai) Magyar Koalíció Pártja stratégiai tanácsának szórvány-szakértője szerint „Szórvány-magyarságon általában a nemzet tömbjétől Trianonban elcsatolt magyarságnak azt a részét értjük, amely az új országot lakó többségi nemzethez képest az egyes településeken, tájegységeken, kistérségeken kis lélekszámban, esetleg elszórtan vagy közigazgatásilag a többi magyarlakta településtől leválasztva, ezért eleve hátrányos nyelvi-etnikai helyzetben és közösségének a tömbben élő részétől elszigetelődve él. Elszigeteltsége, illetve a tömbben élő részével való közvetlen kapcsolatának a hiánya miatt leépülőben van szervezeti rendszere, nem vagy alig tud működtetni saját civil szervezeteket, kis létszáma, vagy egyéb okok miatt megszűnnek az iskolái, ezért a többség társadalmi nyomásából származó folyamatos veszélynek, felszámolódásnak van kitéve. Szórványnak tekinthető esetünkben a magyar közösségnek az a része is, amely saját erejéből már nem tudja a népi (etnikai) értékeit megőrizni, még ha csoportban is él.”³¹¹

A vajdasági Szabadkán élő professzornő, Gábrity Molnár Irén olvasatában „A határon túli magyarság azon rétegét értjük szórványnak, amely a többségi nemzethez képest településén vagy mikrorégiójában harminc százaléknál kisebb arányban él hátrányos nyelvi, etnikai, vallási helyzetben és a nemzettesttől elszigetelődve, leépült intézményrendszerrel, folyamatos veszélyforrásoknak kitéve.”³¹² A megjelölt százalékos értékkel lehetne vitatkozni, ugyanis az arányszám nem önmagában érdekes, hanem abban az értelemben, hogy mennyire teszi lehetővé a helyi politikai-társadalmi struktúrákban a kisebbség közösségi jelenlétét, érdekképviselését. Az egyharmados arányú jelenlét bármilyen választási rendszerben lehetőséget nyújt erős képviselő létrehozására.

Biczó Gábor, a magyar asszimilációkutatás egyik jelese a legfontosabb dimenzió, az asszimiláció felől közelíti meg a szórványt: „A szórvány-kategória jelentéstartalma alapozódhat az asszimilációs-integrációs skálára, aszerint, hogy mennyire előrehaladott a vizsgált csoport (egyéniség) hasonlása a többséghez, vagy milyen mértékben határozható meg egy adott területre (település, mikrorégió) az etnikai kisebbség aránya alapján a befogadó

³¹¹ Lásd: http://www.felvidek.ma/index.php?option=com_content&task=view&id=11298&Itemid=1, letöltve 2009. II. 6.

³¹² Lásd: A fennmaradásért, In *Hét Nap*, 2005. júl. 6.

(asszimiláló) közösséghez képest.”³¹³ A meghatározással kapcsolatos elvi kérdés: szórvány esetében érvényes-e a diaszpórára kidolgozott asszimilációs modell?

A négy, egymástól eltérő értelmezés nyomatékos jelzés arra vonatkozóan, hogy a szórvány kérdésében távol állunk attól, hogy a kutatók és a politika közelében élők azonos módon lássák és láttassák a kérdést. Az Ilyés értelmezés tűnik a legáltalánosabbnak, hiszen nem csupán megadja az értelmezés kategoriális alapjait, de azt is jelzi, a szórványban jelenlévő értékkonfliktus döntésre kényszerítő. Ez a konfliktus a szórványlét lényege, a szórványt megcélzó politikáknak ezt kell figyelembe vennie.

Ladányi és Gábrity értelmezései politika-közeliek, a szórványhelyzetet állapotként kezelik, és azok számára jelentenek támpontokat, akik vezetőkként a szórványhoz, mint halmozottan hátrányos helyzethez viszonyulnak.

Az utolsóként idézett Biczó-értelmezés a folyamatra összpontosít, és azt tételezi, hogy a szórványosodásnak szakaszai, fokozatai vannak. Ez minden bizonnyal így van, és ez a lépcsőzetesség lehetne a politika számára a legfontosabb, amennyiben a szórványokat illetően beavatkozásra gondol, avagy tervez.

Hadd idézzem végül a saját meghatározásomat, miszerint: „A szórvány lényegét *politológiai* értelmezés képes visszaadni, miszerint a szórvány mindennapi döntéshelyzet.”³¹⁴ Ez a helyzet akkor is létezik, ha a szórványban élő nem gondol rá, nem törődik vele, hiszen benne van a nyelvhasználatától a párkeresésig, a baráti társaságoktól a munkahelyválasztásig valamennyi tudatos vagy ösztönös döntésében. Minden döntés háttere és kerete, hogy a szórványban élő számára társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű, a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta – állandó nyomás alá kerül. Ennek hatására válik a szórvány asszimilációra hajlamosító közeggé, s válik lényegessé a szórványosodás folyamata, amelynek a végeredménye lehet nyelvváltás, kultúraelhagyás vagy akár etnikai adaptáció. Ezt az igazodási kényszert nem lehet az emberek életéből kiiktatni, illetve a szórványhelyzet kutatójának, a szórványgondozónak ezt a körülményt figyelembe kell vennie.”³¹⁵

³¹³ Lásd: BICZÓ Gábor: Megjegyzések Vetési László Szórványstratégia – nemzetstratégia c. tanulmányához, *Magyar Kisebbség*, 2000/3. sz.

³¹⁴ BODÓ Barna: Szórványnarratívák, In: ILYÉS Zoltán – PAPP Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*, Gondolat – MTAKI, Budapest, 2005.

³¹⁵ Lásd: BODÓ Barna: A szórványtól a nemzetig – és vissza, *Pro Minoritate*, 2007/1 (Tavaszi).

Ha tehát a szórványok leírásában előre kívánunk lépni, akkor vizsgálnunk kell az asszimilációt. Miként írható le a szórványok asszimilációja (barátságos kifejezéssel: a szórványosodás), vannak-e sajátos jegyei, s ha igen, melyek azok?

2. Az asszimiláció

A *Cambridge Dictionary* az *asszimilálni* címszóhoz három szinonimát rendel. A *to take in* (bevesz, befogad, magához vesz); a *fit into* (egymásba illeszt, összhangba hoz), és a *become similar* (hasznalóvá válik) kifejezések jelzik azt, hogy az angol nyelv szemléletében az asszimiláció folyamatának aktív és passzív mozzanata nem differenciált. Az angol terminusban jelen vannak a latin és a német megközelítés eredményei. Pontosabban, az angol nyelvi alkalmazás a deskriptív latin kifejezés jelentéstartalmát kiegészítette a német filozófiai hagyomány következtetéseivel. A helyzet azonban a látszat ellenére közel sem ilyen egyértelmű, ugyanis a modern társadalomtudományi nyelvhasználatban az asszimiláció fogalmának jelentése körül meglehetősen nagy zűrzavar uralkodik.

Az asszimiláció ellentmondásos fogalom: miközben hitünk szerint tudjuk, mit kell érteni asszimiláción, az elméleti keret változik. Egyre több jelzés érkezik, hogy a klasszikus értelmezés felülvizsgálatra szorul. Általánosnak mondható értelmezés szerint az asszimiláció rendszerint egy többségi nép azon képessége, hogy magába fogadja, a maga képére alakítsa át a kisebbségi státuszban lévő, vele együtt élő más nyelvű-kultúrájú közösséget. Létezik példa arra az esetre is, amikor kisebbség hasonítja magához a többséget – ilyenként idézik egyes egykori erdélyi szász falvak esetét, amikor a helyi többséget alkotó cigányság vette át a kisebbségi lett szász hagyományos kultúra megannyi jegyét³¹⁶ – de ezeket szabályt erősítő kivételekként tartják általában számon.

Az *Oxford Dictionary of Sociology*³¹⁷ szerint az asszimiláció konvencionálisan azt jelenti, hogy egy alávetett közösség átveszi a domináns többség értékeit miáltal integrálódik a többségbe. Újabb értelmezések³¹⁸ szerint az integráció nem jelenti kötelező módon az etnikai különbözőség, az etnikai határok felszámolását, a befogadó kultúra általános értékei mellett igenis megmaradhatnak a különállóságot fenntartó sajátos értékek.

³¹⁶ Lásd: BICZÓ Gábor (2004): *Asszimilációkutatás - elmélet és gyakorlat*, Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, 19.

³¹⁷ MARSHALL, G. (ed.). (1998): *A dictionary of sociology* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.

³¹⁸ YINGER, J. Milton. (1994): *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict?* Albany, NY: State University Press of New York.; ALBA, R. – NEE, V. (1997): *Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration*, *International Migration Review*, 31 (4), Winter, pp. 826-874

Az asszimiláció sajátos szocializációs és individualizációs folyamat, olyan azonosulás (identifikáció), amikor az egyén nem egyszerűen egy magatartást, érték szempontot, viselkedési kultúrát stb., hanem egy más nemzet érzelmi, értelmi, akarat, kulturális, politikai stb. értékeit interiorizálja (építi be személyiségébe). E folyamat azt jelenti, hogy párhuzamosan eltávolodik a régebbi, személyiségébe beépült, korábbi énjét képező nemzeti azonosságtól.³¹⁹ Eltávolodásról van szó, nem teljes szakításról. Az emberi személyiség nem tábla, amelyről a felírt jeleket, formulákat stb. egy szivaccsal egyszerűen le lehetne törölni, és amelyre az új érdekeknek, értékeléseknek, értékorientációknak megfelelő nemzeti színezetű, tartalmú tudati, érzelmi, akarat sémákat lehet felírni. Ennek ellenére beszélni kell a sokat vitatott, tudományos fogalmakban nehezen megragadható, de mégis kétségtelenül létező nemzeti karakter asszimilálásáról. A két párhuzamos folyamat, vagyis a disszimiláció, azaz a régi nemzeti identitás „levetkőzése”, és az asszimiláció, vagyis az új értékek átvétele óriási intellektuális, akarat és emocionális teljesítmény, egyesek ezt második születésnek tekintik.

Az asszimilációval kapcsolatos szakirodalomban dominánsnak mondható átvétel-eltávolodás kettős folyamata mellett létezik egy második értelmezés is, miszerint az asszimiláció kölcsönös folyamatként is felfogható, eredményeképpen két vagy több kultúra egybeolvad, és egy új keletkezik³²⁰.

Az asszimiláció kutatás klasszikusa, Milton Gordon szerint a folyamat leírására három, jelentésében közelálló fogalom szolgál: *asszimiláció*, *akkulturáció*, *inkorporáció*. Mindhárom azt a folyamatot hivatott jelölni, amikor különböző kulturális háttérrel rendelkező személyek kontaktusuk során egy közös kulturális élet kereteit alakítják ki³²¹. A folyamat jelölésére a szociológusok az asszimiláció, az antropológusok az akkulturáció kifejezés használatát részesítik előnyben.

Létezik a folyamat jelölésére egy negyedik fogalom is, az *adaptáció*. Az adaptáció eredetileg a biológiai evolúció jellemzésére alkalmazott fogalom, a társadalomelméletben szűk körben használják, nem gyökeresedett meg.

Az asszimiláció, mint állapotszerű következmény tehát akkor jön létre, ha egy „idegen”, vagy kisebbségi kultúra individuális tagja/tagjai elsajátítja/elsajátítják a befogadó kultúra nyelvét, szokásait, értékeit. Az *akkulturáció* ebben az összefüggésben *kulturális asszimiláció*,

³¹⁹ GORDON, Milton (1964): *Assimilation in American Life: the role of race, religion, and national origins*. New York: Oxford University Press.; HOROWITZ, D. L. (1975): *Ethnic Identity*. In GLAZER, N. – MOYNIHAN, D.P. (eds.) *Ethnicity: Theory and Experience*. London: Harvard Press, 35-45.

³²⁰ PARK R. E. – BURGESS, E. W. (1961): *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

³²¹ GORDON, 1964

meghatározza és rögzíti azokat a lehetőségeket, melyek az asszimiláció, mint szociális (strukturális) integráció következtében az asszimilálódó személy előtt megnyílnak. Az akkulturáció tisztán kulturális folyamatként történő leírása félreértéshez vezethet, mivel azt sejteti, hogy a kulturális integráció elképzelhető a társadalmi intézményhálótól független folyamatként.

Charlotte Seymour Smith jobban tagolja a folyamatot, szerinte az asszimiláció „az akkulturációs folyamat egyik következménye, mikor egy kisebb vagy alárendelt csoport felszívódik egy nagyobb vagy domináns csoportban és kulturális értelemben megkülönböztethetatlenné válik.”³²²

Az asszimiláció *integrál*, minden olyan társadalmi, kulturális változást magába foglal, ahol a domináns kultúrához való alkalmazkodás, idomulás, vagy elfogadás ténye megfigyelhető. Az akkulturáció egyidejűleg szociális és kulturális esemény, hisz a kultúra fogalma előfeltételezi azt a társadalmat, amely legitimálja, tartalommal telíti. Az asszimiláció és akkulturáció fogalmával jelölt szociokulturális változások közötti kapcsolat interdependens, ahol az értelmezés szempontjából az akkulturáció az asszimiláció kitüntetett aspektusaként jellemezhető.

Az egyes tudományágak között jelentős különbségek lehetnek az asszimiláció értelmezésében. A modern antropológia megkérdőjelezi a fogalmat, mivel a szociokulturális rendszerek közötti érintkezés, a kulturális csere és a társadalmi dominancia különböző dimenzióit érintő vizsgálatok során sokkal körültekintőbb eljárást tart szükségesnek.

Brubaker nemrég összefoglaló tanulmányt szentelt az asszimilációs kérdéskörnek. Eszerint az asszimiláció általános és elvont értelemben vett elsődleges jelentése növekvő hasonlóság és egyezés. Nem azonosság, hanem hasonlóság. Asszimilálódni (tárgyatlan ige) annyit tesz, mint hasonlóvá *válni*, eszerint az asszimiláció a hasonlóvá válás, hasonlóvá tétel, illetve a hasonlóként kezelés folyamata. Organikus értelemben asszimilálni azt jelenti, „saját természetének megfelelő szerkezetűvé alakítani, [...] rendszerbe olvasztani, bekebelezni”. (*Oxford English Dictionary*). Az asszimiláció ebben az értelemben teljes beolvasztást jelent. Az általános, elvont jelentés esetében a hangsúly a folyamaton volt, nem pedig a végállapoton, és ebben az értelemben az asszimilációnak fokozatai is lehettek. Az asszimiláció egy *változási irányt*, nem pedig egy adott *hasonlósági fokot* jelentett. Az „asszimilálni” ige „hasonlóvá tenni” jelentése az erőszakos asszimiláció állami politikájára és

³²² *Dictionary of Anthropology*, 18.

programjára utal, olyan politikai törekvésekre és programokra, amelyek célja az emberek akaratuk ellenére történő asszimilálása.³²³

A közbeszéd és a napi politika kulcsfogalma jó ideje a differencializmus, a különbözőségek igénylése az univerzalizmus ellenében. A korszakindító mozzanat az etnicitás két elismert kutatója, Nathan Glazer és Patrick Moynihan nevéhez fűződik, akik 1963-ben írták le időközben klasszikussá vált mondatukat: „Az olvasztótégely legfőbb tulajdonsága, hogy nem létezik”.³²⁴ A bevándorlók az 1970-es, 1980-as években és 1990-esek elején egy új, liberális, a kulturális különbségeket megengedő (differencialista) politikával találkoztak. Mára a pluralisztikus felfogás konvencionálissá lett. A helyzet olyanná alakult, hogy Glazer indokoltnak tartotta feltenni a kérdést: „Is Assimilation Dead?”³²⁵ Ámde az 1990-es évek végére úgy tűnik, hogy a differenciáló, liberális és a különbségeket bizonyos körök szerint túlzottan kihangsúlyozó politika túlhaladottá vált, és újra az asszimiláció iránti igény került előtérbe. Ennek oka Brubaker szerint az, hogy a sokszínűsége koncentráló politikai attitűd szinte minden területen eluralkodott, veszélybe sodorva ezzel a társadalmakat, a teljes feldarabolódás szélére taszítva a befogadó közösségeket. Ezért fogalmaz úgy, hogy napjainkban az „asszimiláció visszatérése” vagyunk a tanúi.³²⁶

Az asszimiláció tágabb értelmezése – hasonulás, utánzás, elfogadás, belátás: kvázi-asszimiláció³²⁷ – és hatástörténete jelzi a problémakör magas fokú komplexitását, aminek következtében a kérdéskör fenomenológiai értelmezésen túl hermeneutikai, értéketikai elemzések tárgya is. Ezekre nem térek ki.

Összegzésképpen, az egyén vagy csoport számára idegen kulturális közegben *öt lehetséges stratégia* létezik, ezek mindegyike más-más összetételű identitást eredményez. Az *asszimiláció* esetén az egyén vagy csoport elveszíti eredeti kulturális jegyeit, kizárólag többségi jegyek által határozza meg magát. *Kettős kötődés* esetén az egyén vagy csoport az eredeti kultúráját megtartva átveszi a befogadó társadalom kultúráját is, identitásában többségi és kisebbségi elemek egyaránt jelen vannak, a kettő egymást kiegészíti. Az asszimiláció ellenpólusaként kialakulhat a *disszociatív stratégia*, ez esetben kizárólag a kisebbségi elemek

³²³ Lásd: BRUBAKER, Rogers: Az asszimiláció visszatérése? In *Regio* 2002. 1 sz. (Az angol nyelvű eredeti dolgozat: The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany and the United States. *Ethnic and Racial Studies*, 24. vol. 2001. July.)

³²⁴ GLAZER, N. – MOYNIHAN, P. (1963): Beyond the Melting Pot. *The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, MA: MIT Press.

³²⁵ GLAZER, Nathan. (1993): Is Assimilation Dead? *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 530:122-36.

³²⁶ Lásd: BRUBAKER, i.m.

³²⁷ BICZÓ Gábor (2004): *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*, Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont

dominálnak az egyén vagy csoport önjellemzésében. A *marginális stratégia* lényege az, hogy az egyén vagy csoport sem a kisebbségi, sem a többségi dimenzió mentén nem határozza meg magát, hanem más releváns kategóriákat választ (például a foglalkozása mentén definiálja magát). Ez a négy stratégia lényegében pozitív identitásként fogható fel, mivel valamennyi alapja a „mi vagyok”. Az ötödik értelmezhető negatív identitásként, amikor az egyén nem tudja semmilyen dimenzióban identifikálni magát, „*tartós identitásválságban*” van.³²⁸ Ennek hátterében többnyire az áll, hogy az egyén számára személyiségét alkotó identitás-elemei nem kompatibilisek, és ekkor kognitív disszonancia léphet fel. Ennek feloldása vagy sikeres és akkor az egyén valamelyik pozitív stratégia mellett dönt vagy sikertelen (ez utóbbi esetén tartós diszharmonia keletkezhet).

3. Asszimilációs helyzet – általában és szórványban

Mielőtt az asszimilációs helyzet elemzésébe fognék, egy általános kérdésre szeretnék reflektálni. Az előbbi alfejezetben utaltam Brubaker sokat idézett tanulmányára, amely az asszimiláció visszatérését – értsd: igenlését – jelzi. Az ok a befogadó társadalmak félelme a sokszínűség okozta esetleges szegmentálódástól. Ehhez kötődik az asszimiláció fogalmának napjainkban megfigyelhető rehabilitációja, aminek első komponensét képezi az asszimiláció műveleti szintre való emelése, eszköz-jellegének hangsúlyozása. Ez ellentétes azok ellenében, akik az asszimilációt ideológiaként kezelik. Ennek ellenére fontos észrevenni, hogy az eszköz-mivolt feltételezi a célt: valaminek az érdekében cselekszem úgy, ahogyan teszem. Az asszimiláció eszköz a többségi társadalom részére, hogy elérje (rejtett, a társadalmi diskurzusban alig nevesített) célját: a stabilitást. Kisebbségi oldalról más az olvasat. Ebben az esetben a cél – a stabilitást biztosító asszimilációs integráció – ahhoz a helyzetértékeléshez kapcsolódik, hogy a társadalmi mobilizációs pályák milyen körülmények között nyílnak meg. Kisebbségi helyzetben az asszimiláció tehát egy bizonyos politikai-társadalmi helyzetre jellemző, többségi és kisebbségi összetevőt egyaránt tételező, egyéni és közösségi szinten kialakuló válasz, reakció. A társadalmi érvényesülés pályáinak hovatartozás (identitás-) alapú prekondicionáltsága – az asszimiláció elfogadása ezt jelenti ugyanis – ellentétes a szabadság, az egyenlőség eszményeivel egyaránt. Az asszimiláció rehabilitációja tehát ellentétes ezekkel az eszményekkel.

³²⁸ ERŐS Ferenc (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó

Husserl értelmezésében az én és a környezet kapcsolata az „életvilág” fogalmával írható le³²⁹. Az egyén önmeghatározása, döntései ebben az „életvilágban” kondicionáltak. Az „életvilágnak” különböző szintjei – más szóval kulturális, etnikai, vallási, nyelvi dimenziói – vannak, ezek külön-külön képezhetik asszimilációs (rész)folyamat tárgyát. Az asszimilálódónak a kultúraváltás nem célja, hanem tudomásul vétele annak, hogy bizonyos társadalmi helyzetben a váltás új pályákat nyit meg.

Az asszimiláns válasza a helyzetre affirmatív, hiszen bizonyos közösségi-politikai program jegyében születik meg, még akkor is, ha a program létét és jellegét szociokulturális illetve politikai tényezők részben elfedik. Az asszimiláció – miként maga az „életvilág” – interszubjektív, a folyamat kiváltója a környezeti feltételek megváltozása. Az egyén számára adott „életvilág” kezdeti, természetesnek tekintett adottságai és az egyén jövőbeli cselekvéseit meghatározó – többnyire homályos, letisztulatlan – jövőhorizont közötti ellentmondásra iteratív válaszok sorozatával reagál. Bár döntése egyéni, nem független a közösségtől. Az egyéni válasz közösségi jellegét az alapozza meg, hogy az ember belátja, tudatosítja, hogy ami rá érvényes, másra is az.³³⁰ A vonatkoztatási pontok az „én” („mi”) és a „te” („ti”), de az opposíció nem az asszimiláló és az asszimilált, hanem az eredeti identitást meghatározó életvilág és az új (megváltozott) helyzet egyénre vonatkoztatott értelmezése között feszül.

Az asszimilációs helyzet meghatározó eleme az idegen, aki Simmel klasszikus meghatározása szerint „a tegnap érkezett és tartósan nálunk marad”. (Simmel 1908) Kérdés, szörványban ki az idegen? Erre még visszatérek.

Az asszimilációt klasszikus traktátusok negatív töltettel említik, mint olyan folyamatot, amely valamilyen eredeti érték elvesztését jelenti. Ez akkor van így, ha a folyamat végeredménye ekként írható le: $A + B + C = A$, vagyis a domináns csoport (A) úgy olvasztja magába a kisebbségeket, hogy ezek a sajátjaikat odahagyva átveszik értékeit és viselkedési mintáit.³³¹

³³² A szakirodalom kétféle átvételi módot szokott tételezni: kényszerre történőt illetve önkéntest.³³³ Ezzel vitatkoznék.

³²⁹ HUSSERL, Edmund (1984): A tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia eszméi. In *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat

³³⁰ HELLER Ágnes (1997): *Idegen*. Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó

³³¹ SCHAEFFER, R. T. (1989): *Sociology*. (3. ed.) New York: McGraw-Hill.

³³² Az asszimilációkutatás négy alaptípust ismer, aszerint hogy az asszimiláló, avagy az asszimilálódó közösség alkot helyi számbeli többséget, illetve ki az asszimiláló, a helybéli-e illetve az idegen. A szörvány vonatkozásában csak a dolgozatban tárgyalt típus fordulhat elő. A szörvány helyi többségként sziget, a sziget-mivolt pedig eggyel magasabb – kistérségi – szinten már nem jelent mobilizációs potenciált.

³³³ Lásd G. COLTESCU (szerk.) Szótár plurális társadalmaknak, asszimiláció címszó, <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=106>, letöltve 2009.II.7.

Megkerülhetetlen kérdés: lehet-e az érték-átvétel önkéntes? Ha azt olvassuk, hogy egy kisebbségi csoport saját akaratából vesz át többségi értékeket, akkor mit kell érteni a „saját akaraton”? Önkéntességnek nem tudom tekinteni. Az önkéntesség feltételezi a *szabad* döntést. Önkéntesség, amikor tizenévesen valamilyen korosztályi csoportba bejelentkezem, vagy szabadidős foglalkozást választok – a választható változatok közösségileg egyenértékűek, a választás tehát *saját preferenciát* jelenít meg. Az asszimiláció esetében ezt nem tudom értelmezni. Ha például a vidéki fiatalnak a helyi többségi iskolába kell beiratkoznia, mert városi/távoli anyanyelvi iskolára nincs a családnak pénze, akkor a döntés a *társadalmi struktúrák nyomása* alatt születik meg és indul be egy folyamat. Ez is kényszer, az ilyen döntés nem önkéntes, a körülmények által kondicionált. Az egyéni életvezetés programja eredendően nem tartalmazza az identitás-elemek időszakos átprogramozását – ha bekövetkezik, ezt valamilyen hatás váltja ki.

Szórványban az életvezetést illetően nincs önkéntes döntés, a helyi társadalom struktúrái, a kisebbségi számára meglévő intézményi keretek, a többségi kínálatot soha el nem érő szűkebb körű lehetőségek kijelölik a döntés korlátait.³³⁴

Ide kívánczik egy politikaelméleti kitérő. A nemzetépítő állam számára, különösen Közép-Kelet-Európában, elsődleges a társadalmi-etnikai homogenitás. A térségben nincs olyan ország, amely története során ne asszimilált volna kisebbségeket. Bár egyesek úgy tartják, hogy az etnikai-kulturális homogenizáció Nyugat-Európában a francia forradalomig lényegében befejeződött,³³⁵ ez igencsak vitatható: a forradalom Franciaországa nyelvében alig 40%-ban volt francia. A nemzetépítés általános velejárója tehát az asszimiláció. A kérdés csak az: politikai program alapján zajlik, avagy a társadalom strukturális asszimilációs nyomása hozza létre. A politikai program lehet nyíltan vállalt, diszkriminatív, mint Romániában 1877 után Dobrudzsában³³⁶. Az asszimiláció továbbá lehet áttételes, nem kinyilvánított program, amikor a modernizációra való hivatkozással a hatalom a kisebbségi értékekre nincs tekintettel, a kisebbség egyfajta állampatriotizmus jegyében nem, vagy korlátozottan kap teret nemzeti alapú szervezkedésre. Ide sorolható a dualista Magyarország³³⁷. Végül, harmadik változatként lehetséges olyan helyzet is, amikor a politika a kérdést leveszi napirendről, mi több, olykor még arra is hajlandó, hogy bizonyos kisebbségi speciális igényekre pozitívan válaszoljon. Ez

³³⁴ A lehetőségek szűkebb köre nem hordoz politikai célzatosságot – a helyzet jellegéből fakad.

³³⁵ Lásd COLTESCU i.m.

³³⁶ IORDACHI, Constantin (2001): “The California of the Romanians”: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878-1913, In: *Nation-Building and Contested Identities. Romanian & Hungarian Case Studies*, Iasi: Polirom, Budapest: Regio Books, pp.121-153.

³³⁷ NIEDERHAUSER Emil (2000): Utószó Pukánszky Béla könyvének új kiadásához, In: PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest: Lucidus. (Első kiadás: Budapest, 1940).

a szórvány esete, amikor a helyi eltérő identitású kisebbségi csoport a jelzett strukturális nyomás hatására halad a kisebbségi különbségek-sajátosságok felszámolásának az útján. Ha nyelvváltásra kerül sor, az – egyedi esetektől eltekintve – nem önkéntes, hanem az élettér nyújtotta körülmények elfogadásából fakadó, illetve elutasítása annak, hogy az anyanyelv megőrzése az egyén részéről külön feladat és teher vállalását követeli meg.

Általában beszélhetünk a Boas féle kulturális relativizmusról, elfogadhatjuk, hogy egyetlen kultúra sem rendelkezik olyan abszolút kritériumrendszerrel, amely alapján bármely más kultúra cselekedeteit „jónak” vagy „rossznak” minősíthetné. Minden kulturális csoport alkalmazhatja kulturális értékrendszerét cselekedeteinek megítélésére, hiszen minden kultúra tagjai egyaránt cselekvői és megfigyelői az adott kultúrának. Ugyanakkor a kultúrák elvi egyenlőségéből egyáltalán nem következik a domináns és alávetett helyzetű kultúrák társadalmi egyenlősége. Kultúrájának megélésére, értékeinek örökségként történő átmentésére egészen más lehetőségekkel rendelkezik a többségi, mint a kisebbségi. Az asszimiláció többnyire ehhez az egyensúlyhiányhoz kötődik, és ez olykor nem politikai, hanem az adott társadalom intézményi struktúráival kapcsolatos kérdés.

Az egyén szubjektivitása, szabad akarata alapadottság, asszimilációs előfeltétel. Az egyén számára a „másik” jelen van a problémahorizonton, a kommunikáció során különböző tartalmak illeszkednek, érintkeznek, átfedés alakul ki. Másként nem is lehetne, a kooperációs készség előfeltétele a társadalmi életnek. A különbségek létét tudomásul kell venni, el kell fogadni. A társadalom, mint szociokulturális életközösség eszménye a különbségben egzisztál³³⁸. Ezek szerint a társadalom az individuumok intencionális életközösségeként érthető meg, ahol az egyének céljaik, terveik, lehetőségeik részleges közösségének élményétől vezérelve együttműködnek. A szabad akarat a különbségek elfogadásának elvi lehetőségére vonatkozik – az egyéni döntés mégsem „szabad”. A célegyebeesések és –különbségek egyáltalán nem véletlenszerűek, mindig valamilyen önelismerési kondicionáltság „másikra” vonatkoztatott aktusára vezethetők vissza.

4. Asszimilációs elméletek

Az asszimiláció kezdeti elméleti közelítései megfeleltek annak a szemléleti keretnek, amelyet az internacionalista Zangwill alkotta olvasztótégely metaforája és az erre épülő ideológia

³³⁸ DILTHEY, Wilhelm (1974): Bevezetés a szellemtudományokba. In LUDASSY Mária (szerk.) *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat

teremtett. Az elméletalkotók sorában az elsők között említendő az újságíróból szociológussá lett Robert E. Park, aki a két kultúra határán állók helyzetének értelmezésére dolgozta ki a „marginal man” elméletét, azt vizsgálván, hogy a közösségbe belépő idegen milyen innovatív mintákat használ a befogadó közeggel kialakuló konfliktusok feloldására.³³⁹ A bevándorlók beilleszkedésének vizsgálatát illetően a Park nevéhez fűződő *asszimilációs modell* sokáig uralkodó paradigmaként működött, miszerint a különböző kultúrájú népek kapcsolatba kerülése versenyen és konfliktuson keresztül történő alkalmazkodáshoz, majd asszimilációhoz vezet. Ez az etnikai és kulturális identitás elvesztésével és ezáltal a fogadó társadalomba való teljes beolvadással jár. Az asszimiláció ebben a megközelítésben egy ún. *akkulturációs* folyamatot is feltételez, melynek során a bevándorlók kultúrája megváltozik, azaz beleolvad a befogadó kultúrába és ez a beilleszkedés ára. Park *lineáris* folyamatnak tekintette az asszimilációt és úgy vélte, hogy – bár eltérő gyorsasággal és könnyedséggel zajlik – elkerülhetetlen következménye a különböző etnikai háttérű csoportok bevándorlásának³⁴⁰.

A marginalitás elméletének továbbfejlesztéseként értelmezhető Robert K. Merton 1938-ban közzétett hipotézise arra vonatkozóan, hogy mi történik akkor, amikor csoportok illetve személyek közötti kulturális konfliktus tartóssá válik, mivel a domináns kultúra megtagadja a befogadást bizonyos csoportokból, illetve személyektől. Merton tétele szerint a „befagyasztott marginalitás” a kulturális ajánlatok és ezek megvalósításának strukturális lehetetlensége között fennálló diszkrepanciára vezethető vissza, következménye pedig az anómia és a deviancia³⁴¹.

Miközben Merton veszélyekre figyelmeztet, a híres chicagói iskola jelesei számára alaptétel a „the successful adaptation of immigrant groups to the host society”. A W. Lloyd Warner és Leo Srole szerzőktől származó állítást azért idézem angol eredetiben, mert a „sikeresség” ebben a kontextusban vonatkozhat az egyénre, de éppúgy az amerikai társadalomra is. Érdekes ez az ideológiai alapú kettősség, és azoknak a véleményét emelte elméleti tétel szintjére, akik szerint az amerikai etnikai csoportok jövője korlátozott, minden amerikai bevándorlót beolvaszt az angolszász-protestáns kulturális ethosz.³⁴² Itt a komplexitásra kell figyelni, ugyanis az amerikanizáció eszméje és szemlélete nem egyszerű beolvadás, hanem egy olyan társadalmi modell iránti opciót is jelent, amelynek világméretű sikerességét nem

³³⁹ Lásd: Rudolf STICHWEH (1993): Az idegen, *Regio* 4. évf. 4. sz.

³⁴⁰ PARK, R. (1928): Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology* 33: 881–893

³⁴¹ MERTON, Robert King, 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat (Angol eredeti: *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968)

³⁴² Lásd: WARNER – W. LLOYD – SROLE, Leo (1945): *The Social Systems of American Ethnic Groups*, Yale University Press

lehet tagadni.³⁴³ Amerikai (Államok-béli) tankönyvekben az ottani életmód testesíti meg „az ember jogát az élethez, a szabadsághoz és a boldogságra való törekvéshez”.³⁴⁴

Milton M. Gordon klasszikus munkája, az *Assimilation in American Life* (1964) ennek a szemléletnek a jegyében íródott. Gordon szerint az asszimiláció lépésekben zajlik egyéni és csoportszinten egyaránt, az egyes szakaszok a következők:

- az akkulturáció (acculturation)
- strukturális asszimiláció (structural assimilation)
- a maritális (marital assimilation)
- az identifikációs (identification assimilation)
- az attitűd-internalizáció (attitude reception assimilation)
- és viselkedés-elfogadó asszimiláción vezet keresztül (behavior reception assimilation)
- civil asszimiláció (civic assimilation)

Az akkulturáció az a folyamat, amelynek során egyes emberek, családok, közösségek önként illetve valamilyen külső vagy belső nyomás hatására – néha egyenesen kényszerből – beilleszkednek egy számukra új, domináns kultúrába. A beilleszkedés gyakran jár együtt az eredeti kultúra térvesztésével, elvesztésével. A frankofon szakirodalomban a fogalmat a szocializáció egyik változatának a jelölésére használják.

A strukturális asszimiláció a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódik, csoportszinten nem értelmezhető, csak egyéni szinten vizsgálható. Azt jelenti, hogy az idegen/kisebbségi tudatosan választja a befogadó társadalom intézményeit, klubjait, ezekbe belép, ezeket preferálja, minek következtében referenciacsoportot vált. A strukturális asszimiláció az egyén számára társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínál.

Szintén csak egyéni szinten vizsgálható a maritális asszimiláció, amely arra vonatkozik, hogy házastársat az idegen/kisebbségi a többségiek közül választ magának. Ez kimondottan érzelmi dimenzióban értelmezendő – amennyiben ez lehetséges. Erre a kérdésre még visszatérek.

³⁴³ Az amerikanizáció értelmezése jelentősen megváltozott napjainkban, a globalizációs vizsgálatok keretében és ezek hatására.

³⁴⁴ Lásd: TÓTH Tamás (1996): *Vulgármódnizmus és posztmodernizmus véglelei között*, In: *Lukács és a modernitás*, Szerkesztette SZABÓ Tibor, Szeged: A Szegedi Lukács Kör Kiadása, pp. 27-62.

Az identifikációs asszimiláció során az idegenben/kisebbségben kialakul a többséggel való összetartozás élménye. Ez így megfogalmazva egyszerű kérdésnek tűnhet, de egyáltalán nem az, hiszen a nemzeti identitás elemeiről van szó, a sorsközösség vállalásáról. Ez a szint azt jelenti, hogy az egyén a (többségi) nemzeti hovatartozás kognitív elemeit internalizálja. Ez az a szint, amikor a mi vagyok és mi nem vagyok határa elmosódik, aminek utána a kisebbségi és többségi kölcsönösen vállalja egymást. Miként más elemekre, erre a kölcsönösségre is még visszatérek.

Az attitűd- és viselkedés-elfogadást gyakran tárgyalják együtt, ugyanis mindkettő a többségre vonatkozik elsősorban. Az attitűd-elfogadás során a többségi társadalomban olyan értékelő beállítódások, viszonyulási minták, érzelmi reakciók alakulnak ki, az együttélés tapasztalatai alapján pozitívan viszonyulnak a kisebbségihez.

A viselkedés-elfogadás az attitűdre épülő motivációt jelenít meg, és hosszabb idejű megnyilvánulások képezik az alapját. Ezen a szinten a többség befogadja a kisebbségit/idegent, eltűnnek a többség részéről az előítéletek, megszűnik a diszkrimináció.

Végül a civil asszimiláció azt jelenti, hogy etnikai vonatkozásban egyetértés alakult ki, a csoportok és egyének között megszűnnek a hatalmi- és érdekkonfliktusok. Pontosabban a kezdeti kisebbségi/idegen egyének immár nem alkotnak külön csoportot, külön nem reprezentálják magukat.

A Gordon-modell mindmáig az egyik leggyakrabban idézett, szinte minden további elméleti közelítés viszonyítási alapjául szolgál. Állítható ez annak ellenére, hogy a Gordon-féle elmélet alapszemlélete kezdettől vitatott, utaltam rá, hogy Glazer és Moynihan már 1963-ban, Gordon elméletének a megjelenése előtti évben megkérdőjelezték az olvasztótégely-modell érvényességét, három évtized múlva pedig az asszimilációt illetően írta le Glazer, hogy halott.

A Gordon-elmélet kulcsfogalma az akkulturáció. Meghatározására többen vállalkoztak, Kim értelmezését azért tartom fontosnak idézni, mivel kitér a fogalom körét, a kulturális elemek mellett megjelennek társadalmiak is, miáltal megváltozik a folyamat tagolása. Kim szerint a befogadó társadalom meghatározó szimbólumainak az azonosításával kezdődik. Az internalizáció során ezeket megismeri és magával hozott értékeire vetítve történik meg az

átvétel. Az akkulturáció folyamata tehát kommunikációra épül és folyamatos kapcsolatot, kölcsönhatást feltételez a belépő és társadalmi-kulturális környezete között.³⁴⁵

A 80-as végén Gibson az asszimiláció helyett az *integráció* fogalmát javasolja³⁴⁶, miszerint a többség-kisebbség kapcsolatainak fejlődésében – a kontaktust és a versenyt követő szakasznál beáll az akkomodáció, a folyamat nem jut el az asszimilációig. Ez *additív bikulturális stratégiát* feltételez, melynek során a kisebbségi csoport úgy vesz részt a többségi társadalom (politikai) életében, hogy közben megőrzi saját csoport-értékeit: nyelvi, vallási, kulturális hagyományait.

Hutnik az asszimilációt a többség-kisebbség viszonyában tárgyalja.³⁴⁷ A fogalom ellentétpárjaként vezeti be a *disszociatív stratégiát*, melynek lényege a kisebbségi kultúra teljes megtartása a többségi totális figyelmen kívül hagyása mellett. Akkulturáció esetén az egyén identitásában egyforma mértékben vannak jelen többségi és kisebbségi elemek. Ha egyik sem dominál és önleírása mindkét dimenziót nélkülözi, akkor beszélünk marginális stratégiáról.

Az egydimenziós (Gordon) modellt különben mind több kritika éri, ugyanis mind több kutató figyelmeztet arra, hogy az egyén egyszerre, párhuzamosan több kultúra részesévé válhat. Az asszimiláció fogalmát mások azért bírálják, mert áttételesen tartalmazza azt is, hogy az asszimilálódónak baja volna azzal a kultúrával, amelybe beleszületett. Friss kutatások azt mutatják, hogy egyének képesek úgy bekapcsolódni a domináns társadalom kulturális életébe, hogy közben saját értékeikhez ragaszkodnak, és nem marginalizálódnak.³⁴⁸ Vagyis az akkulturációt mind szakmai, mind hétköznapi értelemben meg kell különböztetni gyakori végeredményétől, az asszimilációtól, s ennek ellentététől is, a *disszimilációtól*. Az akkulturáció folyamatában az eredeti kultúrák fennmaradnak (olykor szubkultúráként).

³⁴⁵ KIM, Y.Y. (1985): Communication and Acculturation, In *Intercultural Communication: A Reader*, Larry A. SAMOVAR and Richard E. PORTER, eds., Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 379-386. itt: 378.

³⁴⁶ GIBSON, Margaret (1988): *Accommodation without assimilation: Punjabi Sikh immigrants in an American high school*. Ithaca, NY: Cornell University Press

³⁴⁷ HUTNIK, N. (1991): *Ethnic minority identity. A social psychological perspective*. Oxford: Clarendon Press

³⁴⁸ BERRY, John W. (1992): Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30, 69-85.; LAFROMBOISE, T. – COLEMAN, H. – GERTON, J. (1993): Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114(3), pp. 395-412.

A „közvetítő kisebbség” fogalma Blalock³⁴⁹ és Bonacich³⁵⁰ nevéhez köthető kisebbségi/migráns stratégiát jelent. Előzményként idézhető Merton *társadalmi csereelmélete* (első kiadása: 1949), miszerint az egyének olyan kapcsolatokban, tranzakciókban vesznek részt, amelyek számukra haszonnal járnak. Ennek értelmében a kisebbségek társadalmi státuszuk, kapcsolataik révén az etnikai mivoltuk hátrányait kívánják csökkenteni. Szintén előzménynek tekinthető Alfred Schütz értelmezése,³⁵¹ miszerint a kisebbségi/idegen *marginalitásának* kérdése nem a kulturális konfliktusban, hanem a két kultúra összemérhetetlenségében keresendő – ő ugyanis minden kultúrát zárt univerzumként tételez. Az idegen orientációs válságának oka Schütz szerint egyfajta strukturális és szituatív kényszer, s ennek a helyzetnek az elemzése vezetett el a „middleman minorities” fogalom megalkotásáig.

A „közvetítő kisebbségek” fogalma olyan migránsokat takar, akik határokon átnyúló etnikai hálózatokra támaszkodva intézményesített pozíciókat építenek ki a gazdaság bizonyos jól körülhatárolt, a társadalom felső és alsó osztályai között elhelyezkedő területein, miközben maguk – idegenségük okán – a hierarchián kívül maradnak. Kulcsfontosságú ez esetben a kisebbségek irányultsága: folyamatos és erős kötődésük anyaországukhoz, annak gazdasági életéhez.

A 90-es években az asszimilációval kapcsolatos kutatásoknak valóságos reneszánsza következik be. Fontos kérdések, az asszimiláció gordonai modelljének több kategóriája vált elemzés tárgyává.

A *szegmentált asszimiláció* elmélete a 70-es évek migrációs hullámaira adott elméleti válasz. Ebben az időben többnyire olyan országokból érkeznek bevándorlók, akik a WASP (white – anglo-saxon – protestant) ethosz hatására sem épülnek be teljesen a nagy amerikai társadalomba, olyannyira eltérő társadalmi közegből (elsősorban Ázsia) érkeztek. A bevándorlók a leggyorsabban növekvő összetevői az amerikai lakosságnak, jelenlétük több nagy amerikai város társadalmi összetételét, kultúráját és politikáját jelentős mértékben megváltoztatta. Jelenleg jóval több, mint 30 millió külföldi születésű személy él az Egyesült Államokban; 11,2 millió felnőtt bevándorló érkezett gyermekeivel együtt csak a legutolsó két népszámlálás (1990–2000) közötti időszakban, ez a népességszám növekedéséből 70%-ot tett ki. A legfrissebb becslések szerint az ország idegen eredetű lakossága (első és második

³⁴⁹ BLALOCK, Hubert M. (1967): *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, John Wiley & Sons, pp. 79-84.

³⁵⁰ BONACICH, Edna (1972): A Theory of Middleman Minorities, *American Sociological Review* 37: 583-594.

³⁵¹ STICHWEH i.m.

generáció) meghaladja a 60 milliós lélekszámot, vagyis a teljes lakosság 24%-át (U.S. Bureau of the Census, 2003.). És talán ennél is fontosabb: a beáramlás mértéke nem mutat csökkenő tendenciát.

Az amerikai társadalom jövőjének a kérdése, hogy a kb. félszázmilliós bevándorló népesség bár a második generáció során elfogadja-e, átveszi-e az amerikai értékeket. A szegmentált asszimiláció erre a kérdésre kíván elméleti értelmezést nyújtani. A migránsok a befogadó társadalommal szemben a klasszikus értelmezés szakaszai – kontaktus, verseny, akkomodáció, asszimiláció – helyett döntően saját tradícióikat részesítik előnyben, ez határozza meg kapcsolataikat. Vagyis a végeredmény *lehet* asszimiláció, de empirikus vizsgálatok szerint ez egyáltalán *nem vehető biztosra*.

Portes, A. és Zhou, M.³⁵² három – szegmentált – adaptációs mintát azonosít, és pedig az „egyenes vonalú” (straight-line), a felfelé tartó (upward) illetve a lefelé tartó spirális (downward spiral) adaptációt. A lefelé spirál *kulturális disszonanciát* és konfliktust jelent, amikor a bevándorló marginalizálódik, szubkultúrát hoz létre. Más szerzők az egyes mintákat más névvel illetik, bár hasonló módon értelmezik.³⁵³ A három modell ezek szerint: 1) tranzíció a „fehér főáramba”, a „fehér társadalomba”, 2) szelektív akkulturáció – az egyének rákapcsolódnak a többségi kultúrára, de továbbra is kötődnek a kibocsátó etnikai közösségekhez és 3) *disszonáns akkulturáció* – tranzíció egy natív kisebbségi „alsó osztályba”. Az első változat jelenti az „egyenes” asszimilációt, és magas szintű humántőkét rendelnek hozzá. A második modell előnyeit már jeleztem, miközben a harmadik esetében arra hívják fel a figyelmet, hogy a Gordon-féle modell sokszor egyáltalán nem működik. Ennek a veszélynek az okán válnak szerzők a második modell szószólóivá, ezzel látják elkerülhetőnek az akkulturációval együtt járó feszültségek és konfliktusok elfajulását.³⁵⁴ Szerintük mindenki számára jó, ha a kisebbségek erős kohézióval rendelkező közösségekhez tartoznak, miközben nyitottak a többségi kultúra felé.

A natív kultúra iránti ragaszkodás, a megtartás vágya második generációs migránsok esetében a korábbi értelmezések újragondolásához vezettek. Az akkulturációt egyre inkább kétdimenziós konstrukciónak tekintik, egyesek a többdimenziós kötődést is elképzelhetőnek

³⁵² PORTES, A. – ZHOU, M. (1993): The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants. *The ANNALS of the Academy of Political and Social Science* 530 (November): 74-96.

³⁵³ WIGHT, Ellen (2005): Segmented Assimilation? Explaining Ethnic Disparities in the School Achievement of Second Generation Students. *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Philadelphia, PA, Aug 12, 2005.*

Lásd: http://www.allacademic.com/meta/p19514_index.html Letöltve: 2009. febr.05.

³⁵⁴ PORTES, A. – RUMBAUT, R. G. (2001): *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press p. 313.

tartják. Ugyanakkor az akkulturáció mellett mind többször jelenik meg az enkulturáció fogalma.³⁵⁵ Az enkulturáció folyamata azt jelenti, hogy az ember a személyes környezete közvetítésével, cselekvő aktivitásával veszi át, teszi belső értékévé a szocializációs folyamatok során azt a kultúrát, amely a tárgyakban, szokásokban, tevékenységi módokban, magatartási mintákban, kommunikációs stílusokban, a nyelv lexikai anyagában, az információkban, a környezet érték- és érdekviszonyaiban körülveszi. Az egyén érett személyiséggé alakul e folyamatban. Eszerint az enkulturáció a kultúrába való „belenövés”, kultúrlénnyé válás, a legátfogóbb tanulási folyamat, amely minden ember számára minden társadalomban elengedhetetlenül szükséges alapkészségek elsajátítása. A szocializációnál általánosabb fogalom, a fennálló társadalomba való beilleszkedésre tesz alkalmassá.

Gordon elmélete máig meghatározó fontosságú, bár a viszonyulás a modellhez többféle. Egyesek máig pozitívan viszonyulnak hozzá – a vita a monokulturalisták és a multikulturalisták között alakult ki. Az utóbbiak között több irányzat létezik – ezek bemutatását nem tartom a témához szorosan tartozónak.

Külön figyelmet érdemel R. Alba és V. Nee értelmezése, akik új keretet javasolnak, az elmélet újrafogalmazására vállalkoznak.³⁵⁶ Nem tagadják Gordon elméletének érdemeit, de szükségesnek ítélik felülvizsgálatát, kiinduló szempontjaik között vannak már eddig említettek és újak is. Elemzésüket Shibutani és Kwan etnikai rétegződési elméletére alapozzák. Az etnikai versengés az egyes csoportok között különböző szinteken és csatornákon folyik, ez az alapja a rétegződésnek. A kommunikáció is többszintű, személyes és csoportszintű, utóbbi esetében létezik csoportokon belüli és közötti – ami kihat minden esetben az integráció folyamatára. A modell lényegi következtetése, hogy még akkor is, ha etnikai csoportok kezdetben nagyon ellenségesek voltak egymással szemben, az idők során megtanulták az együttélés módozatait.^{357 358} Alba és Nee alaptétele az, hogy az asszimiláció feltételezi az etnikai különbségek, az etnicitás megszűnését, miközben ezek a különbségek továbbra is léteznek. Modelljük szerint miközben az egyes kisebbségi csoportok belépnek a többségi intézményekbe, nem szakadnak el korábbi közösségüktől, nem tagadják meg e

³⁵⁵ ROGLER, L. H. – CORTES, D. E. – MALGADY, R. G. (1991): Acculturation and mental health status among Hispanics. Convergence and new directions for research. *American Psychologist*, 46 (6), 585-597.

³⁵⁶ ALBA – NEE 1997.

³⁵⁷ SHIBUTANI, T. – KWAN, K.M. (1965): *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*, New York

³⁵⁸ Itt nem tértem ki Shibutani és Kwan elméletének további elemeire, többek között arra, hogy az asszimilációnak van társadalmi-szociális és lakókörzeti (települési) dimenziója.

közösségi kultúrát. Ugyanakkor az Alba-Nee elmélet szerint a belépés folyamata inkrementális, vagyis a folyamat menet közben erősödik, gyorsul.³⁵⁹

Végül, de nem utolsó sorban idézem Milton Yinger elméletét. Értelmezésében az asszimiláció mértékét egy adott környezetben négy összefüggő részfolyamat erőssége határozza meg.³⁶⁰ Ezek a folyamatok a (kulturális) akkulturáció, a (pszichológiai), a (strukturális) integráció identifikáció és a (biológiai) keveredés.

Az akkulturáció két vagy több csoport kapcsolatából eredő folyamat, amely a kulturális hasonlóság növekedése felé halad. A folyamat sokkal inkább érinti a kisebb és gyengébb csoportok tagjait, vagy a bevándorlókat, de az interakcióban résztvevő csoportok közül egyik sem vonhatja ki magát teljesen a rá gyakorolt hatás alól.

Az identifikáció pszichológiai folyamata során a különböző csoportokból származó egyének esetleg úgy gondolhatják, hogy ugyanahhoz a társadalomhoz tartoznak, egy új társadalomhoz, amely az egyének eredeti társadalmainak a keveredése révén jön létre. E különböző folyamatok oksági kapcsolatban állnak az akkulturációval, az integrációval és a keveredéssel, de analitikus szempontból elkülönülnek ezektől. Az identifikációban bekövetkező változások nem egyirányúak, nem egy nagyobb és egyre inkább bekebelező csoport irányába mutató egyirányú folyamat részei. Mind az én, mind pedig mások vonatkozásában nagyon fontos a tudatos és nem tudatos identifikációs szint közötti különbségtétel. Előfordulhat, hogy a két szint nem felel meg egymásnak, s ezt épp a körülmények változása teszi láthatóvá.

Integráción Yinger a strukturális asszimiláció azon folyamatát érti, melynek során a két vagy több, korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére jutnak az emberek. Ezek az interakciók a konkrét helyzettől függően, a gazdasági és politikai intézményekben érvényesülő viszonylag személytelen kapcsolatokról a szomszédságok, baráti körök és házasságok személyes kapcsolataikig terjedhetnek. A változások során az integráció is különböző időpontokban bukkanhat fel.

A „vegyes” házasság jelentheti a csoport leginkább akkulturálódott tagjainak átlépését a többségi társadalomba. Elfogadott nézet szerint a biológiailag elkülönülő (kevés közös felmenővel rendelkező) és az eltérő örökségként jelentkező külső jegyek vagy genealógia alapján megkülönböztethető csoportok esetén a változó feltételektől eltekintve, kisebb a valószínűsége pszichológiai, kulturális vagy strukturális asszimiláció bekövetkezésének. Ahol

³⁵⁹ ALBA, Richard – NEE, Victor (2003): *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*, Harvard University Press

³⁶⁰ YINGER, 1994

a keveredés megtörtént vagy épp folyamatban van, a többi asszimilációs folyamat jelenléte is sokkal valószínűbb. A keveredés révén kialakuló népességhez az uralkodó csoport alacsonyabb rendű státust társíthat, illetve az is lehet, hogy ez különálló vagy köztes státust kap, de akár be is tagozódhat a magasabb státusú csoportba. A kérdés tehát komplex, a vegyes házasság hatása a többi asszimilációs folyamatra esetenként nézve különbözhet.

5. Szórványosodás és asszimiláció

A szakirodalom feldolgozásából kitűnik, hogy a szórvány kérdése – magyar kérdés. Attól, hogy külön fogalom nem alakult ki más nyelvekben a diaszpórától a szórványt megkülönböztetendő, ez Közép-Kelet-Európában meglepő. A térségben nincs olyan nemzet, amelynek ne volnának szórványai, a román nemzet esetében szinte csak szórványokról beszélhetünk Magyarország, Szerbia, Bulgária és Ukrajna esetében mindenképpen. A külön államiságú Moldova Köztársaság más kategória, természetesen. Ha tehát egy kultúra nem hoz létre egy jelenséghez kötődően külön fogalmat, annak szemléleti okai vannak: azt a helyzetet nem tekinti sajátosnak (a diaszpórától különbözőnek), vagy maga a helyzet nem fontos számára. Kimutatható, hogy a magyar, a román illetve a német kisebbségpolitika igenis jelentős hangsúly-különbségekkel kezeli ugyanazt a kérdést.³⁶¹

A magyar szakirodalomban a szórványtematika egy-másfél évtizede folyamatosan jelen van. Konferenciák sorozata tematizálja a kérdést, egyetemektől és akadémiai kutatóintézetektől kezdve a civil szféra intézményei és olykor még a politika is szervez szakmai tanácskozásokat a szórványról. Kötetek sora jelent meg az utóbbi években, az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete identitással kapcsolatos kiadványai közül több – külön sorozat részeként – a szórvánnyal kapcsolatos.

Azért kellett ezt előre bocsátani, mert mindmáig nem látni jelét annak, hogy szakmai körök az elméleti témakezelés során is különbséget kívánnak-e tenni szórvány és diaszpóra között. Két szerzőt kívánok e vonatkozásban idézni.

Bindorffer Györgyi az identitáskutatás egyik elismert magyarországi képviselője, a magyarországi németekkel kapcsolatos munkái közül külön figyelmet érdemel a *Kettős identitás* c. kötet.³⁶² A kötet egy kisebb település (Dunabogdány, kb. 3000 lakos,

³⁶¹ BODÓ Barna (2004): *Az identitás egyetemessége*, Kolozsvár: Polis, 178-186.

³⁶² BINDORFFER Györgyi (2001): *Kettős identitás*, Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet

háromnegyed részben svábok) német közössége etnikai-nemzeti identitáselemeinek a kutatási eredményeit, illetve a kutatást megalapozó elméleti részt tartalmazza. A kötetet sokszor és haszonnal nyitom ki, mivel viszonyítási alapot, szakmailag jól megalapozott tájékoztatói forrást jelent. Ennek ellenére – talán: éppen ezért – van egy visszatérő kérdésem, éspedig az, hogy a szerző miért a Gordon-féle asszimilációs elméletre alapozza kutatását? Miért gondolja azt, hogy a Gordon-modell megfelelő értelmezési keretet nyújt számára? Azt jelentené ez, hogy Bindorffer Györgyi nem tartja szükségesnek a szórvány és a diaszpóra különbségtételt, azonos elméleti keretben modellezhető folyamatnak tekinti a szórványosodást illetve a diaszpórák integrációját?

A szórványok és a diaszpóra kutatásával kapcsolatosan is közölt fontos dolgozatokat Biczó Gábor.³⁶³ Az asszimilációkutatással kapcsolatos dolgozatának gyakorlati, kutatási része egy erdélyi szórvány vizsgálatát jelenti. A külön kötetként megjelent kutatási jelentésnek kb. a felét az elméleti megalapozás adja és a magyar szakirodalomban az egyik legjobb összefoglalásnak ítélem az asszimilációt illetően. Ebben az esetben is azt látom, hogy a kutató nem tartja szükségesnek a diaszpóra-asszimiláció és a szórványosodás kérdésének külön elméleti kezelését.

A véleményem eltér a két jeles kutatóétól, a jelen dolgozat éppen ebben a szellemben íródott. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanom, ez idáig nem született meg a szórványosodás elmélete. Ezt komoly elméleti kihívásnak tekintem, és ennek a dolgozatnak a folytatásaként megkísérlem egy elméleti modell megalkotását a szórványosodás folyamatának elméleti megragadására.

Barna Bodó: Diaspora – identity – national borders

Summary

Diaspora is trendy concept. In Hungarian, the inner diasporas is too. We use it and take advantage of it. It is easy to do it, because it has no exact definition and the used definitions have series of dynamic (more exactly: inaccurate) elements. In most of the cases we associate inner diasporas with cumulated handicap, social justice or morality – all with the purpose of making better.

³⁶³ BICZÓ, 2004. és BICZÓ Gábor (2007): A nemzetközi diaszpóra-kutatás eredményeinek gyakorlati jelentősége a magyar szórványkutatásban, In: BALOGH B. – BODÓ B. – ILYÉS Z. (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*, Budapest: Lucidus – Kisebbségkutatás Könyvek, 15-28.

When talking about inner diasporas, there is no one clear-cut scientific point of view, it hardly appears in any scientific text. Diaspora is different – sociologists, political scientists, anthropologists, psychologists researched it -, and means the existence of migrant ethnic groups which integrates in a larger society on other soil. However, the inner Diaspora is a group which is created not by choice – like in the former case -, but by history itself (cataclysms, the movement of borders and etc.).

The diaspora in our conceptual usage is related to assimilation. After Milton Gordon's classical theory many new theories were created, however there is no comprehensive theory for the process of "diasporazition" (the assimilation of inner diasporas).

The main objective of the paper is the theoretical contextualization of "diasporazition", by the comparison of inner diaspora case-studies and the aspects of their assimilation.

Bucin Mihaela

A hősök kultuszának szerepe

a (magyarországi román) nemzetiségi identitás felépítésében

Thomas Carlyle³⁶⁴ szerint a történelem nem más, mint kimagasló emberek, hősök életrajzának summázása.³⁶⁵ Marx ennek az ellenkezőjét állította, miszerint a történelmet a tömegek formálják, alakítják. Az 1920 utáni időszakban a Magyarországon maradt román közösség sem hősökkel, sem tömegekkel nem rendelkezett. A társadalmi, civil és vallási vezetők Romániába menekültek. A csonka Magyarországon maradt szétszórt, szerény vidéki román közösségek nem rendelkeztek sem az anyagi, sem az értelmiségi forrásokkal, sem kellő érdeklődéssel, hogy stabilizálják, tisztázzák a történelem identitáshoz kötődő fogalmakat.³⁶⁶ Ugyancsak Carlyle-től származik az a gondolat, mely szerint, ha egy közösség nem őrzi hőseinek kultuszát, nincs esélye a fennmaradásra. A magyarországi románok számára a hősök és mintaképek iránti természetes igényt teljes mértékben a magyar hősi mintaképek töltötték ki. A nemzet és az állam erőteljesen idézi a dicső történelmi múltat, példaként említve ezt a csalódásoktól terhes jelen számára. Magyarországon – ugyanúgy mint a legtöbb /környező/ országban – igen szép számban találhatók a történelem távoli kódéből vagy a közelmúltból feltűnő nemzeti vagy helyi hősök – legyenek azok hadvezérek, politikusok, művészek, tanítók, orvosok és feltalálók, egyházi vagy világi személyiségek, akiknek mellszobrot, emléktáblát vagy emlékművet állítottak.

A hősök kultuszának művelése a Krisztus előtt VIII. századi ókori Görögországban alakult ki, melynek középpontjában egy civilizáló hatású, a közösséget és városállamot megalapító és a polis érdekében küzdő hősi figura állt.³⁶⁷ Ezen témák, térben és időben való mozgása által egy kulturális sztereotípiákból álló rendszer alakult ki, mely végül a hős „robot-portréja” elkészítéséhez vezetett. A modern /kori/ román állam létrejöttével a nemzeti hősök iránti vágyát Alexandru Vlahuță³⁶⁸ a 19. században a következőképpen határozta meg: „*Ennek a*

³⁶⁴ Skót származású író és történész (1795-1881.)

³⁶⁵ CARLYLE, Thomas: *Cultul eroilor*, Iași, „Institutul European”, 1998, 17-18.

³⁶⁶ PETRUSÁN Gy. – MARTYIN E. – KOZMA M.: *A magyarországi románok*, Változó világ, 29. Útmutató Kiadó, Bp. 12-15.

³⁶⁷ DUMÉZIL, Georges: *Mítosz és eposz*. Gondolat, Bp., 1986. 7-43.

³⁶⁸ Alexandru **Vlahuță** – román költő, író, közíró, 1858-1919.

nemzetnek egy olyan nemzedékre van szüksége, amely feláldozza magát, egy vitézekből álló, a végsőkéig /örületig/ menően hazafias generációra. Minden időben keresték a kimagasló embereket, de eddig soha nem volt ekkora szükség határozott harcosokra, erős jellemű és szorgalmas emberekre, akiket semmi nem tudott eltéríteni az útkijáráról, sem a hatalom illuzórikus csillogása, sem a bőségesebb élet utáni vágy, sem a tömegek által zengett dicsőítő szavak, a széljárás szerint ide-oda csapongó, olcsó és múló dicsőség nem tudott elcsábítani.”

A társadalmi és civilizáló hatás mellett a hősök kultuszának egy másik, területi vagy helyi-nemzeti szerepe is van, mely egy jól körülhatárolt területhez, egy síremlékhez, egy emlékműhöz, egy szimbólumhoz kapcsolható/asszociálható. Ezen szimbólumok a közösség számára – a hős presztizsének függvényében – a dicsőség emlékhelyének szerepét, egy amulett jellegű funkciót töltenek be, egyben ezek világi, laikus megnyilvánulási formák, melyeknek megközelítőleg a vallási szimbólumokhoz hasonló szerep jut. Az ilyen emlékművek feladata az, hogy egy csoportot hozzanak létre egy bizonyos kultusz fenntartására. A hősök kultuszának elterjedése a vár (mint közösség) fogalmával és az identitási rendszer születésével egyidőben létrejött társadalmi igény kielégítését szolgálja. Eleinte a hősök dicsőítésének kizárólag vallási jelentése volt, ezt követően kétirányú lett – egyrészt az istenek kultusza, másrészt a szűk családi és rokoni körre vonatkozó, rövidtávú hatást gyakorló halotti rítusok irányába történő továbbfejlődés következett be. A hősök kultusza növekvő befolyást gyakorol a közösség kulturális rendszerének általános egyensúlyára. Több jellemvonás különbözteti meg a hősöket – még halálukban is – a földi halandók sokaságától. Ők – a hősök – egy „dicsőséges, de már letűnt aranykorban” éltek, akikről az elkövetkező nemzedékek megemlékeznek, a tökéletesség aurája övezi őket, majd idővel legendává válnak.

Kelet-Európa jelenkori politikai konjunktúrájában a történelem az egyik olyan szakterület, melyen számos újraértékelés megy végbe, ugyanakkor a hősök kultusza is új megvilágításba kerül. A 90-es évek elején a magyarországi románok közössége elbizonytalanodva, tanácstalanul és egy folyamatban lévő nyelvi és identitási asszimilációs jelenség hátterével kezdi el a reformok időszakát. A malignus, rosszindulatú internacionalizmus és a nemzetek szocialista testvériségi korszakának letűnésével egyidőben, a magyar társadalom visszatér a történelem hősi értékeinek tiszteletéhez. Miután a 90-es években az anyaországban élő románok újra felfedezik a határon túl élő románokat, bátorítják őket és a sokszor politikai eszközként használt, máskor idillikus leírásokban feltüntetett magyarországi román kisebbség

alkalmazkodni próbál a hősök kultuszára alapuló hullámhoz/mozgalomhoz, amit a magyar modell átvételével próbál megvalósítani.

A történész a jelenkori történelem írásában kapott szerepét elemezve, Romsics Ignác úgy véli, hogy a történészek azok akik eldöntik, melyek azok az események, amelyeket a végtelen múlt történései közül kiemeltnek és történelmi jelentőségűnek minősítenek, ők rendszerezik ezeket az eseményeket időrendi és okozati sorrendbe, és ők egészítik ki fantáziájuk gyümölcseivel a történelem láncának hiányzó láncszemeit.³⁶⁹ Ennek értelmében ők a mai ember értékrendje, szellemisége szerint végzik tevékenységüket, mely folyamán a szocializálódási folyamat mentén elsajátított etikai és esztétikai normák vezérlik őket. Nyilvánvaló, hogy a „nagy” történelem nem tudja figyelembe venni a kis közösségeket, melyek méretüknél fogva túlságosan kicsik ahhoz, hogy meghatározó szerepet játszanak és túlságosan törekenyek ahhoz, hogy egy véglegesnek /stabilnak/ mondható fejezetet alkossanak. Románia történelméből kirekesztve (és ez érvényes a jelenre is, mivel a romániai történelem tankönyvek erre a közösségre nem szánnak több, mint három sort) a magyarországi románok nem ismerik saját népük történelmét. Az 1990 előtt végzett történelmet oktató tanárok legfeljebb autodidakta módon szerzett román történelmi ismereteket tanítanak. A közösség történetének megírása is csak a kollektív emlékezet felhasználásával lehetséges, egy olyan forrás, mely annak ellenére, hogy nem minősíthető objektívnek, mégis – az elveszített, a dokumentáció fizikai vagy politikai-ideológiai értelemben vett hiánya miatt – a történelem érdeklődési körén kívül maradt események barométereként működik. A mai magyarországi román közösség egyik fő jellemzője az, hogy mindenkor a magyar állam (illetve Osztrák-Magyar Monarchia, Habsburg Birodalom) határain belül létezett. E közösség nemzeti- és nemzetállami öntudatának kialakulása eltérő kontextusban történt az erdélyi román közösségekhez képest, említést sem téve a többi román tartományban végbement öntudatformáló folyamatokról. A modern román állam létrejötté időszakában a magyarországi románoknál már elkezdődött az anyanyelv és az identitás elvesztésének folyamata. Állampolgári dilemmájukra vonatkoztatva Petrusán György azt állítja, hogy a közösség tagjainak „mindig is magyar hazafias tudatuk volt, kialakult bennük a hungarus tudat, nem vettek részt a román nemzet alapításában, ezért soha nem tudatosították magukban a mai modern értelemben vett nemzeti hovatartozást”.³⁷⁰ A magyarországi román közösségek

³⁶⁹ ROMSICS Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*, Budapest : Osiris, 2008., 56.

³⁷⁰ PETRUSÁN Gy. – MARTYIN E. – KOZMA M.: *A magyarországi románok*, Változó világ, 29. Útmutató Kiadó, Bp., 27.

létterének helyet adó földrajzi terület, a magyar Alföld megfigyelése folyamán Babits Mihály költő (1883-1941) azt írta, hogy: „*itt gyakran a magyar idegen volt, máskor az idegenből lett a legjobb magyar...*”.

A közösség eltérő módon értékeli a történelmi eseményt, a résztvevők elkötelezettségének függvényében. Így a magyarországi románok az őket érintő társadalmi-nevelési modell hatására kialakult hagyományaiban nem tükröződik a román nemzeti hősök kultusza, még az erdélyi románoké sem. Az 1920 után Magyarországon maradt román falvakban élő románokra vonatkozó igen kevés dokumentum nem említ román történelmi személyiségeket. Egy mesemondó³⁷¹ a gyűjtő kérdésére³⁷² válaszolva, megemlíti Avram Iancu-t³⁷³, de nem tudja pontosan, ki volt ő. Ismeri Novac Gruia-jának balladáját, de természetesen a főszereplőt nem, őt Mihai Viteazu (Vitéz Mihály) kapitányaként említi. Viszont egész sor mondát ismer, melynek hőse Mátyás király, természetesen, mint magyar király. A huszadik század hetedik-nyolcadik évtizedében a magyarországi román mesemondókkal, adatközlőkkel készített interjúkban a legkiemelkedőbb hősi figura Horthy Miklós és Ferenc Józsa volt. A román hősöket ritkán említik, akkor is többször negatív aurába burkolva. Íme néhány sor Méhkerék község monográfiájából, melynek kéziratát 1934-ben véglegesítette Teodor Pățașu, 1867-ben Méhkeréken született parasztember: „*Látván azt a rablást melyet Mihály vajda³⁷⁴ és Basta osztrák tábornok vittek végbe Erdélyben, a dicsőséges és vitéz Bocskai István, Erdélyország majdani fejedelme nem tűrte tovább, hogy a vitéz Magyar nemzet jogaitól megfosztva legyen, ezért fegyvert ragadott és zászlai alatt, melyeken az állt, hogy Pro Deo et Libertate, felsorakozott az összes Nemes és jobbágyaik és az összes Hajdú nemzetség...*”.³⁷⁵

Az utóbbi másfél évtizedben a hősök kultusza a kommunista rezsim alatt betiltott vagy elhanyagolt személyiségek évfordulóinak megemlékezéseire terjedt ki. Magyarország kis vagy nagy településein megjelentek új vagy felújítottak régi szobrokat, emléktáblákat, emlékműveket. Elsősorban a történelmi hősök, leggyakrabban Szent István és Kossuth Lajos, de számos helyi, a politika, a kultúra vagy a tudomány területén jeleskedő személyiség szobra, emlékműve kapott helyet a köztereken.

³⁷¹ DOMOKOS Sámuel: *Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 23.

³⁷² Baba Novac Vitéz Mihály vajda szerb származású kapitánya volt, akit 1601. február 5-én Kolozsvár fő téren kivégezték.

³⁷³ Erdélyi román jogász, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ellen Erdélyben szervezett császárhű román felkelés vezetője.

³⁷⁴ Vitéz Mihály vajda (1558-1601.), Mehedinți bánja, fejedelmi asztalnok és Craiova bánja, Havasalföld, Moldva és Erdély román fejedelme.

³⁷⁵ BUCIN Mihaela: *Imaginea identitară a comunităților românești din Ungaria* (A magyarországi román közösségek identitása képe) In *Anuarul institutului de etnografie și folclor "Constantin Brăiloiu" al Academiei Române*, București, 2004, 208 – 218., Itt: 211.

A magyarországi románok közössége azzal a helyzettel szembesült, hogy lehetősége van bizonyos magyarországi, de akár romániai alapítványi pénzekre pályázni, melyeket az egyes személyek kultuszát szolgáló emlékművek, emléktáblák, mellszobrok létrehozására lehet fordítani.

A legfontosabb szobrok és emléktáblák, amelyeket a magyarországi román intézmények, szervezetek állítottak 1990 után a következők:

1. Történelmi személyiségek

Pomucz György (született Gyulán 1818-ban, meghalt 1882-ben Oroszországban), az amerikai polgárháború magyarországi születésű, román származású tábornoka és diplomatája volt. A Magyarországi Románok Kutató Intézete az 1848-49-es szabadságharc honvédszázadosának, az amerikai polgárháború tábornokának a tiszteletére a Gyula, Kossuth u. 19. sz. épület falára – ahol korábban Pomucz tábornok édesapjának kovácsműhelye volt – 1998. évben román és magyar nyelvű emléktáblát helyezett el. A 40x60 cm méretű emléktáblát Kiss László gyulai szobrász készítette el bronzból. 2007-ben szintén Gyulán, a Pomucz tábornok téren helyezték el szobrát.

Moise Nicoară (Gyula, 1784. – Bukarest, 1861.) Iskoláit Gyulán, Nagyváradon, Aradon, Pozsonyban és Bécsben végezte. A kor egyik legképzettebb magyarországi román értelmiségije, aki elvégezte a lehetséges legmagasabb fokú (akadémiai) tanulmányokat. Műveltsége révén és a románság érdekeinek odaadó képviselőjeként szerzett magának hírnevet. Kitűnő felkészültségének köszönheti, hogy I. Ferenc osztrák császár felfigyelt rá és megbízta Ferdinánd főherceg román nyelvi instruálásával. A románság nagyrészt neki köszönheti az aradi tanítóképző (1812) és a teológiai intézet (1822) létesítését, valamint azt, hogy 1829-ben Nestor Ioanovici személyében végre román püspököt kap. A gyulai Szent Miklós főtemplom alapítója. A mellszobra Gyulán, a Román Ortodox Püspökség udvarában található.

Emanuil Gozsdu (Nagyvárad, 1802. — Pest, 1870.): ügyvéd, legfőbb ítélőszéki bíró, parlamenti képviselő, kereskedő. Az áromán Gozsdu-család a ma Albániában lévő Moscopolis városból menekült a török veszedelem elől az 1769-1788 körüli években. Tanulmányait a nagyváradai román iskolában kezdte, majd a helyi katolikus gimnáziumban és a jogi akadémián, 1821-ben Pozsonyban folytatja és Pesten fejezi be 1823-ban, amikor a királyi tábla jegyzőjévé avatják. Egy évvel később ügyvédi oklevelet szerez. A halála előtt néhány hónappal készített végrendelete szerint létrehozott Gozsdu-alapítvány segítségével

végezte tanulmányait számos hazai román értelmiségi.³⁷⁶ A kétnyelvű emléktáblája Budapesten, a Holló utcai Román Ortodox Parókia falán található, a Budapesti Románok Kulturális Társasága állította 2002-ben.

2. Írók:

Liviu Rebreanu (magyarul: Rebrán Olivér) – (Felsőilosva, 1885. – Valea Mare, Argeş megye /RO/, 1944.) Kezdetben magyarul, s csak későbbiekben írt román nyelven. A román modern regény alapítója, több ismert regény szerzője, az írószövetség elnöke. Katonai szolgálatát Gyulán töltötte.

3. Helyi (lokális) személyiségek:

Vasile Gurzau (1898 – 1980.), méhkeréki mesemondó – emléktábla Méhkeréken.

Teodor Simonca (1899 – 1999.), kétegyházi mesemondó – emléktábla Kétegyházán (2006.).

Mihai Purdi (1904 – 1978.), pusztatottlakai mesemondó – emléktábla Pusztatottlakán (2004.).

Gheorghe Nistor, méhkeréki néptáncos – emléktábla Méhkeréken.

Petru Purece (1927 – 2004.), kétegyházi hagyományörző – emléktábla Kétegyházán (2006.).

Rövid áttekintésünkből arra következtethetünk, hogy a magyarországi románok történelmi és szellemi identitása napjainkban túlnyomórészt helyi, legfeljebb regionális kiterjedésű és népi, néprajzi, hagyományörző jellegű. A román történelemmel és kultúrával, a mai Románia által elismert egyetemes értékekkel fenntartott kapcsolat igen törekeny. A nagy történelmi és kulturális személyiségek melyek megalapozzák Romániában a hősök kultuszát csak kis mértékben vannak jelen a magyarországi románok köreiben. A román hősök nem jelképeznek egy identitási szimbólumot a hazánkban élő román közösség számára. Ez a tény bizonyítja az igen előrehaladott akkulturációs³⁷⁷ folyamat jelenlétét, amely ugyanolyan nagymértékben érezhető, mind a nyelvhasználatra, mind a román identitás felépítésének többi szintjére vonatkoztatva is.

³⁷⁶ BERÉNYI Mária: Gozsdu öröksége a magyar és a román sajtó tükrében In *Barátság*, XII. évf. 6. sz. 4841. letöltve 2008. szept. 8. <<http://epa.oszk.hu/01200/01259/00021/pdf/Bar11.pdf>>

³⁷⁷ akkulturáció – egy új kultúrába való beilleszkedés a régi kultúra elvesztése árán

Summary

Role of hero cult in the formation of the minority identity

(of Romanian nationals from Hungary)

At the end of the last century, due to the new political conditions, significant reassessment of the interpretation of history occurred, including the cult of national heroes, which got a new perspective. At the beginning of 90's, the community of Romanian nationals from Hungary, while affected by political disorientation and exposed to a process of language and identity assimilation, gets involved in a serious reform period. Simultaneously with the decline of the malignant international socialism that supposed the spirit of socialist brotherhood between nations, Hungarian society openly returns to the glorification of the historical heroic values. As a result of the cohabitation with the Hungarian society, the Romanian minority became participant of several memorial ceremonies and statue and memorial plaque unveilings. The cult of national heroes becomes a basic element of the foundation of identity and spirit of congregation. Being rediscovered and stimulated by the Romanian state in the last two decades, while sometimes used as political tool or presented in an exaggerated and idyllic manner, the Romanian minority from Hungary actively tries to conform to the new wave of national and local hero cult. But this endeavor rendered more difficult by the lack of the necessary (local) personalities, even the heroes themselves and the low interest of the majority. Considering all this, the Romanian minority from Hungary is making efforts to bring its own heroes into public consciousness following the Hungarian model.

Feketéné Pál Enikő

Női esélyegyenlőség és női identitás a politikában

Bevezetés

Az elmúlt néhány évtizedben sokan és sokféleképpen, más és más aspektusból közelítve írtak a nők helyzetéről. A témával foglalkozó szakemberek egyetértének abban, hogy jelentős változások történtek, s fognak történni a nőtársadalom életében. Tanulmányomban a nőknek a politika világában betöltött szerepét kívánom vizsgálni. Kutatom az esélyegyenlőségi törekvések meglétét, valamint vizsgálom a modern társadalmi nemek elkülönülését a politika szegmensében.

A témával kapcsolatos saját kutatásaim kérdőíves vizsgálatokra épültek, amelyek során az érintettek (politikusok és politikusnők) véleményére voltam kíváncsi, a későbbiekben azonban fontosnak tartanám, hogy kutatásom kiterjesztéseképpen a köz véleményét is igyekezzem meghallgatni. Annak érdekében, hogy munkám még teljesebb körű lehessen, a szakirodalomban eddig fellelhető adatok másodelemezésével is foglalkoztam – megfelelő kritikai szemlélettel.

Kutatásom kiinduló hipotézise az volt, hogy a magyarországi női politikusok kis száma elsősorban abból adódik, hogy maguk az érdekeltek – vagyis a nők – sem igénylik a nőkkel kapcsolatos politikai programok születését, valamint saját nemük képviselőit sem preferálják a politikai palettán. Továbbá a politikusok sem kívánják a nőpolitikusok számának növekedését, mivel nem tekintik jelentősnek a nőkre jellemző attitűd nagyobb arányú megjelenését a politikában.

Magyar nők a politikában I.: 1989-1990

Sokan a demokrácia egyik alappillérenek tekintették a nők egyenlő arányú részvételét a politikai döntéshozatalban. Ebben az időszakban egész Európában a politika elférfiasodása volt jellemző, ezért joggal lehetett a feminista mozgalmak megerősödésére illetve térhódítására számítani. Ám a hagyományos modellek az emberi tudatban mégis erősebbnek bizonyultak és a térhódítás elmaradt. A társadalom egésze ragaszkodni látszott a hagyományos női- illetve férfi szerepekhez, modellekhez, ezáltal a politikát is „férfias” foglalkozásnak tekintették. A nők helyét továbbra is a családban illetve férjük oldalán látták.

Arra a kérdésre, hogy miért alakulhatott ez így a rendszerváltozás utáni időszakban is, általában kétféle magyarázatot adnak a szakkönyvek.

Az első lehetséges válasz, hogy a vallás még mindig erős hatással van az emberek gondolkodására, amely a hagyományos modellt preferálja, így egy női politikusnak kétszeresen kell bizonyítania. Nem elég, ha munkájában helytáll, de kiváló édesanyának és feleségnek is kell lennie. Ha a férfi sikeres, akkor ambiciózus, tehetséges embernek tartja a közvélemény. Az általános vélekedés szerint a nők viszont karrieristák, akik elhanyagolják a családjukat.

A sajátosan kialakuló párt-struktúra lehet talán a másik magyarázat. A pártok 1989-ben többnyire férfi baráti társaságok, illetve fiú kollégiumok alapján szerveződtek. Ebben a világban azonban értelemszerűen idegenül és esetlenül mozogtak, mozognak a nők.

A kérdéskör alapillúziójának tekinthető, hogy általánossá vált az a vélekedés, amely szerint a nők jobban tudnak a háttérben, egymást segítve dolgozni. Ezt az elgondolást a politikai gyakorlat nem igazolta. A társadalmi tapasztalat az, hogy a női érdekek jobban érvényesülhetnek, ha azokat nők képviselik. Ezért is szükséges belátni, hogy a gyengébbik nem jelenléte elengedhetetlen a politikai palettán.

„Az 1990 utáni politikára is jellemző, hogy az egyes politikai pártok nőtagozatai, illetve szekciói kivétel nélkül alárendelt helyet foglaltak el a párthierarchiában.”³⁷⁸ A női politikusoknak csak nagyon kevés esetben volt arra lehetőségük, hogy meghatározzák, megfogalmazzák a számukra fontos kérdéseket, kérdésköröket. Érdekérvényesítésük alacsony fokához hozzájárult a tapasztalatlanságuk is, valamint, hogy a már „befutott” női politikusok nem törekedtek az utánpótlás kinevelésére, nem szorgalmazták a nők bekerülését a politikába. Sajnos ez a tendencia a mai napig nem változott.

Pillanatkép 2002 után

Az 1990-et követő parlamenti és önkormányzati választások nem eredményeztek jelentős átalakulásokat a különböző politikai döntéshozó testületek összetételében. Kijelenthetjük, hogy nem változott a pártok felfogása a nők és a férfiak esélyegyenlőségéről, s nem módosult a jelöltek kiválasztásának módszere sem.

³⁷⁸ BONIFERTNÉ Szigeti Márta: *Nők a pályán*, Budapest: K & F Kiadó, 1998, 29.

Megállapíthatjuk, hogy elsősorban a társadalmi felfogásnak kellene megváltoznia az igazi elmozduláshoz, a politikáról, a politikusokról és a szerepükről alkotott sztereotípiák leküzdéséhez. Ez várhatóan egy igen hosszú, akár évtizedekig tartó folyamat lehet, s ezért kár lenne gyökeres fordulatot várnunk néhány parlamenti ciklus elemzése alapján a nők politika-közéleti szerepvállalását illetően. Mégis, szomorúan kell kijelentenünk, hogy az eddigi öt országgyűlési választás nem hozott pozitív fordulatot, a nők aránya legfeljebb stagnált a különböző testületekben, s a pártprogramok is csupán sematikus tartalmazzák – ha egyáltalán tartalmazzák! – a nők és a férfiak esélyegyenlőségének kérdéseit.

Jómagam nem vagyok a „paritásos demokrácia” híve, nem tartom követendő útnak, hogy a politikai döntéshozatalban a nők-férfiak aránya kötelezően 50-50 százalék legyen. „Az igazi baj az, hogy a nők közéleti részvételének alacsony szintjével szegényebb lesz maga a politika: kimarad belőle egy sor fontos szempont, szemlélet, tapasztalat, így végső soron nemcsak a nők veszítenek, hanem a társadalom egésze.”³⁷⁹

A menedzsmentirodalom megállapításai tartalmazznak olyan elemeket, amelyek arra vonatkoznak, hogy a női vezetők hatékonyabbá, rugalmasabbá, flexibilisebbé tehetik az általuk irányított szervezetet. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a fenti gondolat a „női vezetői stílusról” újabb, káros sztereotípiák kialakulásához vezethet.

A nők közéleti szerepvállalásának elősegítése azonban nemcsak a fentiek miatt elengedhetetlen. A politikusnők számarányának magyarországi stagnálása, sőt csökkenése teljes mértékben „szembemegy” a világon, és Európában tapasztalható tendenciákkal.

1. táblázat

A nők aránya egyes EU-tagországok és régiók parlamentjeiben, 2003

Ország	Százalék
Svédország	44,3
Dánia	38,3
EU-átlag	24,2
Lengyelország	20,2

³⁷⁹ PALASIK Mária – SIPOS Balázs: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*, Budapest: Napvilág Kiadó, 2005, 231.

Cseh Köztársaság	15,2
Szlovákia	12,7
Szlovénia	12,2
Magyarország	9,8
Franciaország	9,6
Görögország	8,7
Horvátország	7,9
Románia	7,3

Forrás: PALASIK – SIPOS 2005: 232

Talán még az *1. táblázat* számainál is sokatmondóbb adat, hogy jelenleg (már nem a táblázatban szereplő 9,8%-ot, hanem a ma érvényes 11,1%-ot figyelembe véve) a világ 188 országát vizsgálva Magyarország holtversenyben a 123-127. helyen áll, közvetlenül Botswana, Togó, Azerbajdzsán és Ghána társaságában.³⁸⁰ Ez is azt a tényt erősíti, hogy 2003-hoz képest hiába növekedett a magyarországi számarány, fokozatosan lefelé csúszunk a listán, mivel a világ „elrobog” mellettünk.³⁸¹ (Talán némi vigaszként szolgálhat, hogy a 24 európai parlamenti képviselőnk között jelenleg 9 nőt találunk, amivel a középmezőny elején foglalunk helyet.)

Jogosan merül fel a kérdés: hogyan került a nőkérdés számos európai országban a politikai közbeszéd témái közé? Miként válhatott kiemelt politikai üggyé a nők közéleti szerepvállalásának elősegítése? A fenti kérdésekre azt válaszolhatjuk, hogy olyan női politikusok jelentek meg, akik eredményes politizálásuk alapfeltételeként a női jogok érvényesítését tekintették fontosnak. Olyan témákat karoltak fel – pl. foglalkoztatás egyenlősége, családpolitika, gyermeknevelés –, amelyekről bebizonyították, hogy egyetemes társadalmpolitikai kérdések, s így a férfiak számára is fontosak lehetnek. A választók megnyeréséhez egyre inkább szükség volt az esélyegyenlőség témájának felkarolására, s

³⁸⁰ <<http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>>

³⁸¹ Érdekes az említett internetes oldal <<http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>> 1997-től vezetett archívumának böngészésére hosszabb időt szánni, elgondolkodtató, milyen döbbenetes adatokkal szembesülhetünk. Jelenleg például Ruanda (!) vezeti a mezőnyt 48,8%-os aránnyal Svédország előtt (47%).

emellett lassan megjelent a nők „kritikus tömege”³⁸² a különböző irányító testületekben, s ez szintén fontos előrelépést jelentett.

Ezek az arányok a legtöbb országban – viták és kételyek kíséretében – valamilyen segítőeszköz (pl. kvótarendszer) felhasználásával alakultak ki. Itt csupán utalnék arra, hogy a Magyar Országgyűlés a jelenlegi parlamenti ciklusban leszavazott egy kötelező női kvótáról szóló törvényjavaslatot. Ebben – véleményem szerint – döntő része van annak a társadalmi közgondolkodásban jelenleg is meglévő sztereotípiának, amely nem teszi lehetővé a hagyományos nemi szerepek átalakulását.

E témakör vizsgálatakor nem szabad megfeledkeznünk a „másik oldalról”, egy további fontos metszetről sem. A közéleti részvétel szempontjából ugyanis elengedhetetlen számba vennünk a választópolgár nők – akik valóban képesek lennének jelentős változásokat elindítani – aktivitását, szerepének értékelését. Elég, ha arra a közhelyre gondolunk, hogy a választások kimenetelét sokszor a nők döntik el.³⁸³ A „gender gap” valójában a 80-as évek elejétől kimutatható, amelynek lényege az, hogy a demokrata jelöltek általában sokkal népszerűbbek a – választójogukkal magasabb arányban élő – amerikai nők körében.

Magyarország azonban ebből a szempontból is igen távol van az USA-tól. Bár a nők aránya 4,4 százalékkal magasabb az összlakosságon belül, sőt, a 18 évnél idősebb (választójoggal rendelkező) népességnél már 6,7 százalék a különbség, ez a „helyzeti előny” azonban a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesül. Sőt, több olyan tényező is szerepet játszik, amelyek inkább gyengítik a nők befolyását a különböző választások során. A legfontosabb: a közvéleménykutatások szerint a nők között jóval többen vannak azok, akik biztosan nem mennének el szavazni, valamint a bizonytalan nők száma is meghaladja a férfiakét. A nők ráadásul kevésbé határozottak, s inkább hajlamosak pillanatnyi érzelmeik alapján dönteni.³⁸⁴

A pártok szavazóbázisát illetően nem mutatható ki összefüggés az adott pártra szavazók és a nemek szerinti összetétel között. „Az adatok azt mutatják, hogy az egyes pártokra szavazók nemek szerinti összetétele alig változott az elmúlt években, és jóformán semmilyen összefüggést sem lehet felfedezni az egyes pártok programja által tükrözött értékrend és a rájuk szavazó nők aránya között.”³⁸⁵

³⁸² Az ENSZ szakértői szerint ez körülbelül 30 százalék.

³⁸³ Ezzel kapcsolatban már-már általános frázis Clinton 1992-es és 1996-os megválasztásával példálózni. Tény, hogy a közvélemény-kutató cégek szerint 1992-ben 4 százalékkal, 1996-ban pedig 11 százalékkal több nő szavazott Clintonra. (PALASIK – SIPOS 2005: 233)

³⁸⁴ PALASIK – SIPOS 2005: 234

³⁸⁵ PALASIK – SIPOS 2005: 235.

A 2. táblázat alapján kijelenthetjük, hogy 1990 óta a parlamentbe bekerült képviselők aránya nem változott jelentősen, s „megrekedt” 10 százalék körül. Visszautalva az 1. táblázat kapcsán írottakra, nem hagyhatjuk szó nélkül ezt a tényt, főleg, ha nemzetközi összehasonlítást teszünk.

2. táblázat

A nők aránya az Országgyűlésben, 1990-2006 (%)

Év	Százalék
1990	7,0
1994	11,1
1998	8,5
2002	9,8
2006	10,6

Forrás: PALASIK – SIPOS 2005:236 (kiegészítettem a 2006-os adattal)

Ha frakciónként vizsgáljuk az arányokat (3. táblázat), alapvetően két részre szakad az Országgyűlés, a politikai bal-jobb törésvonal mentén. A politikai baloldali pártjainak frakciói tendenciózusan 15 százalék körüli nő-aránnyal rendelkeznek, míg a jobboldali pártok (talán a hagyományos konzervatív érvrendszer, a hagyományos családmódel védelmében is) 10 százalék alatt maradnak.

3. táblázat

A nők aránya az Országgyűlésben frakciónként, 1990-2006 (%)

	1990	1994	1998	2002	2006
Fidesz-MPSZ	9,0	5,0	6,7	5,9	7,9
MDF	4,2	15,8	5,9	4,2	9,0
MSZP	15,1	10,5	10,5	14,6	13,6

SZDSZ	8,6	16,0	12,5	15	15
--------------	-----	------	------	----	----

Forrás: PALASIK – SIPOS 2005: 236. (kiegészítettem a 2006-os adatokkal)

Politikusnők médiaszereplése a 2006-os választási kampányban

Nagyon sokat lehet beszélni, írni a női esélyegyenlőségről, valamint a kvótarendszerrel segített közéleti szerepvállalásról, politikai korrektségről, a kiegyensúlyozott tájékoztatásról. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy amint komolyra fordulnak a dolgok a politikában, és valódi tétjük lesz a csatározásoknak, akkor hajlamosak az ígéretet tevők megmaradni a szavaknál, és a valódi, tényleges tettek és intézkedések elmaradnak.

E tekintetben az egyetlen, üdítő kivételnek Dávid Ibolya MDF-elnök szereplése tekinthető, amely azzal magyarázható, hogy az MDF a várakozásokkal ellentétben bejutott a parlamentbe, és ezzel a második fordulóig Dávid Ibolya a választások egyik legmeghatározóbb személyévé vált. Sajnálattal meg kell állapítanunk, hogy ez is csak annak köszönhető, hogy a két forduló között sorsdöntő szerepet kapott az MDF. Azaz ez a figyelem még mindig nem a nőnek, csupán a pártnak szólt.

Ugyanakkor pozitívum, hogy a kampányban minden politikai párt programja foglalkozott valamelyest a női esélyegyenlőség kérdésével, a nők sajátos problémáival. A Fidesz – MPSZ és az MDF konzervatív nő- és családpolitikát hirdettek, míg a szocialisták az esélyegyenlőség erősítése mellett érveltek, igaz, meglehetősen kurtán. Az SZDSZ-nek volt a leginkább kidolgozott nőprogramja, ezáltal középpontba állítva a női esélyegyenlőséget. A program megírásánál azonban egyelőre ebben a kampányban a pártok nem jutottak tovább.

A sajtó egyáltalán nem kezelte kiemelten ezeket az eseményeket, így érthető, hogy a politika iránt kevésbé érdeklődőkhöz ezek az információk nem jutottak el. Az átlagember talán tisztában sincs azzal, hogy maga a politika is igyekszik rendszerén változtatni és megteremteni az egyenlő esélyek politikáját. Kíváncsú lenne, ha ezek a törekvések a következő kampányban nagyobb hangsúlyt kapnának, és nem sikkadnának el a választások lezárulása után.

A kutatás: milyen nemű (legyen) a politika?

Kutatásom célja az volt, hogy megvilágítsam a nők politikában elfoglalt helyzetét, hogy megmutassam, nemük miatt érhetik-e hátrányok őket, és ha igen, akkor milyen nehézségekkel

találhatják szembe magukat. Megpróbáltam leírni jelenlegi helyzetüket, ahogyan ők-, és ahogyan kollegáik látják őket a politikai palettán.

A kutatás elemzési egységei a Miskolcon élő politikus nők illetve -férfiak, azaz a miskolci politikusok. Mivel a következtetéseimet a politikusokra, mint egyénekre kívánom levonni, így az egyéneket, és nem a csoportot választottam elemzésem tárgyául. Ahhoz, hogy a kutatást el tudjam végezni, olyan populációt kellett találnom, amelyből a mintavételi eljárás során reprezentatív mintát tudok előállítani. Így esett a választásom a Miskolc városi Közgyűlés-, valamint a Borsod – Abaúj – Zemplén megyei Közgyűlés tagjaira.

Döntésemet azzal indoklom, hogy a közgyűlési tagok nevéhez hozzá lehetett jutni, míg a miskolci pártok tagjainak listáját nem lehetett megszerezni. Nekem azonban olyan populációra volt szükségem, amelyben a tagok legfontosabb jellemzőit könnyen áttekinthetem. Itt lehetőségem nyílt a képviselők korára, iskolai végzettségére, valamint politikában elfoglalt helyére vonatkozó információkhoz hozzájutnom előzetes adatokként. Mindezeket figyelembe véve gondosan választottam ki a mintába kerülő személyeket.

Véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavételt alkalmaztam, mivel úgy véltem, ez juttathat az adott helyzetben a legteljesebb mintához. Ugyanakkor, ügyeltem arra, hogy a nemek arányosan képviseltethessék magukat a mintában, a két képviselőtestület tagjait különválasztottam férfiakra és nőkre, és az így létrejövő négy csoportban végeztem el a mintavételt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a miskolci politikusokról, politikával foglalkozó emberekről nem áll rendelkezésemre megfelelő adat, így nem jelenthetem ki teljes bizonyossággal, hogy a kutatásom során levont következtetések érvényesek lennének Miskolc minden politikusára. Csupán azt tudom szavatolni, hogy a mintám megfelelően reprezentálja a populációt, és hogy a levont következtetések a megyei- illetve a városi közgyűlés tagjaira vonatkozóan helytállóak. Jelen vizsgálatom kizárólag keresztmetszeti, de érdemesnek tartanám longitudinális vizsgálat elvégzését is.

A kutatás eredményei

A mintavétel után 52 fő került a mintába: közülük 42 férfi (80.8%) és 10 nő (19.2%). A válaszadók munkahelye a következő eloszlást mutatja: Miskolc Város Képviselőtestületében (Közgyűlés) 23 fő (44.2%), míg a Borsod – Abaúj – Zemplén megyei Közgyűlésben 29 fő (55.8%) dolgozik. A kora tekintetében 4 fő a húszas-, 12 fő a harmincas-, 20 fő a negyvenes-, 10 fő az ötvenes-, 5 fő a hatvanas- és 1 fő a hetvenes éveiben jár (*1. ábra*). Az átlagéletkor 45 év.

1. ábra

Iskolai végzettségük szempontjából a válaszadók megoszlása a következő: 3 fő gimnáziumot, 27 fő főiskolát, míg 22 fő egyetemet végzett.

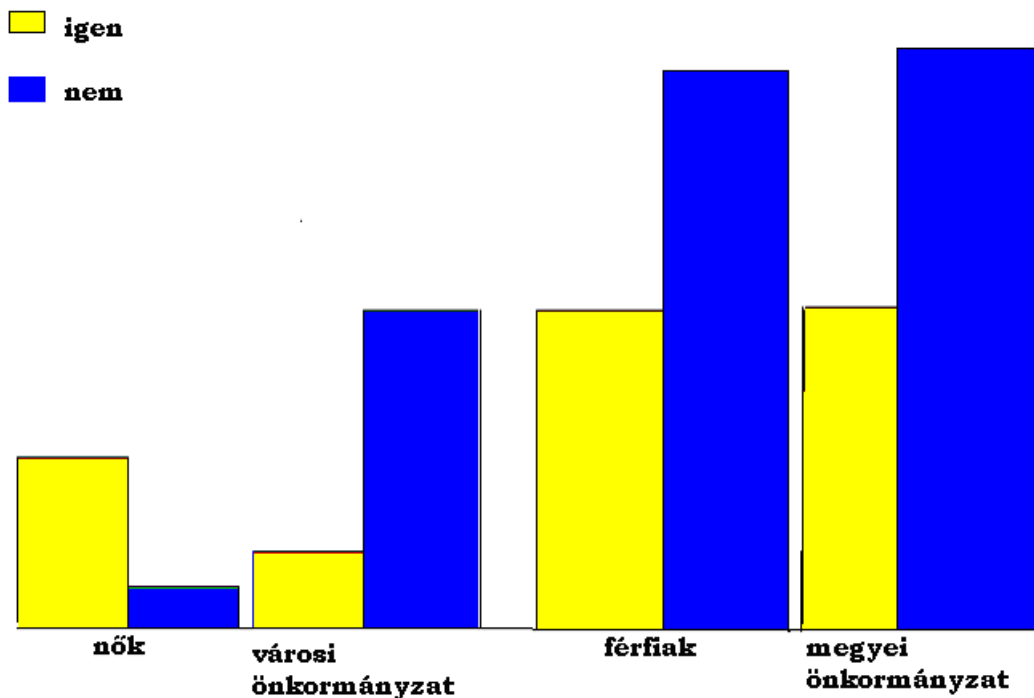
Az első kérdés a női politikusok létszámára vonatkozott. Arra kérdeztem rá, hogy az érintettek hogyan vélekednek a jelenlegi számokról. A megkérdezettek 25%-a nagyon kevésnek, 31%-a kevésnek, 33%-a megfelelőnek, míg 11%-uk soknak ítélte a magyarországi női politikusok számát. A két nem képviselői eltérően vélekedtek a kérdésben, hiszen a nők 100%-a úgy gondolta, hogy a jelenlegi létszám nagyon kevés, még a férfiaknak csupán 45%-a gondolkodott hasonlóan. Megfelelőnek 40%-uk ítélte az ellenkező nemű kollegái létszámát.

Kíváncsi voltam arra is, hogy vajon a politikát művelők mennyire tartják ezt férfi-, illetve női foglalkozásnak. Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a nők azzal a kijelentéssel, hogy a politika férfimunka lenne, egyáltalán nem értettek egyet. A férfiak 62%-a azonban így vélekedett, ugyanakkor 26%-uk úgy találta, hogy ez a pálya mindkét nem előtt nyitva áll(hat). A válaszok megoszlása valamivel színesebb képet mutatott, amikor a nőkkel kapcsolatban tettem fel ugyanezt a kérdést. Ha a válaszadók egészét tekintem, akkor legtöbbször nem ért egyet azzal, hogy a politikai pálya nőknek való lenne. Érdekesnek találtam, hogy a nők önmagukkal kapcsolatban miként vélekedtek: 10%-uk mindkét nem foglalkozásának tartja a politikát, míg csupán 40%-uk gondolja úgy, hogy a politika nőknek való munka. A férfiak 17%-a értett egyet a kijelentéssel, de 83%-uk szerint a politikai pálya mindkét nem előtt nyitva áll.

A válaszadók többsége, 58%-a vélekedett úgy, hogy az emberek megbecsülik a férfi politikusokat, pontosan ugyanennyien gondolják úgy, hogy ez az állítás a nőkkel kapcsolatban nem igaz.

Arra a kérdésemre, hogy el tudnának-e képzelni női miniszterelnököt Magyarországon (2. ábra), 44%-uk igennel, a többiek nemmel válaszoltak. A válaszadó 10 nőből erre a kérdésre nyolcan feleltek igennel. A városi Közgyűlés 23 megkérdezett tagja közül 10-en (44%), míg a megyei Közgyűlés 29 tagja közül 13-an (45%) válaszoltak igennel. A következő, 2. ábra szemléletessé teszi a fent leírtakat.

2. ábra

A következő kérdésre a válaszok igen figyelemreméltóan alakultak. A kérdés arra irányult, hogy ideális esetben mi az a legmagasabb pozíció, amelyet nőknek illetve férfinak el tudnának képzelni a megkérdezettek (4. táblázat). A nőknek az országgyűlési képviselői poszt „jutott”, míg a férfiakat köztársasági elnökként is viszontlátnák. A dolog érdekessége, hogy maguk a nők is úgy gondolták, hogy számukra a legmagasabb szint a miniszterelnöki poszt. Egyetlen nő sem volt, aki köztársasági elnökként nőt képzelne el. A férfiak a nőket maximum leginkább polgármesteri pozícióban látnák szívesen.

4. táblázat

	Nők szerint	Férfiak szerint	Megkérdezettek szerint
--	-------------	-----------------	------------------------

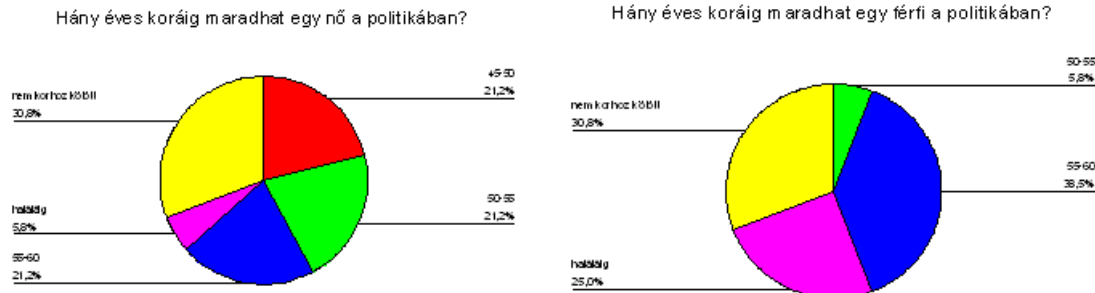
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak
Alpolgármester			8%		4%	
Polgármester			42%		36%	
Országgyűlési képviselő	10%		29%		25%	
Pártelnök	10%		21%		19%	
Miniszterelnök	80%	30%		26%	16%	27%
Köztársasági elnök		70%		74%		73%

Az ideális politikus nemével kapcsolatban szintén eltérőek a vélemények. A férfiak fele (50%) gondolja úgy, hogy férfi legyen, ugyanakkor 45%-uk szerint mindegy a politikus neme. A nők 90%-a vallja úgy, hogy nem számít a nem. Mindezek mellett a megkérdezetteknek csupán 46%-a dolgozik szívesen együtt nővel. De ha ők választhatnának, akkor állításaik szerint inkább férfival dolgoznának. Érdekes azonban, hogy a válaszadók 37%-a vallja azt, hogy számára mindegy, milyen nemű a politikustársa, akivel együtt dolgozik.

A következő két kérdésre (Ön szerint meddig maradhat egy nő a politikában? Ön szerint meddig maradhat egy férfi a politikában?) adott válaszokat a lenti ábrákon (3.-4. ábra) szemléltetem. Az azonos tónusok használatával igyekeztem még világosabbá tenni a kérdésekre adott válaszok eltéréseit. Láthatóvá válik, hogy a 3. ábrán jelentős helyet kap, hogy a nőket 45-50 éves korukban a válaszadók 21%-a késztené visszavonulásra. A következő kategória is jelentős eltérést mutat. Míg a 3. ábrán 21%, a 4. ábrán csupán 6%-ként jelentkezik. Azaz a férfiakat a válaszadók sokkal később vonultatnák vissza a politikai élettől a koruk alapján.

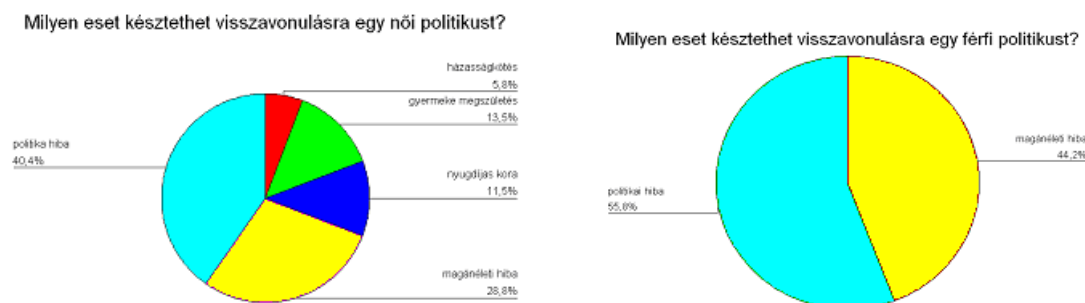
Az 55-60 éves korosztályt az első esetben a válaszadók 21%-a, a másodikban 38%-a jelölte meg. Azt, hogy egy politikus a haláláig hivatalában maradhat-e, úgy tűnik, jelentősen befolyásolja az, hogy milyen nemű az illető. Míg a nők 5%-a, addig a férfiak 25%-a töltheti be tisztségét haláláig a válaszadók szerint. Csupán a válaszadók 31%-a gondolta úgy, hogy ebben a kornak nincs kimondottan szerepe.

3 -4. ábra

A következőkben is a tónusokat hívtam segítségül, hogy minél szemléletesebbé tudjam tenni a kérdésekre adott válaszokat. A visszavonulást most nem korhoz, hanem eseményekhez próbáltam társítani. Jól látszik, hogy a 6. ábrán mindösszesen két tónus, míg az 5. ábrán 5 található. A válaszokat megvizsgálva láthatjuk, hogy a megkérdezettek szerint a nőknek számos okuk lehet a visszavonulásra. Házasságkötésük (a válaszadók 6%-a szerint), gyermekük megszületése (13.5% szerint), nyugdíjas koruk (11.5% gondolta így), magánéleti hibájuk (29%), valamint a politikában elkövetett hiba (40% szerint). A férfiaknak a válaszok szerint azonban csak két esetben kell visszavonulásra gondolniuk: ha a magánéletben vagy a politikában követnek el valamilyen hibát.

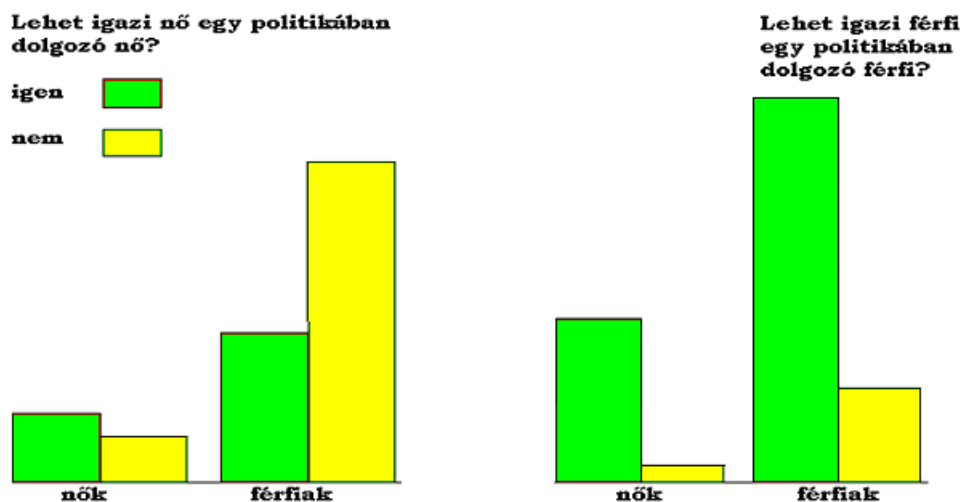
5.-6. ábra

A nők illetve a férfiak biológiai jegyeinek kiteljesedése a válaszok szerint jelentősen függ a politikai karriertől (7. ábra). Azaz, ha egy nő lép erre a pályára, akkor kevésbé valószínű, hogy igazi nőnek tekintik kollégái, míg ha egy férfi teszi ugyanezt, az szinte semmit nem csorbít férfiasságán. Érdekesnek találtam, hogy a nők önmaguk nőiességét is kétségbe vonják, azaz majdnem 40%-uk vélekedett úgy, hogy egy politika területén dolgozó hölgy nem lehet igazi nő. A férfiak többsége is megkérdőjelezi, hogy lehet-e igazi nő az, aki a politikát választja hivatásának. Mindazonáltal a nők és a férfiak is úgy gondolták, hogy lehet igazi férfi az, aki a politika színterén kívánja megméretetni magát, nap mint nap. Ebből arra lehet következtetni, hogy a biológiai nem erősen hatással van a politikus megítélésére. Míg

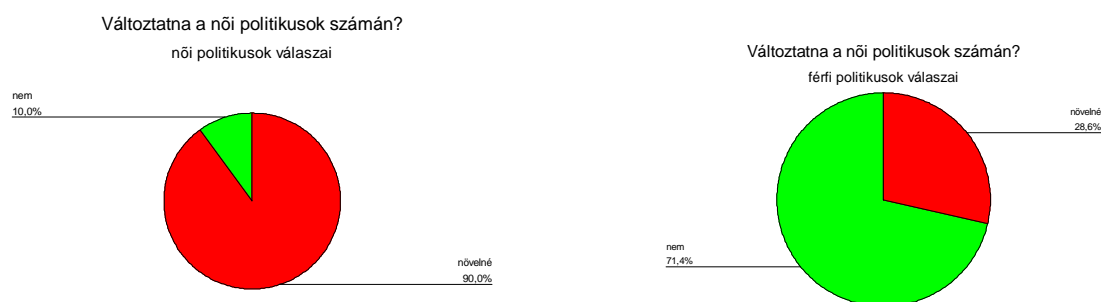
férfiként elfogadható ez a pálya, és semmit nem veszít az illető biológiai nemével kapcsolatos megítéltetéséből, addig a nő politikusokra nem tudnak nőként tekinteni, sem a politikában dolgozó férfiak, sem pedig nőtársaik egy része.

7.ábra

Arra a kérdésre, hogy változtatnának-e a női politikusok létszámán (8.-9.-10. ábra), érdekes válaszok érkeztek. A nők 90%-a növelné a jelenlegi számot, ugyanakkor a férfiak közül csak 28.6% válaszolt hasonlóan. A többségük (71.4%) nem változtatna a jelenlegi számokon. Ez igencsak elgondolkodtató lehet, hiszen, ha maguk a politikában dolgozók sem érzik szükségesnek a létszám növelését (59.6%), akkor mit is várhatunk a jövőtől?

8.-9. ábra

10. ábra

Összefoglalás

Kétségtelenül kevés a nő a közéletben. A hatalmat kézben tartó nagy szervezetekben és a népszerűbb önkéntes szervezetekben is férfiak jelenléte domináns. Ez befolyással van az általuk kitűzött politikai célokra és az ennek nyomán elfogadott határozatokra.

A nők is rendelkeznek a társadalmi vitákban való részvételhez szükséges ismeretekkel és érvekkel. Olyan politikai színtérre lenne szükség, ahol részvételük egyenértékű a férfiakéval. A politikus élete jellemzően hatalmi harc, intrika, „rászedés”, pedig lehetne egészséges verseny, szövetség, sőt barátság és megértés is az egyének között.

Vizsgálataim során szembesültem a nemzetközi tapasztalatokkal és adatokkal, amelyek kapcsán tény, hogy a magyar közéletben a rendszerváltozást követően sem láthatunk előrelépést a nők számának növelésével kapcsolatban. A pozitív megkülönböztetést világszerte nagyon sok formában alkalmazzák, elsősorban a kvóta-rendszereket hívják segítségül az első lépés megtételéhez.

Magyarországon alapvetően a társadalmi sztereotípiák negatív hatása érvényesül, s ezért a politika sem érzi szükségét a beavatkozásnak. Persze az is jogos felvetés, hogy az erőltetett egyenjogúsító törekvések megbélyegezhetik a politizáló nőket, s a hagyományos családmódelld védelmezői is komoly ellenérvrendszert használnak. (Magam sem vagyok híve a „paritásos demokrácia” eszméjének.)

A miskolci, megyei politikai elit körében végzett kutatásom megerősítette azt a hipotézisemet, hogy a politika szereplői nem érdekeltek a női témák „zászlóra tűzésében”, mivel a női választók máig nem igénylik a nőkkel kapcsolatos programok előtérbe helyezését.

A megoldást abban látnám, ha egyrészt a magyar társadalom jelentős része megváltoztatná álláspontját a nemi szerepek határvonalaival kapcsolatban, másrészt pedig a nők aktívabb politikai szereplőkké válnának, ezzel kényszerítve a magyar politikai erőket a női témák dinamikus képviselésére.

Summary

Doubtlessly few the woman in the public life. Large organizations holding and more popular voluntary organizations in hand also men they have power over the upper hand. This is having an influence over political goal points pinned up by them and that to this based on onto resolutions accepted. The women also command necessary knowledge and arguments to participation adapted to in the social arguments. There would be need onto such a political stage, where their participation is equivalent to that of the men.

I would see the solution in that, if significant part of the Hungarian society effected a change in its stand in connection with boundary lines of the gender roles on the one hand, on the other however the women would become more active political players, obtruding Hungarian political bodily strengths onto dynamic representation of the woman-themes.

Gombos János

**A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete,
mint az identitástudat megőrzésének fontos fóruma**

Engedjék meg, hogy referátumomban rövid keresztmetszetét adjam a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete keletkezése körülményeinek (ok, szándék), az intézet funkcióinak publikációs tevékenységének, illetve tudományos kapcsolatainak.

A Szlovák Kutatóintézet megalapításának gondolata az 1980-as évek végén született¹, abban az időben, amikor úgy a szakirodalomban, mint a politikai nyilatkozatokban a magyarországi szlovákokat Közép-Európa leggyorsabban asszimilálódó nemzetiségeként jellemezték. A kezdeményezők – a békéscsabai származású genetikus, egyetemi tanár, Sipiczki Mátyás, jelenleg a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete Tudományos Tanácsának elnöke, valamint a békéscsabai szlovák értelmiség képviselőjében István Anna, aki pedig jelenleg a Szlovák Kultúra Háza igazgatója Békéscsabán – látva a szlovák nemzetiség kedvezőtlen állapotát, a szlovák nyelv és kultúra kritikus helyzetét, egy olyan intézmény megalakítására gondoltak, amely fékezhetné a felgyorsult asszimilációs folyamatot és alkalmas lenne a magyarországi szlovákok nyelvének, kultúrájának és hagyományainak megőrzése érdekében a magyarországi szlovákok múltját és jelenét érintő társadalmi folyamatok tudományos elemzésére.

A Szlovák Kutatóintézet a maga nemében az első nemzetiségi tudományos intézet volt Magyarországon a rendszerváltás óta. Az intézmény 1990 őszén alakult Békéscsabán.² A kutatóintézet célját és a kutatási területeket az alapító okirat és a „Szervezeti és működési szabályzat” fogalmazza meg, amely szerint a fő kutatási területek: a szociológia, történelem, néprajz, pedagógia, pszichológia, dialektológia. Utóbb a kutatások kibővültek a kulturális antropológiával és a szociolingvisztikával. Az intézmény az alapfeladatai, a kutatás és kiadói tevékenység mellett a magyarországi szlovák értelmiség továbbképzését, az iskolák szakmai segítségét és az utánpótlás nevelését is szolgálja.

¹ GYIVICSÁN Anna – CHLEBNICZKI János (szerk.): *Prvé desaťročie Slovenského výskumného ústavu – A Szlovák Kutatóintézet első évtizede 1990—2000*. Békešská Čaba-Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 2003, 15.

² GYIVICSÁN Anna – KRUPA András: *A magyarországi szlovákok*, Budapest: Útmutató Kiadó (Változó Világ 16.), 1997, 120.

Az MSZKI interdiszciplináris társadalomtudományi intézet, az alapító dokumentumai értelmében kizárólag az itt élő szlovák nemzetiség múltját és jelenét kell hogy kutassa³. Az egyes tudományos diszciplínák súlya és jelenléte a személyi feltételek függvénye. Az eddig legeredményesebb kutatási területnek az etnológiát és a művelődéstörténetet tartjuk. A szociológiában és szociolingvisztikában szintén szép tudományos eredményeket sikerült elérnünk⁴. A megvalósított tudományos programok:

Néprajzi projektek

A magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájának változásai (Gyivicsán Anna)

A Békési Élet közművelődési-tudományos folyóirat szlovák anyaga (1966-1990) (Krupa András)

A magyarországi szlovákok gyermek folklórja, gyermekjátékai (Krupa András)

A magyarországi szlovákok énekei (Krupa András, Richter Pál)

A magyarországi szlovákok önvallomásai (Krupa András)

A dél-alföldi szlovákok életsorsai (Krupa András, Chlebniczki János, István Anna, Albertiné Kozsuch Ilona)

Az Ethnographia (1923-1950) szlovák vonatkozású cikkei és tanulmányai (Krupa András)

Művelődéstörténeti projektek

A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói (Gyivicsán Anna)

A békéscsabai szlovák tanítóképzés története (Uhrin Erzsébet)

A szlovák kutatóintézet első évtizede (Gyivicsán Anna, Chlebniczki János)

A „Cesta”, „Pravda a život” c. folyóirat elemzése (Zsilák Mária, Tuska Tünde)

Népszámlálási kontrollvizsgálat Telekgerendáson, Pitvaroson és Pilisszentkereszten – az MTA Kisebbségkutató Intézetével együttműködésben (Uhrin Erzsébet, Gombos János, Kovács Anna)

Szociológiai projektek

Szlovák értelmiség Magyarországon (Mária Homišinová)

³ GYIVICSÁN Anna – CHLEBNICZKI János (szerk.): i. m. 39.

⁴ UHRINOVÁ, Alžbeta: 15 rokov Výskuného ústavu Slovákov v Maďarsku, in: *15 rokov Výskuného ústavu Slovákov v Maďarsku – A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete jubileumi kiadványa (1990–2005)* (szerk. GYIVICSÁN Anna-UHRIN Erzsébet), Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2005, 15–41, Itt: 30.

Szlovák család Magyarországon (Mária Homišinová)

Szociolingvisztikai projektek

A nyelvi másság dimenziói: A szlovák nyelv megőrzésének lehetőségei Tótkomlóson – az MTA Nyelvtudományi Intézetével együttműködésben (Uhrin Erzsébet, Zsilák Mária, Tuska Tünde, Tóth Sándor).

A szlovák nyelv tanulásának motivációi felnőtt korban (Uhrin Erzsébet).

Szlovák nyelv Békés megyében – a Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével együttműködésben (Uhrin Erzsébet, Zsilák Mária

Maruzsné Sebó Katalin, Tuska Tünde, Mária Homišinová, Tóth Sándor).

Történelmi, helytörténeti projektek

Gyökerek – egy Bars megyei település és lakóinak sorsa a 17-18. században (Gombos János)

Szarvas város története

A közelmúltban megvalósult projektek

Szlovák nyelv Magyarországon (Uhrin Erzsébet, Tóth Sándor)

A dél-alföldi szlovákság története a dokumentumok tükrében (18. század – Gombos János).

A fenti kutatási eredményekről a Kutatóintézet munkatársai rendszerint tájékoztatják a szakmai közvéleményt úgy itthon, mint külföldön, főként Szlovákiában, de tartottunk előadásokat Romániában, Csehországban, Svájcban is különböző konferenciákon. A Kutatóintézet a tudományos tevékenység mellett elsősorban publikációin keresztül igyekszik segíteni az iskolák, a pedagógusok munkáját. A kiadott könyvek tanulmányozása gazdagítja az olvasók ismereteit a magyarországi szlovákok múltjáról, jelenéről, szokásairól, hagyományairól, nyelvéről, kultúrájáról, a szlovák nyelvű szöveg megértése, gyakorlása mellett. Ezek az ismeretek jól használhatók a tanítás folyamatában, a népismeret és a szlovák nyelv és irodalom órákon. A helytörténeti olvasókönyv program közvetlenül szolgálja a pedagógusokat, diákokat, hallgatókat. Ilyen jó oktatási segédanyag a Chlebniczki János által összeállított Csabai (1996), Komlósi (2001), Szarvasi (2002) olvasókönyv. Hasonlóképpen a „Nyelvizsgára készülünk” c. könyv a hozzá tartozó munkafüzettel és CD-vel.

A Kutatóintézet tudományos tevékenységével az érdeklődők elsősorban a publikációk által ismerkedhetnek meg. Az intézmény létrehozása óta 37 szlovák, illetve kétnyelvű könyvet

jelentetett meg a magyarországi szlovákok történelméről, jelenéről, népi és modern kultúrájáról, nyelvéről, beleértve az oktatási segédkönyveket is. A *Národopis Slovákov v Maďarsku* (A magyarországi szlovákok néprajza) 1993-tól a kutatóintézettel együttműködésben jelenik meg. A Határontúli Szlovákok Házának köszönhetően könyveinket már második alkalommal állították ki a Pozsonyi Nemzetközi Könyvvásáron és az Országos Idegennyelvű Könyvtár közreműködésével két alkalommal Budapesten, a Könyvfesztiválon.⁵

Kiadványaink zömében kétnyelvűek. Ennek több oka van. A magyarországi szlovákok nagy része, beleértve az értelmiség néhány képviselőjét is, nem birtokolja olyan színvonalon a nyelvet, hogy képes legyen a tudományos szakirodalmat szlovák nyelven olvasni. Másodsorban szakmai körökben és öröndetes módon a fiatalok, az egyetemi hallgatók körében, fokozatosan növekvő érdeklődést tapasztalunk a magyarországi szlovák nemzetiség iránt. Rendszeresen keresik fel kutatóintézetünket a diplomamunkájuk, doktori dolgozatuk, vagy egyéb tudományos munkájuk készítésekor. A többségi nemzet képviselőinek érdeklődését pozitívan kell értékelnünk és igyekszünk kielégíteni magyar nyelven írott szakirodalommal.

A Szlovák Kutatóintézet 1991 óta fő szervezője a néprajzi gyűjtőtáboroknak.⁶ A tábor neve megváltozott az utóbbi időben, nemzetközi interdiszciplináris kutatótábor néven szerepel, mivel részt vesznek rajta más tudományos diszciplínák képviselői is, szlovákiai és magyarországi tudományos akadémiai intézetek, felsőoktatási intézmények képviseletében. Az idei, 30. néprajzi tábor Békéscsabán rendezték meg.

A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete szakmai profiljához tartozik tudományos konferenciák szervezése.⁷ A tavalyi év során immár második alkalommal került sor Békéscsabán a „Szlovák nyelv kisebbségi környezetben” c. konferencia megtartására. Kutatóintézetünk volt az egyik társszervezője Dedinszky Gyula evangélikus lelkész, történész, etnográfus születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett konferencián. „A tudomány szemszögéből, c. előadássorozatot 2002-ben⁸ azzal a céllal indítottuk, hogy tájékoztassuk a széles közvéleményt külső és belső kollégáink kutatási eredményeiről, hogy ismertté tegyük a kutatóintézet munkáját.. Másrészt a döntő többségében szlovák nyelvű előadások a magyarországi a magyarországi szlovák értelmiség és a pedagógusok

⁵ RACSKÓ Erzsébet: Kolonisti Dolnej zeme a ich súčasný jazyk. Prezentácia publikácií VÚSM na knižnom festivale, *Ludové noviny*, 2008. 20. sz. 1—3.

⁶ UHRINOVÁ, Alžbeta: i. m. 35.

⁷ u.o.: 36.

⁸ u. o.: 37.

továbbképzését is szolgálják. A legeredményesebbnek a 2003-as évet tekinthetjük, amikor is 14 előadást szerveztünk. Az előadások a magyarországi szlovákok történelme, migrációja, genealógiája, nyelvészeti, szociológiai kutatások eredményei, néprajz, népi gyógyászat, modern irodalom, vasúti közlekedés története, genetika, művelődés- és egyháztörténet témakörökben hangzottak el.

Az Oktatási Minisztérium anyagi támogatásával az általános iskolák, középiskolák, a felsőfokú intézmények hallgatói, valamint a dolgozó ifjúság számára vetélkedőket írtunk ki, amelyek a résztvevők önálló kutatásain alapultak. A tudományos diákkutatásokkal és a hozzájuk kapcsolódó vetélkedőkkel kutatóintézetünk célja az utánpótlás nevelése, valamint az, hogy felkeltsük a fiatalokban a kutatómunka iránti érdeklődést. A dolgozatokat szlovák nyelven kell leadni. Hat vetélkedőt szerveztünk eddig: a 2002/2003-as tanévben „Az iskolapadból az életbe”, 2003/2004-es tanévben „Én és az elődeim”, a 2004/2005-ös tanévben „Elmúlt idők élő üzenete”, a 2005/2006-os tanévben „Az iskolapadból az életbe II.”, a 2006/2007-es tanévben „Én és az elődeim II.”, a 2007/2008-as tanévben „Elmúlt idők élő üzenete II.” címmel.

2004-ben először volt lehetőségünk bemutatkozni kiállítás formájában Pozsonyban a Szlovák Nemzeti Múzeumban a Határon Túli Szlovákok Háza kezdeményezésére „A magyarországi szlovákok tudományos tevékenysége” címmel. Tudományos kutatómunkánk feladatainak megoldásában semmivel sem pótolható szakmai segítséget nyújtanak a Szlovák és a Magyar Tudományos Akadémia és a hazai, valamint a szlovákiai felsőoktatási intézmények munkatársai. Kiterjedt, illetve tovább bővülő kapcsolataink vannak hazai és külföldi tudományos és oktatási intézményekkel. Az uniós tagsággal, illetve a szomszéd országok unióba történt belépésével egyszerűbbé vált a kapcsolattartás úgy az anyaország, mint a régióhoz földrajzi értelemben tartozó területek (Románia, volt Jugoszlávia) szlovákságával. Ennek egyik aktív résztvevője a Kutatóintézet.

Summary

Research Institute of the Slovaks in Hungary and the Identity

The Institute was established in 1990 in Békéscsaba as the first like that of the minorities in Hungary. The goal of the Research Institute of the Slovaks in Hungary is to carry out the scientific analysis of the sociological processes affecting the past and present situation of the

Slovaks in Hungary (and also Romania, Serbia) in order to preserve the Slovak culture, language and traditions.

The main characteristic of the research institute is that it was established as an institute of interdisciplinary social sciences executing historical, ethnographic, cultural anthropologic, linguistic and sociological researches, as well as, pedagogical and editorial/publishing activities.

Gombos József

A politikai sajtó, mint a finn nemzettudat formálója. Magyar politikus-képek a finn elit-köznép diskurzusban, Kossuth Lajostól Kádár Jánosig

Hasonlóan sok más, észak-európai kollektív társadalmi tudatformához, a finn nemzettudatot sem lehet egy homogén közösségi entitásnak tekinteni, hiszen már a nemzeti mozgalom megszerveződésekor többes identitásként jelent meg, és napjainkkal bezárólag nyelvi-, kulturális-, vallási- és politikai törésvonalak tagolják a társadalmat.

A finn nemzeti tudat formálásában a XIX. századi kezdetektől fogva mindig igen jelentős szerepet játszottak a politikai napilapok³⁸⁶, amelyek a hőskorban eleinte még svéd nyelven próbáltak hatni a mindennapi kultúrára, és csak később törekedtek arra, hogy a hagyományokat finn nyelven is megőrizték. A finn politikai elit és a köznép között, a média segítségével zajló nacionalista kommunikációban Magyarországnak, és azon belül is a magyar államférfiaknak mindig kitüntetett helye és szerepe volt. A magyar politikai szféra egyes szereplőit a finnugor néprokonsági eszme (néhol füledt ornamentikájú) sajátos-szimbolikus világban helyezték el, melynek tartalma, jelentése és értékrendszere folytonosan változhatott az évtizedek multával, és akár ellentétjébe is átfordulhatott.

A mindenkori finnországi aktuálpolitikai érdekek, az európai nagyhatalmi erőviszonyok valamint az uralkodó eszmék folytonos változását követve, formálódtak a finn médiában projektált magyar politikus-képek, így igazítva azokat a kor vélt vagy valós elvárásaihoz.

Az első lépcsőfokok: elit-elit diskurzus

Bár a modern finn nemzeti eszme megjelenése nagyjából egybeesett az európai nacionalizmusok szárba szökkenésével, mégis számos sajátos jeggyel bírt, csakúgy, mint azoknak a nemzeti mozgalmaknak a többsége, amelyek nacionalista elitje egy sereg akadállyal szembesült a *nemzetállami eszme* gyakorlati megvalósítása során. A *Jóisten* – mondta a nemzetépítés lázában égő finnországi patrióták egyike – *nem volt olyan szisztematikus, mint a német filozófusok, mert különböző törzseket és nyelveket rendelt arra, hogy együtt éljenek, és azt a tudatot gyökerezettette meg bennük, hogy mégis egy nemzetként*

³⁸⁶ Az általam szemlézett fontosabb finn napilapok: *Helsingin Sanomat* (1919-1960); *Ilkka* (1919-1960); *Suomen Sosiaalidemokraatti* (1919-1960); *Uusi Suomi* (1945-1960).

érezzenek. Ebben a tekintetben tehát a kis létszámú finn nemzeti elitnek sem volt könnyebb a helyzete, mint pl. a magyar liberális nacionalistáknak vagy akár a reformkorral egy időben eszmélő orosz szlavofileknek.

Európa különböző történeti időszakában a nagy, meghatározó művészeti korstílusok vagy olyan eszmeáramlatok, mint pl. a reformáció, majd később a felvilágosodás, továbbá a népszuverenitás és a szabadelvű gondolkodás eszméi több csatornán keresztül jutottak el Svédország keleti tartományába (*Österlanden*), amelyet ma „*Finnország*”-ként ismer a világ. Ezek az eszmék főleg a svéd, kisebb mértékben a német nyelv közvetítésével jutottak el a két birodalmi központ közé ékelődött finnekhez: nagyobb részt Stockholmon keresztül, de nem lebecsülendő mértékben Szentpétervár „nyugatias” kulturális kisugárzásának köszönhetően.

A finn elitet ért kultúrnacionalista hatás első lépcsőfokait tehát azon a nemzetközi kommunikációs szinten találjuk, ahol az európai elitek közötti kulturális-politikai diskurzus „hozádekai” a külföldön tanuló egyetemisták révén közvetlenül, vagy svéd közvetítéssel közvetve váltak „*hazaivá*”, vagy ha jobban tetszik: „*finné*”³⁸⁷. Bár így a szűkebb – és igen belterjes – eliten belüli diskurzus részévé vált a nacionalista tematika, ám a következő lépések megtételéhez (amely a résztvevők körének „lefelé” történő kibővítésével *közösségivé* és *nyilvánossá* teszi az interakciót) még számos akadályt kellett leküzdeni. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak:

- az állami szuverenitás hiánya
- a nyelvi törésvonal

Finnország, több mint 600 éves együttélés után, 1809-ben átkerült át Svédországból az Orosz Birodalom keretei közé. Egészen a függetlenség 1917-ben történt deklarálásáig (és annak a nagyhatalmak általi elismeréséig) az európai jogfelfogás szerint Finnország nem volt szuverén állam, mert nemzetközi jogalanyisággal soha nem rendelkezett. Ebből a szempontból a finn nemzeti mozgalom az államisággal nem rendelkező, „*történelem nélküli nemzetek*” (pl. szlovákok) lenézett sorsában osztozott.

A finn társadalom egyik legjelentősebb törésvonala a svéd nyelvű városi felsőbb osztályok és a finn nyelvű agrárnépesség között húzódott. Ezt a megosztottságot fokozta, hogy az egymással torzsalkodó finn törzsek gyakran nem is értették egymás nyelvét, és a

³⁸⁷ A „*finn*” kifejezésnek a hermeneutikája kb. olyan, mint az „*erdélyi*” szó által megjelölt emberé, aki ettől a megnevezéstől még bármelyik *transsylvaniai* kultúrához, nyelvhez, etnikumhoz vagy valláshoz tartózhat.

nacionalizmus megjelenésekor még nagyon messze álltak attól, hogy úgy tekintsenek önmagukra, mint a közös értékek és érdekek által vezérelt nemzet alkotórészeire.

Az állami lét hiányát többféle módon próbálta „bepótolni” a finn nemzeti romantika, ezzel is gazdagítva a kontinuitás-elméletek mítoszának sorát, melyek közé sokan – talán nem is jogtalanul – az *ezeréves magyar állam eszméjét* is odasorolják, a cseh-morva-, és a dákö-román államiség töretlen folytonossága mellé.

A nyelvkérdés megoldására az elit *fennomán* gyűjtőnévű csoportja azzal a meglepő javaslattal állt elő, hogy mindenki tanulja meg a többségi nyelvet, azaz a finnt. Ennek nem csak az volt az akadálya, hogy olyan, mint „*finn irodalmi nyelv*” akkor még nem létezett, hanem az is, hogy megszerveződött az elit másik, *svedomán* felének kemény ellenállása, amely ragaszkodva a kulturális tradíciókat hordozó svéd nyelvhez, és szembeállt a *finnségi programmal*. Ez a szembenállás állandósult a finn eliten belül, úgy, hogy sokáig kizárólag a nyelvkérdéshez való viszony volt az, amely végletesen megosztotta a társadalom vezető rétegeit, melynek nyelve, státusza, kultúrája, vallása és iskolázottsága továbbra is azonos maradt.

A szellem viszont kiszabadult a palackjából, és önálló életre kelt: a finn politikai diskurzus a nacionalizmus paradigmáján belül tematizálta az elit-elit „közbeszédet”, melynek főbb toposzai között megjelent a *pánfinnugor közösségi tudat* legfontosabbik eleme: a magyarokkal való rokonság. A finnek büszkén körbehordozták tekintetüket, és azt mondták: *Mégsem vagyunk egyedül!* Ezt a nagyon fontos tényt a sajtóban sem voltak restek világgá kürtölni – igaz, ezt nagyon sokáig csak svéd nyelvű újságjaikban tehették.

A nyelvrokonság politikai értelmet kap

Az orosz hatalmi központ (ekkor még) érzéketlen volt a nacionalizmus iránt, ezért a *cár iránti lojalitás* fontosabb volt, mint a nemzeti eszme által államszervezési elvvé emelt nyelv és az általa hordozott kultúra. Mivel a finn nemzeti mozgalomban a volt anyaországtól való eltávolodás előmozdítóját látták, ezért azt (pragmatikusan) tolerálták. Míg a svéd nyelvű sajtót szigorúan cenzúrázták, addig a gyér számú finn nyomdatermékekkel szemben elnézőbb magatartást tanúsítottak. Természetesen nem szabad azt állítani, hogy Oroszországban – akár a legmagasabb szinteken – ne ismerték volna a korszak legújabb, nyugat-európai politikai ideológiáit, és olyan dolgokat bátorítottak volna Finnországban, amelyek konzekvenciái (pl. a népfenség elve vagy a hatalommegosztás) sértették volna az önkényuralkodó cár hatalmát.

Sőt! Ezt a finneknek sem volt szabad szem elől téveszteni, és amikor a sajtóban pl. Magyarországról írtak, vagy az ottani eredményekkel példálóztak, mindig előre beszámították a cári udvar esetleges reakcióját. Ezekben az időkben kezdtek kiépülni az *öncenzúra* azon technikái a finn hírlapírásban, amelyeket még a XX. század második felében is alkalmaztak, és kitűnően működtek, amikor a *finn nemzeti érdekek védelme* volt a legfőbb cél.

Márpedig a *romantikus távoli rokon*³⁸⁸ felfedezése nagyon jól jött a finneknek, mert rengeteg politikai munícióval szolgált a köznépet megcélzó nacionalista diskurzus számára. A kommunikáció „lefelé történő” kibővítése ekkor még nyelvi akadályokba ütközött, ezért a magyar tematika (egyelőre) az eliten belüli diskurzus része maradt. Az *államiság léte*, a *nemzeti nyelv és kultúra*, valamint a *hősi történelmi múlt* voltak azok az elemek, amelyekre az egyre szaporodó magyarországi tudósítások felhívták az olvasók figyelmét. A reformkor főbb követelése, a nemzeti ébredés eredményei és az 1848-49-es magyarországi események taglalása megfelelő önkontrollal történt a finn sajtóban, megismertette az olvasókat néhány olyan politikai szereplővel is, mint pl. SZÉCHENYI, KOSSUTH és DEÁK.

A finn politikai írások szerzői igen *vékony jégen jártak* ilyenkor, mert Oroszországra nézve legalább annyi lehetősége volt az olvasónak negatív következtetések levonására a sorok között olvasva, mint amennyi a pozitívumok felmutatására a párhuzamok megvonásakor, a finn nemzetté válás tekintetében. Szóba sem jöhetett tehát olyan írás leközlése, amely terhelte a finn-orosz viszonyt, mert az szűkíthette volna a finn autonómiát. Míg Európa a forradalmak tüzeiben égett, Finnország lojális volt és csendes maradt. *Hagyjátok békén a finneket, hatalmas birodalmam egyik legbékésebb szeglete!* – mondta állítólag egyszer az az I. MIKLÓS, aki segédkezet nyújtott a magyar szabadságharc leveréséhez. A finn sajtónak ezt a „feladatot” is meg kellett oldania.

A finn újságírás Magyarországhoz való viszonya nagyon *ambivalens* volt, de nem csak a cenzúra-öncenzúra béklyójában való vergődés miatt, hanem a finn-magyar rokonság *átpolitizáltsága* miatt is, amely révén erősen kötődött a nemzeti mozgalomhoz. *Vágyódtak* a magyar viszonyok elérése iránt, ugyanakkor jelen volt egy racionális vonulat is, amely nagyon *kritikusan ítélte meg* a félféudális rendet, és *megmosolyogta ezt az égből pottyant rokonságot*. Ezzel párhuzamosan erősödött a *romantikus Magyarország-kép* vonulat is, amely a XIX. század végére teljesedett ki, és napjainkig töretlenül tartja magát. Ennek a minden

³⁸⁸ VARES, Vesa: *A romantikus távoli rokon*. (In: Iskolakultúra 1998/5., 56–66. o.)

kritikai elemet nélkülöző hamis képnek az elterjesztésében a finn sajtó is ludas volt, mert a magyar valóság rangjára emelte Finnországban oly népszerű „népi színjátékok” (*Falu rossza; Piros bugyelláris*) és az operettek álmvilágát, továbbá erősítette azt a tévhitet, hogy a cigányzene valamint a műdalok népköltészeti alkotások. Ezt nem volt nehéz megtenni, mert az újságolvasók egyre bővülő körének gyakorlatilag semmilyen ismeretük nem volt Magyarországról, nem voltak versengő hírforrások, így az írásokat nem lehetett kritikával kezelni.

A *néprokonsági aktivizmus* elképesztő „eredményeket” produkált, azzal, ahogyan Finnországban elkezdtek publikálni a magyar költészet nagyjainak munkáit. A német antológiák alapján elkészült, svéd nyelvű műfordítások gyakorlatilag a felismerhetetlenségig különböztek a magyar eredetitől, de a nemzettudat fejlődésére gyakorolt pozitív hatásuk miatt ez senkit nem zavart addig, míg az első autentikus magyar-finn fordítások meg nem jelentek. PETŐFI költeményei nagyon népszerűek voltak, persze gondosan megválogatva: az anarchista vagy az olyan antimonarchista ihletésű verseket, mint az *Akasszátok fel a királyokat!* nem közölték le.

Azonban nemcsak a forradalmár költő némely alkotása volt szalonképtelen Finnországban, hanem KOSSUTH is gyakran az öncenzúra áldozata lett, főleg amikor nem a törvényesség és lojalitás útjait járta. A radikalizálódó politikusokkal szemben SZÉCHENYI és DEÁK nimbusza kikezdehetetlen volt, főleg ez utóbbinak a finnek szemében oly nagyra értékelt pozitív szerepe miatt a *passzív ellenállásban* és az *1867-es kiegyezésben*, mivel mindkettő a törvénytisztelő-konszenzusos vonulatra volt jó példa.

Kommunikációs váltások Magyarországon: a finn rokonság felvállalása majd újabb elhidegülés

Közismert dolog, hogy amíg hasznos politikai hozadéka miatt Finnországban örömmel vállalták fel (és töltötték fel szimbolikus politikai tartalommal) a magyarokkal való rokonságot, addig Magyarországon hitetlenkedve és viszolyogva fogadták a „*halzsíros rokonság*” megjelenését³⁸⁹ a XIX. századi nemesi önkép horizontján. Ez ugyanis nem volt beleilleszthető a magyar elit világképének abba a KÉZAI Simon által megalapozott és

³⁸⁹ BÉKÉS, Vera: *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen 1997, 266 o.

WERBŐCZY szentkorona-tanában kiteljesedő vonulatába, amely a privilegizált rétegek politikai diskurzusát meghatározta. Sokáig még azután sem volt beilleszthető, miután a XIX. század második felében folyó ún. *ugor–török vita* lezárultával a Magyar Tudományos Akadémia falain belül már tudományos tényként fogadták el a nyelvrokonságot. Finnország csak a nyelvtudományok és a műfordítások szintjén létezett a magyarok számára, *politikai relevanciája nem volt*.

A politikai tartalom megjelenésére egészen a *Trianoni békekötésig* váratott magára Magyarországon, bár az állami szuverenitás elnyerését ellenkező előjellel élte meg a két ország: a finnek felszabadító érzésként, a magyarok nemzeti tragédiaként. A finnek iránt hirtelen felébredt politikai érdeklődésnek – véleményem szerint – nagyon prózai okai voltak, nevezetesen az *irredentizmus*, a *Párizs környéki békék revíziójának igénye*. Az egy kaptafára készült és Európa-szerte ezzel a céllal „házaló” és támogatókat kereső magyar propaganda³⁹⁰ Finnország felé két szimbolikus elemmel bővítette argumentációját: a *néprokossággal* és a *sorsközösséggel*. Az előbbin a nyelvrokonságon túlmutató kötelékeket értettek, amit gyakran a közös ősökre utaló *fajrokkossággal* is aposztrofáltak. A sorsközösség eszméje pedig olyan *szimbolikus politikai kötelékeket* próbált létrehozni, amelyek segítségével áthidalható lett volna az a hiátus, hogy a történelem folyamán a két országnak gyakorlatilag semmilyen kapcsolata nem volt egymással, nem voltak azonos vagy ellentétes érdekeik sem.

A két világháború között kibontakozó magyar-finn kapcsolatokban³⁹¹ a tudomány és a művészetek domináltak, az egyházi és civil kapcsolatok is szépen fejlődtek, de az *államközi* valamint a *gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok* fejlődése messze elmarad az elvárások mögött. A II. világháború után a hagyományos civil kapcsolatok is visszaestek, majd megszűntek, és gyakorlatilag 1959–60-ig csak tudományos és diplomácia kapcsolatokról beszélhetünk.

³⁹⁰ Lásd pl. BIBÓ István 1936-os írását: *A mai külföld szemlélete a magyarságról*. Válogatott tanulmányok. I. köt. Magvető, Budapest 1986, 149-160.

³⁹¹ A kapcsolatokhoz lásd: *Barátok rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. (Szerk.: HEIKKILÄ, P. – KARIG, S.) Európa, Budapest 1984, 322 o.; *Hungary and Finland in the 20th century*. (ed. By VEHVILÄINEN, O. – PÓK, A.) Kossuth EK, Debrecen 2001, 347 o.; *Viljo Tervonen válogatott írásai a finn-magyar kulturális kapcsolatokról*. (Szerk.: SZÍJ, E.) Magyar-Finn Társaság, Budapest 1996, 311 o.; VARPIO, Yrjö – SZOPORI NAGY, Lajos: *Ismerkedő ismerősök. A magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920–1986*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1990, 266 o.

A politikai diskurzus főbb tematikái a két világháború közötti napilapokban

A finn sajtóban nagyon jól nyomon követhető, hogy mikor milyen fordulatokat vettek a magyar-finn kommunikáció. Láttuk, hogy az I. világháború végéig a finnek Magyarország-képe funkcionálisan és tartalmilag is erősen átpolitizált volt, és egyoldalú érdeklődésüket a magyar fél nem viszonzta a politika síkján. Miután a finnországi elit-köznép diskurzus célközönsége nagymértékben kibővült a finn nyelvű sajtótermékek általánossá válásával, a két ország elite között folyó kommunikáció témakörei széles körben ismertté váltak. A magyar külpolitika aktivizálódásának köszönhetően, új elemek jelentek meg a finn sajtóban, a *hagyományos romantikus kép* mellett. Ezek a következők voltak:

- *a Trianon-tematika*
- *a magyarországi zsidóság kérdése*
- *a finnugor néprokonság*

Míg a néprokonság kérdése és a romantikus Magyarország-kép finn talajból sarjadtak, az ország megcsonkítása, valamint a zsidókérdés tematizálása olyan tanult ismereteknek tekinthetők, amelyeket a magyar országpropagandának köszönhetően szereztek meg a finnek, áttételesen vagy hazánkban járva. A finn nemzeti tudat formálásában az első két témának nagyon fontos szerepe volt. A romantikus Magyarország-képnek nem volt politikai konnotációja, talán ezért maradhatott a legstabilabb elem: a puszták, a csárda, a jó bor és a cigányzene a szocialista időkben is megőrizte eredeti báját. A finn néprokonsági eszme viszont olyan jövőt vizionált a finnugor népeknek az „*új európai rendben*”, amelyek a II. világháborúból az egyik győztes nagyhatalomként kikerülő Szovjetunió miatt nem voltak vállalhatók: pl. államiság az orosz területeken élő szórvány finnugor népeknek, vagy az oroszgyűlölet stb.

Mindegyik tematika megjelent a finn politikai újságokban, természetesen hangsúlyeltolódásokkal. Ahogyan haladunk a geometriai síkon a „*jobbaldaltól*” a „*baloldal*” felé, úgy csökken a magyarországi viszonyok iránti megértés, és egyre nő a kritikai attitűd. A jobboldali újságokból a magyar politikai rendszer kritikája teljesen hiányzott, a liberális sajtó szelektíven volt kritikus, a szociáldemokrata napilap kérlelhetetlenül ostromozta a Horthy-rendszert. A Trianon-tematika, az országcsontítás még felvállalható volt minden újság számára, de a terjedelem és a vehemencia idővel megfogyatkozott. A Kisantant szerepe is árnyaltabbá vált, hiszen pl. Csehszlovákia demokratikus berendezkedésű ország volt,

Magyarországon viszont kívánni valókat hagyott maga után ezeknek az elveknek az érvényesülése.

A zsidókérdés magyarországi megoldásának indoklása elfogadhatatlan volt az összes finn politikai irányzat számára, kivéve a rövid életű és kis példányszámú szélsőjobboldali újságokat. Finnországban hírből ismerték csak az antiszemitizmust, ezért azok az újságok, akik „megértően” próbálták interpretálni a zsidótörvényeket, kénytelenek voltak a puhább magyar argumentációk között válogatni, de (hacsak tehették), inkább kerültek a témafelvetést. A szociáldemokrata sajtó egyértelműen elítélte a zsidók elleni magyar és német fellépést. A két utóbbi tematika teljesen eltűnt a második világháború után, mert a szovjet befolyási övezetbe került Finnország politikai újságírása számára tabu-témává vált mind a területi revízió, mind a zsidók diszkriminálásának kérdése, nem is beszélve az orosz- illetve szovjetellenességről.

A társadalmi kohézió megteremtése, a nemzetépítés terén a finn sajtónak új tematika után kellett néznie, és ennek egyik kulcsszavát a „*fejlődés*” politikamentes fogalmában vélte felfedezni. Érdekes módon az 1960-as évek elejére megújuló finn-magyar kapcsolatok „filozófiájának” is a progresszió állt a tengelyében. Egyértelműen látszik tehát, hogy a finn nemzettudat formálásakor a politikai újságírás által tükrözött Magyarország-kép több tényező hatása alatt formálódott: az állandóan változó európai nagyhatalmi „erőtér”, az uralkodó eszmék, a mindenkori finn belpolitikai erőviszonyok által közvetített vélt vagy valós elvárások. Jó példa erre az 1956-os magyar forradalom finn sajtótükré, ahol a napilapok úgy tájékoztattak a magyarországi eseményekről, hogy ne sérüljön se a *sajtó szabadsága*, se a *szovjet „birodalmi” gőg*. Azzal, hogy a nagy nyugat-európai távirati irodák híreit átvették a finn újságok, biztosították a kritikai attitűd publicitását, azzal pedig hogy folyamatosan beszámoltak a civil szervezetek, a Finn Vöröskereszt és az egyetemisták összefogásáról és a gyűjtésről Magyarország megsegélyezésére, demonstrálták a nemzeti egységet. A párhuzamosan megjelenő finn elemzések mérsékeltek maradtak és nem radikalizálódtak a magyar kérdésben.

Változó magyar politikus-képek

Ahogy arra már fentebb is utaltam, a folytonosan változó Magyarország-képek mellé, gyakran ellentmondásos politikus-portrékat applikáltak a finn újságok. Ennek természetesen számos oka volt, melyek közül talán az aktuálpolitikai megfontolások voltak a

legfontosabbak. A magyar politikusok és államférfiak között voltak olyan korszak-meghatározó figurák, akik megítélése a finn sajtóban végig negatív, vagy pozitív maradt, de voltak olyanok is, akik előjelet váltottak, akár úgyis, hogy a kezdeti egyértelműen rossz vagy jó megítélés az ellenkezőjébe váltott át. Természetesen csak nagy általánosságban igazak a fenti állítások, mert pl. egy baloldali újság gyakran merev ideológiai alapállása nem tette mindig lehetővé, hogy egy jobboldali politikusról az idők folyamán kialakított és megcsontosodott véleményét felülvizsgálja, és ez fordítva is igaz lehetett.

Magyarországnak három olyan államférfija is volt, akik már életükben korszak-meghatározókká váltak. A finn napilapok nagy részében jól nyomon követhető, hogyan vált ezeknek a politikusoknak a megítélése a negatívból pozitívvá, pedig mind a hármójuk pályakezdésekor vér tapadt a kezükhöz, ha átvitt értelemben is, és egyikőjük sem volt demokrata. FERENC JÓZSEF, HORTHY Miklós és KÁDÁR János jó megítéléséhez hozzájárultak a konszolidált belpolitikai viszonyok, a kiszámíthatóság és a stabilitás.

Egyértelműen pozitív figurák voltak pl. SZÉCHENYI, DEÁK és KÉTHLY Anna, ám soha „nem bocsátott meg” a finn sajtó pl. RÁKOSINAK, GERŐNEK és SZÁLASINAK, és olyan sztálinistának számító politikusok megítélése változott szöges ellentétébe (talán mártíromságuk miatt?) mint pl. RAJK László és NAGY Imre. Persze, attól függően, hogy melyik korszak melyik finn sajtótermékét olvassuk. A finn lapok saját politikusaikkal szemben is gyakran „megértők” voltak. Ugyan melyik újság merészelte volna felhánytorgatni az ereje teljében levő államfőnek, KEKKONENNEK, hogy a polgárháború idején fehér kivégzőosztagot vezényelt 1918-ban, és hogy a megveszekedett oroszgyűlölete idővel szovjetbarátsággá szelídült?!

Summary

The Political Press as an Opinion-shaper of the Finnish National Consciousness

Using the Image of Hungarian Politicians like 'Icon' in the Elite-Masses Communication

The idea of forming a national state, as a political entity, appeared in Finland in the beginning of 19th century, when the country became an autonomous part of the Russian Empire, after more than 600 years coexistence with Sweden.

There was a split among the almost exclusively Swedish-speaking Finnish political elite, on the question of national language. The so called '*Fennomans*' were favoring the use of Finnish language, the '*Swedomans*' were sharply opposing this idea.

In the Fennophiles' nationalist ideology Hungary and Hungarian politicians became on one hand an example to follow, on the other hand a useful political tool promoting national propaganda. Although, the backwardness of the Hungarian feudal system was obvious for the Finnish nation-builders, and also the selection among the politicians in order to find the best ones fitting the role of being an icon was not a simple thing at all, the Finnish political press was applying Hungarian examples.

During a hundred years period, in the Finnish newspapers there were illustrated such Hungarian politicians whose evaluation remained permanently unchanged: either negative or positive. The other group was formed by such politicians, whose auspices were radically switching between the opposite poles in the long run. However, these changes were not causing damages in the propaganda of nation-building; moreover they were helping the maintenance of the Finnish national consciousness in either form.

A magyarországi nemzetiségi tanítóképzés

A tanulmány a magyar felsőoktatás egy szűk, ám nagyon speciális területének, a nemzetiségi tanítóképzésnek mutatja be néhány sajátos vonását, elsősorban napjaink problémáira koncentrálna, némely ponton – a gondok pontosabb megértése végett – rövid történeti visszatekintéssel.

Egyetértve VÁMOS Ágnessel, magam is vallom, hogy „a nemzetiségi oktatás az ország kisebbségi oktatáspolitikájának tükré...”³⁹² Ezt alapvetően az határozza meg, hogy:

- milyen alapon (vallási, nyelvi stb.) definiálja az adott ország a nemzetiségeket,
- ebből következően milyen jogokat biztosít számukra,
- s e jogok milyen oktatáspolitikai konzekvenciákat indukálnak.

A kisebbségi oktatás konkrét megvalósulására azonban egyéb, elsődlegesen nem jogi jellegű tényezők is hatással vannak. Közülük a legfontosabbak:

- lélekszámuk,
- település-földrajzi elhelyezkedésük (tömbben vagy szóróványban élnek),
- társadalmi szervezettségük szintje,
- nyelvük nemzetközi presztízse,
- van-e anyaországuk, s milyen vele a kapcsolattartási lehetőségük,
- milyen Magyarországnak az anyaországgal a politikai–gazdasági–kulturális kapcsolatrendszere,
- milyen az anyaország nemzetközi politikai–gazdasági–kulturális befolyása.

³⁹² VÁMOS Ágnes: nemzetiségi oktatás (szócikk) In: *Pedagógiai lexikon* (főszerk. BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván) II. kötet. Budapest: Keraban Kiadó, 1997, 558.

Az 1993-ban elfogadott *Nemzetiségi és etnikai kisebbségi törvény* 13 Magyarországon élő népcsoportra terjed ki. A kisebbségek fogalmát *szűken* értelmezi, annak körébe csak az őshonos – vagyis legalább egy évszázada a nemzetállam határai között élő – népcsoportokat sorolja. Nem érvényes tehát a bevándorlókra, menekültekre és az egyéb kisebbségben lévő csoportokra (pl. a fogyatékosokra).

A magyar jog elsősorban *nyelvcsoporthatárolás*ként határozza meg a nemzetiségeket, s egyéb elemeket (pl. vallás, kultúra stb.) nem vagy csak töredékesen vesz figyelembe. A magyarázat eléggé kézenfekvő, hiszen „egy nemzeti kisebbség létének meghatározásához alapvető, ha nem egyike a legfontosabb ismérveknek, nyelvváltozatuk, mindenkori nyelvhasználatuk és kódválasztásuk”.³⁹³ Ezen elv alapján viszont a *cigányság* nem értelmezhető nemzetiséggnek, két fő okból sem, hiszen:

- a) írott nyelvének szabályai nem kristályosodtak ki,
- b) anyanyelve sincs.

Így egyértelmű, hogy a törvény címében jelzett *etnikai kisebbség* a cigányságot jelenti.

Továbbá: oktatásukkal kapcsolatban „nem hagyható figyelmen kívül hogy – szemben a nemzetiségekkel – az e kisebbséghez tartozók többsége magyar anyanyelvű.”³⁹⁴

A 2001. évi népszámlálás alapján a kisebbségek létszáma az anyanyelv és a nyelvismeret szerint:³⁹⁵

Cigány	48.438	Román	8.482	Lengyel	2.580
Német	33.774	Ukrán	4.885	Görög	1921
Horvát	14.326	Szerb	3.388	Bolgár	1.299

³⁹³ MANHERZ Károly: *A magyarországi németek*. (Változó világ 23.) Budapest: Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft., 1998, 41.

³⁹⁴ LENGYEL Zsolt – NAVRACSICS Judit – SZABARI Krisztina – SZÉPE György: *Szociolingvisztika δ-π*. Budapest – Pécs – Veszprém: ELTE-JPTE-VE, 2000. 13.

³⁹⁵ http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/24/tables/load1_7_3.html. Letöltve: 2008. szept. 3.

Szlovák	11.817	Szlovén	3.180	Ruszin	1.113
				Örmény	294

Fentiek közül mindössze hatnak van nemzetiségi tanítóképzése. A 2008. évi felvételi tájékoztató³⁹⁶ szerint az alábbi intézmények hirdettek meg nemzetiségi tanítóképzést.

1. sz. táblázat

Kisebbségi nyelv	Intézmény
Német	<ul style="list-style-type: none"> - Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác (AVKF) - Eötvös József Főiskola, Baja (EJF) - Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar, Budapest (ELTE- TÓFK) - Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Pedagógiai Kar, Szekszárd (PTE IGYPK) - Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged (SZTE-JGYPK) - Vitéz János Tanítóképző Főiskola, Esztergom (VTIF)
Horvát	- Eötvös József Főiskola, Baja (EJF)
Szlovák	- Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged (SZTE-JGYPK)

³⁹⁶ Felsőoktatási felvételi tájékoztató 2008. Budapest: Felvi Könyvek, 2007.

	<ul style="list-style-type: none"> - Tessedik Sámuel Főiskola Pedagógiai Főiskolai Kar, Szarvas (TS-PFK) - Vitéz János Tanítóképző Főiskola, Esztergom (VTIF)
Román	<ul style="list-style-type: none"> - Tessedik Sámuel Főiskola Pedagógiai Kar, Szarvas - Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged (SZTE-JGYPK)
Szerb	<ul style="list-style-type: none"> - Eötvös József Főiskola, Baja (EJF) - Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar, Budapest (ELTE- TÓFK)
Roma/cigány	<ul style="list-style-type: none"> - Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) - Eötvös József Főiskola, Baja (EJF) - Tessedik Sámuel Pedagógiai Főiskolai Kar (Szarvas)

Fontos kiemelni, hogy 1958-tól, vagyis a tanítóképzés felsőfokúvá válásától a nemzetiségi tanítóképzés nem különül el a „magyar” tanítóképzéstől, vagyis a nemzetiségi tanító egyidejűleg kap felkészítést a „magyar” és a nemzetiségi tanítói feladatokra. Kizárólag nemzetiségi tanítói feladatokra való felkészítés és ilyen jellegű diploma ma nincs Magyarországon. Ebből adódnak e képzés sajátosságai, bizonyos szempontból ellentmondásai.

A mai nemzetiségi tanítóképzés elaprózottságának (amely a fenti táblázatból jól kiolvasható) pontosabb megértéséhez célszerű röviden visszatekinteni az előzményekre.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 26. sz. törvényerejű rendelete: „1959. szeptember 1. napján tizenegy felsőfokú oktatási intézményként működő tanítóképző intézet nyílik meg...” (1.§ 1. bek.) Közülük egy intézményben, a Budapesti Tanítóképzőben szerezhető nemzetiségi oklevél: szlovák, délszláv, román és német nyelvből. Megfigyelhető, hogy már 1959-ben is alapvetően ugyanazokra a kisebbségi nyelvekre terjedt ki a tanítóképzés, mint ma (a délszláv akkor az azóta szétvált horvátot és szerbet egyesítette, szerb-horvátnak, ill. horvát-szerbnek is nevezték).

A nemzetiségi tanítóképzés szétszórtságának megszüntetésén túl a másik nagy „újdonsága” volt e rendelet következményeinek, hogy ettől kezdve – és azóta is – magyar intézetekben folyik a nemzetiségi tanítóképzés, s a magyar alsó fokú nevelőképzéssel elválaszthatatlanul egybefonódott. Ebből következően vizsgálata is csak annak viszonylatában lehetséges.

A fenti törvényerejű rendelet előírása (hogy csak Budapesten szerezhető nemzetiségi oklevél) 1967-ig tartott, amikor a képzési helyeket a nemzetiségek településhálózatahoz próbálták igazítani. Ekkor Bajára került a német és a délszláv képzés, Debrecenbe a román, Budapesten csak a szlovák maradt, amely 1972-től átkerült Esztergomba.

Ez az intézkedés azonban nem hozta meg a várt eredményt (elsősorban a hallgatói létszám növekedését), s valójában már az 1960-as évek végétől egyre erőteljesebben jelentkeztek azok a *gondok*, amelyek a mai napig sem oldódtak meg megnyugtatóan: széttagoztság, a magyar képzéshez csatolt heti néhány órás oktatásából eredő alacsony hatékonyság, a szakemberhiány, a gazdaságtalanság.

A fenti gondok folyamatos megléte ellenére tovább folytatódott decentralizálódás, melynek főbb állomásai:

-1987: Békéscsabán elindult a szlovák és a román tanítóképzés.

-1990-ben Esztergom német tanítóképzésbe kezdett,

-1992: a szerb-horvát (délszláv) szétválik szerbre és horvatra tovább növelve a decentralizációt. A nyelvi szétválasztást követően Baja éveken át párhuzamosan hirdetett szerb és horvát képzést, a szerbet illetően azonban eredménytelenül.

-1997-ben megtört a szerb képzés szünetelése: a budapesti képző megkezdte a szerb tanítóképzést.

-2003-ban a zsámbéki (mára már Vácra települt) főiskola (a fentebb említett cigány képzés mellett) a német nemzetiségi tanítóképzést is elindította

A nemzetiségi tanítóképzés 1990-től folyik 4 éves keretben. Képesítési követelményeit akkor a 158/1994-es kormányrendelet fogalmazta meg. A rendelet bizonyos szempontból fontos mérföldkő, mert:

- itt jelenik meg először önállóan (a tanító szaktól elkülönítve) a nemzetiségi tanító szak;

- ugyanakkor valójában mégsem beszélhetünk önálló szakról, legalábbis nem olyan értelemben, ahogy külön szakként kezelendő a felsőoktatásban pl. az angol, a történelem stb. szak;
- a nemzetiségi tanítóképzést ugyanis lehetetlen a tanító („magyar” tanító) szakosok képzésétől elkülöníteni, mert a nemzetiségi tanító szak önállóan nem létezik, csak a magyar tanító szakkal együtt;
- sajátos összefonódásukat a kimeneti követelmények, vagyis a záróvizsga-tárgyak felől bemutatva a 2. és a 3. sz. táblázat ábrázolja.

A magyar közoktatásra jellemző osztálytanító rendszer (vagyis, hogy az alsó tagozat 1-4. osztályában a tanító minden tantárgy oktatási-nevelési feladatait ellátja), azt jelenti, hogy a „magyar” tanító szak „hétszagos” pedagógusképzés, amely kiegészül egy, a hallgató által szabadon, de kötelezően választott ún. műveltségterületi képzéssel, amely az adott műveltségterületen az 1-6. osztály oktatási-nevelési feladatainak ellátására jogosít. A záróvizsgáztatás is ennek megfelelően folyik.

2. sz. táblázat

Tanító szak – záróvizsga-tárgyak (tantárgy-pedagógiák)

Magyar nyelv és irodalom	Matematika	környezetismeret	Ének-zene	Vizuális nevelés	Technika	Testnevelés	Választott műveltségi terület
1–4. osztály							1–6. osztály

(Választható műveltségterületek: magyar nyelv és irodalom, idegen nyelv, matematika, ember és társadalom, természetismeret, ének-zene, vizuális nevelés, informatika, technika, családi–háztartási–gazdasági ismeretek, testnevelés és sport)

3. sz. táblázat

Nemzetiségi tanító szak – záróvizsgatárgyak (tantárgy-pedagógiák)

Magyar nyelv és irodalom	Matematika	Környezet- ismeret	Ének-zene	Vizuális nevelés	Technika	Testnevelés	Nemzetiségi nyelv
1–4. osztály						1–6. osztály	

Az eltérést a „magyar” és a „nemzetiségi” tanítóképzés között mindössze az utolsó oszlopban megjelölt képzési terület jelenti, amely az adott tantárgy 1–6. osztályos tanítására készít fel. (Az ő esetükben a nemzetiségi nyelv váltja ki az választott műveltségi területet.) Ebből következően tehát a nemzetiségi tanító szak is jogosít az 1–4. osztályban valamennyi tantárgy oktatási-nevelési feladatainak ellátására, s ez egészül a nemzetiségi nyelv 1-6. osztályos tanításával.

2006 őszétől, a bolognai rendszerű oktatás bevezetésekor a fentiekben bemutatott struktúra nem változott, de a 381/2004. (XII. 28.) sz. képzési és kimeneti követelmények a nemzetiségi képzést a „magyar” tanító szakhoz kapcsolt választható szakirányává módosították. Így a nemzetiségi tanító szak már formálisan sem önálló szak az új rendszerben. A megoldás sajátos, esetlegesen értelmezési problémát jelentővé vált: a szak neve: tanító (nemzetiségi szakiránnyal), a szakképzettség viszont: nemzetiségi tanító (ami továbbra is magában foglalja a „magyar” tanítói szakképzettséget is).

Az alábbiakban csak az elmúlt tanév felvételi adatait mutatjuk be azzal a megjegyzéssel, hogy az előző évek létszámai ettől relevánsan nem térnek el.

4. sz. táblázat

Felvételi adatok 2008³⁹⁷ (nappali tagozat, alapképzés)

³⁹⁷ Forrás: www.felvi.hu/statisztika/statisztikak.ofi?mfa_id=3. Letöltve: 2008. szept. 10.

Intézmény	Német /fő	Horvát/fő	Szlovák/fő	Román/fő	Szerb/fő	Cigány/roma/fő
AVKF (Vác)	2					0
EJF (Baja)	3	2			0	0
ELTE TÓFK (Budapest)	10				0	
PTE-IFK SZTE (Szekszárd)	5					
SZTE- JGYPK (Szeged)	0		0	0		
TSF-PFK (Szarvas)			0	2		2
VTIF (Esztergom)	1		0			

Nagyon elgondolkodtató, hogy a 7 intézménybe nappali tagozatra felvett 27 fő még a 4 fő/intézmény átlagot sem éri el. Az okok nyilván nagyon összetettek, a magyarázatok is többfélék. „A nemzetiségi anyanyelv tanulásának ma az idegen nyelvek jelentenek konkurenciát. A német kisebbséget kivéve megállapítható, hogy a többi kisebbség a

kedvezőtlen folyamat részesévé vált.”³⁹⁸ A táblázat adatai a németnek ezt a kivételezett helyzetét nem támasztják alá, még akkor sem, ha „a németnek nemcsak nemzetiségi nyelvi státusa van, hanem Európa nagy részében, így Magyarországon szintén élvezi a „világnyelv” presztízsét is.”³⁹⁹

Bár e tanulmányban mindvégig nemzetiségi oktatásról szólunk, emeljük ki, hogy a képzés nem nemzetiségi nyelven folyik, hanem az anyaország irodalmi nyelvén, illetve művelt köznyelvén. A tanítóképzőkbe kerülő hallgatók többsége ugyanis már nem otthonról hozta a szükséges nyelvtudást, hanem az iskolában tanulta. Ez alól kivétel a cigány/roma képzés, amely esetében magyarul folyik a kisebbségi oktatás, s ezzel párhuzamosan tanulják valamelyik cigány/roma nyelvjárást (pl. a lovári nyelvet). Mindezek alapján elmondható, hogy a nagyfokú asszimiláció nyomán már egy újfajta, a modern időknek megfelelő identitás jött létre.⁴⁰⁰

A magyar jog és a főiskolai intézményrendszer tehát biztosítja azt a nagyon fontos lehetőséget, hogy nemzetiségi pedagógusok nemzetiségi nyelven való felkészítésével a közoktatás olyan szakembereket kapjon, akik a nyelven keresztül egy nagyon fogékony életkorban, a kisiskoláskorban (de ez ugyanúgy érvényes az óvodáskorúakra is) szervezetter, iskolai keretek között a legtöbbet tehetik a kisebbségi identitás kialakításában, megőrzésében. Az más kérdés, hogy ebben a pályaválasztás előtt álló fiatalok mennyiben motiváltak. A felvételi létszámadatok ismeretében egyet kell értenünk TABAJDI Csabával, aki szerint: „ahhoz, hogy a kisebbség megőrizze anyanyelvét, maguknak az érintetteknek az erőfeszítése is szükséges.”⁴⁰¹ A nemzetiségi nyelvhasználatra, illetve az oktatásra vonatkozó jogi garanciák, szabályozások, intézményes keretek – bár alapvetőek, s egy demokratikus államban elengedhetetlenek – önmagukban csak lehetőségek, a velük való élést az identitástudattól az asszimiláción át a magyar oktatási rendszerbe való integrálásig egy sor olyan társadalmi-politikai jelenség alakítja és befolyásolja, amelyek részletezése meghaladná e tanulmány kereteit.

³⁹⁸ HAJDU István *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek oktatása. A kisebbségi önkormányzatok szerepe az oktatásban.* in: *Társadalom – nyelv – kultúra* (szerk. RAICSNÉ Horváth Anikó) Baja, EKF, 2002. 157-204. Itt: 167.

³⁹⁹ SZÉPE György – ZIMMERMANN Claudia: *Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez.* in: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* (szerk. KASSAI Ilona), Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 1995. 49-56. Itt: 51.

⁴⁰⁰ vö. MANHERZ Károly: *A magyarországi németek.* (Változó világ 23.) Budapest: Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft., 1998, 45.

⁴⁰¹ Idézi BÁRÁNY Ágota: *Nyelvi tervezés a kisebbségi nyelvoktatásban.* *Iskolakultúra*, 2000. 5.sz. 14-18. Itt: 15.

Végezetül nézzük meg, hogy mennyiben más egy nemzetiségi tanító feladata, mint például egy német vagy horvát szakos tanáré? A nemzetiségi tanítói képesítés jogosít az iskolai oktatás 1–4. osztályában magyar nyelven valamennyi műveltségi terület (tantárgy) oktatási-nevelési feladatainak ellátására, valamint a nemzetiségi nyelven oktatott tantárgyak (1–6. osztályban nemzetiségi anyanyelvi nevelés, 1–4. osztályban a nemzetiségi nyelven oktatott környezetismeret, ének-zene, testnevelés stb.) tanítására. A képző intézményekben ez speciális szakemberhiányt is jelenthet, mert az e képzésben résztvevő oktatók többnyire bölcsész végzettségűek (pl. horvát, német, szlovák stb. nyelv és irodalom szakos tanárok), s ebből következően általában nem ismerik (jól) például a testnevelés, ének-zene stb. szaknyelvét. A testnevelés, ének-zene stb. szakosok pedig nem mindig beszélik az adott kisebbségi nyelvet. Ennek a problémának a megoldásában sokat segíthetnek az anyanyelvi lektorok, a hallgatók anyaországbeli részképzése, vagy ha a hallgató képes a „magyar” tanítóképzésben kapott szakmai-metodikai ismereteket a nemzetiségi képzésben való részvétel során nyelvileg is adaptálni.

A nemzetiségi tanítóképzés fenti gondjainak ismeretében kikerülhetetlen a kérdés: Hogyan tovább? Ezen belül is:

- Milyen új perspektívát nyújt az EU-csatlakozás?
- Hogyan tovább a Bologna-folyamat jegyében?

„A teljes (az óvodától az egyetemig terjedő) oktatási infrastruktúra kiépítése valamennyi nemzetiség számára sok szempontból vitatható lenne; különféle oktatáspolitikai eszközökkel biztosítani lehet azonban, hogy a Magyarországon hiányzó speciális felsőfokú képzés az anyaországban lehetséges legyen. Ez elsősorban azért fontos, hogy a nemzetiségiak számára anyanyelven legyen elérhető minden olyan képzés, amely a modernizációt szolgálja; lehetőségük legyen arra, hogy az anyanemzet szakmai–tudományos közéletéhez kapcsolódjanak, azaz élni tudjanak identitástudatukkal.”⁴⁰² Mindezek megvalósulását mára már nagyban segítik az EU-s felsőoktatási hallgatói mobilitási programok (pl. Erasmus-program), és a Bologna-rendszerű oktatásban jelenlévő kredit-alapú képzés, amely garancia is egyben az anyaországban végzett tanulmányok hazai beszámítására, elismerésére.

⁴⁰² KÖTELES Lajos: A nemzetiségi oktatás feltételeinek és funkciójának változásai. *Kelet-Magyarországi Pedagógiai Szemle*, 1995. 3. sz. 5-11. Itt: 7.

Ami a jelenlegi szétaprózódott intézményhálózatot illeti, ennek további sorsát minden bizonnyal az a felsőoktatási integrációs folyamat fogja majd eldönteni, amely még korántsem tekinthető lezártnak.

Summary

The Education of National Minorities in Hungary

The present essay attempts to focus on legal, and other, factors connected to national minorities, and investigates – by considering these factors – the differences that the situation of the Gypsies show.

We shall shortly summarize the main stages of the process that have caused the basic problems in the education of national minorities (low attendance, not being economical, the lack of effectiveness) since 1958 when primary teacher training became a part of higher education. We are going to present the institutional system of primary teacher training for national minorities, the statistical data of the latest entrance exam and the conclusions that can be drawn. At the end of our essay we shall point to those possibilities attainable for Hungary as a EU member that could help us in finding real solutions and could help in ameliorating the educational problems of national minorities .

Káich Katalin

A nemzeti kultúra és történelem identitásmegőrző szerepe a multietnikus környezetben

A 21. század végérvényesen a komplex tudományos kutatások kezdetét jelenti ellentétben a 20. századi, az egységet megkerülendő, aprólékos, részleteket előnyben részesítő, oknyomozó és pragmatikus bűvárkodással, minek eredményeként az alkotóelemeknek, illetve egy-egy szegmens törvényszerűségeinek perspektívájából, úgy vélték, kétségszövegbevonhatatlan tudományos igazságok születtek. Ezek az egységből kiragadott rész szempontjából általában megállták helyüket, de az egészre vonatkozóan számtalan lett a tévút meg a zsákutca.

Az atomjaira hullott anyagban megnyilvánuló világ látószögéből megfogalmazott, úgynevezett tudományos igazságok nem tudtak/ma sem tudnak megfelelni, hatékonyan szembeszállni az eldologiasodás, az eltömegesedés folyamatába egyre inkább belesüllyedő, célt és erkölcsi normákat vesztett egyéni és közösségi lét problémáinak dekódolásához. Nagyon divatos ma a globalizálódásról beszélni, elmélkedni. Sokan úgy vélik, a globalizáció az oka elértéktelenedett, kilátástalansággal fenyegető, igencsak összetett valóságunk állapotának. Arra vonatkozóan viszont, hogy mit kell értenünk globalizálódón, nem biztos, hogy mindig megfelelő, használható, lényegét kifejező választ tudunk adni. Vajon a globalizáción a világháló kínálta információáradatot kell-e érteni, amely megszabja a tudás mennyiségét, gyakran a minőség és az érdemi részek megértésének a rovására? Esetleg azt, hogy a tőlünk tízezer kilométerrel távolabb lévő térségek eseményeit – általában háborúit és katasztrófáit – a tévéhálózaton keresztül, élőben láthatjuk? Avagy az amerikanizálódást, tehát a farmernadrágot, a Coca-Colát, a Mac Donald's nyújtotta ízeket, a technozenét, az erőszakra épülő amerikai filmek kínálta sci-fi és horrort? Netán a világméretű katasztrófát megidéző filmábrázolásokat, vagy az utca szennyét színpadra állító produkciókat, amelyek nélkülözik a határozott etikai mércét és erkölcsi állásfoglalást? De itt említhetjük meg azt a jelenséget is, hogy az emberek többsége már nem ér rá olvasni, az iskoláinkban pedig a szépirodalom olvasását, megint csak amerikai mintára, a brossúrák kínálta rövid tartalmi kivonatok jelentik. Egyenes következménye mindennek pedig, hogy gyermekeink jelentős hányada nem tudja gondolatait – ha van is – értelmes módon megfogalmazni: az anyanyelv elsorvadása,

ellaposodása a mindennapok kommunikációjában igencsak tetten érhető jelenség lett, mint ahogyan már az SMS-stílus is belopakodott és elhatalmasodott az írásbeli fogalmazásokban.

A globalizált világnak érdemi jelentőséget adhatna az emberek közötti tolerancia kialakulására/kialakítására való törekvés, de ehhez az egész folyamatot egy tudásalapú irányultság kellene, hogy útbaigazítsa, illetve áthassa. Ebben a pillanatban ilyen jellegét a globalizációnak nem látom. Talán ezért is vált/válik aktuálissá – a globalizálódással párhuzamosan – a mi térségünkben is az identitás kérdéskörének feszegetése, a vele való hatványozott foglalkozás, mintegy lehetőségként annak ellensúlyozására, hogy az uniformizált egyetemes emberinek ne essenek áldozatául azok a sajátosságok, melyek évezredekre visszamenően alakították ki egy-egy közösség, nép egyszeri és megismételhetetlen jellegzetes arculatát.

Nagyon nehéz konkrét, tárgyszerűen megfogalmazható, az ember számára hozzáférhető, ismert és könnyen megérthető módon választ adni arra az egyszerű kérdésre, hogy ki vagyok én, mit keresek én itt ebben az anyag meghatározta világban, hogyan kell leélnem ezt a számomra ajándékba kapott, megismételhetetlen és egyszeri földi életet. Filozófiai és vallási rendszerek próbálkoztak/próbálkoznak a válaszadással hosszú évezredek óta, de úgy tűnik, hiányzik a kielégítő, a megnyugtató felelet: egyszer nagyon kézzelfogható és röghöz kötött, máskor pedig túl spirituális, elvonatkoztatott az egyszerű emberi elme számára. Így azután nem igen tudunk mit kezdeni még a jézusi tanítással sem, miszerint mindannyian Isten teremtményei vagyunk. Születésünk és halálunk pillanatában ugyanis, a végeredményt tekintve, félreérthetetlenül bizonyossá válik, hogy ember és ember között nincs különbség. A nagy többség Hamvas Béla axiómájával sem tud mit kezdeni. Tudniillik a 20. század, számomra legnagyobb magyar gondolkodója azt sugallja, hogy az embernek világa van, nem pedig környezete. Ennek az alapelvnek a kifejtése a Mágia Szutrában olvasható, nevezetesen: „Az ember világa nem valamely földrajzi hely vagy nép vagy osztály, vagy faj vagy vallás vagy világszemlélet, hanem az egész teremtetett kozmosz, és pedig lélek- és szellemvilágával együtt, vagyis az egész természet”⁴⁰³. Ezt azzal magyarázza a szerző, hogy „amikor az ember élettervét alkotja, tekintet nélkül a képességre, a műveltségre, a tudásra, a fajra, a nemre, a korra, a vallásra, a helyre, az egész bázisára épít”⁴⁰⁴. Mindebből egyenesen következik, hogy tulajdonképpen, újra kell értelmezni az emberiség egészére, de egy népre, közösségre, vagy az egyénre vonatkozó identitás meghatározásával kapcsolatos álláspontokat, nézeteket méghozzá

⁴⁰³ HAMVAS Béla: *Mágia Szutra – Tabula Smaragdina*; Életünk Könyvek Kiadó, Budapest, 1994. 233.

⁴⁰⁴ uo. 234.

az egész teremtett világ, a világmindenség egységének a kontextusában. A jelenlegi „kvalitástalan számkoncepció” ugyanis a minőségétől megfosztott, mennyiségi embert, a tömeget tette uralkodóvá a létezés minden szférájában. – Ez a globalizálódott ember? – S ilyen értelemben a technikai fejlődés „ugyanannyi életet pusztít el, mint amennyiről gondoskodik, de úgy gondoskodik, hogy azt az életet, amelyet fenntart, minőségtelenné és eldologiasodottá teszi”.⁴⁰⁵

Egyre nyilvánvalóbbá válik az is, hogy a technikai fejlődés nincs összhangban az átlagember tudatvilágával. A technológiák a világmindenséggel igyekeznek kommunikálni, míg az ember továbbra is a földre szegezi tekintetét, nem lát túl szülőhelyének határainál, identitásának mibenlétét csak a nemzet, a vallás, a társadalmi osztály, a régió perspektívájából képes szemlélni, megfogalmazni, holott eredendően az egész teremtett világ a hazája, úgyis mint mikrotheoszi és úgy is mint mikrokozmosz lénynek. Miközben a technológiák a világmindenség meghódításának lehetőségei felé tángítják az emberi tudást, öndefiníálásában az egyes ember még mindig a 19. századi szellemiség alapelveinek idejétmúlt látásmódját igyekszik érvényre juttatni permanens konfliktusos helyzeteket produkálva anélkül, hogy a kettő között feszülő kibékíthetetlennek látszó ellentmondások feloldására bármiféle esély körvonalazódna. S máris elérkeztünk a globalizálódás mibenléte tényének a fejtegetéséhez. Akárhogy is elemezgetjük a „ki vagyok én?” kérdésre adott lehetséges válaszokat, az átlagember számára ma is az az út látszik járhatónak, amelyet a nemzeti történelem és kultúra tanítása jelent, különösen a multietnikus közösségekben. Egyébként nem szívesen választom szét a két szakterületet, mert annak lényege a totalitarizmusfüggő hatalomgyakorlás volt a 20. század második felében, a tömegek könnyebb eszmei átnevelése és irányíthatósága végett.

Egy relatíve hosszú élet tapasztalata mondatja velem a következőket – azaz azt, hogyan juthat el az ember a nemzeti történelem és művelődéstörténet alapos ismeretének birtokában a létről, végső soron a saját létezéséről való gondolkodás egyetemes emberi kontextusához, amelyben a nemzeti illetve a vallási, a faji vagy akár az osztálykategóriai jelleg nem lesz egymást ellentétessé tevő, kizáró minőségi különbség. Helyette egymást építő, kiegészítő, gazdagító, nemesítő, életminőség-javító, szellemi bölcsességben történő általános emberi megnyilvánulás, melynek középpontjában az ember isten képére való teremtettsége áll. Hamvas Béla mikrotheoszi lényegről beszél. Minden multietnikus közösség hatványozottan kínálja azokat a lehetőségeket, melyek az öndefiníálásban nem állítják szembe a nemzetit az egyetemes emberivel, hanem a kettő egységét sugallják, s esélyt adnak egy magasabbrendű

⁴⁰⁵ uo. 29.

önazonosságtudat elnyerésére. Világhírű művészeink, tudósaink miközben sohasem tagadták meg magyarságukat, egyetemes emberi értékeket teremtettek.

Közhelynek számít az a megállapítás, hogy az ember csak anyanyelven tud szívből imádkozni, szerelmes szavakat suttozni, számolni stb. Az ember identitástudatának megalapozásában, kialakításában meghatározó szerepet játszik az a kultúrkörnyezet, amelyet a lehető legkorábban megtapasztal, amelyben élményvilága kibontakozik, amelyben szellemi kincsekre tesz szert, s azok élete végéig elkísérik, bármerre is vetődjék el későbbi életútja során. A kiegyensúlyozott, tudatos magánélet alapja is úgy jön létre, hogy az ember először megismeri, s idővel minden ellentmondásossága ellenére is megtanulja megérteni és elfogadni önmagát, családját, majd pedig azt a közösséget is amelybe beleszületett, s amelynek részévé vált. Erre vonatkozóan a legtöbb tudnivalót útravalóul a nemzeti történelem és kultúrtörténet adja, amely viszont szerves része az egyetemes emberinek, amiről a többnemzetiségű környezetben élőknek módja van közvetlen tapasztalatokat is szerezni.

Az identitástudat kialakításában meghatározó szerephez jut a nemzet, a vallás, de a meglévő geopolitikai életfeltételek is befolyásolják tartalmi milyenségét. Szűkebb pátriánkban a miloševići időkben nagy hangsúlyt fektettek a szerb nemzeti történelem megismertetésére a nemzetiségi közösségekben is, miközben az oktatási programokból teljesen kimaradtak a kisebbségekre vonatkozó történelmi tudnivalók, így azokról nem szerezhettek tudomást sem a többségi nemzet, sem pedig a kisebbség. Az elnemzetietlenítés szándéka immár egy újabb fázishoz érkezett, hiszen az első világháború utáni SzHSz királyság oktatáspolitikája hasonlóképpen járt el, szerencsére sikertelenül.

A kilencvenes években a gyakorlatban az elnemzetietlenítést preferáló történelemoktatás úgy mutatkozott meg, hogy pl. a magyar anyanyelvű diákok a szerb történelem nemzeti tudatot, önazonosságot kialakító, azt formáló és meghatározó elemeit sajátjuknak tekintették, azaz saját nemzeti hovatartozásukat ebből a szempontból definiálták. Sajnos, a magyarokat oktató magyar anyanyelvű történelemtanárok legtöbbje semmit sem tett annak érdekében, hogy a történelem oktatására vonatkozó programokat kiegészítse. Pedig erre megvolt a lehetőség, hiszen az elmúlt ezer évben a szerb és a magyar történelem sokszor találkozott egymással, s már maga ez a tény is segíthetett volna abban, hogy a szükséges ismereteket a magyar történelem oldaláról is megkapják a tanulók. Ez tette volna lehetővé, hogy a vonatkozó, releváns és specifikus történelmi és művelődéstörténeti események, folyamatok tanulmányozása révén a magyar nemzeti közösséghez tartozók hozzájuthassanak az öndefiníáláshoz szükséges ismeretekhez.

Tudjuk azt, hogy a mai Vajdaság területe a 18. századi újratelepítések által lett azzá a multietnikus környezetté, mely – ha módosítottan is, de – alapjában véve még ma is élő valóságként élhető meg. Az akkor kialakult demográfiai jelleg nem sokat változott a második világháború befejezéséig, annak ellenére, hogy 1918 illetve 1920 után a térséget az SzHSz királysághoz csatolták. A lényeges demográfiai változások folyamata 1945 után kezdődött, és tart napjainkig. A németek teljes, a magyarok részben történő kitelepítése a második világháború befejezésétől kezdve a szláv ajkúak tömeges betelepítését jelentette. Ez a folyamat a 20. század végi délszláv háborúk ideje óta lényegi változásokat hozott a népesség összetételében. Míg 1945-ig a térségnek a közép-európai orientáltsága érhető tetten, addig a második világháború befejeződésétől kezdődően a fokozatos balkanizálódásnak lehetünk tanúi.

A nemzeti identitás – így a magyar is – megőrzésének lehetősége a térségben a két világháború között került először igazán veszélybe. A meghozott törvények, pl. a névelemző törvény, majdnem teljesen lehetetlenné tették az anyanyelvű oktatást a kisebbségek számára, s a nemzetiségi kultúrintézmények működését is igencsak megnehezítették a vonatkozó előírások. A hivatásos magyar színház működését pl. sohasem engedélyezték, így a színházi kultúra folytonosságát égtájunkon az amatőrök tevékenysége biztosította 1945-ig.

Az elnemzetietlenítés formái a 90-es években, a Milošević- rendszer idején az oktatásban jelentettek számottevő változást különös tekintettel a történelem, a helytörténet tantárgyak tanításában. Az érvényben lévő oktatási programok teljesen kiiktatták a magyar vonatkozásokat, így kívánva meg nem történné tenni a múltat, s elgyökérteleníteni, esetünkben a vajdasági magyarokat. Pedig a mai Vajdaság története, művelődéstörténete számtalan kézzelfogható és előremutató, valódi, tartalomban gazdag adatot tud felsorakoztatni a zökkenőmentes együttélés és a gyümölcsöző egymás mellett élés kontextusában. Ez a lehetőség a 20. század végén kiaknázatlan maradt, s helyette a szerb nemzeti történelem és kultúrtörténet kapott hangsúlyt az oktatásban, a Vajdaságban is. A nemzetiségeket – főleg a magyarokat – idegen, alárendelt, gyökértelen elemként kezelte ez az oktatáspolitikai, s figyelmen kívül hagyta a térség több évszázadon át kialakult, mellérendeltségen, autonómián alapuló többnemzetiségű jellegét. Az erőteljes centralizáció szellemében kiépített államalakulat szempontjából így minden önállóságra való törekvést a szeperálódási aspiráció számlájára lehetett írni, s mint államellenes tendenciát, elutasítani.

A rendszer bukása a 21. század elején lehetőséget biztosított/biztosít a kérdéskör újrendezésére. Ez a folyamat már meg is indult – lásd az új oktatási programokat, a

tolerancia mozgalmakat stb. – de még nagyon sokszor magukban a tanítóknak, tanároknak sem tudatosodott teljes mértékben az, hogy lehet, szabad, sőt, igenis kell az identitástudat-formáló, azt kialakító és megőrző tudnivalókat, tartalmakat átadni az új generációknak a magyar történelem és művelődéstörténet tanítása révén. Szűkebb pátriánk történelme, művelődéstörténete elvezethet bennünket ahhoz a felismeréshez, hogy, miközben biztosítja mind az egyénben, mind pedig a közösségben a saját, specifikus nemzeti identitástudat elemeinek kikristályosodását, a megszerzett tudnivalók beépülnek az önmeghatározás folyamataiba. Ugyanakkor – köszönve éppen a multietnikus környezetben szerzett tapasztalatoknak – megvan az esélye annak, hogy az egyetemes emberihez való tartozás távlataiban is gondolkodva, a megállíthatatlan globalizálódás ne a nemzeti kárára történjék.

Végezetül pedig azt is meg kell állapítanunk, hogy az egyetemes magyarságtudat fogalomkörébe tartozó ismérveknek igenis tartalmaznia kell a határon kívüli régiókban kialakult specifikus magyarságtudati tartalmakat is, mert csak így beszélhetünk céltavezető és hatékony, egységes nemzeti identitástudat-megőrzésről.

Fogyasztói kultúra, vagy kulturális fogyasztás?

Bevezető gondolatok

Vasárnap, magyar idő szerint déli 12 óra, szól a harangszó, egy piros lábosban Újházy tyúkhúsleves kerül az asztalra egy magyar falu egyszerű házának konyhájában. Ugyanezekben a pillanatokban a Világ másik felén japán fiatalok indulnak bele az éjszakába mulatni, mit sem sejtve arról, hogy New Yorkban még csak ébrednek a 5th avenue-i elegáns lakásában egy sikeres színész. Egy adott pillanat, három különböző vidék, három különböző társadalmi helyzet, három különböző kultúra, azonban könnyen elképzelhető, hogy ugyanabban a pillanatban kortyolnak bele Coca Cola-jukba, vagy csörren meg Nokia telefonjuk, Nike ruhájuk zsebében. Húsz-harminc évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna a távolságokat és kulturális különbségeket ennyire figyelmen kívül hagyó, nemi-, vallási-, faji-különbségekre fittyet hányó egységesülő fogyasztói világ.

Vajon hova vezet ez a változás? A fogyasztói társadalom valóban túlhalad a több ezeréves történelmi hagyományokon alapuló kulturális különbségeken? Képes a tömegkommunikáció és a marketing ledönteni azokat a falakat, melyek több száz éves ellenségeskedéshez, elszigeteléshez és véres háborúkhöz vezettek? Képes lesz a Coca Cola, vagy a McDonald's arra – amire még a katolikus egyház sem –, hogy a világ bármely szegletében élők megismerjék és megszeressék az általuk képviselt eszméket? Vagy éppen ellenkezőleg, a kulturális korlátokat semmibe vevő globális marketing szükségszerűen el fog bukni, ám bukása előtt, még jó néhány maradandó sebet fog ejteni a az általa érintett társadalmak kultúrájának testén?

Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ, elsősorban szakirodalmi oldalról vizsgálódva. Alapvető feltevésem, hogy a kulturális sokszínűség több száz, esetenként több ezer év alatt kialakult rendjét egyetlen szervezet sem hagyhatja figyelmen kívül, legyen szó akár a szervezet felépítéséről, a szervezeti kultúra alakításáról, vagy a szervezet által előállított termékek jellemzőiről. A következőkben ez utóbbit fogom vizsgálni, ezen belül is a kultúra befolyásoló szerepét a fogyasztói döntéshozatalra vonatkozóan.

Tanulmányom első részében a kultúrát általánosan vizsgálom, McCracken (1986) nagyhatású cikkéből kiindulva. Ezt követően Hofstede és Troupenars empirikus alapokon álló modelljeit mutatom be, majd Rapaille érdekes módszerének eredményeit ismertetem a fogyasztás és a kultúra kapcsolatára tett hatása aspektusából.

Tanulmányom problémafelvető jellegű. A bevezetőben megfogalmazott kérdések megválaszolása jelen dolgozat kereteit meghaladó elméleti és empirikus vizsgálatokat igényelne, így a fenti kérdések megválaszolása nem is lehet célom. Sokkal inkább hivatott ez az írás felhívni a figyelmet erre a kevésbé vizsgált területre, vagyis a fogyasztás és a kultúra közötti kölcsönhatás jellemzőire, és a szervezet szerepére ebben a folyamatban, ezáltal alapot képezve későbbi vizsgálatok számára.

1. A kultúra, avagy közös szemüveggel megáldva

A kultúra egy igen összetett, és sokoldalúan értelmezhető fogalom. Tanulmányom szempontjából a kultúra fogalmának központi eleme, ennek befolyásolási képessége. A kultúra befolyásolja az egyéneket, meghatározza látásmódjukat és viselkedésüket. Tudományos szempontból is figyelmet kell fordítani erre a szerepére, ugyanis a kulturális befolyás jelentőségének figyelmen kívül hagyása komoly torzításokhoz vezethet az empirikus vizsgálatok esetében. Először a kultúra általános jellemzőit, elemeit, és hatásmechanizmusát mutatom be, McCracken ismert írására támaszkodva. Ezt követően fogok kitérni a kulturális hatások tudományos vizsgálatokba való illesztésének igen kényes kérdésére.

A kultúrát egyfelől értelmezhetjük úgy, mint egy lencse, amin keresztül látjuk a világot. Másfelől úgy is, mint egy sorvezető, amely irányt szab az emberi gondolkodásnak és cselekvésnek, valamint ezek értelmezésének, azaz röviden úgy is fogalmazhatunk, hogy a világ a kultúrán alapszik, mely értelemmel és jelentéssel tölti meg azt. A kultúra felépítésének alappillérei a kulturális kategóriák, és a kulturális elvek.

A kulturális kategóriák azok a szegmentumok, melyekre a világot felosztjuk. Ezek szerint különül el például a szabadidő a munkaidőtől, a természetes világ a mesterségestől, továbbá ezek alapján különböztetünk meg a nemeket, osztályokat, foglalkozásokat.

A nyugati társadalmakban a tradicionális társadalmakhoz képest a kulturális kategóriába tartozás kevésbé szigorúan meghatározott, sokkal inkább az *egyéni döntés függvénye*. Az egyének szabadabban alakíthatják ki hovatartozásukat. Ennek eredményeképpen a kulturális

kategóriák folyamatos és gyors változásban vannak. A marketingesek ezt kihasználva és fokozva folyamatosan törekszenek új kategóriák kialakítására és új szegmensek elkülönítésére.

Az egyének azáltal keltik életre az általuk képzelt kulturális világot, hogy a saját kulturális kategóriáiknak megfelelően viselkednek. A materiális dolgok ebben a folyamatban a kulturális kategóriák megtestesítőinek tekinthetők, kézzelfoghatóvá téve megfoghatatlan jelentéseket. A *fogyasztási cikkekről* a fentiekhez kapcsolódóan megállapítható, hogy a használati értékükön túl is van jelentőségük, mely jórészt abból fakad, hogy képesek *kulturális jelentést hordozni és kommunikálni* (Belk, 1988; Fournier, 1998; Douglas-Isherwood, 1979).⁴⁰⁶

A kulturálisan meghatározott világ tehát az objektumok közvetítésével válik konkrétan érzékelhetővé. Így például egy személy kor, nem és társadalmi osztály szerinti kulturális kategóriája az általa vásárolt termékeken keresztül jut kifejezésre.

Ha a kulturális kategóriák azok a szegmentumok, melyekből összeáll világunk, akkor a *kulturális elvek* azok az iránymutatók, melyek *alapján elvégezzük ezt a kategorizációt*. A kulturális kategóriák és elvek *egyszerre* jutnak kifejeződésre a termékekben. Egy szép női ruhadarab egyszerre fejezi ki azt, hogy viselője a nők csoportjába tartozik és azt is, hogy ezen csoport tagjai dekoratívan és kecsesen néznek ki. Ugyanígy egy elegáns ruhadarab kifejezi, hogy az adott úriember a felsőbb társadalmi csoportba tartozik és egyben utal arra, hogy ennek a csoportnak a tagjai kifinomult ízlésűek. A termékek tehát egyszerre alakítói és eredményei a kulturálisan meghatározott világnak.

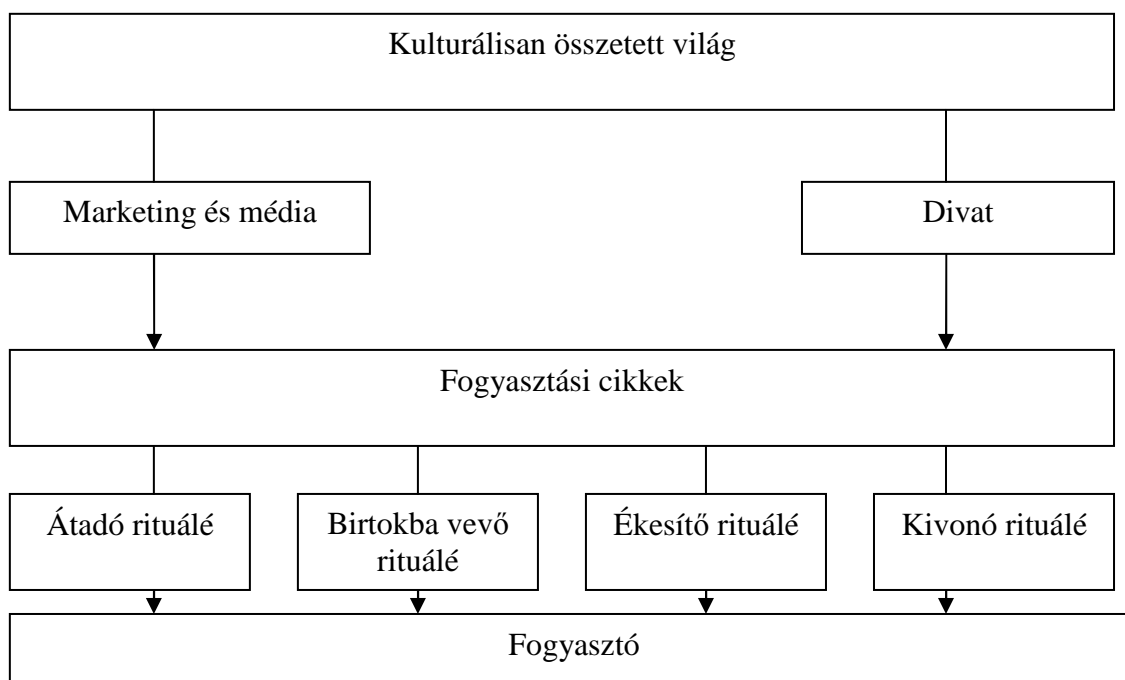
A termékek kulturális jelentése legtöbbször világos a fogyasztó számára, aki fel is használja ezeket a jelentéseket *kommunikációjában*. Máskor viszont nem tudatosul a fogyasztóban, hogy mit jelent számára az adott termék. Előbbire példa, amikor egy fiú bőrdzsekit hord, hogy férfiasabbnak látszon, míg utóbbi jelenséget akkor figyelhetjük meg, amikor egy ellopott

⁴⁰⁶ BELK, R.W. 1988: Possessions and the Extended Self, *Journal of Consumer Research*, vol. 15., 139–168. ; FOURNIER, S, 1998: Consumers and Their Brands: Developing Relationship Theory in Consumer Research, *Journal of Consumer Research*, Vol. 24, 343–372.; DOUGLAS, M. – ISHERWOOD, B. 1979: *The World of Goods - towards an anthropology of consumption*, Penguin Books, London.

holminkat hirtelen úgy érezzük, hogy pótolhatatlan számunkra, bár korábban nem tulajdonítottunk neki különösebb jelentőséget.

A termékek által hordozott jelentésről megállapítható továbbá, hogy nem statikusan rögzített, hanem *mobil*. McCracken modellje szerint – amit az alábbiakban részletesen is bemutatok – a termékek által hordozott jelentés kiindulópontja a kulturálisan összetett világ, ahonnan a divat és a média közvetítésével száll a fogyasztási cikkekre, onnan pedig különböző rituálék útján kerül át a fogyasztóra. Ezek a rituálék McCracken szerint: az *átadó rituálé* (exchange ritual), a *birtokba vevő rituálé* (possession ritual), *ékesítő rituálé* (grooming ritual), *kivonó rituálé* (divestment ritual).⁴⁰⁷

1. ábra: A jelentés áramlása

Forrás: McCracken (1986) 72.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a termékek kulturális jelentőséggel bírnak, mi több, ez a kulturális jelentés mobil, akkor felmerül az a kérdés, hogy hogyan, milyen módon terjed a kulturális jelentés, azaz hogyan kapcsolódik hozzá egy bizonyos jelentés, egy adott objektumhoz?

⁴⁰⁷ MCCracken, G.: *Culture and Consumption: A Theoretical Account of the Structure and Movement of the Cultural Meaning of Consumer Goods*, Journal of Consumer Research, Vol. 13, 1986, 71–84.

A kulturális jelentés terjedése első lépcsőjének az tekinthető, amikor egy adott terméket összekapcsolnak egy adott kulturális jelentéssel. Ezt a szerepet a *reklámok* és a *divat* tölti be. A kreatív igazgató eldönti, hogy egy adott kulturális jelentést hogyan jelenít meg, majd ezt összekapcsolja a termékkel, ami ezután ezt a jelentést fogja hordozni. Az idő előrehaladtával változhat egy adott termék kulturális jelentése, ezt a változást azonban folyamatosan közvetíti a fogyasztók felé a média. Ekképpen a *reklámokat* tehát akár úgy is fel lehet fogni, mint egy olyan lexikon, ami arról *informálja* a fogyasztói társadalmat, hogy adott *termék éppen milyen jelentést* hordoz.

A *divat* egyfelől szintén összekapcsol bizonyos új ruházati, vagy lakberendezési stílusokat létező kulturális jelentésekkel, másfelől ezen túlmenően *új kulturális jelentéseket is létrehoz*. Ezek az új jelentések sok esetben a társadalom bizonyos elszigetelt szubkulturális csoportjaitól (pl.:punkok, hippik, melegek) indulnak, akik a kulturális kategóriákat fejükre állítva merőben új jelentéstartalmakat hoznak létre, majd ezek a rebellis kategóriák a véleményvezetők közvetítésével szélesebb körben is elterjednek. A divatnak ez a folyamatos innovativitás, és újdonságkeresés inherens részét képezi, ezzel biztosítva a nyugati társadalmak kulturális kategóriáinak folyamatos változását.

Összességében tehát a kulturálisan összetett világból származó jelentések a termékekben testet öltve hatást gyakorolnak a fogyasztókra. Ebből azonban az is következik, hogy *egy-egy termék jelentése nagyban függ a fogyasztásának kulturális környezetétől*, mi több, az egyén észlelését, termékkel kapcsolatos attitűdjét, és ezáltal viselkedését is nagyban befolyásolja a környezet. Az alábbiakban arra térek ki, hogy ezt a koránt sem elhanyagolható tényezőt mennyiben kell és lehet a tudományos kutatásokba illeszteni.

2. A kultúra torzít, vagy éppen élesít?

A kulturális sajátosságok torzíthatják a vizsgálatokat akkor, ha figyelmen kívül hagynak bizonyos sajátos tényezőket, és ezzel ellentétben segítheti a megértést, élesítheti a képet, ha a tudományos kutatás során az adott kultúra sajátosságait bele vesszük a vizsgálati spektrumba. Ez az állítás természetesen csak akkor releváns, ha feltételezzük, hogy a globalizáció nem törli el a kulturális határokat, azaz a szervezeteknek még napjainkban is alkalmazkodniuk kell a helyi adottságokhoz. A tudományos közélet megosztott véleményen van ebben a kérdésben. A *konvergencia elméletet* vallók szerint a világ *egyre egységesebb képet mutat*, így a kulturális sajátosságok vizsgálatára fecsérelt időt inkább arra kellene fordítani, hogy általános,

mindenhol alkalmazható menedzsment és marketing technikákat, „best practice”-eket dolgozunk ki. Ezzel szemben a *divergencia elmélet* hívei szerint a *kultúrának egyre nagyobb befolyása* lesz a szervezetre, így olyan vizsgálati módszereket kell kidolgozni, melyekkel elemezhetővé és kezelhetővé válnak a helyi sajátosságok.⁴⁰⁸ (Clarke et al 2002; Dudás, 2003).

A divergencia hívőinek két legismertebb képviselője Geert Hofstede és Fons Trompenaars. Az alábbiakban röviden bemutatom azokat a dimenziókat, melyek mentén a két szerző elkülönítette egymástól az egyes kultúrákat.

2.1. Hofstede és Trompenaars, avagy 'mutasd a kultúrát, megmondom ki vagy'

Hofstede (1991), négy tényezőre bontva vizsgálta a kultúrát. Ezek: szimbólumok, hősök, rituálék, értékek. Az általa felállított modell szerint *öt fő kultúradimenziót* lehet elkülöníteni, mely dimenziók által alkotott térben minden kultúra elhelyezhető, és vizsgálható.⁴⁰⁹ Ez a módszer segít abban, hogy megállapítsuk mely kultúrák esnek közel egymáshoz, továbbá támpontot ad ahhoz, hogy adott *kultúra miben különbözik leginkább* a már megszokott kulturális közegünktől, azaz a szervezetnek milyen jellemzőket kell adaptálnia, ha sikeres akar lenni az új területen. Ez az öt dimenzió

- *Hatalmi távolság*: Minél nagyobb a hatalmi távolság index, annál hierarchikusabb a kultúra, annál fontosabbak az előjogok, illetve az alá-fölé rendeltség, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek annál nagyobb méreteket ölthetnek.
- *Individualizmus – Kollektivizmus*: Az individualista társadalom „én” központú, az egyén saját sikerének eléréséhez elsősorban saját érdekeit és motivációit tartja szem előtt. Míg kollektivisták társadalomban családok, csoportok együtt törekszenek a minél nagyobb közös sikerre.
- *Férfiasság – Nőiesség*: A férfias társadalmakban fontos az előmenetel, a függetlenség, kitűnni mások közül a sikerességgel. Ezzel szemben a nőies társadalmak központi értékei a közös haszon, a részvétel és a kölcsönös boldogulás.

⁴⁰⁸ CLARKE, I., MICKEN, S.K., HART, H.S.: Symbols for sale...at least for now: Symbolic Consumption in Transition Economies, *Advances in Consumer Research*, Vol.29, 2002, 25–30.; DUDÁS, E.: Kultúrközi Kutatások és Nemzetközi Menedzsment, In: Hunyady, Gy., Székely, M.: *Gazdaságpszichológia*, Osiris Kiadó Budapest, 2003, 565–580.

⁴⁰⁹ HOFSTEDE, G.: *Cultures Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Beverly Hills: Sage Publications, 1980.

- *Bizonytalanságkerülés*: Magas bizonytalanság-kerüléssel jellemezhető társadalmakban az egyének az agresszív, konfliktusos helyzet előidézte miatt óvakodnak az ismeretlentől, ugyanis félnek az esetleges kudarctól. Ezzel szemben az alacsony bizonytalanság-kerülési indexű társadalmakban az egyének könnyedebbek, jellemző rájuk a „fair play” szellem, ami támogatja az innovativitást és az újdonságok kipróbálását.
- *Konfuciusi dinamizmus*: Ez a dimenzió az időbeliség tekintetében különíti el azokat a társadalmakat, melyek rövidtávra gondolkodnak, azonnali élvezetre vágynak, azoktól akik hosszú távon kívánják elérni céljaikat, ezért hajlandóak tartalékolni, és akár lemondani is.

Hofstede elméletének egyik legfőbb kritikusa, Trompenaars (1993) szintén a divergencia híve volt, azonban ő más dimenziók szerint különítette el a társadalmakat:⁴¹⁰

- *Univerzalizmus - Partikularizmus*: Előbbi a szabályozott, míg utóbbi a szabadabb emberi kapcsolatokra utal.
- *Semleges - Emocionális megközelítés*: Arra utal, hogy az adott kultúrában mennyire jellemző az intenzív érzelmi megnyilvánulás.
- *Individualizmus - Kollektivizmus*: Hofstede azonos nevű dimenziójához hasonlóan az egyéni érdek és a közösségi érdek viszonya alapján különíti el a társadalmakat.
- *Belső - Külső kontroll*: Belső kontroll esetén az egyén belülről motivált, míg külső kontroll esetén környezete nagyobb befolyással van rá.
- *Szerzett státusz*: az egyén maga alakítja társadalomban elfoglalt helyét – *Örökölt státusz*: az egyén adottságaként kezelendő.
- *Szekvenciális időorientáció*: a jelen nem áll szoros összefüggésben a jövővel és a múlttal – *Szinkronikus időorientáció*: a múlt eseményeinek egyenes következményeként tekintenek a jelenre és később a jövőre.

Mind Hofstede, mind Trompenaars modellje igen komoly visszhangra talált a tudományos közéletben, azonban Applbaum és Jordt hívja fel a figyelmet arra, hogy a két egymással vitatkozó szerző között alapvetően nincs túl sok különbség, és tulajdonképpen mindketten

⁴¹⁰ TROMPENAARS, F.: *Riding the Waves of Culture*, London, Economic Books, 1993.

ugyanazt a módszertani hibát követik el. Applbaum és szerzőtársa szerint a nemzeti sajátosságokra alapozó kultúrközi kutatások kényelmesen kezelhető eredményeket adnak, azonban ezek egy *túlegyszerűsített*, túlzott általánosításokon nyugvó modell már-már sztereotip kimenetelei.⁴¹¹ Ugyanígy problémásnak tartja azt a módszertani ellenpólust, amikor az adott kultúrát teljességében igyekeznek elemezni, és jelzéseit dekódolni, majd ebben a komplex kultúrában helyezik el a fogyasztót. Ennek a módszernek – Hofstédékével szemben – *aprólékos komplexitása* a hátránya, ugyanis a hatalmas információ-tömegből a szervezet nem lesz képes kibányászni a szükséges döntési faktorokat.

Applbaumék fordítanak egyet az eddigi általános felfogáson, és a nemzeti sajátosságok helyett, magát az *adott terméket helyezik a vizsgálat középpontjába*. Nem kíváncsiak az adott kultúra minden elemére és jellegzetességére, hanem empirikus úton – a fogyasztási technikák és rituálék megfigyeléséből – megvizsgálják, hogy az adott objektum milyen szerepet tölt be az egyes kultúrákban. Álláspontjuk *szerint más-más környezetben ugyanaz a termék más-más szerepet tölt be*, más-más jelentése van, mi több, még a kulturális kategóriák is másként jelennek meg, azaz kultúránként, és korszakonként eltérő módon tagozódik (fogyasztási kultúra tekintetében) a társadalom.

Ez utóbbi érvelést alátámasztandó, gondoljunk csak a Coca Colához, vagy a McDonald's-hoz kapcsolódó jelentés változására hazánkban az elmúlt 20 évben. A „Nyugat csodáiból” a tömegellátás és globalizáció emblémáivá degradálódtak. Még érzékletesebb a kép, ha adott időpontokban összevetjük a fenti márkák hazai, és egyesült államokbeli jelentését.

2.2 Rappaille megközelítése, avagy a kultúrantropológus válaszol

A fenti – inkább elméleti – megközelítések után végezetül egy gyakorlati alapú megközelítést mutatok be a kultúrközi illetve kulturális sajátosságokat elemző módszerek közül. Clotaire Rappaille kultúrantropológus és pszichológus módszertanát fogom elemezni. Rappaille szakmai tekintélyéről szinte mindent elmond az a tény, hogy a Fortune 100⁴¹² közül több mint a felének értékesítési tanácsadója. Könyvében a Culture Code-ban (2006) a kultúra

⁴¹¹ APPLBAUM, K. – JORDT, I.: Notes toward an application of McCracken's „Cultural Categories” for Cross-Cultural Consumer Research, Journal of Consumer Research, Vol.23, 1996, 204–218.

⁴¹² A Fortune 100 a Fortune magazin által rendszeresen közzétett 100 legnagyobb árbevétellel rendelkező amerikai vállalat.

fogyasztást befolyásoló szerepét elemzi, illetve az ehhez kapcsolódó kutatómódszertani technikákat mutatja be.⁴¹³

Rapaille kiinduló pontja – és egyben könyvének címe – a *kulturális kód*, ami olyan, bármely dolognak – egy autónak, egy ételnek, egy kapcsolatnak, még akár egy országnak is – tulajdonítható, *tudatalatti jelentés*, mely magán viseli annak a kultúrának a hatását, ahol felnőttünk. A kulturális kód teória a Nobel díjas tudós Konrad Lorenz elméletén alapszik, aki a viselkedés meghatározásában alapvető jelentőséget tulajdonított a tapasztalatok és a hozzájuk kapcsolódó emóciók összességének, amit *imprintnek*, vagy *bevésődésnek* nevezett. A bevésődéseink jellemezznek minket, és hatással vannak ránk.

Rapaille a bevésődés teóriát tovább fejlesztve arra a megállapításra jutott, hogy egy kultúrán belül a különböző bevésődésekhez tartozó különböző kódok együttesen alkotnak egy *viszonyítási rendszert*, amely automatikusan befolyásolja az adott társadalom tagjainak cselekedeteit, anélkül, hogy ők ennek tudatában lennének. Álláspontja szerint, ezek a különböző viszonyítási rendszerek irányítják a különböző kultúrákat más-más utakon.

Rapaille egy igen forradalmi kijelentést tesz a kutatómódszertan tekintetében. Úgy véli, az egyetlen hatékony módja annak, hogy megértsük, hogy az emberek mit miért csinálnak az, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy mit mondanak egy-egy interjú során. Ennek az az oka, hogy a legtöbb ember nem tudja, hogy pontosan mit miért csinál, de az erre vonatkozó kérdésekre szeretne logikus válaszokat adni. Ezért nem azt fogja mondani, ami tudatalatti szinten ténylegesen vezérli cselekedeteit, hanem azt, amit szerinte a kérdés feltevője hallani szeretne. Így tehát nem szándékosan ugyan, de valótlan fog mondani. A klasszikus mélyinterjú helyett Rapaille egyfajta *hipnotikus interjút* alkalmazott kutatásai során, mellyel igyekezett *felszínre hozni* az egyes termékekhez kapcsolódó kulturális kódokat. Amennyiben ugyanis megvan a termék kulturális kódja, úgy sokkal könnyebben magyarázható, illetve prognosztizálható az egyén viselkedése. A hipnotikus módszerre azért van szükség Rapaille szerint, mert a tudatalatti befolyásoló szerepét csak ezzel a módszerrel lehet feltérképezni. Rapaille felfogásában a Freud szerinti és a Jung szerinti tudatalatti mellett egy harmadik típusú tudatalatti az, amely magyarázattal szolgálhat a fogyasztói viselkedésre. Míg az első változatban egy individuális tudatalatti befolyásolja az egyén magatartását, addig a második

⁴¹³ RAPAILLE, C.: *The Culture Code*, Broadway Books, New York, USA, 2006.

megközelítés szerint egy kollektív tudatalatti hat minden emberre. A harmadik elképzelés szerint tudatalattink egyénileg irányít minden individuumot, ez az irányítás azonban függ attól, mely kultúrához tartozunk. Ez a harmadik a *kulturális tudatalatti*.

Rapaille elmélete kétségkívül igen merész, azonban a gyakorlatban igazolódni látszik.⁴¹⁴ Csak az érzékletesség kedvéért röviden bemutatom Rapaille első komoly sikerét, amivel a Jeep terepjáróinak új lendületet adott a '70-es – '80-as években. Több száz hipnotikus interjú alapján a kutató arra a következtetésre jutott, hogy a terepjárók kódja az Egyesült Államok átlagfogyasztója számára: a ló. A Jeep azonban akkori formájában nem felelt meg eléggé a lóhoz társított kulturális jelentéseknek. Rapaille azt javasolta, hogy első lépésként a szögletes lámpát változtassák meg kerekre, ami sokkal jobban hasonlít egy szemre (értsd: egy ló szemére). Ezt követően már emelkedésnek indultak az eladások. Miután pedig elkészítették azt a tévés reklámot, melyben a Jeep, mint egy cowboy hűséges lova szerepelt, szinte azonnal tarolt az új „négykerekű paripa”. Európában azonban nem működött az így kódolt Jeep. Rapaille itt is elvégezte vizsgálatait, melyek után megállapította, hogy az Öreg Kontinensen (legalábbis annak nyugati részén, amire a vállalat koncentrált) a Jeep kódja: a felszabadító. Ennek alapja a II. világháborúban Jeppel érkező amerikai katonákhoz kapcsolódó mély bevésődés. Ezek után már nem meglepő, hogy amikor az új marketing kampányban a Jeepet, mint felszabadítót jellemezték – azaz összhangba hozták kódjával – itt is egekbe szöktek az eladások.

Jelen tanulmányban nem kívánok lándzsát törni egyik módszertani technika – így Rapaille mellett sem –, sokkal inkább arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a kultúrának igenis helye van a fogyasztók vizsgálataiban, amit mi sem bizonyít jobban, mint a számos egyre kifinomultabb kutatási módszer megjelenése.

Összegző gondolatok

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy napjaink globalizáció által hajtott világában az egységesülő fogyasztói preferenciák valóban átlépnek-e a kulturális határokon, ezzel egyszersmind eltörölve őket? Rövidebben fogalmazva: Kell-e egyáltalán egy gyártónak, egy szervezetnek foglalkoznia a kultúrával, az adott terület kulturális sajátosságaival? Amennyiben kell, akkor milyen módszerrel tegye ezt? Ahogyan a bevezetőben is

⁴¹⁴ RAPAILLE, C.: *The Culture Code*, Broadway Books, New York, USA, 2006.

leszögeztem, tanulmányom elméleti, problémafelvető jellegéből adódóan a fenti kérdések pragmatikus megválaszolása nem is volt célom, sokkal inkább törekedtem arra, hogy több elmélet és módszertan bemutatásával felvázoljak bizonyos lehetséges irányokat, ezzel felhívva a figyelmet arra, hogy a kulturális sajátosságoknak igenis helye van a fogyasztói kutatásokban.

Tanulmányom kiindulópontja McCracken kultúra terjedési modellje volt. Ezt követően Hofstede, Trompenaars, Applebaum és Jord, valamint Rapaille módszertanát ütköztetve mutattam be a kulturális tényezőkön alapuló kutatómódszertani irányzatokat.

Tanulmányom konklúzióját röviden úgy fogalmaznám meg: a kultúrát, mint fogyasztást befolyásoló tényezőt kellő súllyal kell figyelembe venni. Amennyiben a szervezet számításba veszi a kulturális sajátosságokat, és ezekhez igazítja marketing eszközeit, és magát a termékét is, akkor egyfelől hatékonyabb lesz, másfelől nem tiporja el a helyi kultúrát.

Summary

In my research, I try to find the answer to a question, which seems simple at the first sight: Does the culture affects the consumption? The question might be simple, but the common answers are confusing. From one point of view culture affects more or less every aspects of one's behavior, including his or her consumption as well. However form another point of view nowadays consumer culture obliterates cultural borders. In this paper I present McCrackens theoretic cultural model and confront it with empirical findings of Trompenaars, Hofstede and Rapaille. My purpose with this paper is to articulate the importance of interdisciplinarity in nowadays management.

Szalay István

Identitásnyomok a számfogalom kialakulásában

A számok, a számlálás és a számolás annyira átszövik mindennapjainkat, nem is nagyon gondolunk már arra, hogy a szám nem a természet adottsága, hanem az emberi elmének az emberi tevékenység során létrejött alkotása. A számok eredete annyira régi, hogy például, az 1, 2 és 3 szimbólumokkal jelölt számokat természetes számoknak nevezzük. Ugyanakkor tudjuk, hogy az ősidőkben nem így jelölték, továbbá akkor és manapság is, különféle nyelveken nevezik meg őket. Ez világosan utal arra, hogy a számokat vélhetően különböző időszakokban, a Földgolyó több helyén egymástól független civilizációk találták ki azonos tartalommal, de eltérő formájú megjelenítéssel. Egyes civilizációk identitása, amelyet a nyelv őriz, él az elnevezésekben, de eltűnt a forma globalizálódásával. Négy évezreddel ezelőtt még az egyiptomi és a mezopotámiai számjelek formavilága is tükrözte a létrehozó civilizációk identitását. A globalizálódás, vélhetően, az ókori egyiptomi, mezopotámiai és indiai (amely kapcsolatba került Kínával is) civilizációknak a hellénizmussal kiteljesedő talaján kezdődött. A római birodalom plántálta át a középkorba, amelynek során az arab és közvetítésével a hellén kultúra Európába érkezett. E folyamat során a különféle, már fejlettnek tekinthető számrendszerek legjobb tulajdonságai ötvöződtek. Ez azt jelenti, hogy a tartalom gazdagodásával együtt alakuló formában, ma már szinte láthatatlanul, de benne vannak a kapcsolódó civilizációk identitásnyomai. A téma tárgyalása során ezek közül mutatunk rá néhányra. Kitérünk, a számosság aktuális végtelenként történő megjelenésére és a robbantott számok elméletére is.

A számok nyelvi tartalma és formai megjelenítése

A legrégebbi idők vonatkozásában a beszélt nyelvet igen nehéz rekonstruálni. Gondoljunk például a Caesar szóra, amelyet latinul „Cézár”-nak ejtünk, de angolul „Szízör”-nek hangzik és ebből lett a német „Kaiser” és a magyar „császár” szavunk is. Ezek a példák arra utalnak, hogy a nyelv – a használó identitását tükrözve – maga után vonta az alaki változást is. A számokkal más a helyzet:

Tőszámnevek (számolás)

Egy (nyelvi identitás)

1 (globális jel)

Kettő	2
Három	3

Sorszámnevek (számozás)

Első	1.
Második	2.
Harmadik	3.

Felező számnevek

Másfél	1,5
Harmadfél	2,5

A bal oldali oszlopot csak magyarul értjük, a jobb oldalit minden művelt ember megérti függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszél. Sőt, a jobb oldal, akár magyar–angol szótárként is használható:

Tőszámnevek (számlálás)

One	1
Two	2
Three	3

Sorszámnevek (számozás)

First	1.
Second	2.
Third	3.

Felező számnevek

One and a half	1,5
Two and a half	2,5

A gyakorlatban a sor- és tőszámnevek keverednek, de a nyelvben őrzik a nemzeti identitást. Azonban, a számjelek globalizációja hosszabb távon ezt is legyűri. Például, azt a keltezést, hogy

Két(kettő)ezernyolc(adik év) tizenegyedik hónap tizenkettedike (nap)

ma már senki sem használja, „régiesnek” az „Anno domini” kezdetű latin(!) dátum maradványának érzi, míg a

2008.11.12 vagy a 2008-11-12

keltezés nemzetközi szinten érthető. És ennek, még koránt sincs vége...

Természetesen, hosszú út vezetett idáig. Most próbáljunk visszamenni az ide vezető út néhány állomásán és megnézni, hogy milyen nemzeti identitások nyomták rá a bélyegüket a fenti keltezésben szereplő számjegyekre. Ma már tudjuk, hogy a két legnevezetesebb számjel, a

0

és az

1

számjelek. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1679-ben, Leibniz (1646–1716) német filozófus és matematikus Explication de l'Arithmétique Binaire című könyvében napvilágot látott a kettes számrendszer, amelyben e két számjeggyel bármilyen, az általunk használt tízes számrendszerben adott számot fel lehet írni: Például, ha a

$$667 = 6 \cdot 10^2 + 6 \cdot 10 + 7$$

szám felírásakor a 10 hatványai helyett a 2

$$2^9 = 512 \dots 2^8 = 256 \dots 2^7 = 128 \dots 2^6 = 64 \dots 2^5 = 32 \dots 2^4 = 16 \dots 2^3 = 8 \dots 2^2 = 4$$

hatványait használjuk, akkor a

$$667 = 1 \cdot 512 + 0 \cdot 256 + 1 \cdot 128 + 0 \cdot 64 + 0 \cdot 32 + 1 \cdot 16 + 1 \cdot 8 + 0 \cdot 4 + 1 \cdot 2 + 1 =$$

$$= 1 \cdot 2^9 + 0 \cdot 2^8 + 1 \cdot 2^7 + 0 \cdot 2^6 + 0 \cdot 2^5 + 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2 + 1 = 1010011011_2$$

kettes számrendszerbeli alakhoz jutunk. (A 1010011011_2 felírásban a 2-es alsó index jelzi, hogy kettes és nem tízes számrendszerben írtuk fel a számot.) Tekintve egy egyszerű áramkört, amelyben egy áramforrás, egy égő és egy kapcsoló van, a kapcsoló bekapcsolásával (az áram folyik és égő világít) illetve kikapcsolásával (az áram nem folyik és az égő nem világít) az 1 és a 0 elektronikusan és vizuálisan megjeleníthető kapcsolótábla

Bekapcs. Kikapcs. Bekapcs. Kikapcs. Kikapcs. Bekapcs. Bekapcs. Kikapcs. Bekapcs.
állásánál az égő

Világít – Világít – – Világít Világít – Világít Világít

esetében éppen a 667 szám jelenik meg. Ez az a gondolat, amely létrehozta a XX. században a számítógépet.

Visszatérve a 0 és az 1 számok eredetéhez, azt mondhatjuk, hogy az 1 szám kinyomozhatatlanul régen keletkezett, nem véletlenül mondják sokan, hogy „az 1 az első természetes szám”. (A halmazelmélet térhódítása következtében ma már egyre kevesebben mondják ezt.) Mindenképpen mondhatjuk, hogy az 1 a legöregebb egész szám jele. Az *egy* a magyarban vitatott eredetű szó. Feltételezhetően 1. származékszó: a közelre mutató *e~* névmástövből (ez) alakult az 1 (> -ly > -gy) ablatívusraggal vagy esetleg *egy* -gy denominális névszóképzővel. Számnévi jelentése a vele már régen jelentéstani vonatkozásban és gyakori szintaktikai kapcsolatban állott *más*-hoz (eredeti jelentése '*az ott*') viszonyítva fejlődhetett ki: '*ez itt*' → kettő közül az első, '*az egyik*' → *egy* formában. 2. szóhasadás eredménye is lehet (egyesek szerint); a finnugor eredetű *elő* névszó **el* tövének 1 > 1' > gy hangváltozással és 'elül lévő' → első → '*egy*' jelentésfejlődéssel elkülönített változata. (Ez a magyarázat hangtani okból jóval kevésbé valószínű.)⁴¹⁵ A kettes számrendszert létrehozó Leibniz abban, hogy az összes számot az 1 és 0 segítségével fel lehet írni, párhuzamot látott a Biblia teremtés történetével, ami szerint Isten (1) a világot semmiből (0) teremtette.⁴¹⁶ Ugyanakkor történetileg a 0 a legfiatalabb nem – negatív egész szám jele! Tudunk például, válaszolni arra, hogy mi volt az a neve, amely már bizonyos értelemben a magyar nyelvi identitást tükrözi. Egy 1846-ban használt kolozsvári matematika tankönyvben a következő szerepelt:

„A cifra olyan számbetű, melly magában számot nem tesz, de ha szám elé tétetik jobb felől, az a szám annyi tízet fog tenni, amennyi egyet foglal magában...”

Mai magyarsággal:

Ha egy szám mögé nullát írunk, a szám tízszeresét kapjuk.

Ezek szerint, akkor a „cifra” a mai „nulla” szó jelentetését hordozta. Ma már nem jelent nullát a „cifra” szó”. Ma a latin eredetű „nullát” használjuk. Akkor viszont, a nyelvújítás szellemében a latinnal szemben, magyarként kezelték. Pedig a cifra szó szanszkrit eredetű, amely arab közvetítéssel a latinba került, majd hozzánk, így a mi nyelvünkben jövevényszó. Végző forrása, amellyel zéró szavunk is etimológiai kapcsolatban van, az arab *sifr* 'üres' nulla számjegy; az a szanszkrit *sunya* 'üres, nulla' tükörfordítása. Az arab szó a 13. század táján jutott be a latin matematikai műnyelvbe, illetve az európai nyelvekbe. A magyarba is latinból átvett (eredeti) jelentése 'zérus', 'számjegy' (1577) majd 'rejtjel' (1644). A többi jelentései a magyarban alakultak (a különféle mesterségekben ugyanis a zérus jele, a köröcske gyakran szerepelt díszítő elemként. A cifra 'zérus' mellett így létrejött a *cifráz*, *cifrál* 'köröcskével

⁴¹⁵ A magyar nyelv történet–etimológiai szótára (Főszerkesztő: BENKŐ Loránd) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. I. 716.

⁴¹⁶ SAIN Márton, *Nincs királyi út!* Budapest, Gondolat Kiadó, 1986. 300.

díszít' jelentése).⁴¹⁷ Itt megszakítjuk a 0 történetét, amelyre a számjelek vonatkozásában még visszatérünk, de előbb vegyük szemügyre a latin nyelvet, amely a római birodalmi identitás kései megnyilvánulásaként nemcsak a matematika, hanem általában is a középkori Európa közös nyelve volt. Természetesen a világi és egyházi vezetők illetve a szolgálatukban álló „értelmiség” és nem egyes nemzetek többségét kitevő lakosság számára. Éppen emiatt lett a nemzeti identitások kitörésének egyik következménye a Biblia nemzeti nyelvekre történő lefordítása. Például, egy középkori egyetem matematikai stúdiumán a következőt láthatták a diákok:

Cubus p 6 rebus aequalis 20

Próbáljuk megfejteni, mit is jelent ez? A 6 és a 20 világosan mutatja, hogy ekkor már megjelentek Európában az „arab számok”, de a fenti kifejezés olvasata még ekkor is

Cubus plus sex rebus aequalis viginti

volt. Nos, a „p” = „plus” = „plusz” = „+” az olvasatból nyilvánvaló. Az „aequalis” = „egyenlő” eléggé kézenfekvő. A helyzet kulcsa a „rebus” = „rejtély” szóban van, aminek jelentése a mai matematikai szóhasználatban az „x” = „ismeretlen”. Innen némi fantáziával eljuthatunk oda, hogy a „cubus” = „kocka” = „ x^3 ”. Így a megfejtés:

$$x^3 + 6x = 20$$

Csak röptében nézzük meg, hogy milyen „nemzetközi együttműködés” történt addig, míg ezt a harmadfokú egyenletet a mai formájában leírhatták:.

- Az „arab számok” és az „x” bevezetése az araboktól származik, erre később visszatérünk.
- 1498-ban a „+” jel bevezetése Widman (1462-1498) német matematikus által
- 1557-ben az „=” jel bevezetése Recorde (1510- 1558) walesi matematikus által
- 1637-ben a $()^3$ jel bevezetése Descartes (1596- 1650) francia filozófus, matematikus és fizikus által.

A fenti harmadfokú egyenlet

Rx ucu Rx 108 p 10 | m Rx ucu Rx 108 m 10

megoldását is megadták. (Az itt szereplő „x” nem az ismeretlen, hanem rövidítés. Például, „Rx ucu” = „radix universalis cubica” = „általános köbgyök”, amelynek érvénye a | jelig tart.) A megoldás mai leírása:

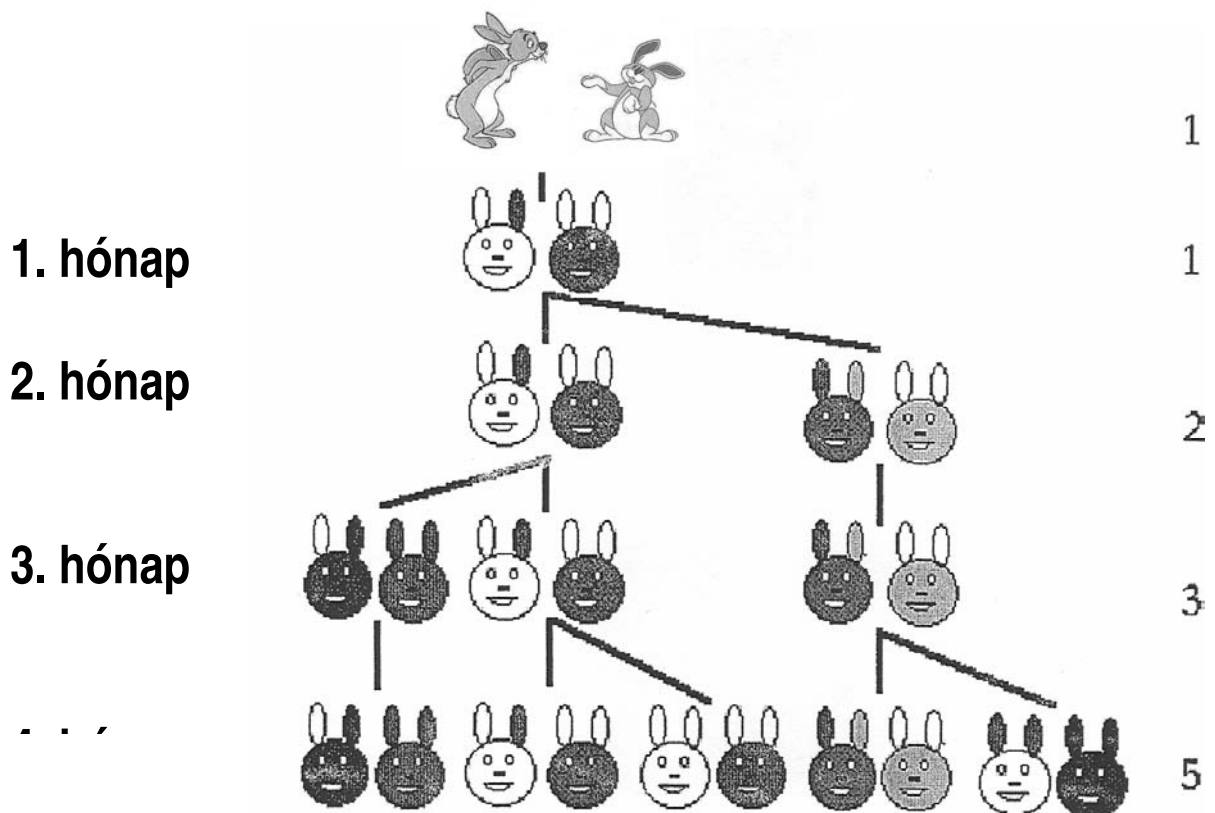
$$\sqrt[3]{\sqrt{108} + 10} - \sqrt[3]{\sqrt{108} - 10} ,$$

⁴¹⁷ A magyar nyelv történet–etimológiai szótára (Főszerkesztő: BENKŐ Loránd) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. I. 428.

amihez kellett

- 1484-ben a $\sqrt{\quad}$ jel bevezetése Chuquet (1445?–1500?) francia matematikus által
- 1498-ban a „-” jel bevezetése (Widman)
- 1637-ben a $\sqrt[3]{\quad}$ jel bevezetése (Descartes)

Az „arab” számok európai elterjedését Fibonacci, más néven Leonardo Pisano (1170?–1240 után), 1202-ben megjelent Liber abaci című könyvétől számítjuk. Ebben a könyvben jelent meg a (többek között a „da Vinci kód” kapcsán) közismertté vált Fibonacci-sorozat. Könyvében egy olyan nyúlcsaládról van szó, amelyben minden egyes nyúlpár a második hónaptól kezdve, havonta, egy újabb nyúlpárnak ad életet. Az a kérdés, hogy ha az év elején egyetlen nyúlpárunk van, hány nyúlpárunk lesz az év végén? Ha az év elejét a 0-dik hónappal kezdjük, akkor ebben a hónapban és az ezt követő 1. hónapban még csak ez az egyetlen nyúlpárunk lesz. A 2. hónapban az eredeti nyúlpár mellett, szaporulatként egy újabb nyúlpár jelenik meg. A 3. hónapban az eredeti nyúlpár mellett egy még ifjabb szaporulat jelenik meg és ott van a 2. hónapban már meglévő szaporulat is:

Megfigyelés:

Ha a_n az n -edik hónapban meglévő nyúlpárok száma, akkor $a_0 = 1$ és $a_1 = 1$. Az n -edik hónap után következő $(n + 1)$ -edik hónapban az n -edik hónapban meglévő nyúlpárok közül csak a legalább két hónaposak gyarapodnak, azaz, azok, akik már $(n - 1)$ -edik hónapban is megvoltak. Képletben:

$$a_{n+1} = a_n + a_{n-1}, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Ezzel a „szaporodási képlet”-tel számolva, év végén

$$a_2 = a_1 + a_0 = 1 + 1 = 2$$

$$a_3 = a_2 + a_1 = 2 + 1 = 3$$

$$a_4 = a_3 + a_2 = 3 + 2 = 5$$

$$a_5 = a_4 + a_3 = 5 + 3 = 8$$

$$a_6 = a_5 + a_4 = 8 + 5 = 13$$

$$a_7 = a_6 + a_5 = 13 + 8 = 21$$

$$a_8 = a_7 + a_6 = 21 + 13 = 34$$

$$a_9 = a_8 + a_7 = 34 + 21 = 55$$

$$a_{10} = a_9 + a_8 = 55 + 34 = 89$$

$$a_{11} = a_{10} + a_9 = 89 + 55 = 144$$

lesz a nyúlpárok száma.

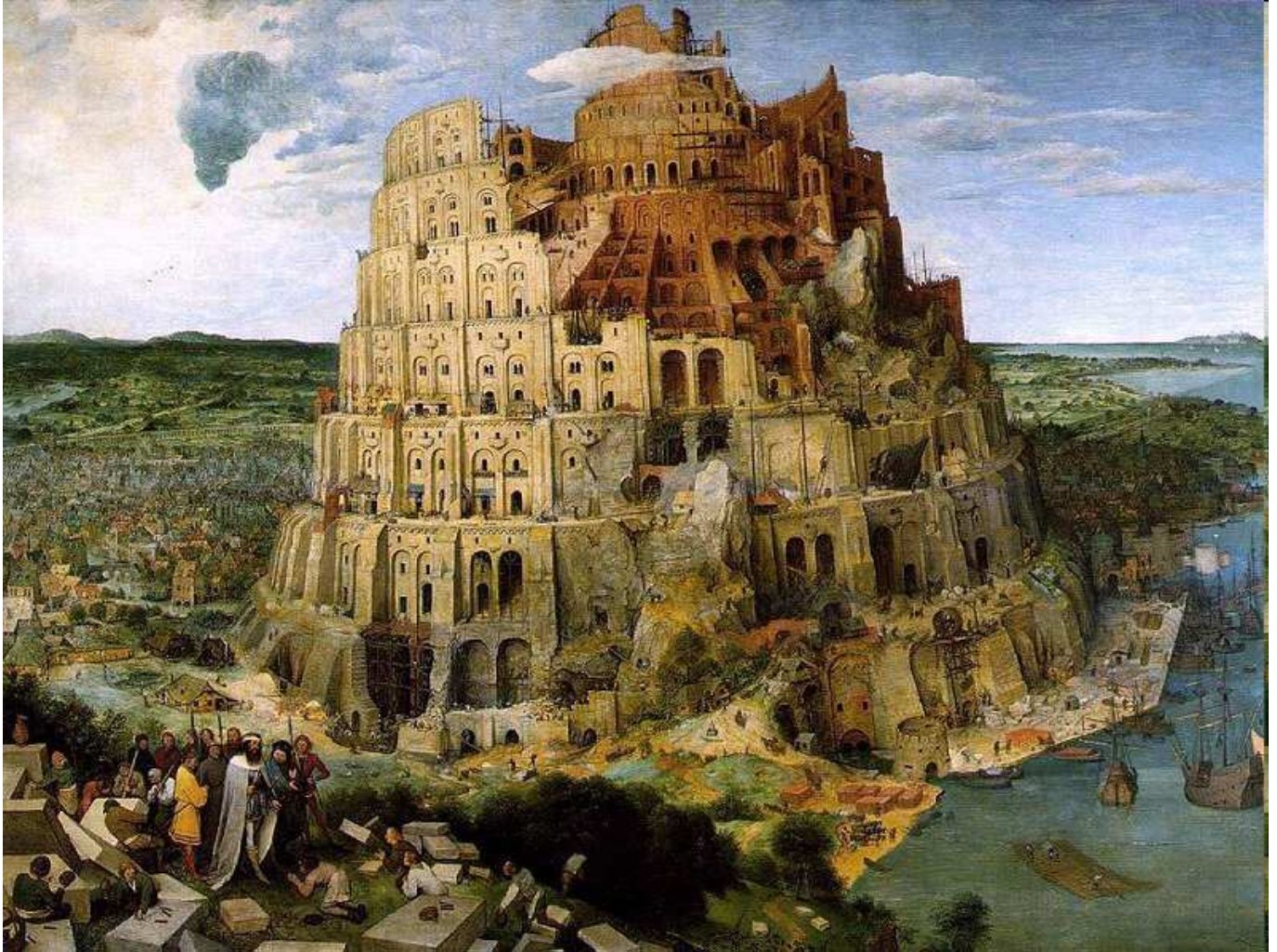
A matematikusi „lelkület” természetesen felteszi a kérdést, hogy mi van, ha, a nyúlcsalád tagjait halhatatlannak tekintve, az n -edik hónap végén vagyunk kíváncsiak a nyúlpárok számára. Erre ad választ a hihetetlennek tűnő

$$a_n = \frac{\left(\frac{\sqrt{5}+1}{2}\right)^{n+1} - \left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}\right)^{n+1}}{\sqrt{5}}; n = 0, 1, 2, 3, \dots$$

„explicit szaporodási képlet”. Egy kézi számológéppel ellenőrizhetjük, hogy

$$a_{11} = \frac{\left(\frac{\sqrt{5}+1}{2}\right)^{12} - \left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}\right)^{12}}{\sqrt{5}} = 144,$$

de, ezt még akárki minősítheti szerencsés véletlennek, hiszen az „explicit szaporodási képlet” végtelenül sok állítást jelent. Hogyan lehet ezt bizonyítani? Olyan ez, mintha azt kérdeznénk, hogy éig érhet-e Bábel tornya?

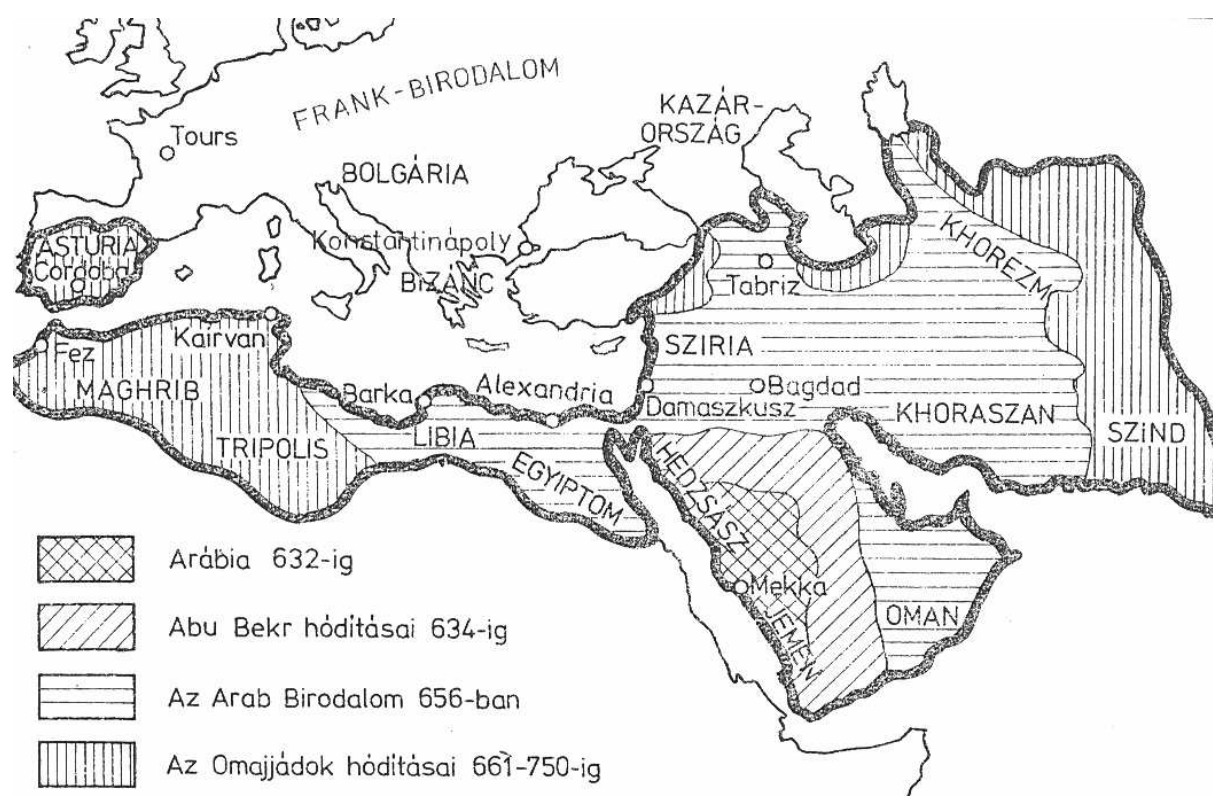
Bruegel (1525?–1569) flamand festő 1563-ban készült festménye (Wien, Kunsthistorisches Museum) alapján a válasz nyilvánvalóan tagadó. A matematika mégis képes felépíteni az éig érő tornyot, a következő meggondolás alapján:

- megmutatjuk, hogy megépíthetők a torony kezdeti emeletei
- feltéve, hogy eljutottunk az építkezésben valameddig, megmutatjuk, hogy a torony onnan tovább építhető.

Miért fogadható el ez az érvelés? Azért, mert senki sem tud olyan emeletet mondani, amely a fentiek teljesülése esetén ne lenne megépíthető. Ha ugyanis valaki kijelöl egy tetszőleges emeletet, és megkérdezi, hogy az miért építhető fel, arra azt válaszoljuk, hogy amiatt, mert az alatta lévő emeleket megépítettük és onnan tovább építkezünk. De hogyan épültek az alatta lévő emeletek? Hát, az ő alattuk lévő emeletek építhetősége következtében. Így, lefelé

haladva, eljutunk a kezdeti emeletekig, amelyekről már megmutattuk, hogy felépíthetők. (Ezt a bizonyítási eljárást a matematika „teljes indukciónak” nevezi. Elsőként Maurolico (1494-1575) itáliai bencés szerzetes, matematikus és csillagász 1575-ben megjelent *Arithmeticonum libri duo* című könyvében írja le, ahol bebizonyítja, hogy az első n páratlan természetes szám összege éppen n^2 .)

Mint látjuk, a reneszánsz idején a latin nyelv még európai identitásként szerepel, de a számításokban a római számok helyét már átvették az arab identitást kifejező „arab számok”. Hogyan történt ez? Vessünk egy pillantást az arab birodalom kialakulására, amely az iszlám vallásalapító Mohamed próféta (570?–632) Mekkából Medinába, 622-ben történt menekülésével (hidzsra) kezdődött.

Az arab kalifák (különösen Al-Mamun (813–833), aki Bagdadban könyvtárral és csillagvizsgálóval ellátott „Bölcsesség háza” épített a tudósok számára) nagy művészet- és tudománypártolók voltak. 820-ban megjelent Al-Hvarizmi (780?–850?) *Kitáb al-dzsabr val mukábalá* című korszakalkotó könyve. (Al-Hvarizmi nevét az „algoritmus” szavunk örzi, az „al-dzsabr” pedig az „algebra” szavunk őse.) Al-Hvarizmi könyvében nemcsak az „arab számok”, hanem a „betűszámítás”, mai közkeletű nyelven az algebra játszott a fő szerepet.

Ma, az algebra nyelvén fogalmazzuk meg, az összeadás és a szorzás legfontosabb tulajdonságait:

	Összeadás	Szorzás	
1.	$x + y = y + x$	$x \cdot y = y \cdot x$	kommutativitás
2.	$(x + y) + z =$ $= x + (y + z)$	$(x \cdot y) \cdot z = x \cdot (y \cdot z)$	asszociativitás
3.	$x \cdot (y + z) = x \cdot y + x \cdot z$		disztributivitás
4.	$x + 0 = x$	$x \cdot 1 = x$	egységelem létezése
5.	$x + (-x) = 0$	$x \cdot \frac{1}{x} = 1; x \neq 0$	inverzelem létezése

Mielőtt túlságosan unalmasnak találnánk ezt a táblázatot, tekintsük meg a következő levezetést!

Meglepetés
$a + b = c \quad \quad \quad \cdot 4$ $4a + 4b = 4c$
$5c = 5a + 5b$ összeadva a fenti két sort:
$4a + 4b + 5c = 5a + 5b + 4c \quad \quad \quad \cdot -9c$
$4a + 4b - 4c = 5a + 5b - 5c$
$4(a + b - c) = 5(a + b - c)$

$4 = 5 ?$

Valahol hibának kell lennie! (A hiba megkeresése legyen az Olvasó feladata.)

Az arab matematika az arab hódítások szárnyán érkezett Európába, különösen Hispániába és Szicíliába. Al-Hvarizmi egy másik műve latin fordításban, *Algorithmi de numero indorum* címmel maradt ránk. Ez világosan mutatja, hogy a latinra fordító tudta, hogy az „arab” számok egy régebbi identitást, az indiait hordozzák. Ennek feltárásához, már az ókorba kell visszamennünk, de először nem Indiába, hanem Nagy Sándor (i.e. 336 – i.e. 323) hellén világbirodalmába, amely Egyiptomtól Indiáig terjedt. Valószínűleg ez volt az olvasztótégely, amelyben a mai 1 2 3 4 5 6 7 8 9 számjelek indiai ősei találkoztak a

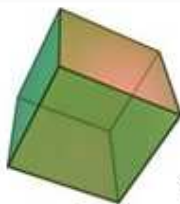
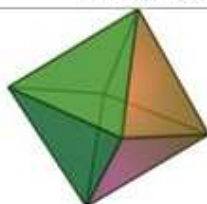

0

számjellel, amelyről tudjuk, hogy a görög *ο* (omikron) betűből alakult ki, ami az

ουδεν = semmi

szó kezdő betűje. (A globalizáció erejét mutatja, hogy amikor a görög nyelvi identitást a latin váltotta fel, akkor a *nulla* = semmi ellenére sem változott a számjel „0”-ról „n”-re.)

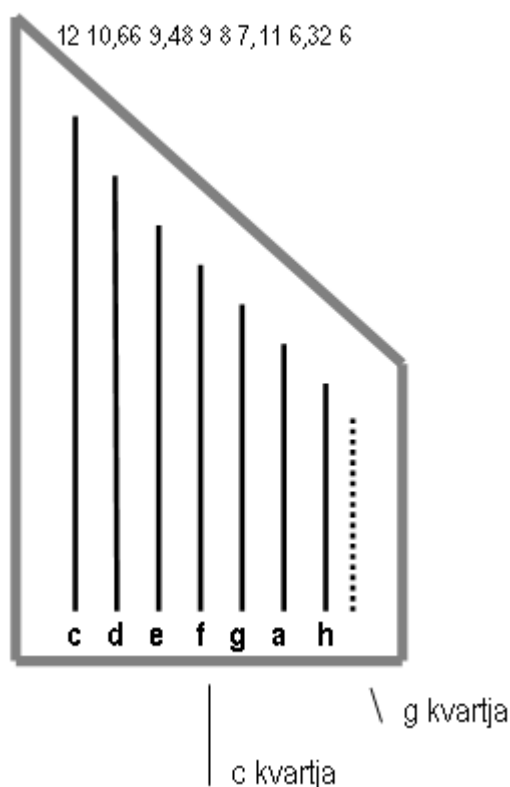
Arra, hogy hogyan kerülhetett a ragyogó eredményeket elérő görög matematikába a 0 még visszatérünk, de előbb szenteljünk figyelmet a gondolatokban rendkívül gazdag görögöknek! Kiemelendő, hogy Nagy Sándor után Egyiptom felett uralkodó utódai is igen nagy figyelmet szenteltek a tudományoknak. (Alexandriában, II. Ptolemaiosz (i.e. 285 – i.e. 246) alatt jött létre a hétszázezer tekercsből álló Bibliotheka, az i.e. 308-ban megnyílt „Muszeion”-ban.) A számfogalom vonatkozásában egyedülálló teljesítményt nyújtottak a püthagoreusok (i.e. 6. század), akik a számokat összekapcsolták a filozófiával, a természeti és társadalmi törvényszerűségekkel. A számokra alapozott zeneelméletük még napjainkban is alig túlhaladott. Két illusztráció munkásságukból:

Tetraéder	Hexaéder (kocka)	Oktaéder
		
tűz	föld	levegő
L=4; É=6; C=4;	L=6; É=12; C=8;	L=8; É=12; C=6;
Dodekaéder	Ikozaéder	
		
kozmosz	víz	
L=12; É=30; C=20;	L=20; É=30; C=12;	$L + C = \acute{E} + 2$

A szabályos testeket kapcsolatba hozták a világ görög filozófia szerinti alkotó elemeivel (tűz, föld, levegő, víz alkotják a Kozmoszt). Az oktaéder, dodekaéder, ikozaéder ma is hordozzák a görög nyelvi identitást. Figyeljünk fel a hexaédernél és az oktaédernél látható

12 8 6 számokra!

A héthúrú lant

Figyeljünk fel, a „c”, „g” és „felső c” („g” kvartja) hangok

12 8 6

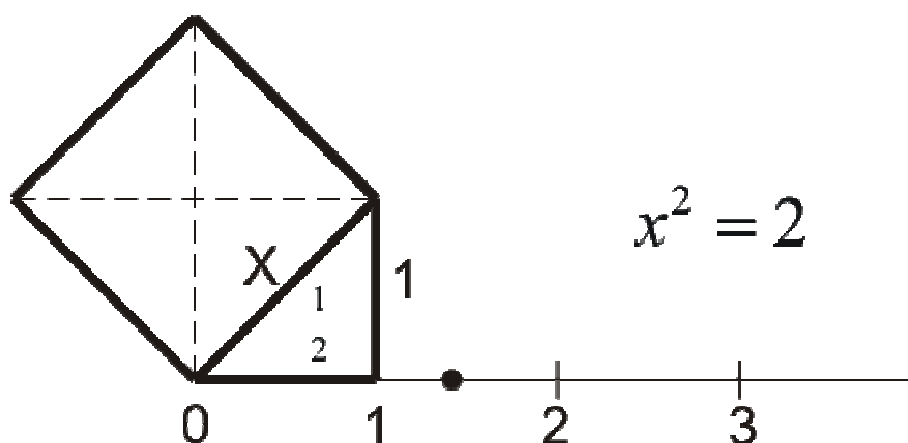
húrhosszaira!

A közöttük található

$$8 = \frac{1}{\frac{\frac{1}{12} + \frac{1}{6}}{2}}$$

összefüggésből alakult ki a ma is használatos harmonikus közép (két szám reciproka számtani közepének reciproka) fogalma. Az ilyen megfigyelésekből azt szűrték le, hogy az egész világ harmóniája az egész számokon és az egész számok arányán alapszik, emiatt ezekkel minden leírható. Az egész számok arányaiból keletkeztek a racionális számok. (Ekkoriban a görögök „szám”-on, mai szóhasználattal élve, a csak a pozitív racionális számot értették.)

A püthagoreusokra óriási csalódás várt! Tekintsük a következő ábrát!

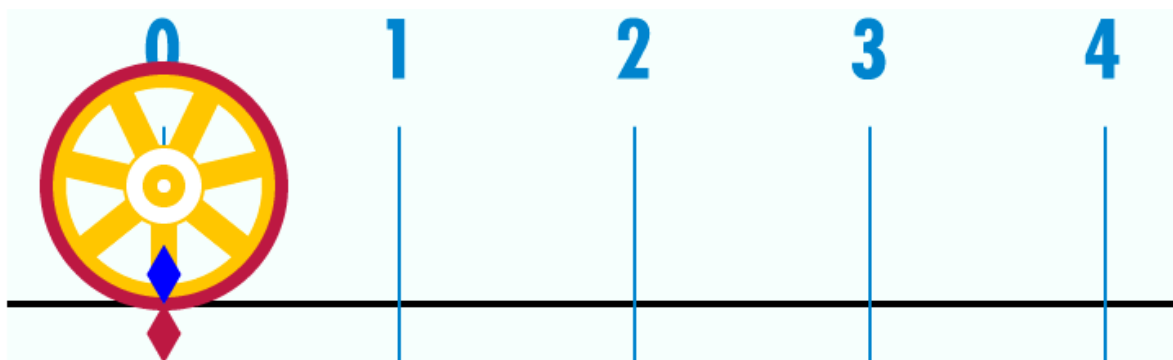

Jól látható, hogy az x oldalú négyzet területe 2 (terület egység). A püthagoreusok szerint kell, hogy legyenek olyan p és q természetes számok, hogy

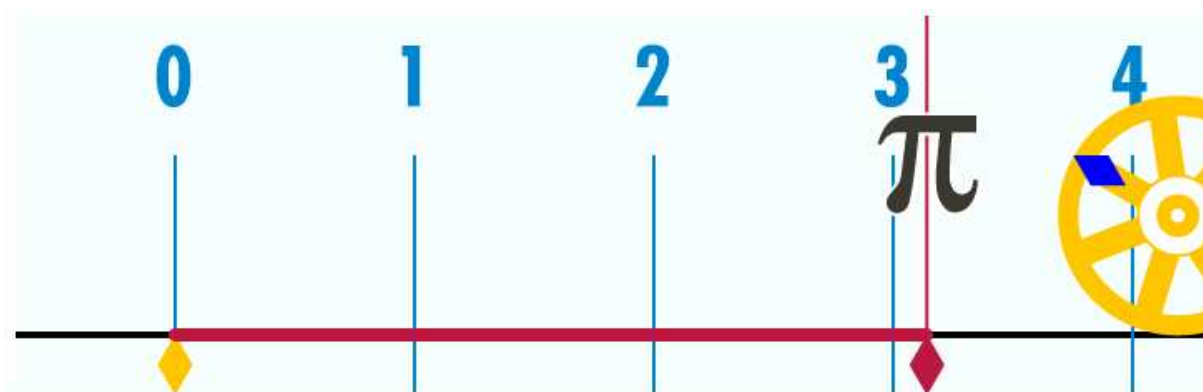
$$x = \frac{p}{q}$$

teljesüljön. De, ilyeneket nem találtak, sőt kiderült, hogy nincsenek. (Ma középiskolában tanítjuk ennek igazolását.) Innen indul az „irracionalis szám” (olyan szám, amely nem írható fel két egész szám hányadosaként) fogalmának bevezetése. (Az ábra \bullet pontja a $\sqrt{2}$ helye a számegyenesen.) A két egész szám hányadosaként felírható számok (tört számok) a racionális számok. A számegyenesen még nagyon sok hely van...

Ezek után tekintsünk néhány nevezetes számot! A legnevezetesebb a π , amely azt fejezi ki, hogy bármely kör kerületének és átmérőjének hányadosa állandó. Könnyű elhelyezni a számegyenesen:

elgurítva az egységnyi átmérőjű kereket, kijelölhetjük a π helyét:

Vajon racionális szám-e a π ? Az Ószövetség szerint igen, sőt egész szám és értéke 3.

(Királyok könyve, 7.23, Krónikák 4.2.)⁴¹⁸

Másik nagyon fontos nevezetes szám az Euler (1707–1783) svájci matematikus nevét hordozó e szám, amelyet a racionális számok az alábbi módon fognak közre:

$$\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n < e < \left(1 + \frac{1}{n}\right)^{n+1}, n = 1, 2, 3, \dots$$

Vajon racionális szám-e az e ? Sem a π sem az e nem az! Sőt, mindkettő transzcendens (olyan irracionális szám, amely nem lehet semmilyen egész együtthatós algebrai egyenlet gyöke). A $\sqrt{2}$ irracionális, de nem transzcendens, hiszen (egyik) gyöke az $x^2 - 2 = 0$ algebrai egyenletnek. Természetesen, a $\sqrt{2}$ is megközelíthető racionális számok sorozatával, ezt mutatja a következő algoritmus: Legyen a_0 olyan racionális szám, amelyre $0 < a_0 < \sqrt{2}$, például, $a_0 = 1,4$. Ekkor az

$$a_{n+1} = \frac{a_n + \frac{2}{a_n}}{2}; n = 0, 1, 2, 3, \dots$$

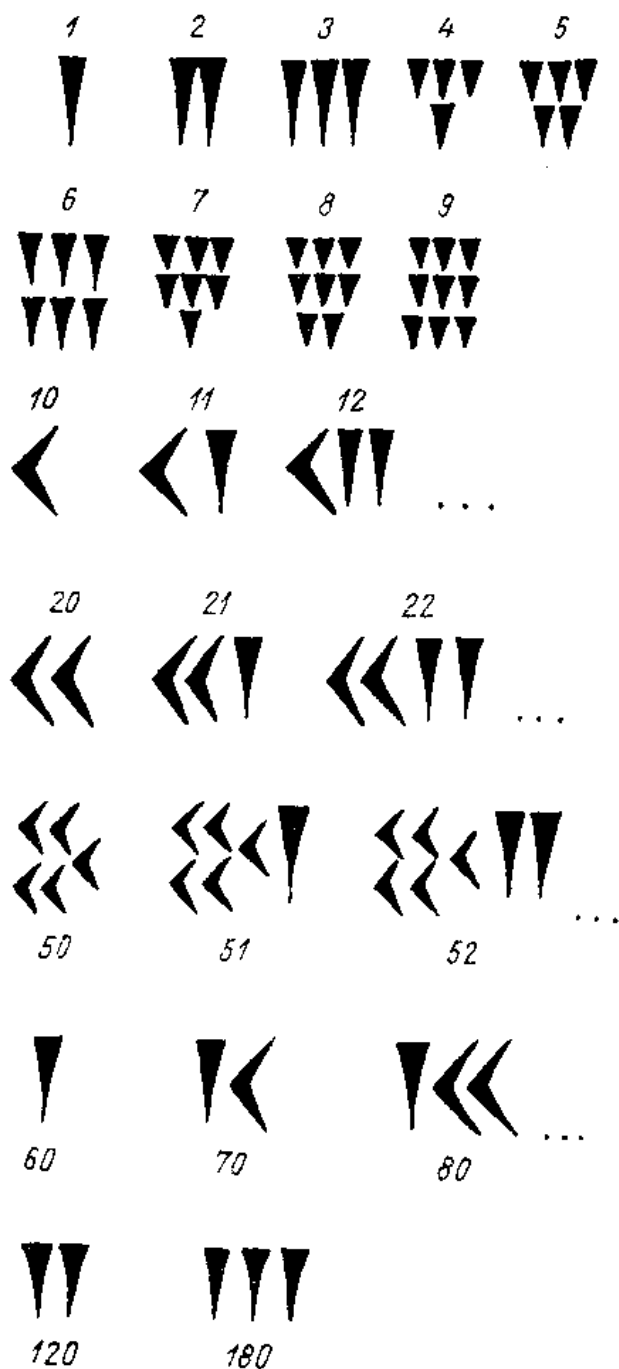
⁴¹⁸ SZALAY István, Példák az általános műveltség matematikai összetevőire, In: *Kultúra – Művészet – Társadalom* (szerk. T. KISS Tamás), Szeged, Kiadta a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézete, Szeged, 2007. 344–350.

képlettel számolt racionális számok sorozata (felülről) egyre jobban közelít a $\sqrt{2}$ értékéhez.

Még mindig adósok vagyunk azzal, hogy hogyan tettek szert a görögök a

0

számra és miért az ő számjelük maradt fenn napjainkig? Hozzájuk a 0 (természetesen nem ebben a formában) az ókori Mezopotámiából került, ahol a számokat ékírással jelölték.

Kétféle jelet (ugyanannak az íróvesszőnek a két végét), ∇ „egyszerű” és \langle „kapcsos” éket használtak, igen ötletesen. Az $\nabla; \nabla\nabla; \nabla\nabla\nabla$ még csupán a számlálásra utal (sorszámnevek) míg a

$$\begin{array}{c} \nabla\nabla\nabla \\ \nabla \end{array}$$

már a $4 = 3 + 1$ az összeadást, a

$$\begin{array}{c} \nabla\nabla\nabla \\ \nabla\nabla\nabla \end{array}$$

a $6 = 3 + 3 = 3 \cdot 2$ az összeadást illetve a szorzást fejezi ki. A \langle „kapcsos” ék az akkádoktól származó 10-es számrendszerre utal, amellyel az itt vázolt additív – multiplikatív módon az

$$\begin{array}{c} \langle\langle\langle \nabla\nabla\nabla \\ 59 = \langle\langle \nabla\nabla\nabla \\ \nabla\nabla\nabla \end{array}$$

számgig jutottak, majd egy nagyon váratlan fordulat következik:

$$60 = \nabla,$$

ami viszont a sumérok hatvanas számrendszerére utal és egyúttal a helyi értékes számolás (mai tudásunk szerinti) első megjelenése is. A helyi értékes hatvanas számrendszer, ellentétben a jól ismert tízes, és a már tárgyalt kettes számrendszerekkel szemben, a 60

$$\dots 60^4 = 12960000 \dots 60^3 = 216000 \dots 60^2 = 3600$$

hatványait használja. Például, a kettes számrendszerben már látott $667 = 1010011011_2$ szám a

$$667 = 11 \cdot 60 + 7$$

felbontás miatt Mezopotámiában a

$$\begin{array}{c} \nabla\nabla\nabla \\ 667 = \langle \nabla \nabla\nabla\nabla \\ \nabla \end{array}$$

kétjegyű szám alakjában jelenik meg. (Megjegyezzük, hogy a számítógép ezt

$$\begin{array}{c} \nabla\nabla\nabla \\ 1010011011_2 = \langle \nabla \nabla\nabla\nabla \\ \nabla \end{array}$$

formában érzékeli.)

Kezdetben, a mezopotámiai számok között sem szerepelt a nulla. Később ez zavart okozott, amit a sumér – akkád identitást mindmáig hordozó időmérésünk óra – perc – másodperc rendszerén érzékeltetünk: Csak a számjelet tartalmazó szöveggörnyezetből derül ki, hogy az

∇ „egyszerű” ék

1 vagy 60 vagy 3600

másodpercet jelöl, attól függően, hogy az, éket az „egyesek” vagy „hatvanasok” vagy „háromezerhatszázadosok” helyén állónak képzeljük. (Ha az „egyesek” helyén áll, akkor önmagában van, ha a „hatvanasok” helyén áll, akkor szorzója a 60, ha a „háromezerhatszázadosok” helyén áll, akkor szorzója a 60^2 .) A nullát annak érdekében vezették be, hogy a szöveggörnyezettől függetlenül is kiderüljön a számjelek egyértelműsége. A nulla jelölésére a

⟨

⟨

számjelet vezették be, amely után

$$\nabla = 1$$

$$\nabla \langle = 1 \bullet 60 + 0 = 60$$

⟨

$$\nabla \langle \langle = 1 \bullet 60^2 + 0 \bullet 60 + 0 = 3600$$

⟨ ⟨

egyértelmű.

A babiloni csillagászat már az ókorban is igen fejlett volt, a görögök elsősorban tőlük tettek szert csillagászati ismereteikre és vették át a számításokat is de megszabadultak a jelölések nehézségeitől és vezették be a nullára a már látott *o* jelet. Így is történhetett...

De elképzelhető más út is, hiszen a mezopotámiai civilizáció mellett, több igen virágzó, nagy birodalmi háttérrel rendelkező civilizációról is tudunk. Egy kis ízelítő a számjeleikből.

arab számok	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	50	100	1000
eredeti arab számok	.	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	١٠	٢٠	٥٠	١٠٠	١٠٠٠
kínai számok	零	一	二	三	四	五	六	七	八	九	十	二十	五十	百	千
római számok		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XX	L	C	M
maja számok		•	••	•••	••••	—	•	••	•••	••••	==		••	—	
egyiptomi számok											⌒	⌒⌒	⌒⌒⌒	⌒⌒⌒⌒	

Beszéljünk először, a mezopotámiai civilizációval egyidős egyiptomi Számokról! Az

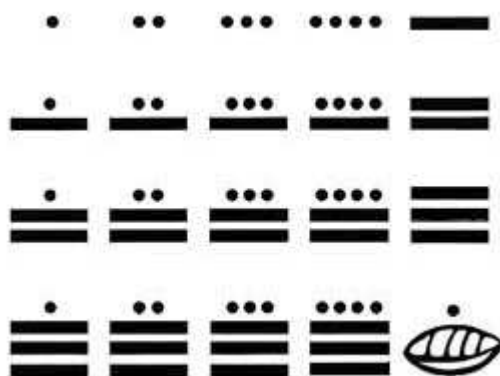
$$59 = \begin{array}{c} \cap \quad ||| \\ \cap \cap \quad ||| \\ \cap \cap \quad ||| \end{array}$$

számig igen erős analógiát mutatnak a mezopotámiai számokkal. Azt hihetnők, hogy ennek oka a viszonylagos földrajzi közelség. Véleményünk szerint nem így van, az ok az emberi logika földrajzi elhelyezkedéstől lényegében független fejlődése. Ezt több indokkal is alá lehet támasztani. Egyiptom számrendszere nem hatvanas, hanem tízes és nem is helyi értékes. Ezt abból látjuk, hogy a 10 egyre növekvő kitevőjű hatványaira újabb és újabb jeleket vezettek be, ami korlátozta őket a nagyon nagy számok felírásában. Ez meg is akadályozta a számok vonatkozásában identitásuk fennmaradását. Ugyanakkor, elismeréssel kell adóznunk matematikai eredményeiknek, amelyek nélkül nem építhették volna meg piramisaikat.

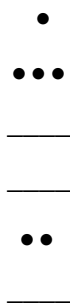
Különösen érdekes a maja számok rendszere, az emberi logika újabb csodálatos megnyilvánulása, amely a mezopotámiai és az egyiptomi civilizációktól földrajzilag igen távol keletkezett. Számrendszerük húszas, helyi értékes számrendszer volt, amely a 20

$$\dots 20^5 = 3200000 \dots 20^4 = 160000 \dots 20^3 = 8000 \dots 20^2 = 400$$

hatványokra épül. Nullájuk is volt, amelyet a „kagyló” számjellel ábrázoltak. Számjeleik az 1-től a 20-ig:

A már többször említett 667 szám náluk $667 = 1 \bullet 400 + 13 \bullet 20 + 7$ miatt

alakú.

A római számok matematikai szempontból fejletlenek. Nem helyi értékes számrendszer, nulla sincs benne. Számrendszerük természetesen tartalmazza az

$$1 = I$$

számjelet, egyébként pedig az ötös és tízes számrendszer ötvözetének tekinthető, amire az

$$5 = V \quad 10 = X \quad 50 = L \quad 100 = C \quad 500 = D \quad 1000 = M$$

számjelek utalnak. A számok növekedésével egyre több számjelre volt szükségük, ezért nagyon – nagy számokat sem tudtak felírni. Érdekesség viszont, hogy a számjelek szerkezetére általában jellemző additív–multiplikatív szerkesztés mellett, egyedül a római számoknál jelenik meg a kivonás művelete:

$$4 = IV = 5 - 1 \quad 9 = IX = 10 - 1 \quad 49 = IL = 50 - 1.$$

Mivel magyarázható, hogy a római számok még mindig használatosak? Mielőtt erre felelnénk, nézzük meg, hogy általában mire használjuk a természetes számokat? A püthagoreusok (figyelembe véve az arányaikat is) még azt mondták, hogy „minden”-re. Ettől, már nagyon eltávolodtunk. Ha csak a természetes számokra szorítkozunk, akkor, azt mondjuk, hogy egyrészt a sorrendiség kifejezésére (sorszámnevek), másrészt műveletek végzésére (tőszámnevek). Nos, ma már a római számokkal műveleteket nem végzünk, de a sorrendiség (például, római birodalom jogi fejlettségét megőrző identitás nyomaként törvényeinket ma is római számozással látjuk el) kifejezésére igen.

Ugyancsak egyedi a kínai civilizáció. Nekik is volt nullájuk és elképzelhető az is, hogy a nulla nem a hellénizmus útján, hanem kereskedelem révén Kínából jutott Indiába. Kína számrendszere tízes és nem helyi értékes számrendszer, annak ellenére, hogy rendelkeztek nullával. (Ha helyi értékes lett volna a számrendszerük, akkor a 10-et és a 100-at, a „0” és az „1” jelek használatával írták volna fel. E helyett inkább új jeleket vezettek be. Az 1000 felírásához viszont az $1000 = 10 \cdot 100$ szorzás alapján a „10” és a „100” jeleit használták.)

Az „eredeti arab számokat” nem igen ismernénk fel, de a régi formában is jól felismerhető a helyi értékes tízes számrendszer. A globalizálódás folyamán „arab számok” érték a számok evolúciójának jelenlegi szintjére, ezért méltatásukat mellőzzük, de az indiai eredet tiszteletére idézzük Laplace (1749–1827) francia matematikus, fizikus és csillagász néhány méltató szavát. „A hinduktól jutott el hozzánk az a csodálatos számírási rendszer, amelyben minden szám felírható tíz jellel, azáltal, hogy minden jelnek alaki- és helyi értéket tulajdonít... egyszerűsége és a műveletek nagyon könnyű elvégezhetősége helyezi ezt az aritmetikai rendszert a leghasznosabb felfedezések sorába...”

A nulla és pozitív számok vonatkozásában mintegy négy évezredre való oknyomozó visszapillantásunk ezzel véget ért, de a magyar identitás kedvéért tegyük ide a magyar rovásírás számjeleit is:

V	IIII	III	II	I
5	4	3	2	1
✱	✱	V	X	
1000	100	50	10	

Jól láthatóan, a | számjel után a 5 = V számjel következik (folytatás 6 = IV), a 10 = X jel a $10 = 5 + 5 = 5 \cdot 2$ alapján keletkezhetett, az 50 új jelet kapott, míg a 100 jele a

$$100 = 50 + 50 = 50 \cdot 2$$

logikáját tükrözi. Az 1000 ismét új jelet kapott. Őseink egy darabig elboldogultak ezzel is...
Néhány kérdésünk azért, még van!

Mi van a számegyenesen a 0-tól balra?

A mai válasz kézenfekvő: A negatív számok. Korábban, különösen Európában, ez korántsem volt így. Ennek illusztrálására idézzünk fel néhány, a negatív számokra használt, idegenkedő, pejoratív elnevezést!

Stifel (1487–1567) német matematikus, a másodfokú egyenletek megoldási módjának egységesítője, nem tudván mit kezdeni a pozitív együtthatójú

$$ax^2 + bx + c = 0 \quad , a, b \text{ és } c \text{ pozitív számok,}$$

másodfokú egyenlet negatív gyökeivel „abszurd” számoknak nevezte őket.

Cardano (1501–1576), olasz matematikus is fizikus, aki 1545-ben megjelent *Ars magna sive de regulis algebraicis* könyvében közli az

$$x^3 + px + q = 0$$

harmadfokú egyenlet (róla elnevezett, de nem általa felfedezett) megoldó képletét, a képletben megjelenő negatív számokat „fiktív” számoknak nevezte.

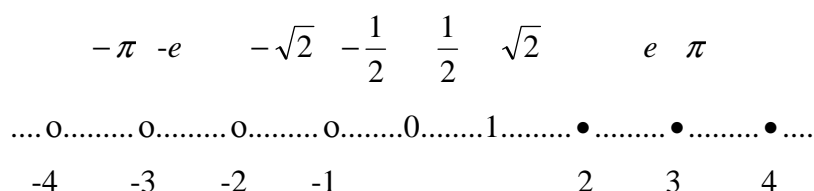
Descartes (1596–1650), akinek 1637-ben megjelent *Discours de la Methode* könyve *Géometrie* című függeléke a koordináta-geometriát indította fejlődésnek, számolt negatív számokkal, de „hamis” számoknak nevezte őket.

Mai tudásunk szerint a negatív számok először az

$$a_1x + b_1y = c_1$$

$$a_2x + b_2y = c_2$$

elsőfokú két ismeretlenes egyenlet rendszer megoldása során, Csang Csan (?– i.e. 152?) „Csiu csang szuan su” című munkájában fordultak elő. Innen juthatott Indiába, ahol a 6–9. századokban már számoltak az egyenletek negatív gyökeivel. (Innen, lassan szivároghatott az arabokhoz, mert Al-Hvarizmi már említett könyve még nem használja a negatív számokat.) Európában, a fejlődő kereskedelem a 12–15. századok során kényszerítette ki a negatív számok használatát. Ma, a számegyenesen, a 0-tól balra helyezzük el őket:

A számegyenest teljesen kitöltő racionális és irracionális számokat együttes néven valós számoknak nevezzük.

Vannak-e számok a számegyenesen kívül?

Ez attól függ, hogy milyen olyan problémák támadnak, amelyeket a valós számokkal nem tudunk megoldani. Ilyen például, a következő: A már említett $x^3 + 6x = 20$ harmadfokú egyenlet gyökeit keresve, már láttuk a kézi számológéppel könnyen nyerhető és behelyettesítéssel ellenőrizhető

$$\sqrt[3]{\sqrt{108} + 10} - \sqrt[3]{\sqrt{108} - 10} = 2$$

gyököt. Ennek tudatában harmadfokú egyenletünket

$$(x - 2)(x^2 + 2x + 10) = 0$$

alakba írhatjuk át, amelyet a szorzás elvégzésével ellenőrizhetünk. További gyök keresése az

$$x^2 + 2x + 10 = 0$$

másodfokú egyenlet megoldását kívánja. Másodfokú egyenletünket az

$(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ algebrai azonosság használatával ismét átalakítva az

$$(x + 1)^2 + 9 = 0$$

alakhoz jutunk. Mivel a baloldalon lévő első tag semmilyen valós x esetén sem lehet negatív, a 9-hez hozzáadva semmilyen valós x -re sem adódhat a jobb oldalon lévő 0. Ha viszont feltételezzük, hogy van olyan (nem valós) szám, aminek a négyzete (-1) , akkor más a helyzet. Belemenve ebbe a hipotézisbe, jelöljük ezt a számot az i betűvel. Ekkor

$$-i^2 = -(-1) = 1$$

miatt, legutóbbi egyenletünk

$$(x + 1)^2 - 9i^2 = 0$$

alakot ölt, amiből $9i^2 = (3i)^2$ alapján kapjuk, hogy

$$(x + 1)^2 - (3i)^2 = 0.$$

Most az $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$ algebrai azonosság használatával a bal oldalt szorzattá alakítjuk:

$$(x + 1 - 3i)(x + 1 + 3i) = 0.$$

Látjuk, hogy

$$x = -1 + 3i \quad \text{vagy} \quad x = -1 - 3i$$

behelyettesítésével megkapjuk a jobb oldalon lévő nullát!

Mindezek a gondolatok, arab előzményekre támaszkodva, előfordultak a XVI. századi Európa matematikájában Ferro (1465–1526), Tartaglia (1500?–1557), a már említett Cardano, Ferrari (1522–1565) és Bombelli (1526–1572) munkásságában. Ugyanakkor tisztázandó kérdések egész sora merült fel, kezdve azzal, hogy létezik-e az i szám? Ha igen, akkor mit mondhatunk a vele kapott eredmények egyértelműségéről, hiszen a $(-i)^2 = (-i)(-i) = i^2 = -1$ is érvényes! Nem véletlen, hogy az

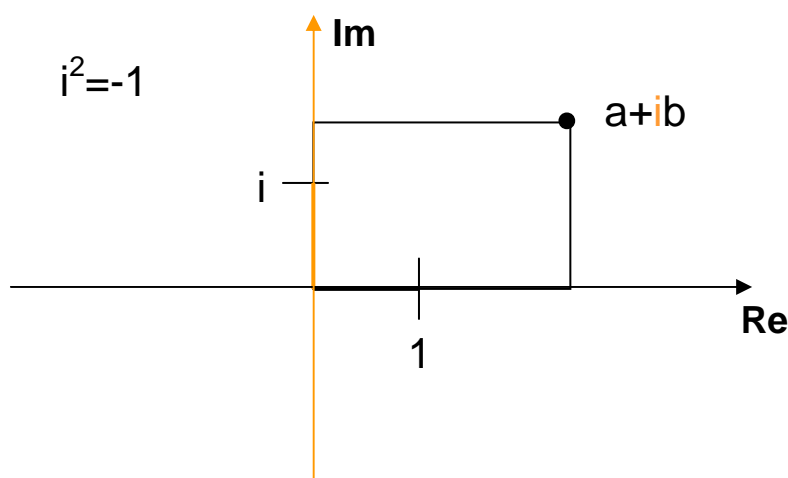
$$a + bi \quad , \quad a \text{ és } b \text{ valós számok}$$

alakú „számokat” a pejoratív tartalmat kifejező „imaginárius számok” elnevezéssel illették, amelyekről 1702-ben Leibniz, a következőket írta: „A képzetes számok - az isteni szellem e gyönyörű és csodálatos hordozói- már majdnem a lét és a nemlét megtestesítői.” Csak a 19. században tisztult ki a kép. 1831-ben Gauss (1777–1855) német matematikus az imaginárius számokat geometriailag, 1837-ben Hamilton (1805–1865) angol és Bolyai (1802–1860) magyar matematikusok algebrailag, tiszta alapokra helyezték. Ma már az imaginárius számok – nem utolsósorban a gyakorlati életben való alkalmazhatóságuk miatt – teljes elfogadottságot nyertek. A pejoratív elnevezés kiveszőben van, komplex számoknak nevezzük őket. Valamiben azonban nem tökéletesek. Nem lehet rájuk olyan kisebb, jelben: $<$ relációt találni, hogy ha az $a_1 + b_1i < a_2 + b_2i$ két, egyébként tetszőleges komplex szám esetén teljesül, akkor bármely $a_3 + b_3i$ komplex szám esetén

$$(a_1 + b_1i) + (a_3 + b_3i) < (a_2 + b_2i) + (a_3 + b_3i)$$

is fennálljon. (A valós számokra fennáll, hogy ha egyik kisebb, mint a másik, akkor mindkettőhöz ugyanazt a harmadikat hozzáadva a kisebb reláció nem változik.)

A komplex számok nem férnek el a számegyenesen, ábrázolásuk számsíkon történik:

Az $a + 0 \cdot i = a$ komplex számok a számsík **Re** tengelyén elhelyezkedve, a valós számokat jelentik. A $0 + bi = bi$ komplex számokat, amelyek a számsík **Im** tengelyén vannak, tiszta képzetes számoknak nevezzük.

A számfogalom szakadatlanul fejlődik. Egyik iránya Cantor (1845–1918) német matematikus 1874-ben publikált dolgozatában jelent meg. Ebben a számlálást terjesztette ki olyan halmazokra, amelyben lévő elemek számát egyetlen természetes számmal sem tudjuk megadni. Legszenvedelmesebb ilyen halmaz éppen a természetes számok halmaza. Esetében már nem számról, hanem számosságról beszélünk. Számosságát Cantor „megszámlálhatóan végtelen számosságnak” nevezte, amelyet az

$$\aleph_0$$

szimbólummal jelölt. A „végtelen” fogalmát már érintettük a teljes indukcióval összekötött „Bábel tornya” esetében. Ekkor egy olyan építési folyamatot idealizáltunk, amelyben akármelyik emeletet felépíthetjük, de sosem láthatjuk az összes emeletet. Ez, filozófiai értelemben, potenciális végtelen. Az \aleph_0 filozófiai értelmezése viszont aktuális végtelen, ami megnyilvánul, az összeadás fogalmának halmazelméleti értelmezése alapján kiderülő, bármely n természetes számra vonatkozó

$$n + \aleph_0 = \aleph_0$$

eredményben. Sőt, még az is kiderül, hogy

$$\aleph_0 + \aleph_0 = \aleph_0.$$

Térjünk vissza a számfogalom komplex számokig történő felépítéséhez (az eddigi témához szakirodalmat ajánlva⁴¹⁹).

⁴¹⁹ REMBECZKI Csaba, *A számfogalom felépítése*, 2008.december 27.00:53:13 GMT. Letöltve: 2009.január 19. <<http://orange.ngkszi.hu/-trembe/szamok/001.html>> Google által tárolt változata.>

CSATÁRI Ferenc, *A számfogalom matematikátörténeti fejlődéséről*, 2009.január 12.19:58:01 GMT. Letöltve: 2009. január 19. <<http://www.szv.hu/cikkek/a-szamfogalom-matematikatorteneti-fejlodeserol>> Google által tárolt változata.>

ORR, Robert, H., *Georg Cantor*, 2009. január 13. 00:13:10 GMT. Letöltve: 2009. január 19. <<http://www.engr.iupui.edu/-orr/Webpages/cpt120/mathbios/gcant.htm>> Google által tárolt változata>

Számkör neve	Meghatározása	Jele
1. Természetes	(1,2,3,... vagy 0,1,2,3,...)	$\mathbf{N} / \mathbf{N}_0$
2. Egész	(...,-3,-2,-1,0,1,2,3,...)	\mathbf{Z}
3. Racionális	(p/q: p, q egész és q nem 0)	\mathbf{Q}
4. Irracionális	(pl. a négyzetgyök 5)	nincs (\mathbf{Q}^*)
5. Valós	(racionális vagy irracionális)	\mathbf{R}
6. Komplex	(a+ <u>bi</u> , ahol a és b valós)	\mathbf{C}

Veszteség: az összeadás és a szorzás monotonitása

Tovább haladásunkkor egy merész kérdést teszünk fel.

Áttörheti-e Bábel tornya a háromdimenziós tér (láthatatlan) határát?

Be fogjuk mutatni, hogy a válasz: igen! Ehhez azonban, egy új számfogalomra, a robbantott szám fogalmára van szükségünk. Először azokat a ξ valós számokat robbantjuk, amelyekre

$$-1 < \xi < 1.$$

A robbantást az

$$areath\xi = \frac{1}{2} \ln \frac{1+\xi}{1-\xi}$$

függvénnyel hajtjuk végre. A robbantás tényét a ξ fölé tett „tálca” jelöli. (A 2 négyzetgyökét is a képzésére vonatkozó $\sqrt{2}$ jelöli.) A robbantás termékei betöltik a teljes számegyeneset, minden valós szám egyúttal robbantott szám is. Tetszőleges x valós szám, a belőle képzett

$$\xi = thx = \frac{e^x - e^{-x}}{e^x + e^{-x}}$$

robbantásával áll elő. Az $x \leq -1$ vagy $x \geq 1$ számok robbantottjait csupán a x fölé tett „tálca” jelzi, ezért ezeket a robbantottakat láthatatlan robbantott számoknak nevezzük. (Megkülönböztetésül, a valós számokat látható robbantott számoknak is hívhatjuk.) A láthatatlan robbantott számok nyilvánvalóan nincsenek a számegyenesen, de őseik, a valós számok, tulajdonságai alapján definiálni tudjuk, a robbantott számokra, a robbantott számok halmazában való egyenlőségüket és értelmezhetjük a „kisebb” fogalmat is. Angol szóhasználattal:

$$\sqcup \xi = \text{area th } \xi = \frac{1}{2} \ln \frac{1 + \xi}{1 - \xi}.$$

any real number x is exploded real number

$$x = \sqcup \text{th } x, \quad x \in R, \quad \text{th } x = \frac{e^x - e^{-x}}{e^x + e^{-x}}$$

real numbers are *visible exploded real numbers*. Otherwise, we use the

symbol $\sqcup x$ for every real numbers

$$\sqcup \sqcup \frac{\sqcup}{R} \sqcup x = \sqcup y \iff x = y, \quad x, y \in R$$

$$\sqcup \sqcup \frac{\sqcup}{R} \sqcup x < \sqcup y \iff x < y, \quad x, y \in R.$$

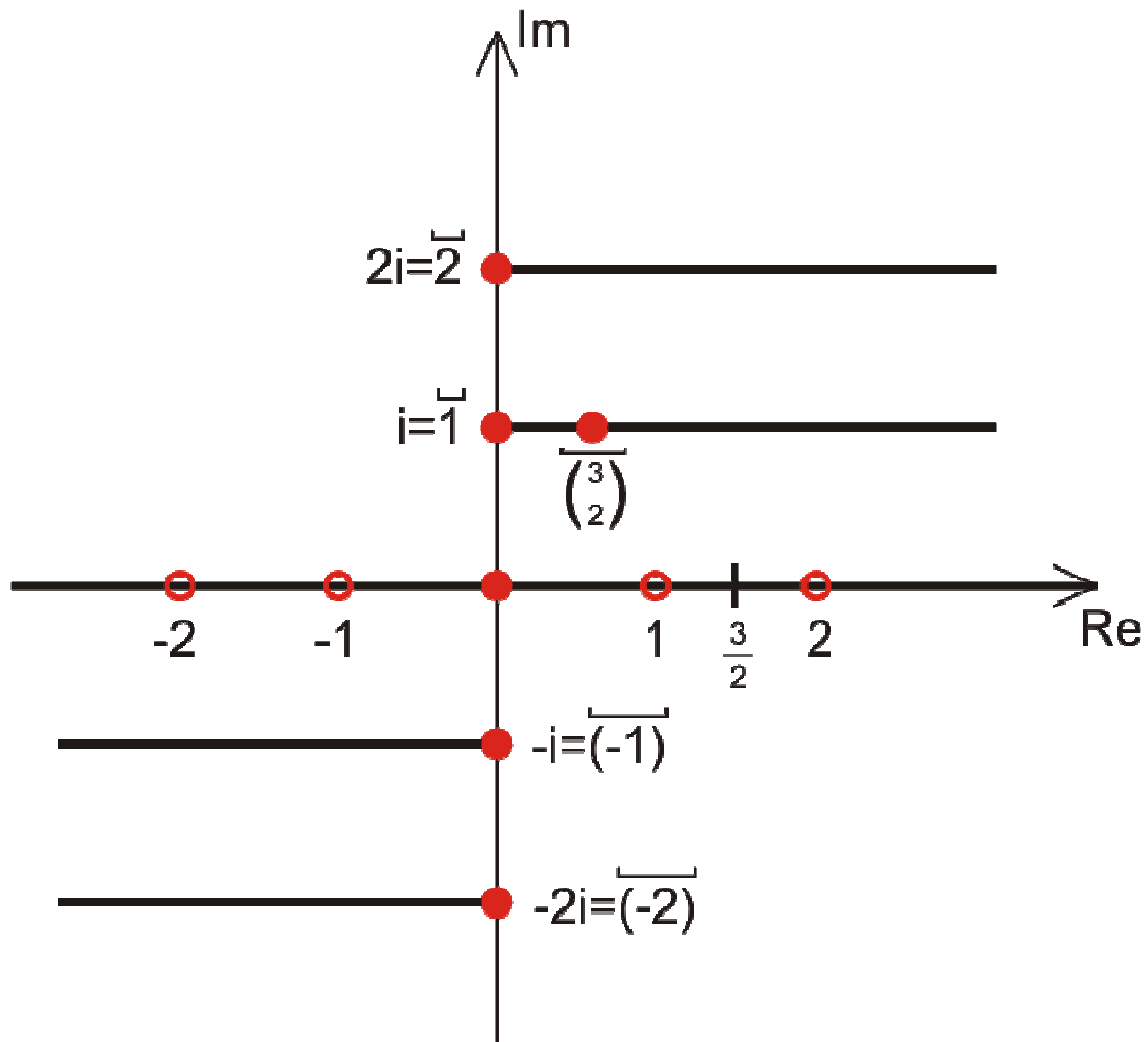
A „láthatatlan robbantott szám” fantazmagóriának minősíthető, mindaddig, amíg valamilyen modellt nem adunk rá. Mivel nem lehetnek láthatók, a számegyenesen, amit most egy dimenziós térként fogunk fel, a láthatatlan robbantott számokat láthatóként, a két dimenziós térnek tekinthető számsíkban, azaz a komplex számok között fogjuk modellezni. Ezt a következő képlettel valósítjuk meg:

$$\sqcup x = (\text{sgn } x)(\text{area th}\{|x|\} + i[|x|]), \quad x \in R,$$

ahol,

$$\operatorname{sgn} x = \begin{cases} 1, \dots, \text{ha } x \dots \text{pozitív} \\ 0, \dots, \text{ha } x = 0 \\ -1, \dots, \text{ha } x \dots \text{negatív} \end{cases} \quad \text{és} \quad |x| = \begin{cases} x, \dots, \text{ha } x \dots \text{pozitív} \\ 0, \dots, \text{ha } x = 0 \\ -x, \dots, \text{ha } x \dots \text{negatív} \end{cases}$$

továbbá $[x]$, az x -nél nem nagyobb, legnagyobb egész szám és $\{x\} = x - [x]$. Például, az $x=1,5$ robbantottja $(\operatorname{sgn} 1,5)(\operatorname{areath}\{\overline{1,5}\} + i[\overline{1,5}]) = \operatorname{areath}\{\overline{1,5}\} + i[1,5] = \operatorname{areath}0,5 + i \approx 0,55 + i$, komplex számként látható, noha az egy dimenziós térben láthatatlan robbantott szám. Az 1 robbantottja az i és a (-1) robbantottja a $(-i)$ az egy dimenziós térben láthatatlan robbantott számok. A 0 az egyetlen szám, aminek robbantottja önmaga. Szemléletesen, a robbantott számok halmaza, a komplex számok halmazának, a valós számok halmazát tartalmazó, „zászló” alakú részhalmaza. (Lásd a következő ábrát, ami érzékelteti, hogy a robbantott számok a kétdimenziós tér elenyészően kis mértékű részét töltik ki.)

Azt, hogy az u robbantott szám kisebb, mint a v robbantott szám, az mutatja, hogy a „zászlón” az u a v -hez képest lefelé, vagy, ha egy szinten vannak, akkor a v -től balra helyezkedik el.

Az u robbantott szám esetén azt a valós számot, amelynek a robbantottjaként keletkezett, az u zsugorítottjának (angolul: compressed of u) nevezzük, amelynek jele az u alá tett „tálca”. A robbantott számok komplex modellje esetében: Ha u a „zászlón” lévő

$$u = \text{Re } u + i \text{Im } u \quad , \text{ ahol } \text{Re } u \text{ és } \text{Im } u \text{ valós számok,}$$

akkor

$$\boxed{u} = \text{Im } u + i \text{Re } u, \quad u \in \mathbb{R}$$

A „zászló” alapján jól látszik, hogy a valós számok (látható robbantott számok) éppen azok, amelyek a (-1) és az 1 robbantottjai közé esnek. A (-1) robbantottja az a legnagyobb robbantott szám, amelyik minden valós számnál kisebb, az 1 robbantottja az a legkisebb robbantott szám, amelyik minden valós számnál nagyobb.

Filozófiai értelemben az összes láthatatlan robbantott szám az aktuális végtelen kategóriába tartozik. Éppen ezért, szeretnénk velük műveleteket is végezni, amelyeket szuper – összeadás, szuper – szorzás, szuper – kivonás és szuper – osztás néven fogunk említeni.

$$u \oplus v = \boxed{u + v}; v \in \mathbb{R}, \quad (\text{super – addition}),$$

$$u \otimes v = \boxed{u \cdot v}; v \in \mathbb{R}, \quad (\text{super – multiplication}),$$

$$u \ominus v = \boxed{u - v}; u, v \in \mathbb{R}, \quad (\text{super – subtraction})$$

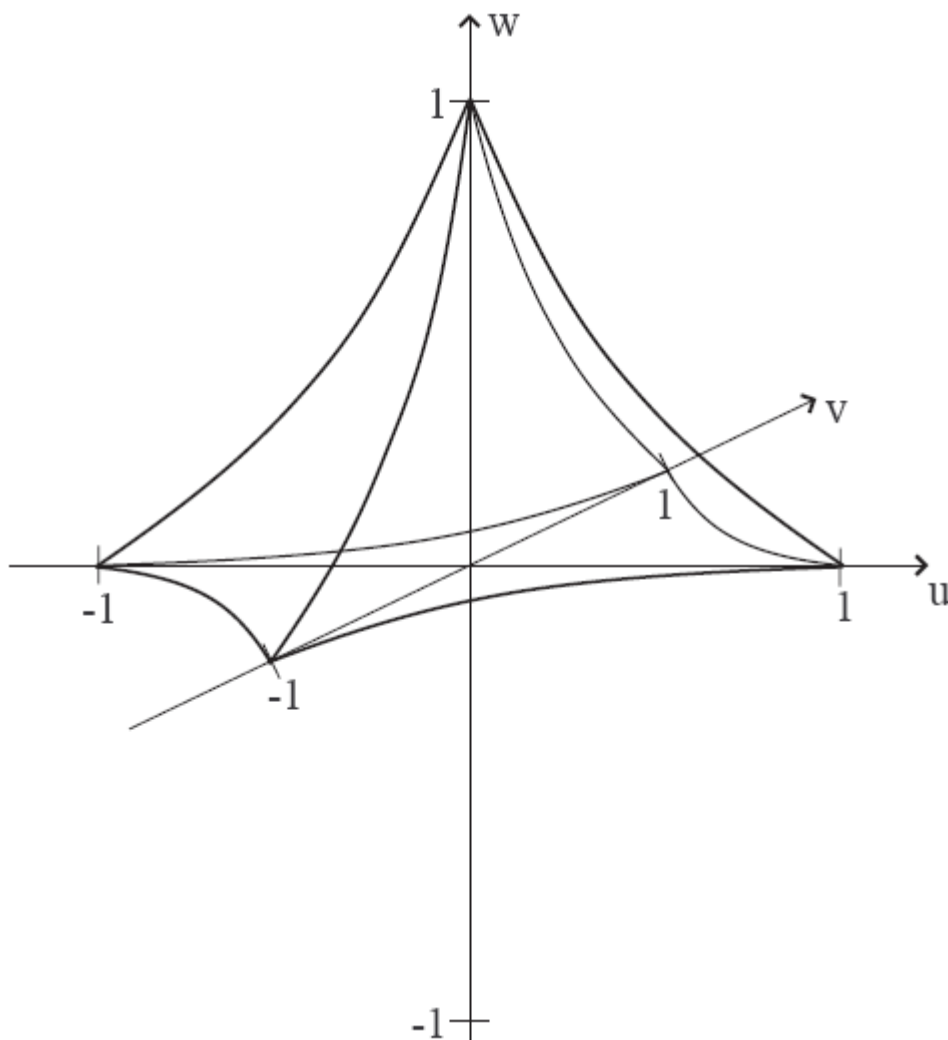
$$\frac{u}{v} = \boxed{\left(\frac{u}{v} \right)}; u, v (\neq 0) \in \mathbb{R}, \quad (\text{super – division}).$$

Ezekkel a műveletekkel írjuk le az alábbi kétváltozós függvényt.

$$w = \mu \oplus \left(1 \ominus \left(\frac{|u|}{\gamma} \oplus \frac{|v|}{\gamma} \right) \right)$$

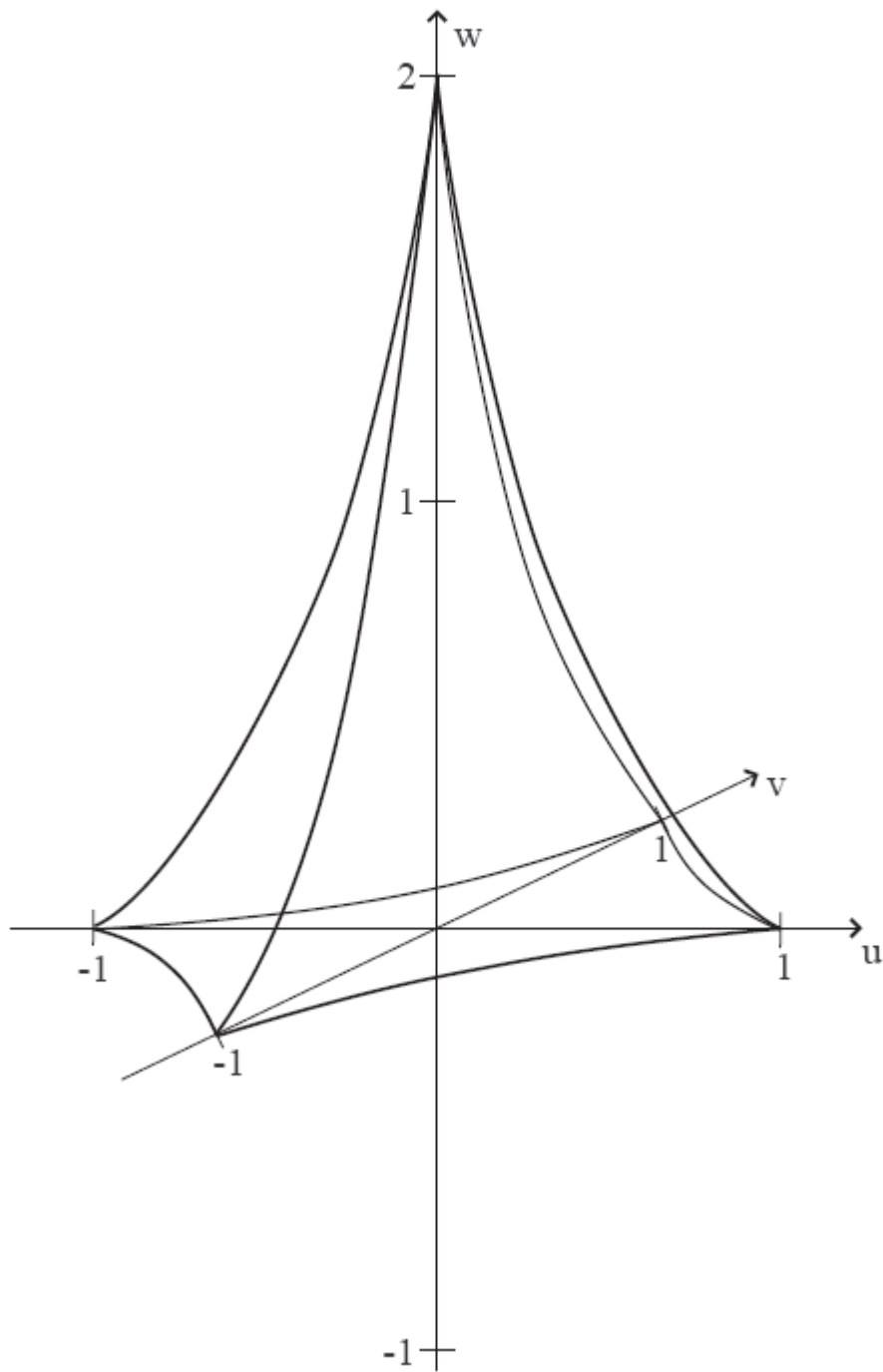
Az u és v a független, $w(\geq 0)$ a függő változó, $\gamma = 1$ állandó, μ pedig változó paraméter. Az egyenletet a számítógépbe táplálva, le fogja rajzolni e két változós függvény grafikonjának az „ u, v ” koordináta- síkon illetve felette lévő részét, ami egy, a három dimenziós tér koordináta-rendszerében ábrázolható felület. Legyen rendre $\mu = 1$, $\mu = 2$, μ az 1 robbantottja (ekkor $u = v = 0$ esetben w is az 1 robbantottja, azaz w nem lehet a függőleges koordináta tengelyen, hiszen az egy számegyenes) és végül μ az 1,5 robbantottja (ekkor $u = v = 0$ esetben w is az 1,5 robbantottja, azaz w nem lehet a függőleges koordináta tengelyen, hiszen az egy számegyenes). Íme, a számítógép ábrái:

$$\mu = 1$$

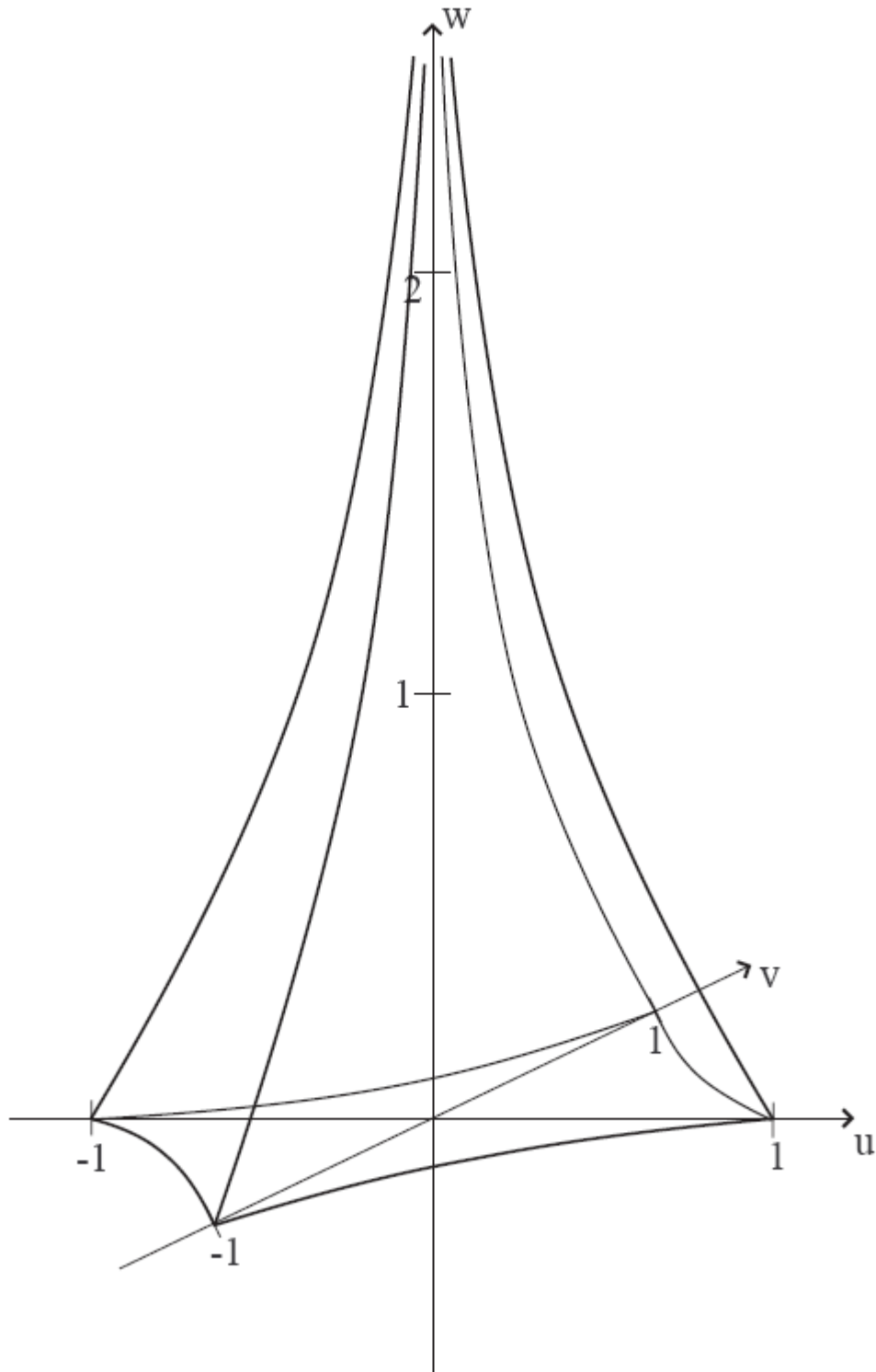
Ez, egy kicsi, $w = 1$ magasságú, Babel torony.

$$\mu = 2$$

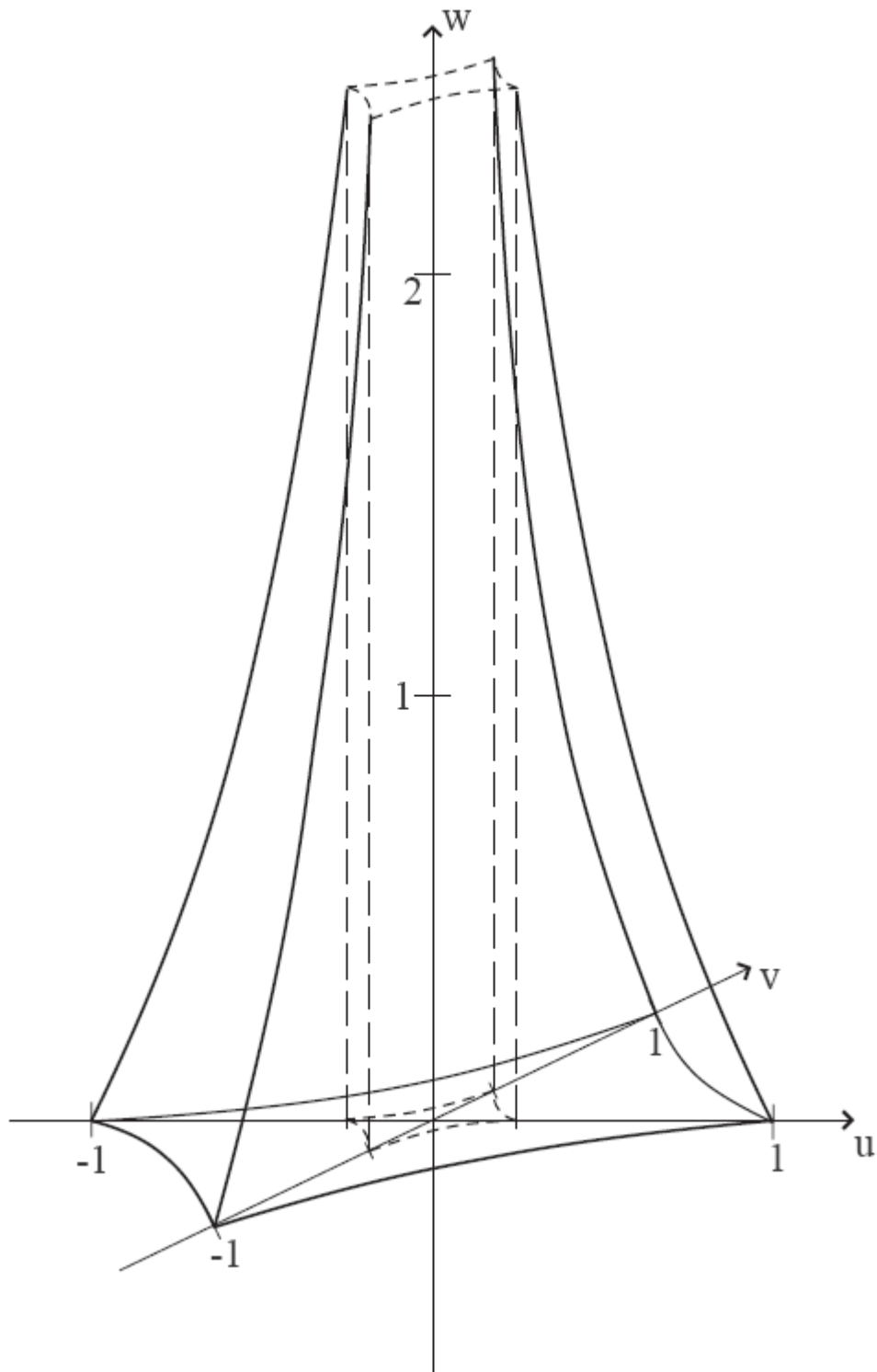
Ez, egy „növésben lévő” ($w = 2$ magasságú) Bábel torony.

$$\mu = \frac{\square}{1}$$

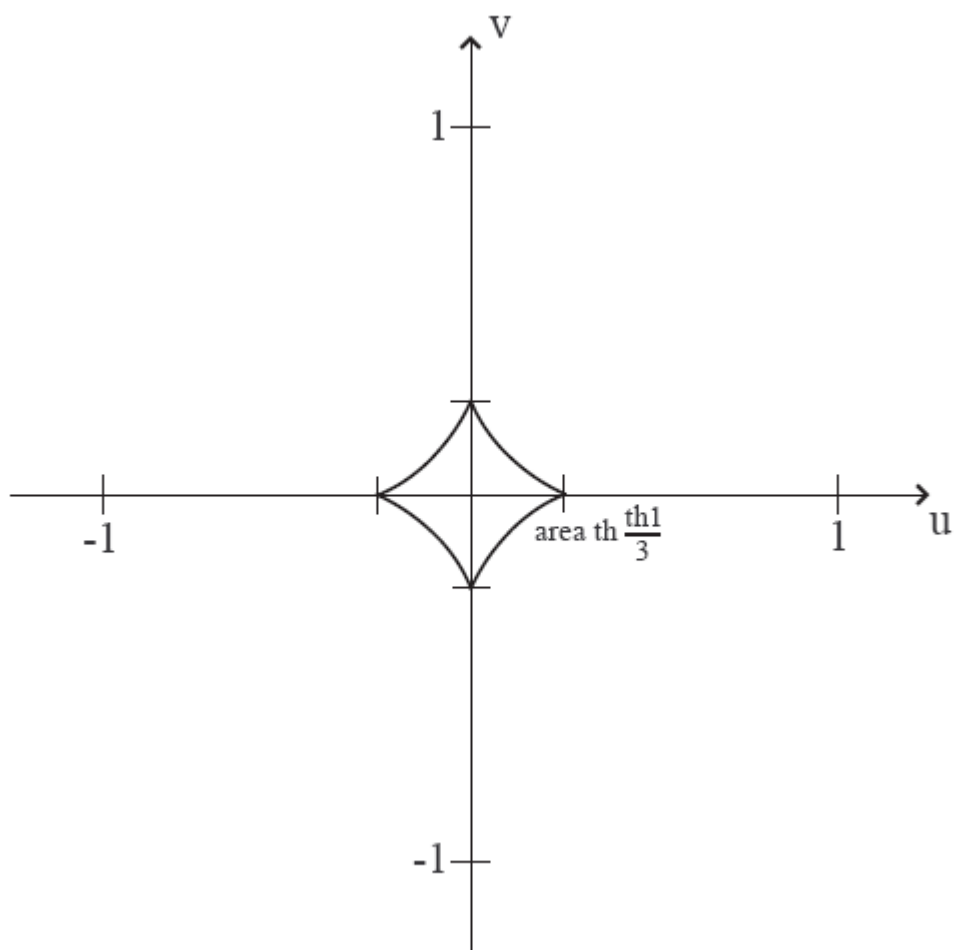
A Babel torony csúcsa elérte a három dimenziós tér (láthatatlan) határát.

$$\mu = \overline{1,5}$$

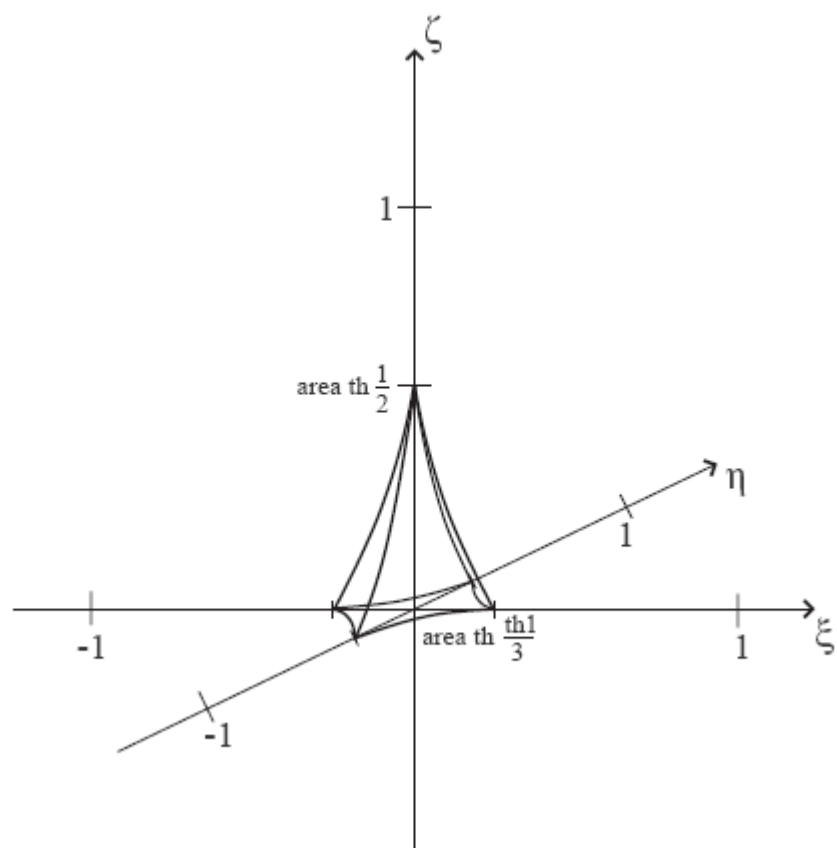

A Bábel torony csúcsa a háromdimenziós tér határa „felett” van.

Ha felmegyünk a háromdimenziós tér „felső” határára (ami a robbantott számokkal megvalósítható), és ott körülnézünk, akkor meglátjuk azt a vonalat is, amelyben a Bábel torony átmetszi a háromdimenziós tér határát. (Ennek a metszésvonalnak a közelítő vetülete az előző ábra Bábel tornyának alapján látható szaggatott vonal.)

és ha ott felfelé tekintünk, a következő ábrán láthatjuk a Bábel toronynak a mi eredeti háromdimenziós terünkben kinyúló részét is:

A részletes számításokat *The super-pyramid* című cikkem tartalmazza.⁴²⁰

⁴²⁰ SZALAY, István, *The super-pyramid*, International Journal of Pure and Applied Mathematics, Volume 46. No 3, 2008, 337–346.

István Szalay

Traces of identity in the development of the notion „number”

Numbers, counting and computing interweave our everyday lives so much that we tend to forget that the existence of numbers is not natural, they are created by the human mind in the course of human activities. The origin of numbers goes back so far in history that, for instance, the numbers signed by the symbols 1, 2 and 3 are called natural numbers. We know, however, that they were not signed like that in ancient times, and they have had different names in different languages then and nowadays alike. From that we may conclude that numbers with identical content and different form were invented in different periods by different civilisations all over the world having no contact with each other. The identity of certain civilisations that has been retained by language is conserved in names but faded out as the form became globalised. Four thousand years ago the shape of Egyptian and Mesopotamian numbers mirrored the identity of the civilisations that created them. Globalisation may have started in the civilisations of Ancient Egypt, Mesopotamia and India (the latter with Chinese contacts) enriched by the influence of the Hellenistic world. The Roman Empire planted it over to the Europe of the Middle Ages, mediated by the Arabs. In this process the best qualities of the different and sophisticated number systems prevailed and merged. This means that in the present-day form that was gradually modified while the content also changed, almost invisible identity traces of connected civilisations can be detected. In the present paper some of these will be pinpointed. We will also touch upon the existence of numbers as actual infinity and the theory of exploded numbers.

Szécsiné Járasi Anikó

Van-e magyar gasztronómiai identitás?

Kutatásaim középpontjában annak bizonyítása áll, hogy egy-egy nemzet gasztronómiai kultúrája (étkezési szokások, nemzeti ételek, ünnepi étkezés hagyományai) fontos szerepet játszik az identitástudat kialakításában és megőrzésében. A gasztronómia kulturális univerzálé, a kulturális identitásnak is része. Az identitást adott közösséghez való kötődésként értelmezem, amely közös jellemzőkön és értékeken alapul.⁴²¹

A témakör rendkívül tág, hiszen nemzetenként másként jelenik meg: egyes esetekben egyértelmű a gasztronómia és az identitás kapcsolata (pl. a székelyeknél), máshol már kérdéses a kapcsolat léte, megítélésem szerint ez vonatkozik a magyar gasztronómiára is.

Előadásom tehát a magyar gasztronómiai hagyományokkal kapcsolatos, arra keresek választ, milyen mértékben vannak jelen ezen hagyományok a mindennapokban illetve ünnepeinken. A kiindulópontot az a tapasztalt jelenség adta, hogy a globalizáció révén egyre inkább a fogyasztás kerül középpontba, (és bár paradoxonként hangzik), de ennek ellenére egyre kevésbé jellemző a közös családi étkezés.

A közös étkezés szerepe a korábbi évtizedekben, évszázadokban igen jelentős volt, hiszen még a parasztság körében is (ahol kevés étel jutott az asztalra) a ház központi helyisége a konyha volt, ahol együtt lehetett a család. A paraszti házban az asztal számított a legtekintélyesebb, legtiszteltebb bútordarabnak, melyet csak ünnepeken terítettek meg.

Főúri körökben a korábbi évszázadokban is jellemző volt a nagymértékű fogyasztás (ennek alátámasztására elegendő az udvari lakomák menüsorát végignézni, mely minimálisan is tíz-tizenkétféle fogásból állt), de az étkezés mindig közösségi élmény is volt egyben, hiszen a lakomák a társasélet színtereiként is funkcionáltak. Vagyis meghatározó szerepet játszott az együttlét és a beszélgetés. Ferenc József udvari ebédein például kiemelt jelentősége volt annak kivel és mennyi ideig beszélt az uralkodó, emberek létét és közösségbeli státusát

⁴²¹ PALÁNKAI Tibor: Globalizáció – civilizációk – Európa, *Magyar Tudomány*, 2002/6. Letöltve: 2008. október 30. <<http://www.matud.iif.hu/02jun/palankai.html>>

határozta meg ez a tény. A régmúltban nemcsak a protokolláris ebédeken, hanem a családi étkezéseken is fontos szerepet kapott a kommunikáció.

Napjainkban azonban, legalábbis a hétköznapiakban, úgy tűnik, elveszni látszanak azok a szokások, melyek által az emberek, a családtagok közelebb kerülhettek egymáshoz. Mindennapjainkban a közös étkezés már egyre kevésbé jellemző, s így az identitás e téren megkérdőjeleződik: az egyének mindinkább elveszítik a valahová tartozás érzését (vagyis a család és a magyarság szintjén is eltűnni látszik az identitás). Egyre elterjedtebb az egyéni étkezés, hiszen az átlag családban mindenki akkor és azt eszik, amikor és amit tud. Az ilyen típusú étkezéseknél az elsődleges szempont az éhség csillapítása, vagyis a létfenntartás, mégpedig úgy, hogy ez ne jelentsen idővesztést a napi feladatok teljesítésében. Tehát a cél az, hogy gyorsan túl legyünk az étkezésen (sőt a háziasszonyok szemszögéből a főzésen is), tehát a legtöbbször egyáltalán nem lényeges az ételek minősége (félkész, elősütött, adalékanyagokkal telített hozzávalókból 5 perc alatt készítünk vacsorát és a fogyasztásra sem fordítunk több időt). Háttérbe szorul a hagyományok tisztelete is: leegyszerűsödött a terítés, szinte teljesen eltűnt a dekoráció és csak nagyon ritkán fogyasztunk igazi, magyar ételeket.

A magyaros ételek eltűnésének egyik oka lehetne az időhiány, hiszen a jellegzetesen magyar ételek: pörkölt, gulyások, sülték elkészítése az előbb említett készételekhez képest lényegesen több időt vesz igénybe.

Másik ok lehetne az egészséges életmódra való törekvés is, hiszen manapság rendkívül egészségtelennek tartják a magyar konyhát, ám jellemzően gyorséttermi illetve készételeket fogyasztanak helyette, ami még egészségtelenebb.

A globalizáció jelensége tehát nem kerüli el a gasztronómiát sem: „A McDonald's az emberiség történetében először egy kultúrák felett álló terméket hozott létre, lévén, hogy éppen a kultúra az, ami az embereket egymástól megkülönbözteti és visszafogja a fogyasztók homogenizálását. A változás lényegbevágó, mert olyan új étkezési normákat hoz létre, melyek alapjaiban ingatják meg a hagyományos konyhaművészeti kultúrákat.”⁴²²

Köztudott, hogy a gyorséttermi láncok reklámjaikban a fiatalokat célozzák meg, mondván, ha sikerül őket gyermekkorban megnyerni, egész életre szóló barátságot köthetnek velük. Ezért adnak egyes menükhöz játékokat vagy egyéb, ifjúság által áhított ajándékokat.⁴²³

⁴²² ARIES Paul: *A McDonald's gyermekei*. Budapest: L'Harmattan, 2000.

⁴²³ SCHLOSSER Eric: *Megettetett társadalom*. Budapest: HVG Kiadói Rt., 2003, 46.

Vizsgálni kell mindazonáltal azt is, mennyire jellemző, hogy a fiatalok étkezési céllal térnek be ezekbe az éttermekbe vagy inkább egyfajta közösségi térként funkcionálnak ezek a helyek, a barátokkal való találkozás új színtereivé váltak (l. születésnapok helyszíne), csakúgy, mint például a bevásárlóközpontok. Esetleg az amerikai kultúra imádata váltja ki az említett ételkultúrához való kötődést, vagyis úgy mond „trendi”-e ha valaki gyorsétterembe jár (tud járni). Vajon nem más-e a gyorsétterem, mint a fogyasztói társadalom státusszimbóluma?

Feltételezem, hogy az elhízás és az ezzel összefüggő betegségek mellett kulturális hatása is van a globalizálódó étkezésnek, mégpedig a nemzeti étel hagyományok elvesztése, mely vonatkozik az egyes ételfajtákra, a főzési és terítési szokásokra is, vagyis a teljes étkezési kultúrát érinti. További problémát jelent, hogy a gyorséttermi étkezésekből hiányzik a valahová tartozás érzése, amely régebben a családi asztalnál meghatározó volt.

A magyar jellegzetességek fokozatos eltűnése a gasztronómiai identitás elvesztéséhez vezethet. Számtalan konyhai irányzat közül választhatunk, és a ma emberét e téren az útkeresés jellemzi. Kíváncsiságtól vagy az egészséges életmódra való törekvéstől hajtva próbálunk ki új vagy éppen egzotikus konyhákat, és nagyon sokan (különösen a fiatalok) már egyértelműen elutasítják a magyar konyhát, mint egészségtelent. Holott gasztronómiánk több, mint a jellegzetességként emlegetett sertésszír-vöröshagyma-fűszerpaprika hármasa, és az sem feltétlenül igaz, hogy e hozzávalók egészségtelenek. Csak a helyes fogyasztási arányt kell megtalálni, hiszen mindháromnak van élettani szerepe: a zsír fontos energiaforrás, a vöröshagymának magas a C-vitamin tartalma, csakúgy, mint a fűszerpaprikának. A külföldön élő magyaroknál sokkal jobban megfigyelhető a hagyományörzés gasztronómiai területen is, mellyel magyarságtudatukat próbálják erősíteni.

Vannak olyan alkalmak hazánkban is, ahol fokozottabban figyelhető meg a hagyományokhoz való ragaszkodás, így szép példái a gasztronómiai identitásnak is, például a lakodalmi menüsorok, a disznóvágás, a húsvéti és a karácsonyi étkezések, de ezek is elvesztették már régi fényüket, mert e téren sem kerülhetők el a fogyasztási kényszer okozta torzulások. Véleményem szerint a szokásváltozások következményei a gasztronómiai változások is.

Ezt a karácsonnyal szeretném példázni. Számomra visszataszító az a tény, hogy már októberben elborítanak mindent a karácsonyi reklámok. Egy jelenleg futó reklám szerint a karácsony csupán munka és költség („ajándékok, ünnepi vacsora, meghitt pillanatok... a karácsony mindig sokba kerül”), és a felmérések eredményei szerint is: az ünnepi készülődés mára leginkább rohangálás és stressz a háziasszonyok számára, melynek középpontjában a hipermarketek látogatása, a hozzávalók és az ajándékok beszerzése áll. Már új kifejezés is

született a problémára: ez a karácsonyi népbetegség. A karácsony, a húsvét és a többi ünnep a piactudatnak köszönhetően üzleti lehetőséggé vált: alkalom arra, hogy az embereknek bármit eladjanak. A reklámáradat elhiteti velünk, hogy csak új és drága ajándékokkal lehet teljes az ünnep, s közben nem vesszük észre, hogy így maga az ünnep lényege vesz el. Az ajándékozás kultúrája is sokat változott az évek során. Ma már nem divat saját készítésű meglepetéssel kedveskedni, ezt tudatosítják a reklámok is, hiszen egyes üzletekben „visszaválthatjuk” az ajándékot, ami nem tetszik (nehogy már örüljünk a kötött sapkának, amikor mobiltelefont is kaphatunk....). A személyre szóló ajándékozás ideje is lejárt, hiszen a felgyorsult világban nincs időnk egymásra figyelni, s ha igazán nem ismerjük családtagjainkat, nem ismerhetjük vágyaikat sem. Az üzletek azonban megoldják a problémánkat: nem csak előre csomagolt ételeket (pl. halászlé, töltött káposzta) találhatunk a boltban, hanem előre csomagolt ajándékokat is, amelyekkel „letudhatjuk” ajándékozási kötelezettségeinket.

Az ünnepre készülvén hangsúlyossá válnak a külsőségek és eközben elfeledkezünk a belső ráhangolódásról, vagyis lelkünk feldíszítéséről, mely által valóban ünnep lehetne az ünnep. Persze a ráhangolódást nehezíti, hogy már októberben lehet szaloncukrot, csokimikulást és karácsonyfadíszet vásárolni, ezáltal decemberre a lélek elfárad, és már nincs ereje örülni az ünnepnek.

Régen az évről évre ismétlődő szokások biztonságot nyújtottak az embereknek, a globalizáció azonban kitágította életterületünket: ez tükröződik a szokások változásában is (karácsonyi pulyka, villogó égősorok, táncoló és zenélő Mikulás). A hagyományok feledésbe merülése gyermekeinkre jelenti a legnagyobb veszélyt, hiszen ha nem adjuk át nekik évszázadok szokásvilágát, akkor felnőtté válva sem fogják ünnepeiket a hagyományok szerint megélni.

A hipermarketek és a gyorséttermek mindent elsöprő, erőszakos kínálatával szemben mozgalom alakult „Slow Food” néven, mely a hagyományok tiszteletére irányítja a figyelmet a gasztronómia terén: az úgynevezett „lassú étkezést” helyezi középpontba. Magyarországi tagszervezete is van a mozgalomnak, saját honlappal is rendelkezik, mely szerint a magyar gasztronómiai értékek megőrzését tűzték ki célul.⁴²⁴ A szervezet felismerte a gasztronómia fontosságát a hagyományok és az identitás megőrzésében.

Fesztiválok is állnak a gasztronómiai identitás szolgálatában országszerte januártól decemberig, melyek között disznótoros, téstasütő, halfőző, pörköltfőző, zöldség-, gyümölcs-,

⁴²⁴ Magyar Slow Food honlap, Letöltve: 2008. október 30. <<http://www.slowfood.hu>>

pálinka- és borfesztiválokat találhatunk, összesen mintegy 150-et. Ilyen például a szegeden megrendezett Tiszai Halfesztivál (régiókban a halfogyasztásnak nagy hagyományai vannak, Rézi néni szegedi szakácskönyve szerint e vidéken a halakat nagyon változatosan tudták elkészíteni a korábbi századokban). Vagy említhetnénk a közelmúlt rendezvényei közül a Csabai Kolbászfesztivált, mely a disznóvágás hagyománya köré szerveződött. De vannak rendezvényei a jellegzetesen magyar hozzávalóknak: hagymafesztivál Makón, paprikafesztivál Kalocsán.

Következtetés: az ünnepi étkezéseken és a gasztronómiai fesztiválokon még tetten érhető a magyar gasztronómiai identitás, mely az étkezési, ételkészítési hagyományokra való fokozott odafigyeléssel és gyermekeinknek való továbbörökítéssel megőrizhető.

Summary

Does exist hungarian gastronomic identity or doesn't?

In my essay I analyze the problem of the hungarian gastronomic habits, the disappearance of the conventional meals and spreading fast foods. I write about the problem of the globalization and consumer society through the example of christmas, display the changes of the customs.

Today the hungarian gastronomic identity exists yet (especially on wedding, christmas, easter), but have to make sweeping changes if we want to treasure them.

Ünnep és identitások

1991. március 5-én a Magyar Országgyűlés megkezdte a Magyar Köztársaság állami ünnepéről szóló törvényjavaslat általános vitáját. A napirendi pont előadója Dr. Isépy Tamás igazságügyi minisztériumi államtitkár *a törvényjavaslatok előterjesztésének megszokott, kizárólag a lényegre korlátozódó, és ezért talán kissé szürkének és kopárnak ható módszere helyett (...) emelkedettebb, közvetlenebb és ünnepélyesebb*⁴²⁵ hangnemben terjesztette elő a Kormány törvényjavaslatát. *Nem halasztható országunk nemzeti ünnepeinek egységes szemléleten nyugvó, törvényi szintű szabályozása.* – mondta. – *S ezzel a nemzettudat hivatalos szintű elismerése ezen a fontos területen, és remélhetőleg a tisztelt Ház ezt a törvényjavaslatot nem tekinti egy szükségtelen és időrabló előterjesztésnek. Ennek során a rendező elv csak az lehet, hogy végre azok a demokratikus társadalmi berendezkedés eszmekörébe illeszthető történelmi események kapjanak ünnepi rangot, amelyek szellemiségével a nemzet túlnyomó többsége a hivatalos politika álláspontjától függetlenül mind a mai napig érzelmi közösséget vállal. (...) A nemzeti ünnepek valamelyikének állami ünneppé nyilvánítása, az új államiségünk méltó megünneplése, az állami kitiüntetések adományozása, valamint egyéb, a protokolláris és diplomáciai kapcsolatokban szokásos érintkezés szempontjából indokolt, s a Kormány azt a kérdést, hogy mely nemzeti ünnephez kapcsolhatók leginkább az imént kifejtettek, nem kívánja rangsor felállításával eldönteni, hanem ezt a hálátlan feladatot lényegében az Országgyűlés bölcsességére bízva, hogy a három nemzeti ünnep közül válassza ki azt, amelyiket állami ünneppé nyilvánítunk.*⁴²⁶

A törvényjavaslat teljesen természetesen tűnik a Ház egésze számára elfogadhatónak, hiszen már a rendszerváltás időszakában nyilvánvalóvá tették a pártok, hogy nemzeti identitásunk, a demokratikus átalakulás, a korszerű parlamentáris államiség szempontjából mely történeti hagyomány mellett foglalnak állást. A függetlenségét kivívó Magyarország számára nem maradhatott ünnep a Rákosi-rendszer által alapított, történetileg is nehezen igazolható április negyedike (1950. évi 10. tvr.), vagy a proletár internacionalizmus nevében állami ünneppé nyilvánított november 7-e (1950. évi 37. tvr.), de még augusztus 20-ának a rendszer által az Alkotmány ill. az új kenyér ünnepeként domesztikált változata sem (1950. évi 1. tvr.). Az a

⁴²⁵ Országgyűlési Napló 1991. március 5. <http://www.parlament.hu/naplo34/084/0840005.html>

⁴²⁶ uo.

tény viszont, hogy a kormány az előterjesztésben nem foglalt állást az állami ünnep kiválasztásának kérdésében, és ezt a *hálátlan feladatot* az Országgyűlés döntésére bízta, eléggé nyilvánvalóan jelzi, hogy az ünnepeinkhez, végsősoron pedig a nemzeti hagyományhoz (és történelemhez) való viszony tekintetében a Parlament jobb, bal és liberális oldala markánsan elkülönülő véleményt képviselt. Ezt mutatta egy évvel korábban az ún. címer-vita is, amikor a Magyar Köztársaság nemzeti jelképeiről szóló Alkotmánymódosítás kapcsán az ún. Kossuth- vagy koronás-címer közötti választás kényszere idézett elő komoly ideológiai összeütközéseket.

Az állami ünnep kijelölése – bármennyire is adminisztratív, jogi aktusnak tűnik – óhatatlanul valamiféle rangsort alakít ki a nemzet jeles napjai között, ezzel együtt pedig az államiságról, nemzetről, nemzeti hagyományról, nemzeti identitásról alkotott képünkről. Ha feltételezzük, hogy a nemzeti ünnep funkciója éppen egyfajta nemzeti kulturális identitás megteremtése, ill. manifestálása, akkor elsőként a nemzet – mint virtuális közösség – kialakulásának körülményeit kell vizsgálnunk.

A modern államok – nemzetek – kialakulásának idejét Nyugat-Európában a XV-XII. század időszakára kell tennünk, de a nemzetállamok mai értelemben használt fogalmát a Francia Forradalom óta használjuk. Erre az időszakra egyrészt az *egykor jelképes központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét, s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A székváros lassan az egész országgé lesz, s az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is jellegzetes egységgé válik.*⁴²⁷ Bár Bibó szerint ez a folyamat már a XI-XII. század óta nyomon követhető, a modern nemzeti érzés megszületését ő is a francia forradalomtól datálja, mert *a francia forradalomban az értelmiségi és a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való behatolása, mely a középkor végétől kezdve szüntelenül tart, az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből születik meg a modern nemzeti érzés*⁴²⁸. A nemzeti érzést kifejező szimbólumok – beleértve az ünnepet is – keletkezése azonban egészen nyilvánvalóan erre az időszakra tehető. Az általánosan elfogadott főváros, a nemzeti zászló (a francia trikolor utánzatai), nemzeti himnusz (1740 körülre datálható az első, a brit), a katonai egyenruhák – és

⁴²⁷ BIBÓ István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* in uő: Válogatott tanulmányok I-IV, Magvető, Budapest, 1986-1990. t. II, 190.

⁴²⁸ uo. 191.

az ezekhez kapcsolódó szimbolikus cselekvésformák, szertartások, rituálék, (olykor kitalált) hagyományok a széles tömegek nemzeti azonosulását célozzák meg – mint d’Azeglio fogalmaz: *Létrehoztuk Olaszországot, most olaszokat kell teremtenünk.*⁴²⁹

Összefoglalva: A XVIII. és XIX. század fordulóján az akkor már kialakult államisággal rendelkező országokban, mint Anglia, Franciaország, Hollandia és az Egyesült Államok nemzetállamai, a nemzeti identitás mint politikai kérdéskör a polgárok és az állam közötti ütközetek egyik legfontosabb témakörévé vált. Ekkortól beszélhetünk a nacionalizmusnak a nemzetállami léttel összefüggő születéséről. Az 1848-as forradalmi felkelések hulláma átsöpört Nyugat-, és Közép-Európán és kiemelten a Habsburg Monarchia területén, ezekben a liberális nacionalista nemzeti mozgalmakban az értelmiségi elit kiemelten fontos szerepet játszott. A nemzetegyesítő nacionalizmusok a nemzetállamok új típusának létrehozásához vezettek, például Olaszország és Németország esetében. A nyelvi standardizáció, a nacionalista ikonográfia és nemzeti szimbólumrendszer megszületése, ezek nemzeti identitássá való ötvözése a közoktatásban, alapvető jellemvonásai a XIX-XX. század fordulójának nemzetállam-történetének Európában.⁴³⁰

*Hun házasodunk, hunn meg elválunk
Különbféle jerekkel kísérletezünk.*

Ha végigtekintünk a mai Európa nemzeteinek kitüntetett ünnepnapjain, érdekes következtetésekre juthatunk. Az alábbi táblázat 4 kulcsszóval kísérli meg leírni az egyes európai országok nemzeti ünnepeinek általános jelentését: *függetlenség* (vagyis olyan történeti eseményekre való hivatkozás, amelyek az ország önálló államként való leírását alapozták meg), *államiság* (államforma és/vagy alkotmányozási folyamat), *dinasztikus* (az uralkodó(ház)hoz köthető nemzeti ünnepek), *vallás, kultúra, történelem*.

Függetlenség	Államiság	Dinasztikus	Vallás, kultúra, történelem
Albánia (1912), Ausztria (1955), Bulgária (1878,	Dánia (1849), Franciaország (1789), Lengyelország	Belgium (1830) ⁴³³ , Hollandia, Luxemburg	Írország, Portugália (1974) ⁴³⁴ , Spanyolország

⁴²⁹ idézi HOBBSBAWM, Eric: *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914*; in HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk): *Hagyomány és hagyományalkotás*, Budapest, 1987. 132.

⁴³⁰ v. ö. STRADLING, Bob: *A huszadik századi európai történelem tanítása*; in: ZARÁNDY Zoltán – BÖRÖCZKY László (szerk): *Husadik századi európai történelemtanítás*, Altusoft Kft., online: <http://www.altusoft.com/history/bobstradling/4.html>

1908), Ciprus (1960), Csehország (1918), Észtország (1918), Finnország (1917), Görögország (1821), Lettország (1918), Litvánia (1918), Málta (1974), Ukrajna (1991),	(1791), Németország (1953, 1990) ⁴³¹ , Olaszország (1946), Portugália (1910, 1974), Románia (1918) Spanyolország (1978), Svájc (1291), Svédország (1523) ⁴³² , Szerbia (1945), Szlovákia (1992), Szlovénia (1991), Törökország (1923),	(1920), Nagy-Britannia	(1492),
---	--	------------------------	---------

Természetesen vitatható a *függetlenség* és az *államiság* ünnepeinek különválasztása, hiszen az esetek többségében az államiság (alkotmányozás, államforma változása) nem jöhetett volna létre az államok függetlenné válása nélkül, mégis fontosnak tartom ezt a különbségtételt, talán Franciaország már elemzett példája alapján világos, hogy miért: a francia forradalom (ill. évfordulójának nemzeti ünnepként való jegyzése) olyan történeti hagyományt jelöl ki, amelynek elsődleges funkciója, hogy egységes nemzeti tudatot hozzon létre, mindenki számára vállalható, egyesítő, nem pedig ideológiák mentén megosztó közös történeti és kulturális tapasztalatot. Ebből a szempontból tűnik különösen érdekesnek a közép- és kelet-európai államok (balti köztársaságok, Csehország <Csehszlovákia>, Lengyelország) esetében a nemzeti ünnepként hivatkozott történeti hagyomány, hiszen mindegyikük egy függőségi helyzetből való ideiglenes felszabadulás időpontjára hivatkozik, akkor, amikor már egy újfajta függőség van kialakulóban. A XVIII-XIX. században a *modern demokratikus nacionalizmus*

⁴³¹ A Német Egység napja – 1953 óta létező ünnep, 1953-tól 1990-ig június 17-én tartották az 1953-as keletnémet munkásfelkelés emlékére Nyugat-Németországban, az egyesítés után az egységes Németország ünnepe lett. A második világháborúban vesztes Németországot 1945-ben megszállták a szövetséges hatalmak. A hidegháború korszakában, 1949-ben az amerikai-brit-francia zónából létrejött a Német Szövetségi Köztársaság, míg az orosz zónában megalakult a Német Demokratikus Köztársaság. 1990. október 3-án helyreállt a német állam és nemzeti egység: egyesült az NDK és az NSZK. Ez a nap lett Németország hivatalos állami ünnepe.

⁴³² Nemzeti ünnep (Zászló Napja) – 1916 óta június 6-át a svéd zászló napjaként ünneplik. 1983-ban ez lett végül Svédország nemzeti ünnepe is. A nemzeti ünnep napjának kiválasztásakor két ok is közrejátszott: 1523. június 6-án választották Gustav Vasa-t Svédország királyává, megalapítva ezzel az önálló svéd államot, 1809-ben pedig ugyanezen a napon Svédország új alkotmányt fogadott el, mely megszilárdította a polgári szabadságjogokat.

⁴³³ I. Leopold trónra lépésének évfordulója (1830. független Belgium, 1831. alkotmány)

⁴³⁴ Június 10. Portugália és Camoes Napja

április 25. A szabadság napja (a Szegefűs forradalom évfordulója)

október 5. A köztársaság kikiáltásának napja

Portugáliában, 1910-ben egy polgári forradalom elsöpörte a királyságot és október 5-én kikiáltották a Portugál Köztársaságot. Az 1974. április 25-i forradalom Portugália történelmében alapvető mérföldkő. Az önmagát 1933-ban *Estado Novonak* (*Új Állam*) elnevező konzervatív diktatúra megdöntése a nemzetközi elszigeteltségből kitörni képtelen tekintélyuralom következménye volt. Művészek és más értelmiségiek harcot hirdettek a kulturális elmaradottság ellen. A legjobb példa erre az a negyvennyolc művész által közösen alkotott hatalmas festmény, amelyet 1974. június 10-én a Tavaszi Vásár Kortárs Művészeti Galériájában (Mercado da Primavera) mutattak be. „Elvinni a kultúrát a néphez!” – volt a jelszó. Szaporodtak az írástudatlanság felszámolására, az egészségügyi nevelésre és a kulturális tevékenységre szervezett kampányok.

nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált államhatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, oszmán birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtéseivel, hanem mindenekelőtt azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyságok stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglevő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek.⁴³⁵ Így válhat Lettország, Litvánia és Észtország számára a nemzeti tudatot megalapozó ünneppé az 1918-as függetlenségi hagyomány emlékezete (akkor is, ha alig néhány év múlva a „szabad szovjet köztársaságok” egyikeként elveszítik ezt a függetlenségüket). Így válhat Lengyelország számára nemzeti ünneppé az 1791-es (Európában elsőként, az Amerikai Egyesült Államok után másodikként megszövegezett) Alkotmány kihirdetése, így lehet mind a mai napig Csehország nemzeti ünnepe a Független Csehszlovák Köztársaság kikiáltásának 1918-as évfordulója, akkor is, ha ez a függetlenség már a két világháború között, de különösen 48 után a „keleti tömb”, a „szocsláger” tagjaként meglehetősen kérdésessé vált. És így válhat Magyarország állami ünnepévé az ezeréves államiság szimbólumának tekinthető Szent István-nap, augusztus 20-a.

*Egység a sokszínűségben*⁴³⁶

Nem lenne teljes a felsorolásunk, ha legalább egy bekezdés erejéig nem emlékeznénk meg a legújabb politikai-gazdasági-adminisztratív entitásként megjelenő Európai Unióról, hiszen ez is rendelkezik az önálló államiság jelképeivel. Van zászlója, himnusza és van hivatalos ünnepnapja. Ez utóbbi az ú. n. *Schumann Nap*, amikor a francia külügyminiszter 1950-ben kihirdette a mai Európai Unió előfutárának tekinthető Európai Szén- és Acélközösség megalakításának, és a német-francia együttműködés megkezdésének tervét. A jeles esemény ugyan május 5-ére esett, az ünnepnapot mégis május 9-én határozza meg az EU, feltehetően azért, mert a korábban a *Győzelem Napjaként* jegyzet ünnepnap a II. világháború utáni Európában alkalmas volt egyfajta konszenzusos, közösségi ünneplésre. Paradox módon azonban május 9-e egyetlen EU-tagállamban sem minősül hivatalos ünnepnapnak, kizárólag a

⁴³⁵ BIBÓ i. m. 193.

⁴³⁶ Sajátosan rímél az Egyesült Európa jelmondata (*Egység a sokszínűségben*) az Amerikai Egyesült Államok Franklin, Jefferson és Adams választotta *E Pluribus Unum* (*Sokból egy*) jelmondatára, amennyiben nyilvánvalóan tükrözi azt a különbséget, ami az amerikai *nemzeti* identitás, és a valószínűleg csak adminisztratív-bürokratikus módon meghatározható és létező európai identitás között fennáll.

korábbi Szovjetunió hagyományait e tekintetben is követő Oroszország jelzi nemzeti (!) ünnepnapként. Tehát bármennyire is érzékelhető a törekvés egyfajta európai identitás megteremtésére, ennek szimbolikus elemei (zászló, himnusz, ünnepnap, mottó) láthatóan nem képesek betölteni funkciójukat, nem képesek a nemzeti azonosságtudatot meghatározó jelképeket „kiváltani”.

Van azonban Európának egy olyan ünnepe (szinte minden országban „pirosbetűs” ünnepnap!), amely bár abban az időszakban keletkezett, amikor a nemzeti identitás szimbolikus formáinak erőteljes „túltermelése” folyt, egy nemzetek feletti, kifejezetten társadalmi osztályhoz kötődő hagyományként jelentkezett. Hobsbawm meglepőnek tartja, hogy abban az időszakban, amikor a kitalált politikai tradíciók alapvető funkciója az állami identitás megteremtése volt, a hagyományteremtés felbukkan (és hosszú időre megalapozódik) olyan racionalista mozgalmakban is, amelyek kifejezetten ellenséges magatartás tanúsítanak a *szertartások, ceremóniák, mítoszok és rendszerint még a mitológiai múlt*⁴³⁷ felhasználásával szemben is. A szocialista munkásmozgalom legjelentősebb nemzetközi szertartása, a május elseje mégis meglepően rövid idő alatt, spontán módon fejlődött ki. A dátum kiválasztását a tavaszünnep tradicionális szimbolizmusa és folklorisztikus jellege határozta meg, így *kezdetől fogva magához vonzotta és felszívta a rítusokat és szimbolikus ünnepeket, különös tekintettel a kvázi-vallásos ünnepek elemeire* (uo.). Szimbolikájában („virágnyelvében”) is leginkább erre a hagyományra utal, Ausztriában a szegfű, Németországban a rózsa, Franciaországban a csipkerózsa és a pipacs, ill. az 1900-as évektől a gyöngyvirág egyaránt hordozta az eredeti tavaszünnep megújulás, növekedés, remény és öröm jelentését. A Magyarországi Általános Munkáspárt képviselői részt vettek azon a párizsi konferencián, ahol a mozgalom létrehozta ezt az ünnepet, és már 1890-ben megszervezték a hazai felvonulást, és a – korabeli beszámolókból legalábbis így tűnik – már akkor kialakult az a jellegzetesen közép-kelet-európai ünnephagyomány, amely egy iparilag fejletlen országban, a paraszti és céhes tradíció által meghatározott, szervezett, nagyvárosi munkásságot reprezentált. A menetben egyszerre jelentek meg a nemzetközi vörös és (elvétve) a nemzetiszínű kokárdák és zászlók, a hagyományos népi és a polgárinak tekinthető ünnepi viseletek, és az iparágra utaló tárgyi kellékek. Május 1-je egészen 1945-ig kifejezetten a szervezett munkásság ünnepe, nem jelenik meg az egyetemességre való törekvés benne. *Szimbólumai is ennek megfelelőek: még a nemzeti jelképek (himnusz, zászló, címer) is*

⁴³⁷ HOBSBAWM i. m. 153.

*hiányoznak, illetve ezek helyett a munkásság a maga különállását kifejező jelvényt teremt meg és használ is fel*⁴³⁸. Ekkortól kezdve hivatalos (munkaszüneti nappal jelölt) ünnepé válik május 1-je, formáiban azonban továbbra sem tud elszakadni az előző hagyományoktól, az erődemonstráció jelleget kiemelő felvonulások – és a majális egyszerre jelennek meg benne.

Május elsején kívül csak az egyházi ünnepek (Húsvét, Karácsony) „közössége” valósul meg Európában, ami egyértelműen jelzi azt a közös kulturális identitást, amit a kereszténység hozott létre a kontinensen.

Kis magyar ünneptörténet

Feltűnhetett, hogy a fenti táblázatban semmilyen módon nem jelentek meg a magyar nemzeti ünnepek. Ennek oka végtelenül egyszerű: mindháromra annyi jelentés rakódott az elmúlt időszakban, hogy szinte lehetetlen az egyértelmű besorolás. A Magyar Köztársaság állami ünnepéről szóló 1991. évi VIII. törvény a következőképpen határozza meg nemzeti ünnepeink „hivatalos” jelentését:

- a) március 15-e, az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc kezdetének, a modern parlamentáris Magyarország megszületésének napja,
- b) augusztus 20-a, államalapító Szent István ünnepe,
- c) október 23-a, az 1956. évi forradalom és szabadságharc kezdetének, valamint a Magyar Köztársaság 1989. évi kikiáltásának napja.

Talán nem véletlen, hogy a legegységesebb október 23-a (kétféle) definíciója, hiszen két olyan – adatolható – történeti eseményre utal, amelyek akár még a személyes emlékezetnek is részei lehetnek, de a kommunikatívnak feltétlenül. Egy 1997-es, empirikus vizsgálat⁴³⁹ tanúsága szerint azonban a leginkább nemzetinek tekintett ünnepünk március 15. (52.7 %), ezt követi augusztus 20. (38.7 %), és igen kisszámú említéssel október 23. (4.4 %). Ez a fajta „elutasítás” magyarázható talán azzal, hogy 1956 hagyományát egy kifejezett emlékezet-elnyomás, egy hivatalosan szentesített „közamnédia” ellenében kellett újraalkotni a 80-as évek legvégén. A Kádár-rendszer megakadályozta a hagyományalapítást, sőt, minden

⁴³⁸ VOIGT Vilmos: Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről) in *Budapesti Negyed 3. Kultuszok és kultushelyek*; 1994. e-változat: <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/03/voigt.html>

⁴³⁹ v. ö. KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: *Magyarságszimbólumok*; Európai Folklór Központ – Teleki László Alapítvány, Bp. 1999. 44.

eszközzel fellépett az informális megemlékezési szertartásokkal szemben. Pedig (a 80-as évek elejétől már jól dokumentálhatóan) a Demokratikus Ellenzék köré csoportosult értelmiségiek keresték azokat a formákat, amelyekkel életben lehet tartani 1956 emlékezetét. Mindazok, akiket akkor ez a közös cél (a hatalmi amnéziával szembeni fellépés) egy platformra hozott, már az első nyilvános ünnepek alkalmával „másként gondolkodtak” a közös hagyományról. *A kollektív memória ugyanis nem a történelmi események gyűjteménye, hanem mitológia. Olyan tudáskészlet, amely eligazít a közösség hagyományaiban, értékeiben, elkötelezettségeiben*⁴⁴⁰, és amennyiben ezek a mítoszok nem alakulhatnak ki, nincs az az egyeztetési folyamat, amely közös múltat teremthetne. Az ellenzéki megemlékezések (június 16-án és október 23-án) évről évre alakították ki saját rituáléjukat, ennek során egymásra vetítve a március 15-ék ünnepi helyszíneit, rítusszövegeit és rítuscselekményeit. 1989. június 16-án megteremtődik az ünnep helyszíne. Ez a helyszín azonban (a Rákoskeresztúri temető) mintegy jelzi a perifériára szorultságot, az ünnepet nem élőként, hanem gyásznapként jelöli. 1989. október 23-án a Köztársaság kikiáltásával térben és időben elválasztódik egymástól a kétféle ünnep, nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy az újonnan teremtendő hagyomány nem képes felidézni azt a nemzeti egységet, amelyet megteremteni feladata lenne.

Március 15-e kapcsán még ellentmondásosabb a helyzet, hiszen ha valóban a forradalom és szabadságharc kezdeteként ünnepeljük, akkor indokolt ehhez a naphoz kötni, de a modern parlamentáris Magyarországról való megemlékezés sokkal inkább – az 1898 és 1927 közötti gyakorlatnak megfelelően⁴⁴¹ – április 11-én lenne logikus, amikor a törvényhozás szintjén is megvalósultak március 15-e célkitűzései. Ez a kettősség március 15-e történetének egészen végigvonul: már 1848 (!) óta megfigyelhető egyfajta folklorizálódási tendencia (elsősorban a március 15-ei események populáris-mitikus megközelítésére épül), amelyet szerencsésen egészít ki története folyamán a felülről (az aktuális hatalom részéről) történő hagyományteremtés. A hivatalos politikai kultusz csak követte ugyan a hagyomány folklorba való beépülését – 1867-től, ill. egészen nyilvánvalóan 1894-től, Kossuth halálától és temetésétől – de minden rendszerben, minden hatalom részéről érvényesült az a törekvés, hogy beépítse az ünnepet a nemzeti identitástudat ikonológiai rendszerébe. Közép-kelet-európai sajátosságként a magyar társadalom különösen érzékeny a nemzeti függetlenség

⁴⁴⁰ GYÖRGY Péter: Néma hagyomány (Kollektív felejtés és kései múltértelmezés – 1956 1989-ben; A régmúlttól az örökségig); Magvető Bp. 2000. 337.

⁴⁴¹ Az 1898. évi 5. törvénycikk rendelkezik a forradalom és szabadságharc emlékének a megünnepléséről, április 11-ét jelölve ki nemzeti ünnepnapként. Március 15-e csak az 1927. évi 31. törvénycikk óta minősül nemzeti ünnepnek.

eszméjére ugyanúgy, mint annak intézményrendszerére és kultúrájára. Ez a hagyomány a XIX. század elejétől (elsősorban „előképeire” hivatkozva) meghatározza a közgondolkodást, mind a hivatalos, ideologikus percepcióban, mind pedig ennek mindennapi, elsősorban a hőskultuszra épülő formájában.

A Horthy-rendszer a kiegyezés után liberalizálódó (és ugyanakkor egyre inkább folklorizálódó) forradalom-tradíciót a maga számára kezelhetetlennek nyilvánította, és ezért kitalált egy olyan képet, amely összeilleszthető volt a saját konzervatív-nacionalista hagyományával: *Kossuth helyett Széchenyit helyezte előtérbe, március helyett pedig Világost és Aradot misztifikálta és hasonlította a „trianoni Golgotához”, a szabadságharc kiteljesedésének az Uniót, „Nagy-Magyarország” megvalósítását tekintette.*⁴⁴² A Rákosi korszakban a hatalom számára sokkal inkább folytathatónak és vállalhatónak tűnt a két világháború közötti hivatalos értelmezéssel szembenálló, a leginkább a Márciusi Front által képviselt 48-felfogás. A centenáriumi ünnepségek idejére a *népi demokratikusként* definiált forradalom a legfontosabb legitimációs tényezővé vált. A rendszer megszilárdulásával azonban egyre kényelmetlenebb lett a forradalmi hagyomány, ezért csak azt az elemét emelte ki a hatalom, amellyel a fentebb említett paradoxont feloldhatónak vélte: a függetlenségi eszmekört egyértelműen párosította az új ellenségképpel – a külső és belső reakcióval. Még a Kádár-rendszer sem volt képes bagatellizálni ezt az ünnepnapot, pedig 1957-től erőteljes kísérleteket tett rá, hiszen 1956 emléke „ráíródott” a márciusi forradalomra, így aztán a 70-es évektől törvényszerűen vált az *ellenzéki önmegjelenítés, a rituális nyilvánosság*⁴⁴³ alkalmává. Március 15-ének kialakultak a rituális helyszínei, emlékhelyei és szimbólumrendszere – és bár az elkülönülés, kisajátítás gesztusai is erőteljesen érvényesülnek mind a mai napig, talán a legkoherensebb jelentést képes közvetíteni, köszönhetően annak, hogy keletkezése pillanatában is alkalmas volt a nemzet megszólítására, mind követeléseiben, mind vívmányaiban.

Augusztus 20-a hagyományával részletesebben kell foglalkoznunk, hiszen egyrészt állami ünnepként a hivatalosság valamilyen módon a másik két nemzeti ünnep fölé helyezte, másrészt története folyamán annyi jelentés rakódott rá, hogy már csak ezeknek az áttekintése is nagyobb terjedelmet kíván. A már idézett parlamenti vitában az ellenzéki képviselők

⁴⁴² FEISCHMIDT Margit – BRUBAKER, Rogers: Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában; in *Replika*, 37. sz. szeptember (67-88. pp.) 69-70.

⁴⁴³ uo. 70.

leginkább azt hangsúlyozták, hogy augusztus 20-a nem képes betölteni azt az integráló szerepet, amely pedig állami ünnepként legfontosabb feladata lenne, mert az ünnepi rituálé legfontosabbnak és leginkább archaikusnak tűnő eleme, a Szent Jobb-körmenet egyértelműen a katolikus egyház ünnepévé teszi ezt a napot. A Szent Jobb története szorosan kötődik augusztus 20-a történetéhez, még ha tudjuk is, hogy sem időben, sem térben nem kapcsolódik hozzá semmilyen módon.

A Szent Jobb már a XI. századtól kezdve tartalmazza a szentség és az uralkodói, bírói hatalom jelentéseit, funkciója szerint akkoriban az uralkodóház szakrális legitimációját szolgálta. A XII. századtól Szent István képe összekapcsolódott Szűz Máriáéval, amely egy, a nyugati kereszténységbe való integrálódási folyamatot, illetve egy speciális feminin népi vallásosságot jelzett. A reformáció erőteljes ellenállást jelentett az ereklyekultusszal szemben, ezért Mária Terézia a Szent Jobb kultuszának felelevenítésével egyszerre szolgált rekatolizációs és a Habsburg-birodalomba történő integrációs célokat. A felvilágosodás időszakában a megújuló katolicizmus a modern politikai társadalomba való beépülés útjára lépett, ekkora a Szent Jobb ill. a körmenet egyszerre erősítették egy dinasztikus és nemzeti ideológia megalapozását.

Az 1848. évi Szent István-napi körmenet egyfajta nemzeti politikai kultúra szimbólumainak kiépítési kísérletét jelzi, míg a millenniumi rendezvények egy másik nemzeti mítoszt, a honfoglalás, a keleti, nem keresztény, pogány magyarság örökségét kívánták erősíteni. Ezekkel szemben a körmenet egyfajta katolikus ellendemonstrációt jelentett. A Horthy-korszakban mintegy állandósult a Szent István-kultusz, középpontjában a keresztény-nemzeti ideológia propagálásával, a „Szent István országa” (értsd: a Trianon előtti Nagy-Magyarország) történelmi határai melletti kitartást jelképezte.

1945 és különösen 1948 után mind a hatalom, mind a katolikus egyház ellentmondásos viszonyba került az ereklyével és a Szent Istváni hagyománnyal egyaránt. Ezt jelzi, hogy a háború utáni két évben a körmenet hagyományos helyszíne a Várból (hiszen az romokban hevert) a Bazilikába, illetve az előtte fekvő térre helyeződött át, sőt, 1948-ban a Bazilikától az Andrásy úton át egészen a Városligetig, a Hősök teréig tartott a „körmenet”. Különösen érdekes ez a helyszín abból a szempontból, hogy az ereklye kikerült természetes közegéből, megszűnt a körmenet zarándoklat jellege, már nem a szentség, nem a csoda, nem a transzcendencia jelent meg benne, hanem sokkal inkább az István-kultusz által közvetített aktuális érték, a keresztény-nemzeti Magyarország. 1948-tól maradt a helyszín, viszont teljességgel átfíródott a jelentés. Az augusztus 20-ai rendezvények már nem kötődtek többé

sem a Szent Jobbhoz, sem a Szent Istváni hagyományhoz, először felelevenítették az aratási hálaünnep, a Szent István-nap rurális változatának hagyományát, aztán pedig teljesen szekularizálódtak. 1950-től hivatalos ünneppé vált a Népköztársaság Alkotmányának napjaként, amely az ezeréves államiság hagyományainak kívánta megfeleltetni. Mindeközben a Szent Jobb ünnepe beszorult a Bazilikába, és miután a helyszín nem alkalmas igazi (értsd: szabadtéri, össznépi) rituáléra, mintegy illegalitásba vonult. A 70-es évek végétől újra rendeztek körmeneteket, a Szent István-kultusz újbóli átértékelését pedig gyorsította a Korona hazaszállítása 1978-ban.

1994 és 98 között különösebb konfliktusok nélkül zajlottak az ünnepségek, kialakult állandó rituáléjuk és helyszíneik, az állami megemlékezések a Kossuth téren és a Várban, a Szent Jobb-körmenet továbbra is a Bazilika előtti téren kapott helyet.

1998-ben jelentősen változott a helyzet. Szabó Miklós az akkor indult folyamatokat meglehetősen kemény szavakkal jellemzi: *Az 1998-ban kormányra került jobboldal híven a „több mint kormányváltás” programjához, pártideológiáját mindenkire kötelező rendszerideológiaként próbálja tételezni. A nemzeti identitást a feudális hagyomány retorikájában fogalmazza meg (...). Minden fronton harc indul annak érdekében, hogy a magyar köztársaság „király nélküli királysággá” értelmeződjék át. Ennek a harcnak a része az a törekvés is, amely a katolikus felekezeti tradíciót – annak minden feudális jellegével együtt – a kiépítendő államideológia szerves alkotóelemévé kívánja tenni.*⁴⁴⁴

Talán éppen augusztus 20-a példájából látszik legnyilvánvalóbban az a folyamat, amely nemzeti ünnepeinkben kristályosodik ki. Ezek egyike sem alkalmas már arra, hogy a közös történelmi tapasztalat, a közös nemzeti hagyomány szimbolikus gesztusaként nemzeti identitást testesítsen meg. Sokkal inkább csoportidentitások kifejezőjévé váltak, ez az elkülönülés pedig nyomon követhető az ünneplésmódban, az ünnepi helyszínekben, a rituális szövegek átírásában és átértékelésében, az ünnepi szimbólumok kisajátításában és megváltoztatásában. De ez már egy másik előadás témája.

Summary

... máma már nem hasad tovább... (Feasts and Identities)

⁴⁴⁴ SZABÓ Miklós: Egyházi ünnep – állami ünnep; in *Hetek* III. évfolyam 40. szám, 1999. október 9.

My lecture is on the interpretations of the Hungarian national feasts modified by different eras. My examination is based on three main questions: 1. how are the nationalist ideologies and the efforts of the authority to expropriation present in these interpretations; 2. how do they differ from the mythical-popular perception; 3. how does the Hungarian culture of feast connect to the European traditions of the nation states that are able to express unified national identity. The European national feasts can be grouped by four basic categories (according to the applied historical tradition): independence, statehood, dynastic and cultural events. From this point of view we can find significant differences between the West-European grand nation states' nationalism and the –mostly East-Central-European and Baltic- small countries' chosen tradition in which their independence and separateness are expressed. The question rises: is it possible to come into existence a kind of a European identity in the common feasts of European Union? Contrarily we can observe that instead of the official feast day 9th of May the originally religious events of the common Christian culture and a social “strata-feast” 1st of May (the worker's international day of solidarity) get real importance in our European consciousness.

T. Molnár Gizella

A nemzetiségi identitás a népszámlálások tükrében

A magyarországi nemzetiségek napjainkra asszimilálódtak, így legalábbis kettős identitással rendelkeznek, nemzetiségi anyanyelvüket pedig jórészt elveszítették. E jelenség okait egyrészt a megelőző évtizedek történelmi, politikai eseményeiben kereshetjük, másrészt egyéb szociokulturális magyarázatokat is találhatunk. Akár így, akár úgy értelmezzük, maga a jelenség tagadhatatlan, noha országunk kultúrájában mindenképpen érték, ha az nem mutat irreálisan homogén képet, hanem több nemzetiség egymásra ható, egymást erősítő kultúráját jelenti.

Magyarországon a középkortól különböző anyanyelvű népcsoportok éltek, s a fejlődés, a megújulás gyakran kapcsolódott a nem magyar anyanyelvűekhez. A 19. és főleg a 20. század történelme azonban már nem kedvezett e különböző, mégis egységet alkotó népesség békés egymás mellett élésének. Előbb a nemzetiségek számának drasztikus csökkenése, majd a folyamatos identitásvesztés okozott/okoz problémát.

Ugyanakkor napjainkban a kisebbségi identitás jelentősége több vonatkozásban érzékelhető. Általánosságban is felértékelődött a kisebbségekhez való tartozás, egyre többen fogadják el értékként a kisebbségi identitást, sőt újdonságként időnként ki is akarják sajátítani. A legkülönbözőbb kisebbségi csoportok lépnek színre, fontosnak tartva, hogy kisebbségi identitásukat nyilvánosan is vállalják.

E jelenség részeként – a már említett asszimilációs folyamatok ellenére – a nemzetiségi nyelvek és kultúrák is új megvilágításba kerültek, egyre inkább értéknek minősülnek, és elsősorban a nemzetiségi települések közösségei sokat tesznek fennmaradásukért, nyelvük, kultúrájuk ápolásáért. Ennek okait érdemes lenne külön vizsgálat keretében felderíteni. Valószínűleg több tényező hatását is figyelembe kell venni, amikor ezt a kérdést vizsgáljuk. A demokratikus átalakulás, az anyaországokkal könnyebben fenntartható kapcsolat, az onnan érkező támogatás nagyobb szabadsága, a kisebbségi önkormányzatok működése egyaránt megnevezhető okként, és vizsgálandó terület lehet. Épp ezért ez az írás elsősorban nem kutatási eredményeket foglal össze, hanem sokkal inkább kutatási tervként értelmezhető.

Jelen konferencia és a kötet nyilvánossága adta lehetőséget arra szeretném felhasználni, hogy egy olyan kutatás tervét vázoljam fel, mely több magyarországi nemzetiséget érintene. Ennek megvalósításához különösen jó háttérrel ad a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karán működő két intézet, a Nemzetiségi Intézet és a Felnőttképzési Intézet

együttműködése, kialakuló közös kutatási tevékenysége, melynek a Felnőttképzési Intézet szervezésében működő Identitáskutató Műhely ad keretet. Érdekesnek tűnik tehát, hogy az alábbiakban ennek a tervezett kutatásnak az elméleti háttérét felvázoljam, annál is inkább, mivel a német nemzetiség körében magam már folytattam ilyen jellegű vizsgálatokat, s ezt szeretném kiterjeszteni más etnikumokra is, elsősorban a szlovák és román nemzetiségre.

A téma kérdésfelvetése röviden összefoglalható: a nemzetiségi identitás és a mindennapi kultúra, valamint az ünnepkultúra kapcsolata, melynek vizsgálatához a kiindulópontot a népszámlálások adatai adhatják. A kutatás keretében talán értelmezhető az a két, egymással ellentétes folyamat, melynek során a több évtizeden át tartó, napjainkban is érezhető identitásvesztés és az identitásvállalás felértékelődése egyaránt érzékelhető. Az alábbiakban az ehhez kapcsolódó gondolatokat, tapasztalatokat foglalom össze.

Az előzményeket tekintve célszerű a 20. század elejének adataiból kiindulni, ugyanis a történelmi Magyarország lakosságának az 1910-es népszámlálás szerint 52 %-a nemzetiségi volt, és önálló kultúra, erős identitás jellemezte őket. Nem véletlen, hogy önálló nemzetállamok létrehozására törekedtek a nemzetiségek, és az első világháborút lezáró békeszerződések lehetőséget is adtak szándékaik realizálására.

A trianoni békeszerződés alapjaiban változtatta meg nemcsak az ország területének nagyságát, lakosságának létszámát, hanem nemzetiségi összetételét is. Magyarország soknemzetiségű képe átrajzolódott, a nemzetiségek aránya az összlakosságon belül kb. 10 %-ra csökkent. A mintegy 800.000 főnyi nemzetiségi lakosságból legnagyobb számban a német nemzetiség maradt az ország területén. S két világháború között sajátos helyzetben volt az ország külpolitikája német orientációja miatt, s ennek később rájuk nézve komoly következményei voltak. A fennmaradó mintegy 200.000 főnyi különböző nemzetiségű lakos jobbára szórványban élt, és identitását őrizte ugyan, akárcsak a németek, de ez az identitástudat egyre nehezebben érvényesülhetett, főleg a bécsi döntéseket követően, illetve Magyarország háborúba való belépése után.

A második világháborút követő európai hatalmi átrendeződés, valamint a hazánkat is érintő változások sem kedveztek a nemzetiségi kisebbségeknek. Közvetlenül a háború után a német nemzetiség kollektív felelősségre vonása, 1947-ben a csehszlovák-magyar lakosságcsere, majd pedig a „délsláv” elnevezéssel illetett kisebbségek helyzete okozott bizonytalanságot.

A német nemzetiség egy részét már a háború előtt és alatt is vádolták hazaárulással, például a Volksbund szervezkedései kapcsán, de a németiség egészére még nem vonatkozott ez a vád, államhűségüket nem vonta kétségbe senki. Hitler azonban tulajdonképpen az egész kelet-közép-európai németiséget a hazaárulás gyanújába keverte, amikor őket a német népközösség

szerves részének tekintette. Innen már csak egy lépés volt az út ahhoz, hogy a háború befejezésekor az egész németiséget bűnös népnek tekintsék, akik elárulták hazájukat és a fasisztákhoz csatlakoztak. Nem csoda hát, hogy a kitelepítések megkezdését, a fasisztának kikiáltott nép kiűzését Magyarországról a demokrácia nagy diadalaként ítélték meg. Ma már tudjuk, hogy a hazai németiség a kollektív felelősségre vonás elvének áldozata lett, mely elv a demokráciák számára elfogadhatatlan. Nem véletlen hát, hogy a magyar történelem fájdalmas része a magyarországi németiség háború utáni sorsa. Emellett bátran elfogadhatjuk Bellér Béla véleményét,⁴⁴⁵ aki úgy érzi, valójában nemcsak németkérdésről van szó, hanem egyben magyarkérdésről, a demokrácia kérdéséről is. A nemzetiségpolitika ugyanis mindenkor része a kormánypolitikának. Az a kormány, mely nem engedi valamelyik nemzeti (vagy vallási) kisebbség jogait érvényesülni, a többségi nép demokratikus jogait sem biztosítja. Mindemellett rá kell mutatnunk a magyar kormány szuverenitásának korlátaira is, mely szintén befolyásolta a történéseket. A németiség második világháború utáni kollektív felelősségre vonásának a következményei igen súlyosak, napjainkig hatottak. Magyarország elveszítette a korábban legnagyobb számú hazai kisebbség jelentős hányadát. A háborús veszteség, a kényszermunka és a kitelepítések összességében hozzájárultak a magyarországi német nemzetiség asszimilációjának felgyorsulásához.

A második világháborút követő években nemcsak a német nemzetiség sorsa jelentett neuralgikus pontot a magyarországi nemzetiségi politikában, hanem a szlovák nemzetiségé is. Az 1947-ben sorra került szlovák-magyar lakosságcsere következményei a németek kitelepítéséhez hasonlóan súlyosak voltak, és a szlovák nemzetiség létszámának drasztikus csökkenéséhez vezettek. Bár 1945-ben a szlovák nemzetiség érdekképviselője igen gyorsan és eredményesen szerveződött, hamarosan világossá vált, hogy a magyarországi szlovákok sorsa a csehszlovák-magyar államközi kapcsolatoktól függ.⁴⁴⁶ 1946. február 27-én aláírták Budapesten a csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezményt. Ennek értelmében a csehszlovák kormány ugyanannyi szlovákiai magyart telepíthetett ki, mint amennyi magyarországi szlovák át kívánt települni Csehszlovákiába. E megállapodás eleve ellentmondásokat rejtett, hiszen Csehszlovákia a kassai kormányprogram óta nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyarságtól teljesen meg akar szabadulni, ugyanakkor Magyarországon lényegesen kevesebb szlovák élt, mint amennyi a szlovákiai magyarok száma volt. Mindez mérhetetlen feszültséget okozott.

⁴⁴⁵ 300 éves együttélés Bp. 1987. Bellér B. tanulmánya 171.p.

⁴⁴⁶ Fehér István: Az utolsó percben Bp. 1993. 71-89. p.

A lakosságcsere után az országban maradt szlovák nemzetiség is nehéz helyzetbe került, a hűtlenség gyanújába keveredett, s nemigen mert hangsúlyozni nemzetiségét, még kevésbé kisebbségi jogait. A lezajlott politikai események – egyéb tényezőkkel együtt – a német nemzetiséghez hasonlóan sietteték az identitásvesztést, a nemzetiség és az anyanyelv elhagyását, a hazai szlovákság asszimilációját.

A fent vázolt történelmi-politikai folyamatok⁴⁴⁷ számszerű eredményét, a nemzetiségi lakosság számának csökkenését az alábbi táblázat szemlélteti, melyből látható, hogy a trianoni döntéssel egyébként is lecsökkent nemzetiségi létszám 1949-re kevesebb, mint egyharmadára esett vissza:

A magyarországi nemzetiségi lakosság csökkenésének mértéke a népszámlálások adatai alapján⁴⁴⁸		
1910	1941 (a trianoni területen)	1949
9.497.540 fő	336.274 fő	92.937 fő

1. táblázat

A számszerű csökkenés mellett további következménye volt a háborús, és a háborút követő eseményeknek, mégpedig a nemzetiségek körében az identitásvesztés, az asszimiláció felgyorsulása. Bár a nemzetiségekkel szembeni diszkriminációs intézkedések 1949 után lezárultak, a helyzet nem javult: a megfélemlítés, a kialakuló pártállami berendezkedés, mely a többségi népeességet is sújtotta, tovább rontott a nemzetiségek esélyein.⁴⁴⁹ Magyarországon 1949-re kiépült az egypártrendszer, szovjet mintára átalakult a gazdaság, a társadalom, az államszervezet, az élet minden területét a hivatalos ideológia hatotta át, s az egész társadalom folyamatos ellenőrzés alatt és megfélemlítésben élt. Ebben a politikai légkörben nem alakult, nem is alakulhatott ki olyan átfogó és demokratikus alapokon álló koncepció, mely a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésére irányult volna. Elmaradtak azok az intézkedések is, amelyek lassították volna az asszimilációs tendenciákat, és segítették volna az anyanyelv és a kultúra megőrzését a kisebbségek számára. Bár az 1950-es években megkezdődött a

⁴⁴⁷ A hazai kisebbségek második világháború utáni történetének összefoglalását l. T. Molnár Gizella: Asszimiláció és nemzetiségpolitika In.: KÉK 2006/1. 67-74. p.

⁴⁴⁸ Történeti statisztikai idősorok 1867-1992. Bp. 1992. és www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html

⁴⁴⁹ Az 1949 utáni magyarországi nemzetiségpolitika jellemzőit Tóth Ágnes (szerk. és bevezető tanulmány): Pártállam és nemzetiségek (1950-1973) Forrásközlmények VI. Kecskemét, 2003.

nemzetiségek iskolai és közművelődési hálózatának kiépülése, és korlátozott jogokkal ugyan, de megkezdték munkájukat a nemzetiségi szövetségek is, mindez meglehetősen formális volt, nem vette figyelembe a hatalom a nemzetiségek igényeit és a szükségleteket. Annál is inkább tehette ezt, mert Magyarországon a politikai hatalom évtizedeken át (a negyvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig) az automatizmus elvének alkalmazásától várta a nemzetiségi kérdés megoldását. „E szerint: nincsen külön nemzetiségi kérdés, pontosabban az az osztályellentét megsemmisítésével, az egyes nemzetiségeknek a többségi nemzet tagjaival azonos jogok biztosítása révén automatikusan megszűnik.”⁴⁵⁰ E felfogás lehetővé tette a nemzetiségek kulturális jogokra, iskoláztatásra vonatkozó igényeinek elhárítását, ugyanakkor a kisebbségek gyors és teljes asszimilációjára számított. Ezzel a hatalom tovább gyorsította a negyvenes évek végére már egyébként is felerősödött folyamatokat. Némi változás a hetvenes évektől tapasztalható, amikor az automatizmus elvét a nemzetiségek híd szerepének hangsúlyozása és az erre épülő stratégia kialakítása váltotta fel. Ez valamivel ugyan szabadabb légkört eredményezett, de nem tudta sem megállítani, sem lényegesen befolyásolni a magyarországi nemzetiségek öntudatának, nyelvének elvesztését.

A pártállam nemzetiségpolitikájának negatív hatását méginkább érzékelhetjük, ha más, a kollektív felelősségre vonás, és egyéb politikai események által közvetlenül nem érintett magyarországi nemzetiséget vizsgálunk. Így például a román nemzetiséget nem érték olyan jellegű politikai támadások a második világháborút követően, mint a hazai németeket, az identitásvesztés mégis érzékelhető.

Miközben 1945-48 között a német és a szlovák nemzetiséghez való viszony határozta meg elsősorban a magyar kormány nemzetiségpolitikáját, a román nemzetiség igényeinek legfeljebb a tudomásul vételéről lehetett csak szó, pedig ekkor még mintegy 18 községben élt számottevő román lakosság. Erre a kisebbségre is az identitásvesztés várt a támogatás hiánya, a társadalmi légkör bizonytalansága, és a többi nemzetiséggel való bánásmód ijesztő példája miatt.

A pártállami időszak tehát mindenképpen negatív hatással volt a nemzetiségek identitásának megőrzésére hazánkban, s ez a megállapítás minden magyarországi nemzetiségre érvényes. Ahol politikai támadások is érték az adott nemzetiséget, mint a németeket, szlovákokat, és a különböző délszláv nemzetiségeket, ott látványosabban, ahol „csak” a hibás nemzetiségpolitika hatásaival kell számolni, mint pl. a hazai románság esetében, ott kevésbé látványosan, de mindenütt identitásvesztést eredményeztek ezek az évtizedek.

⁴⁵⁰ Uo. 6.p.

A pártállam hibás nemzetiségpolitikája, a támogatás hiánya majdnem a nemzeti kisebbségek teljes eltűnéséhez vezetett. Az átélt események a nemzetiségek egy részét kisebbségi mivolta tudatos megtagadására sarkallta, a nemzetiségi nyelvhasználat szinte teljesen megszűnt, illetve a családi nyelvhasználatra korlátozódott, így felgyorsult és egyre erősebben hatott az asszimiláció.

Ennek alaposabb vizsgálatakor a történelmi, politikai hatások mellett egyéb tényezőket is figyelembe kell vennünk. A modernizáció, az urbanizáció, mely Magyarországon ekkor lezajlott természetesen befolyásolta a folyamatot, hiszen nemcsak a kisebbségeket, hanem szinte az egész lakosságot életmódváltásra kényszerítette. A kötelező magyar nyelvű iskoláztatásban való részvétel eleve magyar szellemiséget és értékvilágot képviselt, az oktatásban való részvételhez szükséges nyelv- és kultúraváltás mindenképpen meghatározó volt ebben. A háború után még megpróbálták ugyan a nemzetiségi iskolákban folyó anyanyelvi oktatást feléleszteni, de a társadalmi tényezők e törekvések ellenében hatottak, a szülők inkább a magyar nyelvű oktatásban látták biztosítva gyermekük jövőjét. Ehhez járult a közép- és felsőfokú oktatásban résztvevők számának jelentős növekedése, ahol szintén magyar nyelven folyt a képzés. Mindezekből szükségszerűen következett a tradicionális közösségek és értékrendek bomlása, az eredeti etnikai tudáskészlet jelentőségének csökkenése, az egyén önbesorolási támpontjainak érvényvesztése. Így vált realitássá az akkulturáció, a nyelvváltás folyamata után így érvényesült egyre inkább az asszimiláció.⁴⁵¹

A fentebb leírt folyamatot ismét alátámaszthatjuk népszámlálási adatokkal, melyek jól mutatják az asszimiláció egyre erőteljesebb hatását:

A nemzetiségi létszámok alakulása az 1949-1990⁴⁵²				
1949	1960	1970	1980	1990
92.937 fő	129.554 fő	96.459 fő (+325.000 fő roma – becsült adat)	74.454 fő (+380.000 fő roma – becsült adat)	70.428 fő (+142.683 fő roma)

2. táblázat

⁴⁵¹ Bindorffer Györgyi: Asszimiláció és túlélés, In: Kovács Nóra, Szarka László. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, I. Akadémiai Kiadó, 2002.

⁴⁵² Történeti statisztikai idősorok 1867-1992. Bp. 1992. és www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html

A táblázatból látható, hogy bár a rendszerváltás után a megváltozott társadalmi környezet, a demokratizálódás a korábbiaknál jobb esélyekkel biztatott, a helyzet nem javult: a nemzetiségi lakosság tovább csökkent. A beidegződések nem tűntek el egy csapásra, az 1990-es népszámlálás adatai semmivel sem voltak kedvezőbbek, mint a pártállami időszak adatai. Ugyanakkor, ha a rendszerváltás utáni két népszámlálás adatait hasonlítjuk össze, meglepő eredményre jutunk, ugyanis 2001-re ugrásszerű növekedést tapasztalhatunk, még akkor is, ha csak a hagyományosan felvett nemzeti kisebbségek adatait vesszük figyelembe. (1991-től ismerték el hivatalosan az ukrán, lengyel, görög, bolgár, ruszin és örmény nemzetiséget.)

1990	2001
70.428 fő (+142.683 fő roma)	110.396 fő (+190.046 fő roma +14.618 fő újonnan elismert kisebbség, összesen 314.060 fő)

3. táblázat

A magukat nemzetiséginek vallók létszáma 2001-re majdnem negyvenezerrel nőtt az előző létszámhoz képest, még akkor is, ha ezen belül néhány nemzetiségnél (pl. a német) további csökkenést regisztrálhattunk.⁴⁵³

Ez a változás számos kérdés felvetésére ösztönöz, amelyek kutatásra érdemesek. Mivel magyarázhatjuk az identitásvállalás erősödését? Mivel magyarázhatjuk, hogy néhány nemzetiség létszáma nőtt ez alatt az évtized alatt, másoké csökkent? Kik, és miért találták meg hirtelen az elveszített identitásukat, és ezt hogyan próbálják erősíteni? Mások miért nem? A kérdésekre az egyik kézenfekvő (és helyes) válasz lehet az, hogy az új, demokratikus környezet, a megváltozott társadalmi-politikai körülmények bátrabbá tették a nemzetiségi lakosságot, és főleg lehetővé tették a nemzetiségek jogainak biztosítását. 1993 óta törvény⁴⁵⁴ garantálja ezeket a jogokat. A törvény 12 nemzeti és 1 etnikai kisebbséget ismer el Magyarországon, meghatározza a kisebbségi jogok érvényesítésének feltételeit, létrehozza a kisebbségi önkormányzat intézményét és kijelöli a működés kereteit, valamint az önkormányzatok állami támogatásának feltételeit. A törvény pozitív hatása, hogy a kisebbségek az egyéni és közösségi jogukat egyaránt gyakorolhatják. Ugyanakkor félő, hogy

⁴⁵³ www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html

⁴⁵⁴ A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól 1993. évi LXXVII. tc.

a kisebbségi önkormányzatok – egyébként helyes – anyagi támogatása nem egyszer meghatározóbb, mint a jogok gyakorlása. A kisebbségi önkormányzatok működésének vizsgálata épp ezért a kutatás fontos részének tekinthető. A legtöbb önkormányzat roma (55%), jelentős számú a német is (20 %), a szlovák és a horvát kevesebb (6-6 %), a legkisebb számban a szerb (3 %) és a román (2 %) önkormányzatok, valamint az újonnan elismert kisebbségek képviseltetik magukat.

A kutatás további kiinduló pontja lehet a 2001-es népszámlálás, ahol nemcsak a nemzetiségre és az anyanyelvre, de a nemzetiségi kötődés más formáira is rákérdeztek, mint pl. a nemzetiségi kulturális értékekhez való kötődésre, illetve az anyanyelv mellett a családi, baráti körben használt nyelvre.

Nemzetiségi kötődés a 2001-es népszámlálás adatai szerint ⁴⁵⁵	
Nemzetiséghez tartozás	314.060 fő
Nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődés	300.627 fő
Anyanyelv	135.788 fő
Családi, baráti körben használt nyelv	166.366 fő

4. táblázat

Látható, és öröndetes, hogy a kisebbségi kulturális kötődést vallók száma majdnem eléri a nemzetiséghez tartozók számát, az anyanyelv esetében pedig jóval több azoknak a száma, akik a családban és a barátok között használják a kisebbség nyelvét. Ugyanakkor a 2001-es népszámláláskor pl. a német anyanyelvű lakosság további csökkenése volt tapasztalható. Német kisebbségi kötődésről ugyanakkor 120 344 fő vallott, ami több mint háromszorosa a magukat német anyanyelvűnek tartóknak.⁴⁵⁶ A demokratikus változások erősítették ugyan a nemzetiségi azonosságtudatot, lehetővé tették a nemzetiségek érdekérvényesítését, különösen az 1993. évi kisebbségi törvény elfogadását követően, s ez erősítette a kisebbséghez való kötődést, ez azonban már nem változtathatott azon, hogy a német identitás háttérbe szorult

⁴⁵⁵ www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html

⁴⁵⁶ uo.

sok, származását tekintve német családban, s generációk nőttek fel a nemzetiségi német nyelv ismerete, s nemzetiségi iskoláztatás nélkül. A kultúrához kötődők kiemelkedően magas száma mégis azt bizonyítja, hogy a nyelvi asszimiláció mellett sem szükséges egy nemzetiség kihalása, és hogy a kultúra megtartásának szándéka mélyen gyökerezik a kisebbségek túlélési stratégiájában. A nyelvében megszűnni látszó németek közösségének megtartó erejét manapság egyre inkább a kulturális gyökerek jelentik. A kultúrához kötődők magas létszáma arra utal, hogy a fiatalok is részesei a német kultúrának, ami perspektívát nyújt az etnikai túléléshez. A kulturális értékekhez való ragaszkodás pótolhatja azt a kohéziós hiányt, amit a nyelvvesztés okozott. Külön érdekesség, és a kutatás újabb elemét jelentheti, hogy a szlovák és a román kisebbség esetében a 2001-es népszámlálás látványos növekedést mutat, itt ugyanis nőtt az előző népszámláláshoz képest a magukat a kisebbséghez tartozónak vallók száma is. Az alábbi összehasonlító táblázat, melyben az utolsó rendszerváltás előtti, és a két rendszerváltás utáni népszámlálás adatai találhatók, jól mutatja ezt:⁴⁵⁷

Az anyanyelvet vállalók számának alakulása az utolsó három népszámláláson			
	1980	1990	2001
Német anyanyelv (fő)	31231	37511	33792
Szlovák anyanyelv (fő)	16054	6691	11817
Román anyanyelv (fő)	7139	5353	8482

5. táblázat

Ezért lenne érdekes az identitást vállalók és vesztők alakulásának összehasonlító vizsgálata a különböző nemzetiségek esetében a népszámlálás létszámadatai alapján. 2010-ben esedékes az újabb népszámlálás, s talán az újabb adatok alapján további következtetéseket vonhatunk le.

A nemzetiségek, elsősorban a német nemzetiség körében végzett eddigi kutatásaim tapasztalatai azt mutatják, hogy a súlyos történelmi és politikai helyzetekben, a negatív diszkrimináció éveiben a mindennapi kultúra segítette a nemzetiségeket az identitás legalább részben történő megőrzésében, gyakran anélkül, hogy ez tudatosult volna az érintettek körében. A mindennapi kultúra ugyanis olyannyira életük része volt, hogy még akkor is megmaradt, amikor tudatos értékválasztással – önvédelemből, félelemből, vagy egyéb

⁴⁵⁷ uo.

megfontolásból – a nemzetiségi lét megtagadása, az idekapcsolódó identitás elvesztése mellett döntött az egyén, gyakran a túlélés érdekében, később a modernizáció hatására. A nyelv és a kultúra szembetűnő oldalainak tudatos elfojtása mellett mégiscsak maradtak olyan szegmensek a mindennapi kultúra terén, melyek kevésbé látványosan ugyan, de az identitás megőrzését jelentették a megváltozott körülmények között is, elsősorban a tradicionális közösségekben.

Mindennapi kultúrán a kultúra azon részeit értem, melyek a napi szokások rendszerét adják: a termelési- és munkakultúra, az építkezés, a lakáskultúra, az öltözködési és étkezési szokások; ezek talán a legfontosabbak. De ide sorolható az asszonyok társadalmi helyzete, feladataik a közösségen belül, vagy a gyerekneveléshez kapcsolódó szokások rendszere is. Mindez a Bács-Kiskun megyei Hajós német lakossága körében készített interjúk elemzésekor tudatosult bennem, s ezért vetődött fel a gondolat, hogy érdemes lenne a mindennapi kultúra hatásait más etnikumok körében is vizsgálni.

Az identitás megőrzésének kulturális hátterét vizsgálva külön témakör az ünnepek szerepe, hatása a hagyományos kultúrkörhöz való tartozás megmaradásában. Az egyes nemzetiségek sajátos ünnepkultúrája, az ünnepek alkalmával fogyasztott ételek, a viselkedésminták, kikapcsolódási, szórakozási lehetőségek kulturális tradícióinak felelevenítése, ápolása is az identitás megőrzésének eszközei. Az ünnepkultúrával persze más a helyzet, mint a mindennapi kultúrával. Míg a mindennapi kultúra öntudatlanul is, búvópatakként maradt fenn, az adott közösségbe való illeszkedés, a szocializáció részeként, a közösség által közvetített elvárásként, addig a korábbi ünnepkultúra a nemzetiségi nyelvvel együtt a legtöbbször tudatos választás eredményeként merült feledésbe. Gyakran a félelem állt ennek a választásnak a hátterében: nem különbözni, beolvadni a többségbe, elkerülni a másságból adódó kiszolgáltatottságot. A demokratikus környezet azonban változtatott ezen a helyzeten: immár előkerültek a régi szokások, igyekeztek azokat megismerni, elsajátítani a közösség idősebb tagjaitól, akik még emlékeztek rájuk, s ilyen módon ismét megerősödtek az ünnepkultúra sajátos vonásai, melyek az adott közösséget korábban is jellemezték. Tudatos választásról beszélhetünk: a közösségi összetartozás hagyományos kifejezéseivel, ünnepkultúra ápolásával. A jeles nemzetiségi hagyományok, ünnepek java részét a kilencvenes években újíttotta fel, kezdeményezte a helyi kisebbségi önkormányzat, vagy civil szervezet. Következménye annak megértése, hogy a közösséghez tartozást ilyen módon is ki lehet fejezni, ha már a nemzetiségi nyelvhasználat nem alkalmas erre. Hogy az ünnepkultúra egyre növekvő jelentősége a nemzetiségek kulturális egységét reprezentálja, azt az is mutatja, hogy milyen ünnepek kapcsolódnak ide. Ugyanis csak részben beszélhetünk a korábbi ünnepek

felelevenítéséről, a régi szokások összegyűjtéséről, ahol a valamikori hagyományokra lehet támaszkodni. Ezek elsősorban az egyházi év jeles ünnepei, ahol ismét jelentőssé váltak az adott ünnephez tartozó nemzetiségi hagyományok. Az ünnepek másik részét viszont teljesen új szokások adják, melyek elsősorban a nemzetiségi összetartozást hivatottak reprezentálni. Ilyenek a különböző nemzetiségi bálók (pl. sváb bál), szüreti multságok, falunapok és hasonló események, melyeknek korábban nem volt hagyományuk, mégis alkalmasak a nemzetiségi kultúra elemeinek felmutatására, átélésére. Az új szokások között külön megfigyelhetünk olyan kegyeleti eseményeket is, melyek nem elsősorban a hagyományápolást, hanem a múlt „kibeszélését”, közös feldolgozását jelentik az adott nemzetiségi közösség számára, pl. a háború áldozatairól, a kitelepítettekről, áttelepítettekről, lakosságcseréről szóló megemlékezések, emlékműavatások.

Mindezek alapján a tervezett kutatás több lépésben az alábbiakat ölelheti fel:

- A mindennapi kultúra elemeinek hatása a nemzetiségi identitás megőrzésére, hagyományok ápolása a hétköznapi életben a rendszerváltás előtt, és napjainkban. (Településszerkezet, építkezés, lakáskultúra, munka- és termelési kultúra, étkezési kultúra, háztartási szokások, öltözködés)
- Asszonyok a kisebbségi közösségekben régen és ma – befolyásolta/befolyásolja-e az asszonyok helyzetét nemzetiségi identitásuk? A gyermekek helyzete, a gyermekneveléshez kapcsolódó szokások rendszere.
- Az ünnepkultúra hagyományos és új elemei, szerepük a nemzetiségi azonosságtudat megőrzésében, erősítésében. Az egyén ünnepei a nemzetiségi közösségekben.

Az elsősorban interjúkra, esetleg kérdőíves kikérdezésre, valamint megfigyelésre alapuló kutatást el lehetne végezni néhány különböző nemzetiségű – szlovák, román, német, szerb – településen, természetesen azonos kérdéssorokkal és szempontok alapján, majd a kapott eredményeket összehasonlítani, megállapítani az azonosságokat, különbségeket az egyes nemzetiségi csoportok között. A tanulságok levonása minden bizonnyal segíthetné azokat a folyamatokat, törekvéseket, melyek a nemzetiségi identitás megőrzésére irányulnak.

Summary

The period of the one-party regime in Hungary exerted a negative effect on the maintenance of national minority identity and this statement applies to each national minority in our country. In the past decades there was a pronounced loss of identity – more where a national minority group such as the German, the Slovak and the various Southern Slav groups had to suffer political assaults as well and less where there was 'only' a faulty national minority policy, e.g. in case of the Romanian living in our country.

Partly as a result of historical and political events, partly for other socio-cultural reasons, national minorities in Hungary underwent powerful assimilation or, at least, have a dual identity, and practically lost their national minority language. At the same time, nowadays national minority languages and cultures as well as minority identity have become more valuable in several respects. It is the responsibility of the majority population and the government what direction this process is going to take and which effect will be more powerful.

This essay is a draft for a future research about the national minority of Hungary.

Tamás Ágnes

Az identitás élclapokban megjelenített elemei.

Nemzetiségi sztereotípiák és önkép az 1860-as években

Vizsgálatomban a 19. századi élclapokról szóló bevezetés és az identitás elemeinek bemutatása után rávilágítok az önkép és a másokról alkotott kép összefüggéseire, majd szemléltetem konkrét példákon keresztül, hogy ezek az élclapokban miként mutatkoznak meg.

Az élclapok a mindennapi társasági, közösségi élet részét alkották, de megjelenítik történeteiken keresztül az utókor számára a mindennapokat is. Az élclapi anekdotákban a mindennapi kultúra egyes elemeit fedezheti fel az olvasó: a karikatúrákon látható a magyar és a nem magyar csoportok öltözködési szokása, olvashatunk a jellemzőnek vélt ételekről vagy ünnepekről, vallási szokásokról, melyek sztereotípiák formájában jelennek meg. A sztereotípiák meghatározásához Allport munkáját hívtam segítségül, aki a következőképpen definiálja azt: a sztereotípiák lényegét tekintve egy „kategóriával társult túlzáson alapuló nézet”, melynek „feladta a kategóriával kapcsolatos viselkedés igazolása”. A sztereotípiák további jellemzője, hogy minden bizonyíték ellenére is makacsul él tovább a társadalomban.⁴⁵⁸

Az élclapok virágzása Magyarországon a neoabszolutizmus utolsó éveiben kezdődött, előtte csak 1848-ban jelentek meg nagy számban. Az élcek szerzői a humor eszközához nyúltak, amikor a közvetlen véleménynyilvánítás nem volt lehetséges, majd a dualizmus korában már számtalan élclap jelent meg, melyek közül a következőkkel foglalkoztam: *Az Üstökös*, *Bolond Miska* és a *Borsszem Jankó*.

Az élclapok olvasóközönségére az önkép elemzése során is találhatunk utalásokat a képi megjelenítéseken (lakótér, bútorok, ruházat ábrázolása) és az anekdoták jellemző szereplőin (városi tisztségviselők, papok, tanítók) keresztül. A bútorok a városi, mezővárosi lakosok ízlésvilágát tükrözik, a szereplők öltözködése e rétegre jellemzően hangsúlyosan magyaros. *Az Üstökös* előfizetőinek számával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az 1860-1870-es

⁴⁵⁸ ALLPORT, Gordon W.: *Az előítélet* (ford. CSEPELI György), Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 285.

években 1200-1500 előfizetővel rendelkezett, de az előfizetések nem mind magánszemélyektől származtak, a kaszinók, olvasóegyletek és kávéházak járatták a fontosabb élclapokat, így Az *Üstököst* is,⁴⁵⁹ tehát összességében ennél jóval nagyobb olvasóközönségre gondolhatunk.

Rövidesen arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy kikről szóltak a sztereotípiák, s ezeknek milyen társadalmi funkciójuk volt, de előtte még felmerülhet az a kérdés is, hogy történelmi tárgyú elemzéshez miért a humor eszközeit alkalmazó élclapok írásait, rajzait választottam. Ezt a kútfőt azért választottam vizsgálatom tárgyául, mert kifejezi a társadalmi elképzeléseket, az átlagember viszonyulásait a nemzetiségekhez, a róluk alkotott kliséket.

A karikatúrák, anekdoták és élcek társadalmi jelentősége abban nyilvánul meg, hogy szórakoztató formában közlik – leplezetlenül – szerzőjük, illetve rajta keresztül az átlagember véleményét az adott közéleti, politikai témáról.⁴⁶⁰ A viccek fő céltáblái azok a népcsoportok, amelyek idegenül mozognak az adott közegben, nyelvük eltérő az átlagtól – jelen esetben a magyartól –, kinézetükben, életmódjukban, viselkedésükben van valami jellegzetes. De élénk érdeklődést válthatnak ki a többségi társadalomban azok a kisebbségek is, melyek sikeresek, sikeresebbek, mint a többségi társadalom egyes rétegei. Róluk könnyen kialakulhat az a vélemény, hogy eredményeik érdemtelenek.⁴⁶¹

A politikai témájú élcek társadalmi feszültségeken csattannak, egyben a társadalom hangulatát, hozzáállását is mutatják az adott témához.⁴⁶² A nemzetiségekkel kapcsolatban is megjelennek az anekdotákban ezek a társadalmi feszültségek: például a zsidók üzleti tevékenysége, illetve az arról alkotott vélemény. Az élclapokban a nem magyar nemzetiségekről megjelenő karikatúrák és viccek a lap politikai nézeteitől függetlenül hasonlóak, esetleg a túlzás mértéke eltérő, ami azt mutatja, hogy ezek a történetek és rajzok a többségi társadalom véleményét fejezik ki a kisebbségi csoportokról.

Vizsgálatomban az összes, élclapokban előforduló nem magyar nemzetiséget elemeztem, tehát a zsidókról, a cigányokról, a románokról, a svábokról, a szlovákokról, a szerbekről, a csehekről, a ruténekről, a horvátokról és a szászokról kialakult vélekedéseket gyűjtöttem össze.

⁴⁵⁹ BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák*, Budapest: Corvina Kiadó, 1983, 25.

⁴⁶⁰ BUZINKAY Géza: Budapesti karikatúrák, in: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVII.* (szerk. F. DÓZSA Katalin), Budapest: Budapesti Történeti Múzeum: Budapest Főváros Levéltára, 1998, 100-116. Itt: 100.

⁴⁶¹ CSEPELI György: *Kisebbségek képe a többségi tömegkommunikációban*, in: *Kisebbségsszociológia* (szerk. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária), Budapest: Kisebbségsszociológiai Tanszék, 1997, 38-47. Itt: 42.

⁴⁶² ERŐSS László: *A pesti vicc*, Budapest: Gondolat, 1982, 116.

De az élclapok képi és szöveges anyaga alapján nemcsak a másokról alkotott kép vizsgálható, hanem az önkép is. A két kép párhuzamosan jelenik meg a lapokban, és szükségszerűen jelentős eltéréseket mutat. A saját csoporthoz az identitás megőrzése érdekében pozitív gondolatokat és tulajdonságokat társítunk, míg azzal a céllal, hogy ez a pozitív önkép fenntartható legyen, a kisebbségi csoportokról negatívabb képet alakítunk ki, mely sokszor szinte ellentéte, komplementere a többség önmagáról kialakított véleményének. Az összehasonlítás a kevésbé értékesnek ítélt csoportokkal a pozitív önkép megőrzésének eszköze, a pozitív szociális identitás pedig az énkép fenntartásához elengedhetetlen. Mind a sztereotípiák, melyek az információk feldolgozásához szükségesek, s így kategorizációkhoz vezetnek, mind egy másik csoport, mint viszonyítási pont, nélkülözhetetlenek egy adott csoport identitásának kialakulásához és megőrzéséhez.

Az identitás elemeinek meghatározásakor Csepeli György kategóriáit vettem figyelembe. Ezek alapján vizsgálhatjuk a nemzetiségekről kialakult képet és az önképet is, mert a sztereotípiák az élclapokban ezekre az identitást alkotó elemekre vonatkoznak. Csepeli két vizsgálatának témám szempontjából releváns elemeit vettem át és egészítettem ki.

I. A láthatóságra vonatkozó sztereotípiák durva klisék, az érzékelés számára szolgáltatnak megkülönböztető szempontokat.

II. 1. Az első kategória a név, a népnév, amely a csoport elkülönülését teszi lehetővé a többi nemzetiségtől. A szerzőnek ezen kategóriáját úgy bővítettem, hogy a nemzetiségi csoportra jellemző személyneveket is vizsgáltam.

2. A második szempontként a hit, a vallás is szerepelhet elkülönítő vagy egységet hangsúlyozó tényezőként.

3. A harmadik kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából nem szorul magyarázatra.

4. Negyedik kategóriaként Csepeli szempontjain kívül még a nyelvet, a nyelv megjelenítését vizsgáltam, amely az élclapokban erősen elválasztja a magyart a nem magyar nemzetiségűtől. A lapok hasábjain a nyelvhasználati jogokért folytatott harc, a nyelv megkülönböztető szerepe közvetlenül és erőteljesen érzékelhető.

5. Az ötödik kategória, a tematizációk. A következő tematizációk különíthetők el, amelyek a 19. századra vonatkozó vizsgálatom esetében is relevánsak:

a.) természeti: a nemzeti élet földrajzi, természeti keretei, a táj jellemzői

- b.) pszichológiai: tulajdonságlisták, amelyeket a nemzetiségre vonatkoztatunk, rájuk vonatkoztatott értékek
- c.) gazdasági: a társadalom gazdasági jellemzői, életszínvonala
- d.) társadalmi: aktuálisan megoldandó társadalmi, politikai feladatok.
- e.) történelmi: nemzeti hagyományok, fontos történelmi személyiségek, események.⁴⁶³

A nem magyar nemzetiségű csoportok esetében a hozzájuk társított sztereotípiák, melyeknek jellemzője, hogy az egyéni vonásokat már nem engedik láttatni, általában negatívak, sablonosak és erősen leegyszerűsítők, míg az önkép pozitív, a magyarosságot hangsúlyozó, olyan értékek jelennek meg benne, amelyek a többi nemzetiségre nem jellemzők.

Nézzük meg közelebbről néhány példa segítségével, mely csoportokhoz milyen tulajdonságokat társítottak a kortársak, akik a „többségi” magyar társadalomhoz tartoztak!

I. Az identitáshoz kapcsolódó jellemzők közül a ruházat is nemzetiségi sztereotípiák hordozója a kortársak számára. Mindegyik csoport megjelenített mindennapi viselete jelentősen eltér a magyarokétól. A magyarokat mindig atillában ábrázolják a karikaturisták, az anekdotákban is hangsúlyozzák a magyaros ruha jellemzőit, mely előkelőbbként jelenik meg még a frakknál is. De milyen ruhában láthatjuk a többi, nem magyar nemzetiségű csoportot? Jellemző, hogy a cigányok ruházata hiányos, bővebb és rövidebb, mint a magyaroké és általában nem hordanak lábbelit. Hasonlóképpen a románok és a ruténok öltözete is kevésbé előkelő, mint a magyaroké. Ők bocskorban, szűrben, általában hosszú hajjal láthatók.

2. kép

Az erőszakos kérő.

- Ne félj babám. Én csak a fele részedet akarom bírni.
- De már akkor majd csak inkább megmaradok egy darabban az uramnak.

(Az Üstökös, 1868. november 8.)

⁴⁶³ CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*, Budapest: Századvég Kiadó, 1992, 54-90.

A zsidók akkor, amikor még az emancipáció előtt házalóként vagy uzsorásként tűnnek fel, gyakran láthatók kaftánban, hosszú szakállal és orral. A magyaroknál ápolatlanabb benyomást kelt mind a négy csoport. Az emancipált zsidót már frakkban ábrázolják, de hosszú orra továbbra is jellemzője marad, ez később kiegészül a rosszindulatú, ellenszenvet keltő mosollyal.

2. kép
Zsidó bankár ábrázolása
(Az *Üstökös*, 1868. szept. 6.)

3. kép
Kocsmáros zsidó megjelenítése
(Az *Üstökös*, 1868. szept. 6.)

A svábok nem keltenek a magyaroknál ápolatlanabb benyomást, de öltözkük ábrázolási módjakor is megjelenik az a hozzájuk társított nézet, hogy túl takarékosak, mert a sváb ruhája szűk rá és a szükségesnél rövidebb is.

II. 1. A névadásban kevésbé feltűnők a csoportokhoz társított vélekedések. Jellemző, hogy az élcek magyar szereplői gyakrabban bukkannak fel nevesítve. Ha a nem magyar nemzetiségek is szerepelnek név szerint, ekkor ez mint az eltérő identitás egy vélt jellemzője jelenik meg. A zsidók és a cigányok esetében olvashatjuk a legtöbb személynevet. A zsidók ószövetségi eredetű vagy németes csengésű nevekkal szerepelnek, míg a cigányok nevei mindig becézett alakban olvashatók, így is sugallják az anekdoták a magyarok lekezelő attitűdjait a cigányokkal szemben.

3. A vizsgált lapszámokban az olvasó a nem magyar nemzetiségekkel kapcsolatban nem gyakran találkozhat nemzeti szimbólumokkal, de ez a tény önmagában is hordozhat információt. A magyarok a 19. században azokat a csoportokat, amelyeknek a nemzeti szimbólumai nem szerepelnek az élclapokban, nem is tekintették nemzetnek. Jellemző, hogy csak a horvát címer jelenik meg a magyar szimbólumokon kívül.

4. A nyelv a korban az identitás meghatározásában fontos szerepet kapott. A nem magyar nemzetiségek állandó jellemzője, hogy nem tudnak jól magyarul, amit egyrészt az élcek magyar szereplői megvetéssel kezelnek, de így kijátszhatókká is válnak a nem magyar csoportok. Másrészt az eltérő nyelv vagy az akcentus kifigurázása a viccek egyik eszköze.

A cigányok nyelvének mássága a magyartól szinte kivétel nélkül minden anekdotában megjelenik, egységesen azonos nyelvezettel olvashatjuk a párbeszédnek cigány szereplőinek mondatait. A rendszeresen előforduló eltérés az „sz” és „s” betűk, illetve a „z” és a „zs” betűk között figyelhető meg, melyet a következő példa is szemléltet:

„- Nem bizs mi nagyságos uram, igen meg vagyunk vele elégedve, de mégis csak jobb, ha egisen tisztába lesünk; azsirt instalum alássan, ast tudom, hogy egy darabért kít garast kapunk, de hát a húsa kié les?” (Az *Üstökös*, 1860. június 9.)

A zsidók nyelvének eltérései jól kirajzolódnak az anekdotákban: amikor magyarul beszélnek, akkor is egyes labiális és dentális mássalhangzókat torokhangokként ejtenének ki („th”, „kh”), ami rokonságot mutat a német nyelvvel, s a magánhangzók esetében is megfigyelhetünk eltéréseket. Ezek a nyelvi különbségek túlzott formában is megjelennek, ezt a kiválasztott részlet is szemlélteti, amikor a zsidó beszédében más mássalhangzók után is ott áll a „h” hang, illetve a németes kiejtésre utal a „b” „p”-ként való kimondása is.

„- Hhaj khedves piró uram – mhás vhlághbun élünk most, nem úgy van mhint heddig – akhur vult jó vhlág mikhur azt danulták...” (Az *Üstökös*, 1860. május 12.)

A román nyelv kapcsán, mint ahogy az idézet is mutatja, megjelenik a latinositási tendencia humorossá tétele, ami általában kapcsolódik a korban már elterjedtté és ismertté vált dákoromán kontinuitáselmélet bírálatához is.

„MACELLÁRIU ILLÉSULU. Tisztelt gyülekezetulu! Mielőtt egy igen fontos indítványnyal járulnék a confederenciához, javaslom, válaszszuk meg itt minden jelenlevő ráczovicsot oláhulnak, és minden jelenlevő oláhulut ráczovicsnak; kikötvén, hogy csak oláhul beszéljen itt minden ember. – Indítványom pedig az, hogy létessittessék Erdély uniója aként, hogy szakíttassék el Magyarországtól.

EGY NAIIV SZERBOVICS. De hiszen akkor ez nem erdélyi unió, hanem erdélyi szakadás!

MACELLÁRIU. Ugyámulu! De aztán Erdély csatoltatnék Romániához.” (Borsszem Jankó, 1869. február 14.)

5.b. Hanák Péter egy nemzetkarakterológiai tanulmányában kifejti, hogy a 19. századi magyarság idealizált önarcképét a magyar nemesség alkotta meg. Eszerint a magyar jellemzője a lovagiasság, bátorság, vitézség és becsületesség, a magyarságból hiányzik az üzleti szellem, a vállalkozás, a spekuláció.⁴⁶⁴ Ezt a jellemzést az élclapok alapján is alátámaszthatjuk, mert a magyarokról a következő jellemzőket olvashatjuk: furfangos, találékony, bátor, hazafias, és a magyarok gyakran tréfálják meg egymást. A magyarokból hiányzik az üzleti érzék, nem lopnak, nem fősvények, nem kerül említésre esetleges műveletlenségük sem.

A zsidók a magyarokéval éppen ellentétes tulajdonságokkal rendelkeznek. A nemzetiségi csoportról alkotott képben a saját csoportunkból hiányzó tulajdonságok felnagyítva, torzítottan jelentkezhettek. Ezek a vonások negatív értékűvé válnak a másik csoport esetében.⁴⁶⁵ A zsidók a vicclapok szerint fősvények, ügyfeleiket átejtik, becsstelenek, pénzügyekben, spekulációban találékonyak, van üzleti érzékük, katonának nem alkalmasak. De más nemzetiségi csoportok esetében is észlelhetjük az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellegét. A cigányok jellemző tulajdonságai a következők: iskolázatlanok, műveletlenek, szegények, megeszik a dögöt is, lopnak, ha katonák, akkor gyávák, igyekeznek elkerülni a szolgálatot.

4. kép

Czigányválasz.

- Állj meg czigány!
- Álljon meg kend, kendet senki sem kergeti.

(Az Üstökös, 1860. szeptember 8.)

A többi nem magyar nemzetiségről sem mondhatunk el pozitív tulajdonságokat: tájékozatlanok, ostobák, babonások, elmaradottak, sőt a románok kegyetlenek és lusták is, a

⁴⁶⁴ HANÁK Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*, in: *A Kert és a Műhely* (HANÁK Péter), Budapest: Gondolat, 1988, 81–111. Itt: 98.

⁴⁶⁵ HANÁK Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*, in: *A Kert és a Műhely* (HANÁK Péter), Budapest: Gondolat, 1988, 81–111. Itt: 98.

németajkú nemzetiségek pedig túlzottan takarékosak az anekdoták szerint. Megjelenik a rutének túlzott vodka- és pálinkafogyasztása, illetve a románok és szlovákok esetében gyakran fogyasztott italként csak a pálinkáról olvashatunk, s ezt a viccek élesen el is ítélik, míg a magyarok mértéktelen borfogyasztása kevésbé negatív színben tűnik föl.

A foglalkozások tekintetében is éles a különbség magyar és nem magyar között: a magyarok gyakran jelennek meg értelmiségi foglalkozást gyakorlóként (ügyvéd, tanár), illetve papként vagy hősies katonaként, míg a nem magyar nemzetiségek szinte kizárólag parasztként (kivéve a zsidókat és a tábori zenész cigányokat). Azt a tényt, hogy a magyarok között megjelennek nemesek is, de a többi nem magyar nemzetiség esetében nem, értékelhetjük úgy, hogy az élcsepapokban a kor társadalmi berendezkedésének többé-kevésbé valóságát mutató lenyomatát láthatjuk.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az élcsepapok és azok negatív sztereotípiái a nem magyar nemzetiségekről, illetve kizárólag pozitív sztereotípiái a magyarokról fontos szerepet játszhattak az identitás megőrzésében az 1860-as évek elején, amikor ezek a lapok is őrizték 1848-1849 emlékét, hangsúlyozták a magyar hagyományokat és mentalitást. Ez lehetővé tette a pozitív önkép fenntartását az 1860-as évek elején is, s az 1860-as évek végétől pedig az élcsepapok és a bennük megjelenített negatív, illetve pozitív sztereotípiák – a magyarok esetében hatalmi pozícióból – már az identitás erősítését szolgálták és a minél erősebb elhatárolódáson kívül az asszimiláció sürgetésének eszközei is. Láthattuk, hogy az élcsepapok sztereotípiáiban a mindennapok egyes jellemzőinek tartott elemei sűrűsödtek össze, a mindennapi kultúra fontos, identitásalkotó egységeire (öltözködés, foglalkozások, nyelv) vonatkoztak.

Summary

Elements of national identity in comic papers.

National stereotypes and self image in the 1860's.

After a brief summary of comic paper literature of the 19th century and the presentation of the elements of identity I focus on the connections between self image and pictures formed on other national groups. This connection can be characterised first of all with the complementary nature of its components. It becomes apparent, that characteristic elements of every day thinking patterns are manifested in the stereotypes of comic papers and they refer to essential units of popular culture. In my research, I define the elements of national identity by using the results of the empiric researches of György Csepeli as a starting point: stereotypes

of visibility, name, religion, national symbols, language and tematisations (natural, psychological, economical, social and historical). I demonstrate the stereotypes of visibility (dressing), national symbols, language and psychological tematisations (typical putatived features, drinking and eating habits, jobs) concerning different national groups living in Hungary. It can be established that the stereotypes pointed out in the comic papers played an important role in the preservation of Hungarian national identity in the beginning of the 1860s and they promoted its strengthening from the end of the 1860's onwards.

Tuska Tünde

A Szegedi Tudományegyetem szlovák szakos hallgatóinak etnikai identitását elősegítő faktorok

Dolgozatomban a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatóinak körében végzett szociolingvisztikai kutatás részeredményeit mutatom be. A tanulmány a hallgatók identitását, etnikai azonosságtudatát elemzi. A 142 kérdésből álló kérdőív több résztémára terjedt ki:

- nyelvválasztás
- nyelvtudás
- nyelvi attitűdök: az anyanyelven belüli változatok és a többségi nyelv használata
- nyelvi attitűdök: a nyelvmegtartással/ nyelvcserevel/ nyelvtudással kapcsolatos attitűdök
- nyelvi attitűdök: a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdök és sztereotípiák
- kulturális attitűdök
- kisebbségi és többségi sztereotípiák és előítéletek
- etnikai identitástudat

Hasonló szociolingvisztikai kutatás *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című, az NKFP 5/126/2001 sz. projektum keretei között zajlott Tótkomlóson. A felmérés egyetlen településre koncentrálódott, a 70 fős minta kiválasztása Bartha Csilla és Borbély Anna projektvezetők elképzelései szerint történt. Mivel a vizsgálat során kiválasztott három szociológiai változó (életkor, nem, iskolázottság) közül az életkor hatása tűnt leginkább dominánsnak, úgy gondoltam, hogy a következő kutatás célcsoportja a fiatal korosztály lesz. (Tótkomlóson ebből a korosztályból voltak a legkevesebben, és ők legnehezebben fellelhetők.) A tótkomlósi kutatás során az életkort illetően három korosztályt különböztettünk meg. A 20-40 éveseket, 41-60 és a 61-80 éveseket. Jelen dolgozat célcsoportja a 19-25 éves korosztály, a magyarországi szlovákság legfiatalabb értelmisége, akiknek meghatározó szerepe van és főleg lesz a kisebbségi kultúra megőrzésében, továbbfejlesztésében. A kérdőív kitöltésében azok a hallgatók vehettek részt, akik magyar állampolgárok és szlovák kisebbségi közegeből származnak, illetve abban élnek. A kutatás*

2007-ben zajlott tanszékünkön. Ekkor 23 hallgatónk volt, de ebből csak tizenegyen feleltek meg a fent említett követelményeknek. A többiek szlovák vagy magyar nemzetiségűek, de szlovák állampolgárok, de vannak olyan hallgatóink is, akik ugyan magyar állampolgárok, de nemzetiségük is magyar. Ők a szlovák nyelvet, mint idegen nyelvet tanulják tanszékünkön.

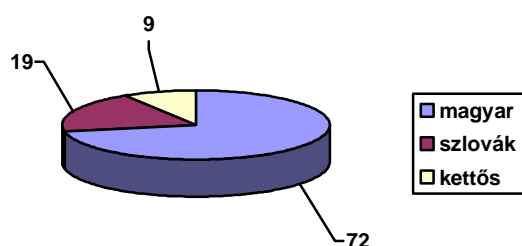
Hipotézisem az volt, hogy a fiatal értelmiséget vizsgálva, akik főleg az iskolában sajátították el a szlovák nyelvet, otthonról e tekintetben keveset hoztak magukkal, egészen más eredményeket kapunk, mint a tótkomlói kutatás során. Ott a közép és az idősebb generáció érzelmi kötődése miatt a kapott eredmények, legalábbis az etnikai paramétereket illetően sokkal jobbak lesznek.

A 142 kérdésből álló kérdőívet szlovák nyelven kellett kitölteni. A hallgatók közül senki nem szabadkozott, senki nem kifogásolta. Ez a nyelvtudás biztonságát sugallta. Fordítani, illetve magyarázni csupán néhány fogalmat kellett, mint pl. *káromkodni, lenézni valakit, állampolgárság, nemzetiségi törvény, istentisztelet*. A nevét valamennyi adatközlő elárulta, ebből arra következtettem, hogy nem félnek nyilatkozni. Az idősebbek közül bizony voltak olyanok, akik nem szívesen adták nevüket a kutatáshoz. Meglepett, hogy a fiatalok a nevüket mindannyian szlovákul adták meg, ebből arra következtettem, hogy ezzel is a nemzetiségükhöz való tartozást akarták demonstrálni. Valószínűleg rendszeresen mind a szlovák, mind a magyar változatot használják. A névadás, névhasználat a személynév iránti attitűdvizsgálatok számos hasznos ismerettel és tanulsággal szolgálhatnának. Ilyen jellegű kutatások idáig a magyarországi szlovákok körében még nem készültek, váratnak magukra.

Ahogy az már a fentiekből kiderült az adatok gyűjtése kérdőíves módszerrel történt, de a szociolingvisztika más módszereit is felhasználtam.⁴⁶⁶ A tematikus irányított interjúk, a megfigyelés módszere nem csak információs szerepük, de kontrollszerepük miatt is fontosnak bizonyultak. Az a tény, hogy én is, mint a vizsgált közösség, a magyarországi szlovákok csoportjába sorol magam, és az adatközlők is annak tartanak, nagyban elősegítette a kutatás menetét és annak minőségét. Hiszen egy közösség nyelvhasználatát, nyelvi viselkedését vizsgálni igazán belülről lehet.

A kérdőív kitöltésénél megleptek az etnikai identitástudatra vonatkozó válaszok. (K.14). A megkérdezettek közül nyolcan magyar nemzetiségűnek, ketten szlovák nemzetiségűnek vallották magukat és egy hallgató mindkét nemzetiséget megjelölte. Tehát a válaszadók 72%-a magyarnak vallotta magát. (1. ábra)

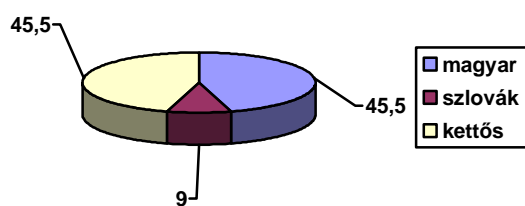
⁴⁶⁶ KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 41-46.

3. ábra

Ön milyen nemzetiségűnek vallja magát?

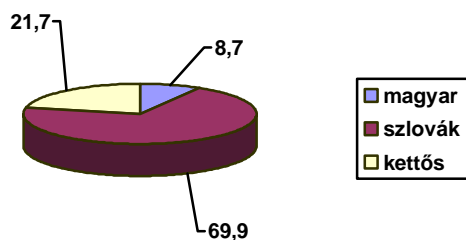
Ez az érték jóval magasabb volt, mint azt gondoltam volna. Azt azonban meg kell jegyeznem, hogy már ennél a korosztálynál is megjelenik az etnikai identitástudat egy új minősége, a *kettős kötődés*. A nyelvhasználati kérdőív (K.22)-es kérdésére, mely szintén az identitást vizsgálta, a válaszok a kettős kötődés felé mozdultak el. Ebben az esetben a kérdésfeltevés direkt módon történt, eldöntendő kérdés volt. *Ön tehát szlováknak vallja magát?* ellentétben az előbb elemzett kérdéssel, mely így hangzott: *Ön milyen nemzetiségűnek vallja magát?* Az eldöntendő kérdésnél a kettős identitást öten jelölték meg (45%), egy adatközlő változatlanul szlováknak vallotta magát és az előző nyolc helyett öten magyar nemzetiségűnek (2. ábra).

4. ábra

Ön tehát szlováknak vallja magát?

Összehasonlításképpen bemutatom a tótkomlói közösségben vizsgált adatokat. 69.6% (48 fő) szlováknak vallotta magát, kettős kötődésű 21.7% (15fő) volt és 8.7% (6 fő) magyarnak vallotta magát.(3. ábra)

5. ábra

Ön milyen nemzetiségűnek vallja magát? (Tótkomlóson)

A változások egyértelműen azt mutatják, hogy a fiatal generáció már nem rendelkezik olyan erős szlovák identitástudattal, mint amennyire az idős és közép generációnál még napjainkban is kimutatható. Fontos azonban az a felismerés, hogy a magyarországi szlovákok azonosulnak a magyar többséggel, ez a kisebbség erősen kötődik ehhez az országhoz, amelyben él.

A fenti adatok tükrében felmerült bennem a kérdés, hogy a kérdőíveken feltüntetett nevek szlovák változatának használata valóban a kisebbségi léthez való tartozást fejezi ki, vagy csupán megszokásból használják a hallgatók nevüket szlovák nyelven. Mivel folyamatos kapcsolatban vagyok az adatközlőkkel lehetőségem nyílt megbeszélni, illetve tisztázni velük a bennem felmerülő kérdéseket. Az így kapott információk, hitelesebbé tették a kutatás eredményeit. Ezeknek a beszélgetéseknek információs szerepük mellett nem elhanyagolható kontrollszerepük sem. A hallgatók bevallása szerint szlovák nyelvű tesztek, űrlapok kitöltése kapcsán, nevük szlovák változatát használják. Ez a szokás középiskolai tanulmányaik alatt alakult ki bennük. Beszélgetésünk során a következő reakciók, válaszok voltak: *„Ha szlovák nyelvű szöveget kapok, automatikusa szlovákul használom a nevem.”* *„Én már megszokásból szlovákul írom a nevem.”* Egy adatközlő volt – ő vallotta magát szlovák nemzetiségűnek – aki tudatosan szlovákul használja a nevét, ezzel is demonstrálva nemzetiségét. Ő így nyilatkozott: *„Érzékeny vagyok erre. A gimnáziumban alakult ki ez bennem. Sőt az ny betűt a nevemben mindig lágyságjellel, a szlovák helyesírásnak megfelelően használom. Szlováknak tartom magam.”*

A (K.23) *Mitől érzi magát szlováknak?* kérdésre természetesen az az öt adatközlő, aki magyarnak vallotta magát, nem válaszolt. Azt gondolom, hogy ez a tény is válaszaik

hitelességét bizonyítja. Egyetlen adatközlő adta *a szüleim miatt* választ. Megjegyzem a (K.22)-es kérdésre ő volt az, aki szlováknak tartotta magát. A többiek, akik kettős identitásúnak vallották magukat, egységesen, kivétel nélkül a *mert ehhez a közösséghez tartozom* választ adták. A (K. 22 és 23)-as kérdésekre adott válaszok meggyőzték a hallgatók érettségéről. Válaszaik következetesek voltak, komolyan vették a kérdőív kitöltését. Megállapítható, hogy az identitást elősegítő faktorok a vizsgált főiskolások körében már nem írható sem a származás sem a család (kivéve egyetlen hallgatót) javára és a nyelvtudás mértéke sem határozza meg. Egy új és erős tényezővel, a közösséggel, a közösséghez való tartozással kell számolnunk. A kisebbségi közösséghez való tartozás jelentősége és annak igénye a nemzetiségi iskolák, intézmények meglétének és munkájának eredménye. Hallgatóink nyolc, illetve tizenkét évig a környező nemzetiségi iskolákban tanultak. Ebben a közegben nem csak a tanítási órákon ismerkedhettek meg a szlovák, illetve dél-alföldi szlovák kultúrával, irodalommal, történelemmel, néprajzzal, hanem maguk is aktív résztvevői voltak ennek a közegnek. Tudomásul kell vennünk, hogy az intézményeknek, iskoláknak a jelenlegi modern társadalomban meghatározó szerepük van, hiszen a kisebbségi származású fiatalok már egyre kevésbé otthon a családi közegben, inkább az iskolákban kapnak egy olyan magatartásmintát, mely alapján természetessé válik a kisebbségi kultúrához, nyelvhez való kötődésük. Másik fontos befolyásoló faktor, a kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek létrejötte és aktív szerepe a szlovák kisebbségi életben. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetések során kiderült, hogy többen vannak, akik egy-egy települési kisebbségi önkormányzatnak vagy civil szervezetnek aktív tagjai. A szlovák nyelvvel céljaik vannak, motiváltak, a nyelv ismerete esetlegesen segítheti őket a munkavállalásban.

Az eredményekből megint kitűnik, hogy a főiskolások körében végzett kutatási adatok, nagymértékben különböznek a tótkomlósi közösségben végzett kutatási eredményektől. Tótkomlóson arra a kérdésre, hogy *Ön mitől érzi magát szlováknak* a legtöbben így válaszoltak: „*Mert ez az anyanyelvem*”. (37.7%, 23 fő). (29.5%, 18 fő) *a szülei miatt* és csak (24.6%, 17fő) írta indokként *a közösséget*. Mindössze (8.2%, 5fő) *mert ezen a nyelven beszélek* választ adta.⁴⁶⁷

Az eredményekben megmutatkozik a generációk közötti különbség. Az idősebbek körében a szlovák nyelv használata természetes, hiszen ezt használja a mindennapokban, míg a fiatalok tudatosabbak. Fontos számukra, hogy a kisebbségi nyelv ismerete az érzelmi kötődésen túl -

⁴⁶⁷ TÓTH Ján – TUSKA Tünde – UHRIN Alžbeta – ZSILÁK Mária: *Jazyková situácia v Slovenskom Komlóši*, in: *Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe* (red. UHRIN Alžbeta – ZSILÁK Mária), Békéscsaba: VÚSM, 2005, 240-305. Itt: 252.

kinél nagyobb, kinél kisebb - hasznos és használható legyen. Telekesné Vámos Éva ezt a tudatos hozzáállást „instrumentális motívumnak”, míg az idősebb generáció nyelvhasználatára az „integráló motívum” kifejezést használja.⁴⁶⁸

A hallgatók etnikai paramétereit vizsgálva feltétlenül ki kell térni az anyanyelv kérdésére. A kisebbségi nyelvhasználat vizsgálata fölveti az anyanyelv fogalmának problémáját. Az anyanyelv a Magyar értelmező kéziszótár szerint: az a nyelv, amelyet az ember gyermekkorában (elsőként) tanult meg, s amelyben rendszeresen, legjobban és legszívesebben beszél. Az anyanyelv fogalmának problémájával több elméleti megközelítésben is találkozhatunk.⁴⁶⁹ Skutnab-Kangas értelmezésében egy személynek akár több anyanyelve is lehet a származás és az azonosulás szempontjából. Négy kritériumot használ a fogalom meghatározásakor.⁴⁷⁰

1. származás – az elsőként megtanult nyelv

2. azonosulás

a, belső – az a nyelv, mellyel a beszélő azonosul

b, külső – az a nyelv, amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként azonosítják

3. a nyelvtudás foka – a legjobban ismert nyelv

4. funkció – a legtöbbet használt nyelv

Ugyanannak a személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint. Sőt, egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat, kivéve a származás szerintit. Kisebbségi helyzetben gyakoribb, hogy egy-egy személy, különböző anyanyelvűnek minősül. Lanstyák István ezt az esetet, ami a szlovákiai magyaroknál nem ritka, „ambivalens anyanyelvnek” nevezi. Ez a magyarországi szlovákokra kevésbé jellemző.

⁴⁶⁸ TELEKESOVÁ Vámosová Eva: *Niektoré sociolingvistické aspekty maďarsko- slovenskej dvojazyčnosti žiakov základných škôl v Maďarsku*, in: *Slovenčina v menšinovom prostredí* (red. UHRIN Alžbeta – ZSILÁK Mária), Békéscsaba: VÚSM, 2004, 334-344. Itt: 339.

⁴⁶⁹ BARTHA Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1999, 151-154.

KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 152-153.

GYIVICSÁN Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 1993, 232-256.

UHRIN Erzsébet: *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatára*. Békéscsaba: VÚSM. 2004, 20-21.

LANSTYÁK István: *A magyar nyelv Szlovákiában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* (III. Sorozatszerkesztő KONTRA Miklós) Budapest – Pozsony: Osiris. 2000, 368.

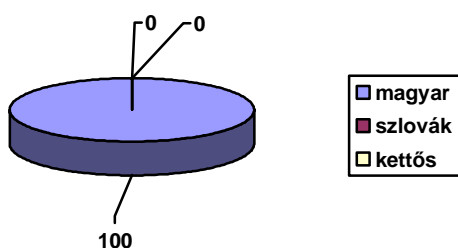
SKUTNABB – KANGAS Tove: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava: Kalligram. 2002, 32.

⁴⁷⁰ SKUTNABB – KANGAS Tove: *Nyelvi emberi jogok. Korunk*. 1992. 5. sz.. 82-86. Itt: 84.

SKUTNABB – KANGAS Tove: *Bilingualism or not: the Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters. 1983.

Az anyanyelvre vonatkozó válaszok kiértékelése előtt megjegyzem, hogy az anyanyelv jelentéstartalma mind a kérdezők, mind a megkérdezettek, válaszadók számára mást jelenthet.

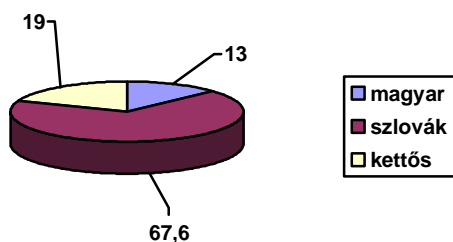
Arra a kérdésre, hogy (K.15) *Mi az anyanyelve?* Az összes megkérdezett 100% a magyar nyelvet adta meg. Azt sejtettem, hogy a magyar nyelv a meghatározó és domináns a fiatalok körében, a szlovákra a másodnyelv szerep a jellemző, de nem gondoltam, ez ilyen arányban jelentkezik majd. (4. ábra)

6. ábra

Mi az anyanyelve?

Összehasonlításképpen megint a tótkomlói adatokat hoznám. 67.6% a szlovák nyelvet tartja anyanyelvének, 19% azt állítja, hogy két anyanyelve van (ez is a lehetséges válaszok között szerepelt) és 13% vallja a magyar nyelvet anyanyelvének. A generációk közötti különbség nagyon észrevehető.

7. ábra

Mi az anyanyelve? (Tótkomlóson)

A megkérdezett fiatalok válaszaikból egyértelműen kiderül (100%), hogy nem bizonytalankodtak. Otthonról a magyar nyelvet hozták magukkal, azt sajátították el először. Ők a származásuk, az elsőként elsajátított nyelv alapján azonosították magukat, illetve anyanyelvüket. Egy hallgató így nyilatkozott: *„Én szeretném azt mondani, hogy szlovák az anyanyelvem, de egyből észrevennék, hogy nem így van. Nem tudok olyan jól szlovákul. Talán majd egyszer.”* Ő a nyelvtudásának milyensége, foka alapján sorolta magát magyar anyanyelvűnek. Ő azon fiatalok egyike, aki erősen kötődik a szlovák nyelvhez, kultúrához. Ez a fajta érzelmi kötődés a közép és az idősebb generációra jellemző.

A vizsgálat konkrét tényekkel támasztotta alá a magyar nyelv és kultúra meghatározó szerepét a fiatalok körében. A szlovák nyelv a magánszférában egyértelműen fokozatosan háttérbe szorul. Egy olyan kétnyelvűség- dinamika, amelyet generációról generációra csökkenő anyanyelvi s ezzel fordított arányban növekvő többségi nyelvi kompetencia jellemez. Ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket, hogy új területeken, mint a politika, közigazgatás, média egyre szélesebb körben terjed. Ez az a tény, amely a hallgatóinkat képes motiválni. Valószínűsíthető, hogy ezek azok az új színterek, melyek esetlegesen biztosíthatják a kisebbségi nyelv használatának lehetőségeit.

Ahogy azt a bevezetőmben mondtam referátumom csak részeredményeket tartalmaz. Természetesen szándékomban áll a többi kérdéskört is feldolgozni és egy komplexebb képet nyújtani a szlovák szakos hallgatók anyanyelvhasználatáról. Úgy tűnik, hogy a kutatás további eredményeinek értékelése kapcsán érdekes és elgondolkodtató adatok birtokába juthatunk. Terveim között szerepel a kutatás kibővítése, a kérdőív kitöltetése a többi magyarországi szlovák szakos hallgató körében.

Summary

Identity conducive factors of the Students of the Szeged University

In 2007 the survey presented the result of the reseal made between the students of University of Szeged Juhász Gyula Teacher Training Faculty Department of Slovak Language and Literature. First of all outlines the ethnic identity consciousness of the students. It is difficult to form without this knowledge an objective image on going into the environment of the minority cultural and lingual processes.

Európaiság és nemzeti jelleg a XIX. századi magyaros zenében

– Brahms, Erkel, Mosonyi, Liszt

A zenetörténetben a nemzeti jelleg kidomborításának kérdése legélesebben azokban az időszakokban merül fel, amikor a kívülről diktált, vagy öntörvényű zenei egységesedés a szokásosnál erőteljesebb volt. Kívülről irányított folyamat volt például a gregorián stílus terjesztésével kapcsolatos egységesedés 800 és 1100 között. Zenei folyamatok eredményezték a bécsi klasszika létrejöttét, amely európai alapokra épült: az olasz opera műfaj gyors terjedésével együtt járó egységesedésre, és az 1700 után kialakult, francia, olasz és német jegyeket összeolvasztó „kevert ízlésre” (gemischte Gut). A klasszikus stílus a legújabb ízléshullámok mellett beolvasztott egyfajta elvont népies hangvételt is – ez még szükséges volt a „lingua franca” jelleg kialakulásához, aminek révén világszerte elterjedt. (Például Haydn 104. szimfónia zárótételének népdalszerű témáját horvát dallamként tartják számon a horvát kutatók, de az angolok egy korabeli londoni halárus kikáltó dallamait hallják benne.⁴⁷¹)

A XIX. század viszonya a nemzeti zenéhez

A klasszikus stílusnak, ennek az egyetlennek érzett nyelvezetnek a reakciója a XIX. századi zene, a nemzeti stílusok korszaka, párhuzamosan az igen felerősödő nemzeti, hazafias érzéssel. Carl Dalhaus, a korszak neves kutatója szerint az a mű érhetett el európai szintű elismertséget, amelyben érződött a „colour local”, a helyi szín, ami a helyiek számára lényegében elegendő volt a nemzeti jelleg felismeréséhez is. Ekkoriban egyetemes – nemzeti nem ellentétpár, hanem egymásban gyökerező fogalmak. Mindezek miatt e korszak különös figyelmet szentelt a népies zenének, amivel jelezni tudták az emberek – nemcsak a zeneszerzők, hanem a polgárosodó zenekultúra növekvő tömegei – egyrészt összetartozásukat, másrészt hovatartozásukat. Elég volt, ha népdalszerűnek, népiesnek hatott a

⁴⁷¹ SOMFAI László: Joseph Haydn: 104., D-dúr szimfónia, in: *A hét zeneműve* 1973/4. (szerk. KROÓ György): Budapest: Zeneműkiadó, 68-79, Itt: 77.

felhasznált, vagy kitalált dallam, például Anton Florentin Zuccalmaglio (1803-1869) *Alte Volkslieder* című kiadványa saját szerzeményeit tartalmazza.⁴⁷²

Ez a fajta népiesség volt a háttere például a Wagner által első német operának kikiáltott Weber operának, a *Bűvös vadásznak* – egyetemes értékét jelzi, hogy prózai részeihez egy évtizeden belül már el is készítette Berlioz a francia recitativókat. Weber a bécsies keringő elterjesztésében is fontos szerepet játszott, az első nem kifejezetten báli zenei, hanem úgymond „komolyzenei” darab a *Felhívás keringőre* című zongoraműve, amit szintén Berlioz zenekari feldolgozásában ismert meg Európa. Ő pedig épp magyarországi sikerével érzett rá a népies zene elsöprő hatására a *Rákóczi induló* feldolgozásával (1846-ban!) – így került ez a magyar verbunkos zene a *Faust elkárhozása* című nagyszabású drámai legendájába, amin épp akkoriban dolgozott. Egyik legnagyobb hazai sikerét pedig a *Krisztus gyermekkora* című oratóriumával aratta, amelyben francia népéneket is feldolgozott (1854).

A fenti példák azt jelzik, hogy a német-francia-olasz fő vonalon belül is kialakult az igény a sajátosan nemzetire, de természetesen a fő vonal melletti zenekultúrák még jellegzetesebb színekkel törtek be az európai zenébe. Azok a nemzeti dallamalkotások voltak nagyobb hatással az európai zenére ebben az időben, amelyek bizonyos mértékig korábban is a köztudatban, sőt közhasználatban voltak: mint a lengyel (polacca) és a magyar zene (ungharesca). Így nagy népszerűségnek örvendhettek olyan „egzotikus” jelenségek a XIX. században, mint a lengyel népdal és néptánc megjelenése Chopin stílusában, a magyar zenei elemek Lisztnél.

Erre az ízlésváltozásra különbözőképpen reagáltak a zeneszerzők. Először is szívesen írtak más népek nemzeti stílusában is, hiszen a népies jelleg bizonyos mértékig a zenei nyelvtan közkincsévé vált; a nemzeti zenén belül pedig jellemzően kialakultak a nyugatos és radikális irányzatok. E három megközelítésmód természetesen nem jelent tiszta típusokat, egyetlen szerzői életműben is változhattak a hangsúlyok.

Magyaros stílus a XIX. században

Tanulmányomban a magyar nemzeti zene különböző vetületeit vizsgálom. Az a népies stílus, amely ennek hátterét adta, ezidőtájt szintén nem volt régi. Alapja a katonatoborzó verbunkos zene,⁴⁷³ a XVIII. század végének sajátos alkotása, amely három forrásból merítkezett: az

⁴⁷² Általában „Lied im Volkston” elnevezést használtak a „Volkslied” helyett.

⁴⁷³ Ironikus, hogy a legmagyarabbnak érzett stílus elnevezése német szóból származik: Werbung = toborzás.

osztrák népies stílusból, a klasszikus műzenei formálás és harmóniarend használatából és a cigánybandák által játszott improvizatív magyar tánczenéből. A verbunkosnak táncgyűjteményekben formálódó árnyalt hangulatvilága alakult ki néhány évtized alatt, úgyhogy a népiességre fogékony romantika már egy kész stílust talált. Amellett, hogy táptalajt nyújtott az értékes műzenének, a verbunkosra épülő magyaros zene öntörvényű fejlődése két ívet jelölt ki.

A népiesség talaján alakult ki a csárdás, illetve a magyar nóta, közülük több őriz hangszeres fordulatokat (*Cserebogár, sárga cserebogár*). A nótaszerzők közül egy nevet említek csak, a szegedi Dankó Pistát – akinek 2008-ban kettős jubileuma van: 150 éve született (1858. Szeged-Fölsőtanyán [Szatymaz]) és 105 éve halt meg (1903. Budapest). Ő a cigányzenészek között az egyetlen, aki nótaszerzéssel szerzett történelmi nevet magának. Négyszáznál több dalából nagyon sok vált népszerűvé, például: *Szőke kislány, csitt, csitt, csitt; Eltörött a hegedűm; Egy cica, két cica...; Még azt mondják, nincs Szegeden boszorkány...* Jellemző, hogy dalait magyar népdalként adták ki, például *Árvalányhaj. Tíz eredeti magyar népdal*, vagy *Három szegedi eredeti népdal*.⁴⁷⁴

A verbunkos tánczenéből a másik fejlődési ív a népies mellett a hangszeres elvontabb, klasszikus arányérzékre épített irányzatai felé vezet, mint Egressy, Lavotta, Csermák – elsősorban kamrazenei – szerzeményei. (Pl. Csermák program-vonósnégyese: az *Intézett veszedelem*). Néhány főbb jellegzetességben összefoglalhatóak zenei jegyeik: éles tagolás, klasszikus kisformák kedvelése, a lassú-friss felépítés – ezek előterében pedig a pontozott ritmusos képletek, a bővített szekund gyakori használata, a bokázó jellegű sorzárlat.

A magyaros stílus a közkedvelt nemzeti színek között is különösen népszerűnek tűnik a korabeli Európában, köszönhetően a stílust egységes eszköztárral terjesztő, sokszor írástudatlan, virtuóz magyar cigányzenészek nemzetközi jelenlétének és elismertségének. Mivel a szabadságharc alatt sok cigányzenész bandájával csatlakozott katonai egységekhez, 1849-ben menekülni kényszerült a megtorlások elől. Azt képviselték, amit a tanult európai zene már nem tudott: a zene öntörvényét, a pillanat ihletésű alkotást, a zene természetére hasonlító burjánzását megélve közvetíteni. Nem csoda, hogy a magát magyarnak valló Liszt Ferenc teljes mértékben magára talált zeneszerzőként ebben a stílusban,⁴⁷⁵ sőt még az 1879-es

⁴⁷⁴ Lásd: *Válogatás Dankó Pista dalaiból a korabeli kiadások alapján. Csongor Győző gyűjtéséből*, Szeged: Dankó Pista Emlékéért Alapítvány, 1999, 17. 13.

⁴⁷⁵ A történet szomorú voltára világít rá, hogy úgynevezett „Cigánykönyve” (*A cigányokról és cigányzenéről Magyarországon*) és annak egy teljes antiszemita fejezettel kibővített második kiadása rengeteg alapvető tévedést tartalmaz, és súlyos konfliktusokat okozott Lisztnek hazájával. (A zsidó felekezet számára is

párizsi világkiállításon is nagy volt az érdeklődés irántuk, többek között Debussyt nyűgözték le.

Zeneszerzői megközelítések

A zeneszerzői megközelítés-típusok közül elsőként említtem azt, amely elsősorban a nem hazai szerzőkre jellemző: a legjellegzetesebb elemek illetve kész dallamok átvétele, gyakran szín-értékkel, szórakoztató-zenei céllal. A XIX. századi magyaros zene tekintetében Brahms erre a legjobb példa. Ő első kézből ismerte meg a magyar zenét és a nevezetes „magyaros rubatót” Reményi Ede (1828-1891), Németországba menekült hegedűművész kamarapartnereként, aki a szabadságharc idején Görgey Artúr tábori hegedűse volt.⁴⁷⁶ Ez a fiatalkori élmény valószínűleg Brahms előadói stílusára is hatott, és megihlette a *Magyar táncok* sorozatot is, amit 19 évesen elkezdett írni, közvetlenül Reményivel való megismerkedése után. Nagy részük dallamát magyar kottakiadványokból merítette. A négy füzetbe rendezett 21 darabból álló sorozat szórakoztató zenei, házi muzsikálási alkalmakra tervezett voltát jelzi, hogy eredetileg négykezes zongora-letétben készült, és a kiadványok opusz-szám nélküliek. Mégis sok időt áldozott rájuk, tizet közülük 1872-ben – ötvenévesen – átdolgozott zongorára két kézre is, hármat pedig zenekarra is (1. 3. 10.). Ez nemcsak népszerűségüket jelzi, hanem azt is, hogy Brahms maga is örömét lelte e művekben, és magában a stílusban is. Ahogy Swafford ábrázolta 1997-es életrajzában: „Órákig tudott üldögegni a Café Czarda fái alatt a Praterben, korsó sörök mellett, hallgatva a cigánybandákat, akik mindig különös tűzzel játszottak, ha látták, hogy ott van a Herr Professor.”⁴⁷⁷

A nemzeti identitást leginkább kifejező és tömegekhez eljutó zenei műfaj a történelmi tárgyú opera volt, ami már az oroszoknál is megjelent Glinka *Ivan Szuszanyin*jával 1836-ban, és nemzeti szellemben értelmezte a közönség Weber, Auber sőt Verdi operáit is.⁴⁷⁸ Sürgető elvárás volt ezért Magyarországon is a nemzeti opera létrehozása, amit Erkel Ferenc teljesített

jótekonysági koncertet adó Lisztnek komoly lelkiismereti kérdést okozott ez a probléma. Végül az úriember győzött: soha nem vallotta be, hogy a könyv mindkét változatát élettársa, Carolyne Sayn-Wittgenstein adta ki az ő neve alatt.) Lásd: HAMBURGER Klára: Liszt Cigánykönyvének fogadtatása. *Muzsika* 2001/1 11-17. Itt: 11.

Ezzel kapcsolatosan még súlyosabb a hosszú távú kártevés, amely alapján manapság is cigány népzeneinek titulálhatja egy francia kutató a magyar cigányzenét. Lásd: SÁROSI Bálint: Párizsi ítélet: a magyar népies zene a cigányoké. *Muzsika* 1997/3 3-6. Itt: 3.

⁴⁷⁶ BORGÓ András: „Pharao barna ivadékai” és a klezmorim. A cigány és jiddis zenekultúra magyarországi kapcsolatai, *Muzsika* 1993/9 32-40. Itt: 32.

⁴⁷⁷ SWAFFORD, Jan: *Johannes Brahms: A Biography*, New York: First Vintage Books Edition, 1999, (Magyar nyelvű idézet letöltve 2008. október 1.

<<http://www.filharmonikusok.hu/content.php?section=3&tmp=esresz&eid=591> - 26k)

⁴⁷⁸ 1934-ben ő írta a csak halála után ismertté vált nemzeti himnuszt is, amely 1940-től Moszkva városi himnusza volt, majd 1990-től 2000-ig orosz nemzeti himnusz.

be. Ő a nyugatos irányt képviselte, hiszen Verdi operáit vezényelve, azok alapos ismeretében alakította ki saját operai stílusát. A hazai termésből leginkább népszínművekre támaszkodhatott (ilyet maga is írt többet), illetve néhány korábbi operai-kísérletre – 1793-ból Chudy József: *Pikkó herceg és Jutka perzsi*, 1822-ből (már magyar történelmi tárggyal) Ruzitska József: *Béla futása*. Erkel a kisebb visszhangot keltett 1840-es *Bátori Mária* után 1844-ben előállt egy mindenki által egyértelműen magyar nemzetinek értett operával, a *Hunyadi Lászlóval*. Ennek terjedése is hihetetlen gyors volt: katonazenekarok, cigánybandák játszották legnépszerűbb részeit, vándor színtársulatok eljuttatták az ország nagy részére; így a nemzeti összefogás, a függetlenedési törekvések szimbólumává válhatott. Még ebben az évben megírta a *Himnuszt* is Erkel.

A romantika az az időszak, amikor a nemzeti himnuszok keletkeznek egymás után.⁴⁷⁹ A himnusz toposz, himnikus hangvétel zenei gyökere a klasszikában keresendő – Haydn egyes vonósnégyeseinek lassútételében, vagy Mozartnál Sarastro áriájában, és különösen Haydn császári himnuszában, aminek hihetetlen nagy kedveltsége rengeteg átiratot és vele párhuzamosan felmérhetetlen hatást, és így mintát jelentett igen széles körben. – Érdekes itt tudatosítani egy újabb európai kapcsolódást: Haydnnek a londoni útján megismert királynői himnusz adta az ötletet. – Beethoven már több művében igen jellegzetesen használta ezt a karaktert, amit a romantikus csodálói előszeretettel utánoztak, vettek át, fejlesztettek tovább. Az ekkortájt keletkezett nemzeti himnuszokban megfigyelhető a himnusz-toposzhoz hozzáadott helyi szín – például a magyar himnusz az erőteljesen stilizált lassú verbunkból építkezik. Erkel *Himnuszá*nak nemzeti himnusszá válásában fontos dátum 1845. május 16., amikor – a Pesti Hírlap tanúsága szerint – „Több mint száz fáklya világánál a' helybeli hangászkar... megdicsőült Kölcseynek hymnusának a' tisztelgő fiatalság általi eldallása...” fogadta Kolozsvárott Deák Ferencet és Vörösmarty Mihályt.⁴⁸⁰ Hivatalos állami rendezvényen 1848. augusztus 20-án csendül fel először.

A *Hunyadi Lászlónál* tizenöt évvel későbbi *Bánk bán*ban még jobban sikerült a kortárs európai fő iránynak – ami főleg Verdit és német mintákat jelentett – és a magyaros zenének a magas szintű egybeolvasztása. Különösen a II. felvonásról írtak nagyon szépeket a kortársak, több kritikus kiemelte Bánk és Melinda jelenetét. Ábrányi Kornél, a Zeneakadémia első zenetörténet tanára és titkára, a *Zenészeti Lapok* alapítója így írt a bemutató kapcsán:

⁴⁷⁹ A nemzeti himnusz általában vagy himnusz-hangvételű, vagy indulókarakterű.

⁴⁸⁰ Erdélyi Híradó. *Pesti Hírlap* 1845. május 27. Letöltve 2008. október 1.

<<http://www.nemzetijelkepek.hu/himnusz.shtml>

Mondhatni igéző hatást idéz elő Erkel a II. felvonás 4. jelenetében – mely minden tekintetben az egész dalmű fénypontjának nevezhető – midőn Bánk-bán találkozik őrvjögő nejével, azt elátkozsa, az ártatlan gyermek közbejő, s végre egymástól búcsút vesznek. Ezen dráma s szívet megindító jelenethez szerző részint oly hangszereket használ, melyek mindeddig még színházi zenekarokban nem szerepeltek, mint a cimbalmot, s szerelem-hegedűt (viola d’amour) részint pedig olyakat, melyek a legköltőibb hangszerek közé tartoznak úgy mint: a hárfát s az úgynevezett angolkürtöt. E hangszereknek együttemes színezete leírhatatlan hatást gyakorol a hallgatóra s nem egy két kendőt láttunk könnyek felszárításával foglalkozni.⁴⁸¹

Mosonyi Mihály pedig a *Bánk bán* zongorakivonatához írt a *Zenészeti Lapok*ba három részben leközölt, terjedelmes ismertetőt. Ebben így fogalmazott:

Erkel *Bánk bán* dalművében több eredeti magyar zenei gondolat található, mint bármely másban. A magyar zene alkotó elemei benne már plasztikai egésszé alakulnak, a szerző szabadabban mozog az anyagi alakítás terén, mely nem köti meg többé kezeit, sőt szabad rendelkezésére adja magát a formára nézve. S innen van azután, hogy alakjai művészi kerekességgel, s formakellemmel vannak kidolgozva. [Amint már többször is kimutattuk, szükséges, hogy a magyar dalművészet utai szélesebb kiterjedésű alapokra legyenek fektetve.]⁴⁸²

A kritikák természetesen a magyar elemről beszélnek mint újdonságról, egyrészt a nemzeti identitás művészi kifejezését keresik benne, másrészt mert a zeneszerzésben az európai eszköztár használata – evidencia.

Ezt az evidenciát kérdőjelezi meg – a lehetséges határokig – a nemzeti zenekultúrák radikális irányzata, amit Magyarországon leginkább az imént idézett Mosonyi Mihály, eredeti nevén Michael Brandt képviselt, 1860 körül írott műveivel. Szegény sorsú tízgyermekes családból származott, 14 éves korától lényegében önfenntartó volt. Támogatói segítségével tanítóképzőt végzett, majd – ajánlásukra – grófi alkalmazásban zenetanár lehetett. Eközben önképző módon fejlesztette zenei tudását. 1842-ben költözött Pestre, zongoratanárként, ahol hamarosan a zeneélet szervezője, véleményformálója lett. Beethoven modorában írt korai darabjai zeneszerzőként is meglehetősen elismertséget hoztak számára. Fordulatot pályáján

⁴⁸¹ ÁBRÁNYI Kornél: [beszámoló Erkel Ferenc: Bánk bán március 8-i ősbemutatójáról]. *Zenészeti Lapok*. 1861. márc. 13. Idézi: BARNA István: Erkel nagy művei és a kritika, in: *Zenetudományi tanulmányok IV. A magyar zene történetéből*, (szerk. BARTHA Dénes) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, 211-270. Itt: 227.

⁴⁸² MOSONYI Mihály: [Erkel Ferenc: Bánk bán című opera kétkezes zongorakivonatának ismertetése.] *Zenészeti Lapok*. 1861. Idézi: BARNA (mint fenn) Itt: 229.

1856-ban egy olyan esemény hozott, amely a magyar katolicizmus ünnepe volt, de a porba sújtott ország számára szinte nemzeti ünnepet jelentett: a monarchia legnagyobb templomának, az esztergomi bazilikának felszentelési ceremóniája. Az ünnepélyes alkalmon Liszt *Esztergomi miséjét* adták elő a szerző vezényletével. Mosonyi így írt erről:

Őszintén bevallom, hogy akkor ez a mű rám nézve az a fénysugár volt, amely egykor Sault Pállá változtatá. Mert addig az általános közvélemény nyomán, én is csak a sok üres szót szaporítam annak érdekében, mely Lisztet mint kiváló zongoravirtuózt dicsőítette ugyan, de nagy zeneköltőnek egyáltalán nem akarta elismerni. De a kérdése mise próbái alatt lehullott a hályog a szememről s töredelmes szívvel vertem a mea culpa-t!⁴⁸³

Ugyanebben az évben hallotta Clara Schumann három pesti hangversenyén Schumann több zongoraművét, ami szintén reveláció volt számára. E két hatás nyomán a célkitűzése, a programja, az új magyar romantikus zene megteremtése lett, amit a *Zenészet*⁴⁸⁴ főmunkatársaként írásaiban is hirdetett: „a magyar zenének művészi értelemben vett kifejlesztése által (a német, olasz s francia zeneirány és iskola mellett) teremtsük meg a negyedik világhírű írmódort is: a magyart.” Magának első merész próbálkozása az Erzsébet királyné magyarországi útjára kiállított emlékkönyvbe, az *Erzsébet emlénybe* készült. A körülbelül 10 perces zongorafantázia („ábránd”) címe *Pusztai élet*.

A kiegyezés felé haladó magyar szellemi közegben végre újra volt lehetőség a nemzeti érzések kimondására: 1859-ben Kazinczy Ferenc születésének 100 éves évfordulója szelepe volt a korábbi elfojtásnak. Erre az alkalomra Mosonyi – mostantól Mosonyi Mihály néven – két nagyszabású művel jelentkezett: egy zongoradarabbal, amit hamarosan meg is hangszerelt – *Hódolat Kazinczy szellemének* – és egy Kazinczy szövegre írott kantátával – *A tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben*.⁴⁸⁵ Ebben az évben készült a *Tanulmányok zongorára a magyar zene előadásának képzésére* című etűdkötete is, amelyben a címekkel ellátott darabok Liszt hatását mutatják.⁴⁸⁶ A következő hazafias alkalmat Széchenyi tragikus halála jelentette 1860-ban, Mosonyi a *Gyász hangok Széchenyi István halálára* című zongoraművel és a belőle

⁴⁸³ BÓNIS Ferenc: *Mosonyi Mihály*, Budapest: Gondolat Könyvkiadó (Kis Zenei Könyvtár), 1960, 64.

⁴⁸⁴ Az első magyar zenei szaklap, alapítója Ábrányi Kornél.

⁴⁸⁵ Ösbemutatója 1953-ban volt. 2001-ben a Szombathelyi Szimfonikus Zenekar előadta a kantátát. Erről lásd: MIKUSI Balázs: Vezénylő hegedűs Miskolcon, Hősi ének Szombathelyen, *Muzsika* 2001/4 41-42.

⁴⁸⁶ A „Fátyol modorában” feliratú tétel Fátyol Károlyra, a híres „cselló-prímásra” utal, aki kivételesen nem hegedűsként vezette a cigánybandáját. Ennek megfelelően mély regiszterben jár a fő dallamvonal. Wagner, aki 1863-ban ismerte meg a sorozatot, Ábrányinak így írt e tételről: „Ki ne ismerné fel e darabban – mely másfelől a magyar »lassú« típusát formázza – Sebastian Bach egyik legfantasztikusabb prelúdiumának szellemiségét?” Idézi: BÓNIS Ferenc: *Mosonyi Mihály*, Budapest: Mágus (Magyar zeneszerzők 10.), 2000, 18. (A meg nem nevezett „prelúdium”, valószínűleg J. S. Bach *Wohltemperiertes Klavier* I. kötetének D-dúr fűgája.)

átdolgozott zenekari darabbal gyászolt. Ábrányi Kornél szerint: „Oly mély drámai hatással tükrözte vissza a nemzet akkori fájdalmát, hogy általa Mosonyi egyszerre a nemzet ünnepelt zeneköltőjévé vált.”

E sikeren felbuzdulva Mosonyi 1861-ben, a Bánk bán bemutatásának évében előállt első operájával, a Vörösmarty versre írott *Szép Ilonkával*. A kritika túlzásnak érezte elszakadási törekvéseit az európai hagyományoktól: „még a szüneteket is kisujtásozta” – írták róla.⁴⁸⁷ *Álmos* című következő operája egyensúlyt keresett az európai és magyar hagyományok között – sajnos e művét azonban már nem ismerte meg a közvélemény.⁴⁸⁸

Mosonyi háttérbe szorulását, a zenei élet hangadó köreitől való elszigetelődését az okozta, hogy két, látszólag egymásnak ellentmondó ügyért küzdött elszántan és megalkuvás nélkül: a magyar zene műveléséért és a – történetesen német – modern zene, Wagner műveinek magyarországi terjesztését.

Évtizedekig vita tárgya volt a nemzetközi irodalomban, hogy Liszt Ferenc, a kozmopolita művész, a mindenhol körülrajongott virtuóz nemzetisége francia-e vagy német,⁴⁸⁹ pedig 62 évesen egy levélben egyértelműen fogalmazott ezzel kapcsolatban Liszt: „Bizonygyal megengedik nekem, hogy a magyar nyelvnek sajnálatos nem tudásától eltekintve, én születésemtől síromig szívemben és gondolataimban magyar maradjak.” Akik vitatják Liszt magyarságát, nyilvánvalóan nem ismerik fel a zenéjét átható magyaros eszköztárat.

Eleinte szinte talált tárgyként kezelte a magyar motívumot „európai” darabjaiban, direkt módon hangsúlyozva a magyaros vonásokat. Liszt felnőttkori magyar kapcsolatai drámai módon kezdődtek az 1838-as pesti árvíz hírével, a híres felkiáltással – „Ó, távoli, vad hazám! Ismeretlen barátaim! Széles nagy családom! Fájdalmad kiáltása visszahívott hozzád”⁴⁹⁰ – és a nyolceztés bécsi jótékonyági koncertsorozattal. 1840-ben megírta a *Magyar dallok* sorozatot, amit 1847 után átdolgozott és *Magyar rapszódíák* címen jelentetett meg 1851 és 1853 között. A sorozat nagyrészt ismert dallamokra készült, a többnyire lassú-friss felépítésű daraboknak megmaradt bizonyos szórakoztató-zenei, táncfüzér jellege.

Negyvenéves kora körül, a zeneszerzői elmélyülés idején témaválasztásában is érdekelte a történelmi magyarsághoz való kapcsolódás (pl. *Hungaria* szimfonikus költemény,

⁴⁸⁷ BÓNIS 2000, 20.

⁴⁸⁸ Mosonyi életében nem került bemutatásra, és később sem vált ismertté.

⁴⁸⁹ WALKER, Alan: *Liszt Ferenc. 1. A virtuóz évek 1811-1847*, Budapest: Zeneműkiadó, 1986, 73., BOZÓ Péter: Liszt és a német egység. *Muzsika* 2008/11 20-26. Itt: 20.

⁴⁹⁰ WALKER 1986, 267.

Funérailles az 1849-es tragédia emlékére), ezekben a darabokban nincs konkrét idézet, a magyaros vonások szervezesebben beépülnek saját stílusába. Egyik legnagyobb alkotásában pedig, a *h-moll szonátában* formaképző szerepet kap a magyar skálából kialakított fordulat. Középső alkotókorszakának műveiben az induló karakter sosem nélkülözi a verbunkos jellegzetességeit, így van ez az 1860. körül komponált *Christus* oratóriumban is, ahol a Három királyok érkeznek magyar indulózenére „Ha Rubens flamandokat festhetett biblikus képeire, akkor egyik mágusomnak én is adhattam kipödört bajuszt.”⁴⁹¹ Az európai romantikus zene egyfajta summázataként értelmezhető *Haláltánc* zongoraversenyben⁴⁹² pedig a kidolgozási résznek magyaros tánczene a tetőpontja.

A kései korszak a gyász hangvételéhez társítja a lassú verbunk „hallgató” zenéjét, a Lisztre korábban is olyan jellemző filozofikus jelentéskörhöz. Ennek korai megjelenését figyelhetjük meg a nagyon modern hangzású *Christus* tételben: „*Tristis est anima mea*” (ZH). A *Három Gyászóda* kapcsán 1866. novemberében Rómában írta az alábbiakat Liszt:

Ha a temetésem zenélnének, azt szeretném, hogy e gyászódák közül a másodikra essék a választás a partitúra 3. 4. 5. és 6. oldalán lévő magyar kadencia miatt. (feliratuk: Dulces moriens reminiscitur Argos – A haldokló visszaemlékezik az édes Argoszra)⁴⁹³

A Magyar történelmi arcképek – Széchenyi István, Eötvös József, Vörösmarty Mihály, Teleki László, Deák Ferenc, Petőfi Sándor, Mosonyi Mihály⁴⁹⁴ – is többnyire gyász-zenék, a megidézett történelmi személyiségekhez legtöbb esetben személyes kapcsolat is fűzte.

Fájdalmas volt Liszt számára, hogy zeneszerzőként nem ért el olyan sikereket, mint zongoristaként, de ez a viszonylagos közömbösség adott neki egyfajta szabadságot. A 60-as években jegyezte le egy levélben az alábbi szavakat: „A dolgaim megírása számomra művészi szükségszerűség, megírásuk tényével tökéletesen megelégszem”⁴⁹⁵ Kései korszakában a fő vonulattól leágazó, modern utakon járt – részben épp a magyaros zenéhez kapcsolódó „egzotikus” hallásmód eredményeképpen. Dobszay Lászlót idézem:

⁴⁹¹ VÁRNAI Péter: *Oratóriumok könyve*, Budapest: Zeneműkiadó, 1972, 256.

⁴⁹² Formai összetettség: variáció, szonáta-elv, szonáta ciklus (azaz komplex szonátaforma); gregorián téma mögöttes tartalmával, utalások meg nem nevezett régies stílusokra (barokk, reneszánsz jellegű részek, magyaros stílus) és zeneszerzőkre, Bachra, Berliozra.

⁴⁹³ Idézi: HAMBURGER Klára: *Liszt*, Budapest: Gondolat (Zenei Kiskönyvtár), 1980, 309.

⁴⁹⁴ A kiadó hibás sorrendje ez, a szerzői szándék szerint a középső tételek rendje: Deák, Teleki, Eötvös, Vörösmarty. WALKER, Alan: *Liszt Ferenc. 3. Az utolsó évek 1861-1886*, Zeneműkiadó Budapest, 2003. 443

⁴⁹⁵ Idézi: HAMBURGER Klára: *Liszt: Christus* [a partitúra előszava], Budapest: Editio Muica [é. n.]

A verbunkos elemek beépítése úgy hat gondolkodásmódjára, mint a régi európai zenével való megismerkedés – egy korszerű zenei anyagot egy tőle idegen zenei anyaggal kell a szerzőnek összeépíteni. [...] E művekben a tiszta európai szellem beszél, mindazt felszíva és mindazon túljutva, amit előtte évszázadok produkáltak.⁴⁹⁶

Összegzés

A zene univerzális nyelv – szokták mondani; de valljuk be, érthetőbb, ha nem dialektusban szól, hanem nagyobb közösség hagyománykészletére támaszkodik. Ám a háttérben, szükség van a pillérekre, a dialektus ébrentartására. Liszt Ferenc teljes elfogadással volt barátja Mosonyi Mihálynak, sőt parafrázist írt „szuper-verbunkos” operájára.⁴⁹⁷ Mosonyi halálhírére reagálva pedig azt írta Ábrányinak: „Bárki is büszke lehetett vele egy lépést tartani az általa követett úton... Tiszteljük emlékét azzal, hogy igyekezzünk gyümölcsözővé tenni példáját és útmutatásait.”

Az a fajta népies stílus, ami a XIX. században elég volt a nemzeti karakter beazonosításához, a colour local megteremtéséhez és így a nemzetközi „érdekességhez” éppúgy, mint a hazafias öntudat demonstrálásához, a XX. század elejére elértéktelenedett. Ez történelmi okok mellett zeneiekkel is magyarázható. Először is a XX. századra hitelét veszítette maga az a romantikus népi idill, ami a verbunkos zenén alapuló ál-eredeti dalok táncok tömegeit termette, másodszor ezt a stílust a daloskörök, dalárdák kedvelték és őrizték, amelyek erre az időszakra művészi minőség szempontjából nagyon alacsonyra csúsztak, többek között a mozgalom széleskörű tömegesedése révén. Kodály számára a leginkább degradáló jelző a „dalárda-stílus” volt.

Bár a népművészettel, népzenevel való mélyebb, tudományos kutatáson is alapuló kapcsolatot a XX. század kiépítette, a szerzői megközelítésmódok nem változtak. Továbbra is csak a legnagyobbak – Liszt nyomdokain Bartók, és például Ligeti – értek el olyan művészi mélységű szintézist, amely a nemzetire épülő európai zeneművészet mindig új dimenzióját jelentette. A művészi minőségtől és megközelítésmódoktól elvonatkoztatva pedig kijelenthetjük, hogy a zenei gyökerekhez való kötődés minden korban fontos tényező az identitás megélésében, függetlenül attól, hogy mit is ért egy-egy korszak zenei gyökereken.

⁴⁹⁶ DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*, Budapest: Gondolat, 1984, 317-318.

⁴⁹⁷ Liszt hálás volt Mosonyinak rajongásáért, és baráti szolgálataiért – például Mosonyi lemásolta híresen szép kézírásával Liszt egész *Koronázási miséjét*, hogy ne lehessen olvashatlanságra hivatkozva visszautasítani az előadását a magyar királyi koronázáson – és legközelebbi barátai közé sorolta, támogatva zeneszerzői törekvéseit is.

Summary

European idiom and national characteristics

in 19th century hungarian (and hungarian-like) music

The revival of national styles is typical of 19th century European music. That time the concepts “universal” and “national” were ideas rooted in each other. Contemporary European audience welcomed the new “exotic” approaches deriving from the popular character of various countries’ national music. The most popular impacts were of Polish, Hungarian and Russian influence, the characteristics of which were often adopted by a number of European composers. Two main streams evolved in national music cultures: the traditional European and the national radical wing. Their influence on the national music culture resulted in the presence of three approaches in compositions.

The study examines some pieces by Brahms, Erkel, Mosonyi and Liszt as examples of compositions which involve the characteristics of different approaches besides those of Hungarian music.

Az identitásválasztás jelensége a magyarországi román fiatalok körében

A magyarországi nemzetiségi lakosság általános fogyása közismert tény. Az elmúlt közel három évtized folyamán ez a folyamat különösképpen a magyarországi románok esetében gyorsult fel és mivel ez az összlakosság számarányhoz mérten állapítható meg, itt főleg az identitásvállalás mértékéről és jellegéről van szó.⁴⁹⁸ A 2001-es népszámláláskor is, az identitásvállalásnak több fokozatát tüntették fel, mint például: nemzetiség, anyanyelv, kulturális kötődés és használt nyelv. Ilyen tágas identitáskategóriák felsorolása jelezi, hogy mennyire ellazultak az identitás meghatározásához szükséges kritériumok. Ha pedig nemzeti/nemzetiségi identitásról beszélünk, hogy ki minek vallja magát nemcsak a népszámláláskor, hanem a mindennapokban is, akkor kétségtelenül az asszimilációs folyamatnak kedveznek a mutatók.⁴⁹⁹ Míg a múlt század első felében a román nemzetiségűek örökölték és így adták tovább nemzeti identitásukat, az 50' évektől kezdve, az asszimiláció felé vezető folyamat indult meg, amely a nemzeti identitásnak opcionális jelleget kölcsönzött, vagyis megszűnt annak a helyzetnek a kizárólagossága, hogy valaki egy adott identitásba beleszülessen, hanem ezt ő maga választhatja meg családi kötődései és nevelése révén társadalmi igényeinek megfelelően. A hagyományos, viszonylagos zártkörű falusi közösségek mint amilyenek a magyarországi román ortodox (később neoprotestáns is) közösségek voltak még a múlt század elején is – identitás megtartó erővel bírtak. És azért is hangsúlyozom, hogy ORTODOX, mert az észak-kelet magyarországi görögkatolikus román közösségek sokkal erősebben voltak kitéve a 19. századra jellemző asszimilációs folyamatoknak, ezért ezek a 20. század elejére szinte teljesen beleolvadtak a magyarságba.⁵⁰⁰ Az iparosodás, a városi magyar környezetbe történő költözés, társadalmi vagyis a többségi nemzet felé való nyitás alternatívát kínált sok hazai román saját identitásának a választásában. Ez a jelenség viszont évtizedeken keresztül nem veszélyeztette számottevően a nemzetiségi arányokat, hiszen a falvak világa csak lassan fogadta be a modern élet elemeit, hordozóit és még így is ezeket saját

⁴⁹⁸ KOZMA István: A magyarországi mikrokisebbségekről, in: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II* (szerk. Kovács Nóra, Szarka László) . Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, 345.

⁴⁹⁹ TAMM Barna: Nemzetiségek négyféle képpen, *Népszabadság*, 2002 augusztus 10.

⁵⁰⁰ MANCIULEA, Ștefan, *Granița de Vest*, Baia Mare, 1994, 67-70

identitásának ápolására tudta fordítani.⁵⁰¹ A nemzeti statisztikákból inkább csak azok tűntek el, akik újabb társadalmi pozíciójuknál fogva nem tartották többé fontosnak a román nemzetiséget mint elsődleges identitásjelzőjük megjelölését. Ez nem jelentette feltétlenül az örökölt, vagyis szülei, nagyszülei nemzetiségének a letagadását, hisz amellett hogy magyarnak vallotta magát még lehetett román kulturális kötődése, de utódja számára ezzel megszakadt egy olyan láncszem, amelyik a nemzeti identitást adta volna tovább. Ugyancsak ehhez a jelenséghez tartozik a vegyes házasságok számának gyarapodása a múlt század második felétől. Ilyen esetben az utód nemzeti identitása még a megszokott falusi környezetben is legtöbbször a többségi nemzethez tartozó házastárs identitásához igazodott. A kulturális pluralizmus révén a tömbben élő románság (lásd Méhkerék) is egyre jobban hajlott identitási jellemzőinek kibővítésére, amibe már a magyar állampolgárság tudatának megerősödése a nemzetiségi tudat gyengülését eredményezte.⁵⁰²

Egy kisebbségi népcsoportra jellemző az a hajlam, hogy egy általa jobban értékelt, többre tartott és nagyobb tekintélynek örvendő népcsoporthoz próbál kötődni, amely által társadalmi érvényesülése is nagyobb lehet. Sőt, ez akár fordítva is működhet, mint például a romániai németek példája is mutatja, mikor a vegyes lakosságú helységekből a többségi nemzet képviselői vagy éppen kisebbségi magyarok integrálták saját identitástudatukba a német kulturális kötődést, ami ma is a romániai német nyelvű oktatás és kulturális élet folyamatosságát biztosítja a németek Romániából való szinte teljes kivándorlása ellenére.⁵⁰³ A magyarországi románok számára viszont 1920 óta, miután ez a román nemzetrész elszakadt az erdélyi illetve romániai törzstől, egyre inkább a magyarsághoz való felzárkózás jelentette az egyéni érvényesülésnek a kulcsát. Ez még korántsem jelentett asszimilációt, de megindította az efelé vezető folyamatokat. Hiszen tágabb környezetében, a szűk falusi közösségen kívül minden egyéb magyar lett: az előljáróság, a város és a falu világába is betörő fejlődő technika is magyar nyelven történt. A magyar nyelv térhódítása az 1920-ig szinte érintetlen román többségű falusi közegekben, a két világháború közötti anyanyelvi oktatás valamint a szervezett kisebbségi kulturális és politikai élet hiánya, a 70-es évek derekára már lényeges identitásbeli mutációt eredményezett a hazai románságnál. Így, a még

⁵⁰¹ PETRUSÁN György – MARTYIN Emilia – KOZMA Mihály: *A magyarországi románok*, Budapest, 1999, 128.

⁵⁰² Lásd Kétegyháza esetében: BUCIN Mihaela: Mărci identitare. De la descrierea etnografică la imaginea stereotip. Letöltve: 2008 október 3. <http://www.jgytf.u-szeged.hu/tanszek/roman/mb/chitighaz.doc>. (Nyomtatott változata, in: *Aradul Cultural*, 1-2 sz., Arad, 2003)

⁵⁰³ NEUMANN Victor, Multikulturális identitás a régiók Európájában – a Bánát példája, in: *Regio, Kisebbség, politika, társadalom*, 1997, 8. évf. 3-4. sz., 3-16. Itt: 9.

megőrzött román nemzetiségi tudat mellett megjelenik a magyar kulturális kötődés is, mely tulajdonképpen alapja lett a napjainkban, főleg az 1980 után születetteknek a hódító identitásválasztási jelenségnek.⁵⁰⁴ Természetesen ezek a tényezők nem minden közösségben azonosan hatottak. Az asszimiláció egy a térben és időben egyenlőtlenül ható folyamat: jeleire elég korán fel lehet figyelni, és minél korábban születnek a folyamat megállítását szolgáló intézkedések, annál hatékonyabban bizonyulhatnak. Sőt, egy adott kisebbség pozitív megítélése és tekintélynövelése, részben akár visszafordíthatóvá teheti, vagy jócskán késleltetheti az asszimilációt. Ez főleg azoknál érvényes, akik az asszimiláció utolsó fázisában vannak, mikor magukat már nem vallják román nemzetiségűnek, de magukévá teszik a román kulturális kötődést. Ebből a szempontból az utóbbi pár évben egy kedvező fordulat figyelhető meg a magyarországi románok körében.

Ezt a folyamatot az anyaország és az anyanemzet nemcsak magyarországi, hanem európai szintű pozitívabb megítélése is elősegíti. Románia és a románok általános negatív megítélése a nyolcvanas évektől a kilencvenes évek közepéig román származástudattól való elfordulással járt a magyarországi románok körében, illetve egy sajátos, lokálpatriotizmus szintjén ápolt nemzetiségi identitástudat kialakításával. Az anyaország hazai de főleg nemzetközi megítélése nagy szerepet játszhat az adott nemzetiség identitásvállalásának szempontjából. Románia demokratizálása, felzárkózása a többi európai országhoz, gazdasági fejlődése, kultúrája és a román nyelv a határokon átnyúló médiák segítségével ismertebbé vált, s így visszafogottabb lett a nyolcvanas évek második fele és a 90-es évek elején jelentkezett nemzetiségi identitásválság a hazai románság körében. Itt főleg a műveltebb, értelmiségi szinten magukat románnak vallók számára kedvezett az anyaországbeli politikai és gazdasági fordulat. Mégis a Ceaușescu-féle Románia negatív megítélése olyan mértékben érintette az akkor serdülő és identitását építő vagy választó fiatalokat, hogy ez a fázis rányomhatta bélyegét későbbi nemzetiségi azonosulásukra. Hiszen ha a többségi nemzethez való azonosulás ez idő tájt éppen a serdülőkorban lévőkénél indult el és ebben az irányban fejlődött éveken keresztül, sokkal nehezebb visszatérni a származási tudatból eredő kisebbségi identitáshoz, még ha időközben az anyanemzet megítélése jelentősen javult is. Érdekes megfigyelni a baranyai beás cigányok nemzetiségi azonosulását a 80-as, 90-es és 2001-es évek népszámlálások tükrében: míg a 80-as évek elején az általuk beszélt archaikus román nyelvjárás tudatában sokan románnak vallották magukat, a 90-es években ez a szám

⁵⁰⁴ BORBÉLY Anna: Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben, in: *Érték és valóság*, 7. füzet, 85-101. Itt: 89.

rohamosan csökkent: így míg 1980-ban 498 román nemzetiségűnek illetve 438 román anyanyelvűnek vallotta magát, 1990-re ez a szám 440 illetve 326, 2001 viszont már csak 155 vallották magukat románnak. A szomszédos Tolna és Zala megyékben is hasonló jelenség figyelhető meg. Hogy itt nem etnikai román népességről van szó, nyilvánvalóvá válik, ha a többi dunántúli és Duna-Tisza közti megyék román lakosainak számát vesszük figyelembe, ahol alig élnek beások.

Egy statisztikai felmérés szerint jelenleg a román identitású családokból kikerülő 14 év alatti gyerekek csupán 11,3% beszéli szülei nyelvét (azok aránya, akik értik is valamilyen szinten bizonyára jóval magasabb), ami arra utal, hogy nemcsak a családon kívüli környezetben, hanem még a szüleik is javarészt magyarul kommunikálnak velük. Mégis a román szülők túlnyomó többsége (71,4%) román nemzetiségi iskolába íratja be gyermekét.⁵⁰⁵ Tehát, a szülőnek fontos gyermeke származási identitásának megőrzése, az, hogy ne következzen be az utódoknál egy nemzetiségi identitásváltás és a nemzetiségi iskolába való beiratkozással próbálja megőrizni gyermeke számára is az általa még természetes módon örökölt és ápolt román nemzetiségi identitást. De hogy miért is nem sikerül a szülőnek, hogy gyermekével legalább 14 éves koráig folyékonyan tudjon beszélni románul egy sor egyéb tényező szól bele, amit már említettünk, és amire időhiány miatt nem fogunk most kitérni. Tény, hogy a nemzetiségi oktatásra illetve kisebbségi szervezetekre hárul az ilyen identitás válaszút elé kerülő magyarországi román fiatalok felkarolása, akár befolyásolása, hogy a kisebbségi oktatás és nemzetiségi hagyomány ápolása révén megnyerje az adott román családból kikerülő fiatalokat a román identitás vállalása és tovább adása érdekében. A magyarországi románok nemzetiségi azonosulásának egyik fontos eleme a nyelv, pontosabban a falusi közösségek román tájnyelve, ami némileg eltér az irodalmi standard nyelvtől. Viszont az oktatás, a nyelvápolás a standard nyelven folyik, hisz a „népies” románnak nincsen írott alakja és így nem is tudna az oktatási rendszerben hatékony nevelési szerepet betölteni.⁵⁰⁶ Így az irodalmi román minél szélesebb és helyesebb elsajátítása és a helyi tájnyelvvél való párhuzamos használata lehetne a teljes nyelvi elmagyarosodás egyik alternatívája. Hisz a hazai identitásválasztós generáció románjai, műveltségük és nyelvi kifejező képességüktől függően, egyre jobban hajlanak arra, hogy magyarul kommunikáljanak egymás között. Egy másik identitási támpont a vallás, amely viszont a mai fiatalokra már korántsem hat

⁵⁰⁵ HOȚOPAN Ana: Asimilarea – istorie și destin, in: *Românii din afara granițelor țării. Iași – Chișinău: legături istorice*, Iași, 2008, 498-504. Itt: 503.

⁵⁰⁶ BORBÉLY Ana: Atitudinea de limbă vorbită de românii din Ungaria comparativ cu alte comunități lingvistice, in: *Simpozion*, Giula, 2008, 103-121. Itt: 114.

ugyanazzal az erővel, mint a korábbi évtizedekben. A mai román közösségek többségben az ortodox felekezethez tartoznak, és ez garantálta is megmaradásukat, ellentétben a görögkatolikus románok szinte teljes elmagyarosodásával. De a neoprotestáns és főleg a baptista egyháznak nemzetiség megőrző jellege is van, hisz az adott közösségeken belül román nyelven folyik a hit ápolása, sőt, romániai baptista közösségekkel való együttműködésnek köszönhetően valamint az egyházi énekek és imák révén, a tájnyelv is „irodalmiasodik”.

A magyarországi románok évtizedes magukra utaltsága, az anyaország a közelmúltig visszanyúló elesettsége és közömbössége velük szemben meggyengítette a generációkon átívelő román identitástudatot. Ez azzal is járt, hogy a szülők passzívabbak lettek gyermekeik identitásátalakulásával szemben. Ezért is a nemzetiségi oktatás ma már szinte az egyetlen olyan közeg, amely hathatósan hozzájárulhat a nemzetiségi identitás megerősödéséhez, a nemzetiségi diákok örökölt identitásuk iránti érdeklődés felkeltéséhez. Ezek azok az intézmények, amelyek hivatottak nemcsak a hazai románság kulturális örökségét értékesíteni és ügyes pedagógiai módszerekkel irányítani a nemzeti identitásukban bizonytalan fiatalokat, hanem arra is, hogy szoros kapcsolatokat teremtsenek és ápoljanak az anyaországbeli intézményekkel. Ezek révén a fiatalok érzelmi világuk részévé teszik az anyaországbeliekkel való érintkezést, tapasztalatcserét. Románia és Magyarország európai uniós közös tagsága egy eddig még túl kis mértékben kihasznált lehetőséget nyújt a hazai román fiatalok nemzetiségi identitásának ápolásához. Így, a mai nemzetiségi oktatásban tevékenykedő oktatóknak nemcsak feladata, hanem egyben felelőssége is, hogy a fiatalok tudnak-e majd élni ezekkel az esélyekkel, hogy az identitásválasztásukat egyre inkább az örökölt nemzetiségi identáshoz való ragaszkodás határozza meg.

Summary

The Phenomenon of the Optional Identity Among Young People Belonging to the Romanian Minority in Hungary

The assimilation process in Hungary speed up during the last years especially in regard of the Romanian minority. Since its traditional environment in villages started to disintegrate due to the labour force migration and to the intrusion of modern life, the figure of those adopting a dual identity increased. Beside the Romanian background, they developed also the proud conscience of being Hungarian citizens. Especially during the Ceaușescu-Dictatorship in

Romania when the prestige of the mother-land declined, many Romanians from Hungary were ready to secrete their ethnic origin. During this time a generation grew up that failed to transmit their mother tongue to their children, which now regard their identity not as an inherited one but as one that can be freely chosen.

Cigánypolitika és identitás 1961–1989, 1993

A második világháború befejezése, valamint békekötések utáni társadalmi és politikai rendeződések gyökeresen nem érintették a magyarországi cigányok, romák közösségét. Az államhatalom sem foglalkozott velük több mint egy évtizeden keresztül, nem úgy mint a német kisebbséggel. Élethelyzetükben a politikai változások nem hoztak lényeges fordulatot: a kialakult helyi közösségi mozgástervekhez alkalmazkodva éltek. Külső szemmel nézve továbbra is kereskedtek vásárokon, házaltak ruhaneművel, foltoztak edényeket, zenéltek, stb. Igyekeztek nem útban lenni az erő arcát mutató államhatalomnak, legjobb bizonyítéka ennek, hogy cigánybandák vidéki búcsúk alkalmával zenéltek nemcsak a vásári forgatagban, hanem a tanácselnöknél is; valamint kivették részüket május elsejei felvonulásokon, és könnyen kapacitálhatóak voltak alkalmi zenekarként is.⁵⁰⁷

Mikor a magyarországi cigányságról esik szó, általában azzal a fogalommal kerül közbeszédbe, hogy roma – romák. Nem célom szándékosan különbséget tenni a magyarországi cigányság csoportazonossági megnevezései között, azonban fontos felhívni arra a figyelmet, hogy önmagában ez a szó alapvetően hibás, helytelen és rossz. Hibás, mert használata az 1989-es politikai fordulat után nem igényes megnevezéssel alakult ki, hanem az egyszerűsített politikai korrektség rövidlátása révén. Hibás, mert szakszóként durván egyharmadát fedi csak annak a közösségnek, amelyet a köznyelv ért rajta mégis érteni kíván rajta. Ez esetben a cigány elnevezés sokkal helytállóbb, s nem kell lázasan a megnevezések mögött hátrányos megkülönböztetést keresni. Rossz, mert használata mellőzi azon szakemberek munkájának eredményét, és helyes megnevezési törekvését. A félreértések elkerülése végett tisztázni, kell azt, ami a magyarországi cigányokkal kapcsolatban létezik: nem egy egységes kisebbségről van szó, etnikai értelemben sem és nyelvi értelemben sem. Ezzel párhuzamosan a velük foglalkozó szakirodalmak, tudományágak más-más megközelítéssel viszonyulnak a cigány közösségekhez. Nem mindegy, hogy néprajzi szempontból nézünk erre a közösségre, szociológiai érzékenységgel, esetleg nyelvészeti sajátosságokat keresve. Bármilyen aspektusból is közelítjük meg a magyarországi

⁵⁰⁷ KESZEGH István: *Tiszaigari gyűjtése 1949.* in: *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből.* (szerk. SZUHAY Péter, BARÁTI Antónia) Bp. 1993.

cigányságot⁵⁰⁸, mindig eltéréseket tapasztalunk a terminológiával kapcsolatban. Javaslatom szerint legcélravezetőbb, ha nyelvhasználatuk alapján három nagy közösséget látunk a cigány megnevezés mögött. A nyelvi alapú felosztást Heisinger Antal⁵⁰⁹ 1939-ben készítette, használata azonban meglehetősen szűk szakmai körökre korlátozódik. Számarányukban⁵¹⁰ (közel 70 %) a legnagyobb közösség a nyelvváltáson már régebben átesett, s ma már csak magyarul beszélő, magukat magyarcigánynak – *romungronak* nevezők csoportja. Őket követi (22 %) a cigánynyelvet – a *romanit* – őrző, összefoglalóan *oláh cigányok* közössége. Nyelvük több dialektusra osztható, ezek közül a legismertebb a *lovári dialektus*. Nyelvváltásuk napjainkban fejeződik be. A harmadik cigány közösség (8%) a magukat beásnak nevezők csoportja. A beás román eredetű kifejezés, magyar nyelven jelentése bányász. Más kutatások⁵¹¹ alapján a *teknős* jelentést hordozza magában. Nyelvi niche-ük⁵¹² nem sokban különbözik az oláh cigányokétól, nyelvi státuszuk is hasonló. Társadalmelemző szűrőn nézve a cigánysággal kapcsolatban sajátos dilemma, hogy az azonos nyelvet beszélők, vagy az azonos kultúrában élők etnikai csoportját, vagy egy láthatóan erősen kirajzolódó szegénységi kultúrát⁵¹³ tekintjük per definitionem cigányságnak.

A nyelv, nyelvhasználati alapú megnevezés tekinthető a legpontosabbnak, ezért Forray R. Katalin által szorgalmazott⁵¹⁴ „*cigányok és romák*” terminológiára hívom fel a figyelmet. Ez nem jelenti azt, hogy többségi oldalról szándékosan aprózódott közösségekről kell feltétlenül beszélni, s ne lehetne egységesen tekinteni rájuk, ezzel a megközelítéssel semmilyen érzékenységet nem sértünk.

Több éves forrás feltáró történelmi kutatás tárgya a cigányokat és romákat érintő 1961. június 20-i párthatározat. A kutatás tárgya a határozat keletkezése és hatásmechanizmusának

⁵⁰⁸ Fontos megjegyezni, hogy magyarországi cigányságon szűken a trianoni Magyarország területén belül élő cigányok közösségét értem. Azonban a cigány közösségek eltérő, természetesebb etnikai elrendeződést mutatnak, ha az államhatároktól eltekintünk, s természetföldrajzi határok keretében nézzük őket (pl.: kárpát-medencei cigányok, ibériai cigányok, stb.).

⁵⁰⁹ NAGY Pál előadás, PTE BTK NTI Oktatás és Társadalom Doktori Iskolája 2007. október 3.

⁵¹⁰ KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971-2003*. Gondolat Kiadó-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004, 192.

⁵¹¹ Dr. TÁLOS Endre 2002. *A cigány és a beás nyelv Magyarországon*. In: KOVALCSIK Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-MKM. 295-303.

⁵¹² BÉKÉSI András: *Identitás és anyanyelv*. In: *Cigánysors I. - A cigányság történeti múltja és jelene* (szerk: MÁRFI Attila) Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs 2005.

⁵¹³ SZUHAY Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest 1999.

⁵¹⁴ FORRAY R. Katalin: *A kisebbségi oktatáspolitikáról* In: *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 3. Pécs, 2000.

bemutatása, azzal az előfeltevéssel, hogy szerkezetében több, mint negyvenéves hatásmechanizmusok mutathatók ki.

Előzményként az 1957-ben megalakul a Magyarországi Cigányok Országos Szövetségét kell említeni. Mint majd azt látni fogjuk, megalakulását követően csak pár évet működhetett. Lényegében egy feladatot próbált megoldani, a cigány fiatalok iskoláztatását, és igyekezett közvetítő partner lenni az állami szervekkel, amire csak minimálisan volt fogadtatás.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága (továbbiakban PB) volt lényegében a legfőbb döntéshozó grémium a tanácsrendszerben. A hatvanas évek elején a PB-t Kádár János személyesen vezette, jegyzőkönyveit személyesen írta alá, tudta és jóváhagyása nélkül nem lehetett döntést hozni. Ezért is érdekes az a jelenség, melyre a kutatás első meglepetés részeredményeként szolgált, hogy előmunkálatok nélkül születik egy párthatározat, mely meghatározza a magyarországi cigányok hétköznapijait, hatása által megteremti a mai napig váltakozó megítélésű cigánypolitikát. Nagyon nehéz azt elhinni, hogy ne lettek volna előzetes egyeztetések (véltetőleg voltak), de tény, hogy a PB anyagok forrásaiban előkészítő munkára utaló egyértelmű forrás nincs.

Valamint az is feltétlen érdekességnek számít, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem egy párthatározat született „a cigánylakosság megjavításával” kapcsolatban. 1961-ben csak egy folyamat indult el, mely meghatározta a cigány identitás kereteit a tanácsrendszerben. A Politikai Bizottság rendre a következő cigánypolitikai határozatokat hozta:

- 1961. június 20. második napirendi pont: Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról;
- 1963. március 5. harmadik napirendi pont: Jelentés az MSZMP P.B. 1961. június 20-i, a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról.
- 1963. november 12. nyolcadik napirendi pont: Különfélék, ezen belül második pont: Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására.
- 1968. október 15. ötödik napirendi pont: Különfélék, ezen belül hatodik pont: Javaslat a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatban tárcaközi koordinációs bizottság szervezésére.
- 1979. április 18. harmadik napirendi pont: Jelentés a cigánylakosság helyzetéről.

A határozat megalkotója Orbán László volt. Az általa megalkotott tervezet csak elindítja 1961-ben a cigánykérdés politikai, és társadalompolitikai irányvonalait. Ellenben közel két évtized alatt a pártvezetés nem tud úrrá lenni az önmaguk által elindított egyre összetettebbé váló társadalmi helyzeten. A '61-es párthatározat szétszítja a végrehajtandó feladatokat, melyek négy pontban foglalhatók össze: a) negligálta a cigányság nemzetiségi létét; b) oktatáspolitikai lépéseket indítványoz; c) egészségügyi beavatkozást kér a Közegészség és Járványügyi Állomások hálózatától; d) szociálpolitikai irányvonalként a lakáshoz való jutást, és a munkába állítást határozza meg. Egyidejűleg feloszlatja a Magyarországi Cigányok Szövetségét. Képzavarral élve: „államosítja a cigányságot”. Megszünteti a közösség önálló identitását, s állami igazgatás alá vonja az összes vélt problémájukat, pontosabban az állam szempontjából megoldásra váró problémájukat. Az állampárt vezetése eleinte minden eszközt igyekszik megragadni, hogy paternalista módon javítson a cigányok problémáin. Mikor ezt követő egy évtized során azt tapasztalja, hogy a széleskörű állami források bevonásával sem ér el érdemben semmiféle elvárható eredményt, szovjet mintát követ: politikai kommunikációs eszközökkel folytatja el az általa keltett, de megoldani nem tudott problémákat:

- egyes kérdéseket megoldottnak, befejezettnek tekintettek: a cigányok a szocialista társadalom egyenjogú tagjaivá váltak, beilleszkedtek a társadalomba;
- más kérdések részben megoldódtak, bizonyos pontokon még vannak problémák, melyek rövid időn belül már maguktól is megoldódnak: a cigányok össztársadalmi elfogadottsága, iskolázottságuk felzárkóztatásában, egészségügyi helyzetük javításában jelentős előre lépés történt;
- az esetek többségében azonban, melyekben lényegében semmilyen előrehaladást nem értek el, csak nagyon gyéren van nyom a forrásokban, ott is inkább csak így: „...amelyek eddig esetlegesek voltak, a jövőben jobban kell koordinálni”.⁵¹⁵

Távolságot tartva térben és időben, bizonyos értelmezésben a határozat célja nem mondható egyértelműen rossznak, vagy diszkriminatívnak. Sőt, egyes elemeit nézve nemes törekvésnek vehetjük, ha úgy tekintünk rá, mint egy tartós szegénysorsban sodródó népcsoportnak sztenderd normákhoz való integratív törekvése. De nem erről van szó, ugyanis az alapintézkedések közé a következők tartoznak: szervezett identitáskialakítás, társadalmi réteg létrehozása (elsősorban szociális alapon), majd ennek izolálása. A közösségen belüli értékek

⁵¹⁵ Idézet az 1979. április 18-i PB ülés harmadik napirendi pontja alapján hozott határozatból. MSZMP pártarchívuma alapján 288.f. 5.cs. 233. őrzési egység

felmutatására esélyt sem ad a cigányságnak, a többségi társadalomban meglévő előítéletek felszámolását átgondolatlanul szervezik meg, a visszajelzésekkel későbbiekben nem tudnak mit kezdeni. Jó meglátás Orbán előterjesztésében, hogy munkához akarja mielőbb juttatni a cigány embereket, azonban nem fordít kellő figyelmet arra, hogy a társadalom minden szintjén saját erejükből legyenek jelen. Halat ugyan kapnak, de nem tanítják meg őket halászni. Társadalompolitikai szemmel lehetett látni, hogy többségükben iskolázatlan tömeges munkaerőt fognak jelenteni, és amennyiben ehhez rögzül megélhetési stratégiájuk, újratermelőddővé válik helyzetük⁵¹⁶.

A Határozatban megadott jelentési és végrehajtási határidők kikötése ellenére, legkorábban közel két év múlva veszik újra napirendre: 1963. március 5-én. Felülbírálják a megelőző határozatot, és a végrehajthatóság érdekében rövidített határozat születik. A Magyar Országos Levéltár archívumában ide tartozó forrásanyagok hiányosak. A jegyzőkönyv szerint Darabos Iván tartott előadást, majd hozzászóltak: Nyers Rezső, Brutykó János, Somogyi Miklós, Münnich Ferenc, Kállai Gyula és Kádár János. Azonban sem Darabos előterjesztő előadása, sem a hozzászólások nem találhatók meg az őrzési egységben. Egyedül egy jelentés szerepel, melyet későbbiekben elfogadtak, mert 1963. november 12-én már határozatként hivatkoznak rá.

A szöveg hangvétele igyekszik pozitív kicsengésű maradni, azonban már az első sorokban is kifejezésre jut: a Határozatban lefektetett célok lényegében anyagi okok miatt – a beszámoló időszakán belül – nem teljesülhettek:

„A cigánytelepek felszámolása a gazdasági feltételek hiánya következtében a jelenlegi lehetőségek mellett belátható időn belül nem oldható meg. Az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt, az OTP által megállapított fizetési feltételeknek csak elenyésző részük tud eleget tenni. Állami lakásépítés a községekben jelentéktelen. Így a községi tanácsok nem látják a széttelepítés perspektíváit. A telepek kommunális ellátottságának növelése korlátozott, mert a községfejlesztési alap több évre előre más célra van betervezve.

...

⁵¹⁶ A politikai rendszer sajátos arculatát jelzi az archiválási rend szerint kéne lennie, de nem található egyetlen egy dokumentum sem a határozat tervezési folyamattól a végrehajtásig. Orbán tervezetét lényegében átnyomták a PB-n két égetőbbnek látszó kérdés között: a Magyar Dolgozók Pártjának tagsági vitája az MSZMP-ben, valamint Czinege János központi hadparancsnokság létrehozása kérdésköre.

Az eltelt időszakban még nem alakult ki széles társadalmi összefogás a probléma felszámolására, sok helyen a társadalmi szervek a gyakorlati munkában kevésbé aktivizálódnak. A munka rendszerint formális, sokszor kimerül a helyzetfelmérésben és tervkészítésben. Gyakori hiba még a PB. Határozat helytelen értelmezése: az ügy faji kérdésként való kezelése, a türelmetlenség a nevelő munkában, az általánosítás, a cigányság rétegződésének figyelmen kívül hagyása. A cigányság zöme sürgeti helyzetének megjavítását, jelentős részük hajlandó áldozatvállalásra és viszonylag kevés anyagi és erkölcsi támogatással rövid időn belül képes beilleszkedni a társadalom életébe.”⁵¹⁷

Későbbiekben már nem születnek ennyire éles bírálatnak számító pártbizottsági határozatok.

A kutatás jelenlegi fázisában a központi (Magyar Országos Levéltár) és helyi (pl. Baranya Megyei Levéltár) forrásainak elemzésénél tart. Emellett a tanácsrendszeri végrehajtási szintekről (MSZMP KB Kulturális Osztály, MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály) folyamatosan bővülő anyagok alapján a következő mondható el. A cigányok és romák „megjavítása” minden központi törekvés ellenére (elsősorban az Agitációs és Propaganda Osztály munkáját értem, melynek Orbán László 1961-ben vezetője volt) identitást tagadó, asszimilációs folyamatról kell beszélni. A határozat teljeskörű végrehajtására soha nem került sor. Ennek hátterében az áll, hogy a politikai akarat és a változó gazdasági teljesítő képesség révén csak részfeladatok megoldására, vagy elindítására került sor. 1961-ben 2100 cigány telepről van említés, s a hetvenes években kimutathatóan egyre kisebb hangsúlyt fektetnek a telep felszámolásokra. Az 1989-es politikai átrendeződés és gazdasági krízis során pedig már arra vonatkozó adatokat lehet olvasni, hogy változó formában ugyan, de újra épülnek telepek, putrik.

Külön kell választani határozatok gazdasági és politikai rendelkezéseit. Ezért állapítható meg az a jelenség, hogy a nyolcvanas években érdemben már nem foglalkozik a PB ezzel a kérdéssel, helyi (közigazgatási, tanácsai) szinten azonban vannak utalások a cigánypolitikai határozatokra. A cigánypolitika – cigánykérdés élesen kettévál. Az egyik az öazonosság elismertség mentén, a másik a gazdasági és társadalmi kérdéskörökre polarizálódik. Ezért vált sajátossá, vitathatóvá a magyarországi cigánykérdés. Az 1993-ban elfogadott Kisebbségi

⁵¹⁷ Idézet az 1963. március 5-i PB ülés harmadik napirendi pontja alapján hozott határozatból. MSZMP pártarchívuma alapján 288.f. 5.cs. 233. őrzési egység

Törvény beemelte a cigányokat és romákat az elismert hazai kisebbségek sorába, rendelkezik országos és helyi önkormányzatokról. Innen nézve a jog szerint lezártnak tekinthető az 1961-ben indult politikai intervenció. Másrészt nézve, maguk a cigány önkormányzatok által is hangoztatott kérdéskörökként, lényegében nem történt semmi az identitás elismerésén kívül. Továbbra is lényeges probléma a cigányok foglalkoztatottsága, egészségügyi helyzete és az oktatáspolitikának is számolnia kell különböző örökölt kérdésekkel (pl.: szakképzési és pályaválasztási esélyegyenlőség).

Summary

Gypsy politics and identity in Hungary 1961-1989, 1993

Key phrases: decision of the party committee of the Hungarian Socialist Workers Party (HSWP), János Kádár, László Orbán, identity, language identity, nationality, healthcare, education policy

On 20th June, 1961, a party decision was agreed on as the second agenda item of the meeting of the Hungarian Socialist Workers' Party's political committee meeting. With this decision, a process was started, which recreated the total social image of the Gypsy people in Hungary, while had an effect on the public thoughts about Gypsy people. First, it only had a slow effect, but later it became an every-day essential political topic: the so called Gypsy issue. The well-known party decision, which considered the Gypsy people of 1961, was made by László Orbán and it „nationalized” Gypsy people. The frames of the plan was rearranged and the original operation idea was rewritten by János Kádár. As opposed to the public thoughts, not only one, but five party decisions were born in connection with the „improvement of Gypsy inhabitants”: **1.)** 20th June 1961, second agenda issue: a recommendation about the tasks of the improvement of the situation of the Gypsy inhabitants. **2.)** 5th March 1963, third agenda issue: a report on how to manage the tasks of the improvement of the situation of the Gypsy inhabitants referring to the decision of the HSWP committee on 20th June 1961. **3.)** 12th November 1963, eighth agenda issue: different items, but the second one is: a plan about the improvement of living situation of the Gypsy people who live in Gypsy areas. **4.)** 15th October 1968, fifth agenda issue: different items, but the sixth one is: a recommendation on the organisation of a coordinating committee to improve the situation of the Gypsy inhabitants. **5.)** 18th April 1979, third agenda issue: a report on the situation of the Gypsy inhabitants.

These party committee decisions were the summit of the Gipsy politics of the council system, as in the 1980s, the council system was not able to support financially the successful background for the enforcement of the party committee decisions. During the political changes, between 1989-1993, the Gipsy people in Hungary was considered as a national minority with total rights for the first time through the law of LXXVII in 1993. The Hungarian state considered the issue as a *de jure* solved problem about the social and political debates on the Gipsy people. Unfortunately, it is not solved and cannot be solved even today (because of enforcement decrees and financial forms which are not cleared up, etc.)

Tanulmánykötetünk szerző:

Barátné Hajdu Ágnes Ph.D., főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. hajdu@jgypk.u-szeged.hu

Békési András, Ph.D.-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, NTI, Oktatás és Társadalom Doktori Iskola, Pécs, Magyarország. peacerly@gmail.com

Bodó Barna dr., egyetemi docens, Sapientia Tudományegyetem, Temesvár, Románia, bodobarna@yahoo.com

Bucin Mihaela Ph.D., főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Nemzetiségi Intézet, Román Tanszék, Szeged, Magyarország. bucin@jgypk.u-szeged.hu

Démuth Ágnes Ph.D., főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. tumiga@jgypk.u-szeged.hu

Fekete Sándor, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Intézet, Miskolc, Magyarország. bolblack@uni-miskolc.hu

Feketéné Pál Enikő Ph.D.-hallgató, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Intézet, Miskolc, Magyarország. paleniko@gmail.com

Gábrity Molnár Irén Ph.D., egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar és Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia. irengm@tippnet.rs

Gombos János Ph.D., tudományos kutató, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, Magyarország. vusm@globonet.hu

Gombos József Ph.D., habil. tanszékvezető főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Humántudományi Intézet, Alkalmazott Társadalomismereti Tanszék, Szeged, Magyarország. gombos@jgypk.u-szeged.hu

Grossmann Erika, főiskolai adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Nemzetiségi Intézet Német Nemzetiségi Tanszék, Szeged, Magyarország. grossmannerika@hotmail.com

Herbszt Mária Ph.D., intézetvezető főiskolai tanár Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Tanító- és Óvóképző Intézet, Magyarország. herbszt@jgypk.u-szeged.hu

Jakab Albert Zsolt, tudományos kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, Románia. jalbertzsolt@yahoo.com

Káich Katalin prof. dr., egyetemi tanár, dékán, Újvidéki Egyetem Szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia magister@yunord.net

Máté Zsuzsanna Ph.D., habil. főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet Szeged, Magyarország. mate.zs@vnet.hu

Merkovity Norbert, Ph.D.-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék, Szeged, Magyarország. merkovity@juris.u-szeged.hu

Olasz Lajos dr., tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Társadalomismereti Intézet. Szeged, Magyarország. olasz@jgypk.u-szeged.hu

Peti Lehel, tudományos kutató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, Románia. petilehel@yahoo.com

Prónay Szabocs, Ph.D.-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Üzleti Tudományok Intézete, Szeged, Magyarország. samson@mail.tiszanet.hu

Szalai Szabolcs, Ph.D.-hallgató, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Intézet, Miskolc, Magyarország. bolszab@uni-miskolc.hu

Szalay István dr., intézetvezető főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Tanító- és Óvóképző Intézet, Matematika Szakcsoport Szeged, Magyarország. szalay@jgypk.u-szeged.hu

Szécsiné Járasi Anikó, főiskolai tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. jarasianiko@jgypk.u-szeged.hu

Szirmai Éva, főiskolai adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. jarasianiko@jgypk.u-szeged.hu

Szűcs Norbert, főiskolai tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország szucs.norbert@dartke.hu

T. Kiss Tamás Ph.D., főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. drtkt@t-online.hu

T. Molnár Gizella Ph.D., intézetvezető főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. molnarg@jgypk.u-szeged.hu

Tamás Ágnes, Ph.D.-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkor Program, Szeged, Magyarország. tagnes83@yahoo.com

Tuska Tünde Ph.D., főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar, Nemzetiségi Intézet, Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék, Szeged,
Magyarország. tuskatunde@yahoo.co.uk

Újvári Edit Ph.D., főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar, Felnőttképzési Intézet, Szeged, Magyarország. ued@jgypk.u-szeged.hu

Újváriné Illés Mária, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Zeneművészeti Kar,
Zeneelmélet Tanszék, Szeged, Magyarország. ujvarill@music.u-szeged.hu

Walsch, Christopher Ph.D., főiskolai docens, Eszterházy Károly Főiskola, Gazdaság- és
Társadalomtudományi Kar, Politológia Tanszék, Eger, Magyarország. cwalsch@ektf.hu

Weber Péter Ph.D., főiskolai adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar, Nemzetiségi Intézet, Román Tanszék, Szeged, Magyarország.
pweber73@gmx.de